

Мирзакалон Исмоилий

ФАРҒОНА ТОНГ ОТГУНЧА

Биринчи китоб

ҚАЪР ГУЛДУРОСИ

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2010

Исмоилий М.

Фарғона тонг отгунча. (Биринчи китоб: «Қаър гулдуриси») — Т.: «Sharq», 2010, — 464 б.

ББК.84(5Ў)6

ISBN 978-9943-00-338-5 ,

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти, 2010

БИРИНЧИ ҚИСМ

ҚАЙТИШ

Биринчи боб

Ким экан у қиз?

Ўтган асрнинг сўнгги кузи Қорабулоққа очиқ чеҳра билан келди. Унинг гулгун сиймосидан узоқ вақтларгача нур аримади. Ахири октябрь ойи ҳам тугади, ўрик япроқлари совуқда ўйнаган ёш боланинг лўппи юзидай қизарди, шунда ҳам осмонда бирон парча булут кўринмади. Кундузлари қуёш саратондагидай қиздириб турди. Деҳқон осмонга қараб яхши ҳаводан қувонса, ерга қараб мўл ҳосилдан суюнади. Далаларда иш қайнайди: кимлар пахта теради, кимлар беда ўради, кимлар шудгор қилади...

Илк саҳардан то қора кечгача одамлар тиним билмаган ана шу кунларнинг бирида, қуёш энди тиф ёя бошлаган салқин сабоҳда Қорабулоқ қишлоғидан бири кекса, бири ёш икки отлиқ чиқиб келаверди. Ингичка, узун оёқларини чаққон босиб, чиройли бошини азот кўтариб келаётган қашқа саман бирдан пахса девор томонга бурилди. Ёнидаги қорабайир буни сизди шекилли, бир неча одам ўтиб, қадамини секинлаштирди. Отлиқ қайрилиб қаради: Пиёзи чакмонининг барини тақимига қисиб, қора бахмал ҳошияли оқ қалпоғини бостириб олган хушрўй йигит баланд пахсадан осилиб тушган беҳи шохига қараб борар эди. «Бола-да, мурти сабза уриб қолган бўлса ҳамки, болагини қўймайди, беҳига ҳуши кетди», деб ўйлади қорабайирдаги кекса киши.

Саман отлиқ қамчисини буклаб, пиёзи чакмони ёқаси билан гардани орасига қистирди-да, отини қистаб деворга яқинлашди. Шохда беҳилар осилиб ётар эди.

XIX аср назарда тутилган.

Отлиқ шохни ушлади, уни авайлаб ўзига тортди, кейин беҳилардан бирининг чанг босган тукини қўли билан артди, қалпоқли бошини энгаштириб уни ҳидлади, яна ҳидлади...

«Ўзиб олади!» деб ўйлади нариги ёқдаги кекса отлиқ.

Лекин у узмади, у шахло кўзларини барала чақна-тиб ҳамроҳига қаради.

— Ота, манави беҳиларни кўринг, ҳиди оламни тутатади, бирам пишибдики! — деди саман отлиқ беҳи шохларига ишора қилиб.

Ҳамроҳи унга қиё ўтирилиб кулиб турар эди.

— Хў анави нашватини қаранг, ўғлим, — деди у девордан анча ичкарида меваларининг кунгай томонлари қизариб турган нашвати дарахтига имо қилиб.

Саман отлиқ беҳи шохини аста қўйиб юборди. Ҳамроҳи имо қилган нашватига қараб анчагина жилмайиб турди. Чехрасида ошкор бахтиёрлик бор эди.

— Жаннат, жаннат, дейишади-ю, жаннат деганлари Қорабулоғимиздан яхшимикан?! — деди у ўзида йўқ қувониб.

Ҳамроҳи жавоб қилмади, отининг тизгинини силтади. Йигит ҳайрон бўлиб, унинг орқасидан бир зумгина қараб турди. «Қалтис гап қилдим шекилли», деб ўйлади-да, ҳамроҳига етиб олиш, ундан узр сўраш учун отига қамчи босди. Лекин саман олдинга ташланмади, пишқириб бирдан орқа оёқларига туриб олди. Ҳамроҳи саманнинг бежо пишқирганини ва олдинги оёқларини кўтарганда чиққан, дупурини эшитиб, чўчиб орқасига қаради. Йигит тизгинни маҳкам ушлаб, от ёлига ёпишиб турар эди.

— Маҳкам ушланг, йиқила кўрманг! — деб ҳамроҳи бирдан қичқириб юборди. У қўрқиб кетган эди.

Саман йигитни орқасига йиқита олмаганидан кейин, энди шартта отиб олдинга улоқтирмоқчи бўлди, лекин йигит маҳкам ўтирар, қўрқиш, ранги ўчиш ўрнига ҳадеб кулар эди. Ҳамроҳи отга етиб келиб, саманни жиловлаб олди: ранги ўчган, текис тарашланган оппоқ соқоли титраб турган эди.

— Ҳай-ҳай, худо бир сақлади! — деди чол, кейин янги қора чопоннинг симжияк ёқасини сал очиб, қовурғалари кўриниб турган кекса кўкрагига бир-икки туфлаб сўради: — Нимага бунақа қилганини биласизми?

Йигит билмас эди, шунинг учун бўлса керак, катта, чиройли кўзларини жавдиратиб:

— Невлай, — деди.

Ҳамроҳи мўмин, меҳрибон кўзларига ёт кўринган бир қувлик билан кулимсиради.

— От жонивор жуда эслик келади...

— Бўлмаса, мени хушламабди-да? — деди йигит, чол сўзини бўлиб.

Чол дудмал қилиб йигитга қаради. Йигит ҳам унга қаради. Чол юзида изтироб кўлкаси бор эди.

— Ота, тобингиз жойидами? — деб сўради йигит ташвишланиб.

— Тобим-ку жойида-я, ўғлим, лекин отингизнинг қилиғи бир нарсани эсимга тушириб юборди.

Чол от жоловини силтади. Отлар юриб кетди. Йигит ёнда сўз кутиб борди, лекин чол ҳадеганда гапиравермади.

— Нимани эсингизга туширди, ота?

— Кейин, вақти билан айтиб бераман.

Ота-бола анчагача жим борди. Ўртага оғир сукунат тушди. Ота ўз ўйлари билан, бола эса отаси чеҳрасидаги ғамгинлик сабабларини қидириш билан машғул эди. Ёш юрак аста-секин қарорини йўқота борди. Уни гоҳ куз қуёшида оппоқ кўксини тоблаб ётган пахтазорлар олиб кетар, гоҳ қовун капаларда сайраётган беданалар элигар, гоҳ теримчиларнинг узоқ-яқинлардан эшитилиб қоладиган ашулалари яйратар эди. Баҳор бўйи, ёз бўйи заррама-зарра йиққан бунёдини буюк саховат билан деҳқон этагига тўқаётган мана шу олтин кузда унинг юраги қафасдан чиққан қуш юрагидай яйрай бошлади.

Бўлиқ кўкатлар ўртасида ўтлаб юрган қўйларни кўрганда, ана шулардай ўйноқлагиси келарди унинг. Табиат ўз тилида роз айтиб шувиллар экан, йигит бундан ўз қувончининг мадҳини ўқирди. Юрагига қанот берган шу ажойиб ҳислар таъсирида бирдан отини чоптиргиси келиб кетди. Қамчини кўтарди-ю, яна секин ёнига туширди. Чол бунини сездими ё ўзичами:

— Чопгингиз келдими, ўғлим? — деб сўради.

— Йўқ, йўқ, — йигит қизаринқираб ерга қаради, боя қамчи босганда саман қилган қалтис шўхлик эсига тушиб кетди. — Ўзим...

— Хоҳласангиз чопинг, баҳрингиз очилар, — деди чол.

— Йўғ-е, жониворни уринтириб нима қиламан, ўзингиз ҳам ишга солмай боқаётганга ўхшайсиз.

— Нимага? — Чол ажабланди. — Деҳқоннинг оти бўлади-ю, ишга солинмайдими? Баҳорда чунонам кўш торттики, жонивор, қорабайирни нақ кўк терга тушириб юборди. Зўр от.

Отлар бир-бирига туташ икки дала орасидаги эгатта келиб тўхташди. Йигит чаноклардан тошиб чиққан оппоқ пахталарни кўрди-ю, ўзининг ҳам ёш чехраси шу чаноклардай очилиб кетди. У ўзларининг даласини билар эди. Пахталарнинг қийғос очилиб турганини кўриб ажабланди. Қайси куни отаси, «иккинчи теримга тушамиз», дегандек бўлиб эди. Қизиқ, пахталар ҳеч терилганга ўхшамайди-ку?

— Ҳали ҳам тердирганингиз йўқми, ота?

— Бир марта терганмиз, ўғлим. Яна уч-тўрт кундан кейин иккинчисига тушамиз.

Йигит ялт этиб қўшни далага қаради. У ерда хотин-халажлар, бола-чақалар чувиллашиб пахта теришаётган эди.

— Бу Мадаминхўжанинг пахтаси,— деди чол, йигит қараб турган томонни кўрсатиб. — Қани, ҳайданг отингизни, ўғлим, хўжадан ҳол-аҳвол сўраб ўтайлик.

Мадаминхўжанинг хирмони дала этагидаги каттакон тол тагида эди. Ота-бола ўша ёққа қараб кетдилар. Отларни хирмон яқинидаги каллак урилган тутларга боғлаб, ўзлари хирмонга пиёда боришди. Хирмонда алоҳида-алоҳида тўкилган пахталар деваланиб ётар эди. Мадаминхўжа тол соясида чой ичиб ўтирган экан, буларни кўриб дарров ўрнидан турди.

— Э, Вали ака, келинлар, келинлар, — деди у бир неча қадам пешвоз юриб.

— Ассалому алайкум, ҳорманг энди, эшон!¹ О, ба-ракалла, теримни тугатиб қўйибсиз-ку!

— Ваалайкум ассалом. Ҳа, яқинлашиб қолдик — деди Мадаминхўжа чол билан кўришиб. Кейин йигитга қўл чўзди. — Ана холос, қорини олиб чиқибсиз, билсам палов қилиб ўтирардиму!

Йигит уялинқираб кулиб қўйди.

¹ Э ш о н — хўжаларнинг номи ўрнида ҳурмат қилиб айтилади-ган сўз (муаллиф).

— Қани, тўшакка ўтиринг, Вали ака. Э-э, бу ёққа чиқинг, Фуломжон, отангизнинг ёнига, ҳа, — деди Мадаминхўжа меҳмонларга парвона бўлиб.

Вали ака фотиҳага қўл кўтарди.

— Омин, ҳосилга барака берсин.

— Омин!

Мадаминхўжа ўтирган ерида хиёл кўзгалди-ю, қўл қовуштирди:

— Хуш келибсизлар.

— Хушвақт бўлинг.

— Аммо Фуломжонни хўб олиб чиқибсиз-да, Вали ака, — деди Мадаминхўжа йигитга кулимсираб туриб. — Фулом қорининг ашуласини жуда соғиниб қолдик. Бир-иккита ашула қилиб бермаса, биздан осонликча қутулмайди.

Фуломжон ҳам ўтирган ерида хиёл кўзғалиб кулимсиради.

— Ашула сиздан айлансин, эшон, айтиб беради, бир оз нафасини ўнглаб олсин, — деди Вали ака.

Мадаминхўжа дастурхон солди, нон ушатди, кейин каттакон бир гурскеттини келтириб пичоқ тортган эди, қовун торс этиб ёрилди.

— Жонивор, хўб егилибди-да, — деди Мадаминхўжа қовунни коса қилаётиб.

— Вой жонивор-ей, асал бўлиб кетибди-я! Бай-бай-бай!

— Ия, Қорабулоқнинг эрка сувини ичади-ю, яна асал ҳам бўлмайдим!

— Шуни айтинг, — деди Вали ака, — Қорабулоқнинг суви билан ери етти иқлимда йўқ. Ҳали ўғлим «жаннат» деди, тўғри айтади. Қорабулоқ ерига тош ташласангиз, жавҳар қилиб чиқариб беради.

Фуломжон гапга аралашмади, қовундан ҳам ёйилиб емади, хирмон орқасидаги теракзорда сайраётган булбул ноласига хуши кетиб ўтирди, тез-тез ўша томонга қараб, булбулни хаёл кўзлари билан қидирар эди. Шу қарашларнинг бирида хирмонга пахта кўтариб келаётган бир аёлга кўзи тушди. Аёлнинг бошида эски чопон бор эди. У пахтасини келтириб хирмондаги энг катта тўпга тўка бошлади. Фуломжон унинг оппоқ, момик қўлларини кўриб: «Ёш экан», деб ўйлади. Аёл пахтасини тўкиб бўлгунча Фуломжон унга ер остидан разм солиб турди. У этакка илашиб қолган пахталарни

қоқаётганда, бошидаги чопон бирдан сирғалиб тушиб кетди. Фуломжон унинг жамолини кўриб сурат бўлиб қолди. Ўн беш- ўн олти ёшларда, юзлари ширмондай, чиройли қиз эди у. Фуломжоннинг тикилиб турганини сезгандек, қиз ҳам чопонини олатуриб йигитга ер остидан қараб кўйди. Шунда кўзлар тўқнашди. Фуломжоннинг юраги шир этиб кетди. Қиз унга бир табасум ҳада қилиб хирмондан тез чиқиб кетди. Фуломжон орқадан қараб қолди. Аммо қиз узоқ кетмади, ўн қадмча нарида тўхтаб бошидаги чопони ичидан бир қиё боқиб кўйди.

— Шунақа, эшон, деҳқон қишин-ёзин ишлайди-ю, кузга бориб илиги қурийди. Гўр азоби билан етиштирган пахтасини заводга келтириб сув текин сотади,— деяр эди куюниб Вали ака.

Мадаминхўжа бошини чайқади.

— Шунақа дейсизу, оқсоқол, бошқа иложи бўлмагандан кейин деҳқоннинг қўлидан нима ҳам келади? — деди у. — Ўзимиздан қиёс-да. Болта кўпас¹дан ёзда пул кўтарамиз, а? Кузда-чи? Бор пахтамызни келтириб топширамиз. Қарзимиздан қутулсак, худога шукур, қутулмасак яна бой елкамизда-да.

— Болта кўпас Миркомил²дан қолишмайдиган юҳо чиқиб қолди. Пахтани пахтада ютади, мевани мевада. Оббо ноинсоф-эй, Ширмонбулоқнинг этагидаги қора тупроқ ерларни ҳам қўлга киргизиб олди-я!

— От бозорга завод солдирармиш, эшитдингизми, оқсоқол?

Вали ака калласини қимирлатди, кекса юзи тумшайди, аммо буни Фуломжон кўрмади. У чоллар суҳбатини эшитмас, хирмон орқасидан кўзларини узолмас эди. Ундаги безовталиқ авжига минган сари кўнглида ашулага иштиёқи кучайиб борарди. Фуломжоннинг ўзи хира бўлиб эмас, бошқалар хира бўлаверганларидан кейингина ашула қилиш одати бор эди, ҳозир эса, нима учундир, ўзининг ашула айтгиси келар, қариялар тезроқ суҳбатларини тугатишса-ю: «Қани, Фуломжон, бир-иккита ашула қилиб беринг», дейишса, деб юзларига қараб-қараб кўяр эди. Отаси унинг кўзларидаги илтижони уқдими, ахири:

— Қани, ўғлим, дамингизни олган бўлсангиз, бир

¹ К ў п а с — русча «купец» сўзининг бузилгани.

² М и р к о м и л — андижонлик машҳур бой.

ашула қилиб бермайсизми? — деб қолди. Мадаминхўжага жон кирди:

— Ҳа, ҳа, шунақа бўлсин, мулла, эшитайлик.

Фуломжон ўнг қўлини кўксига қўйиб таъзим қилди.

— Жоним билан.

У ашулани «Кўча боғи»дан бошлади, овозини баралла қўйиб, шу дамгача кўрилмаган ва бутун вужудини қамраб олган иштиёқ билан, зўр илҳом билан айтди. Ашула оҳангидаги ранг-баранг тароналар Фуломжон ҳаяжонига пайванд бўлиб оқар, унинг шинам овози гўё «Кўча боғи» учун, «Кўча боғи»нинг мафтункор оҳанги эса Фуломжон учун яралгандек янграр эди. «Кўча боғи» унинг овозига қовушиб, ажойиб бир қувноқлик, жозибали бир жўшқинлик билан теварак-атрофда, узоқ-узоқларда, кенг фазоларда янграрди. Фуломжон бу ўтли куйларини ким учундир айтар, айта туриб, кўзлари билан кимнидир излар эди. Вали ака Фуломжоннинг ёниб куйлашига, кўзларининг гўзалар ичида нигорон бўзлашига ҳайрон бўлади. У ўғлини таний олмайди. Мадаминхўжа эса бошини солинтириб, мумдек эриб ўтиради. Фақат озгин гавдаси ашулага монанд чайқалади.

Фуломжон «Кўча боғи»ни тугатиб, олдида турган жийда гул пиёладаги кўк чойдан бир-икки хўплади.

— Э, умрингиздан барака топинг, мулла, — деди Мадаминхўжа, энди бошини кўтариб.

Фуломжон мийиғида кулиб қўйди. Кейин чолларнинг яна гапга тушиб кетишларидан ё отаси «жўнайлик» деб қолишидан қўрққандек, дарров «Дугоҳ»ни бошлаб юборди. Кўзлари яна пахтазорда, гўзалар ичида изғир эди. Бу ашулани ҳам ёниб-жўшиб айтди. Ким билади, излаганини топса, йўлида бўзлаганини кўриб турса, балки бундай ёниб, бундай ҳаяжонланиб айтмасми эдикан ашулани?

«Дугоҳ» ҳам излаганини топиб бермади, ўзи ҳам излашдан, бўзлашдан чарчамади. «Сегоҳ»га ўтди, яна аллақандай ғамгин, эзгин куйларни айтди. Аммо ҳеч бири юрагида нотаниш қиз ёқиб кетган ўтни пасайтиролмади...

Иккинчи боб

Бу қандай бадбахтлик?

Вали ака эртасига саҳарлаб уйғонганда, Фуломжон хужрасида йўқ эди. У ҳовлига ўтиб, тўрдаги мажнунтол тагида шириллаб оқиб турган муздай куз сувида юз-қўлини ювди-да, ичкарига қайтиб, ўчоқ бошида ивирсиб юрган хотинидан сўради:

— Онаси, ўғлингиз бомдодга чиқиб кетдими?

Чакка сочларига оқ оралаган, бўйи ўртадан келган буғдойранг хотин аввал эрига салом берди, кейин таажжубдан кўра ташвишни ифода қилган бир товуш билан:

— Невлай, — деди. — Хужрасида китоб ўқиётган микан, деб кирсам, у ерда ҳам йўқ.

— Отларга беда солгани чиққандир-да бўлмаса?

— Невлай.

Вали ака ташқарига қараб юрди. Хотини орқасидан пича қараб турди-да:

— Ҳой отаси, тўхтаб, — деди.

Эри тўхтаб орқасига қаради.

— Хўш?

— Бу ёққа ўтиринг, — деди у эрини палос солиғлиқ супага таклиф қилиб. Эри келиб супачага ўтирди. Хотин бошидаги жун рўмолини олди-да, бир-икки қоқиб, яна ўради, кейин ўзи ҳам эрининг ёнига ўтириб, тоқати тутаган киши товуши билан ҳасрат бошлади: — Бошқалар боласини ўн еттига чиқмай уйлантиришади, орзу-ҳавас кўришади. Худога шукур, ўғлингиз йигирма бирга қадам қўйди, бўлди-да шунча раъйига қараганимиз. Кўзимиз очиқлигида бошини иккита қилиб қўйялик ахир! Мунча беғамсиз? Хилват қилиб бундоғ гапирсангиз бўлмайдими?!

— Хўп қизиқ гап қиласиз-да, онаси, — деди Вали ака куюниб. — Мен, нима, келин кўрай, неvara кўрай демайманми? Мен ҳам эл қатори орзу-ҳавас кўрай демайманми? Ички-ташқилик, ҳовлилик¹ шундай катта эшикда² икқовимиз ҳувиллаб ўтирсак, еганим татийдими, онаси? Йўқ, татимайди. Лекин...

— «Лекин», деб ўтирсак ўтираверамиз! — деди хо-

¹ Фарғонада томорқани «ҳовли» дейдилар.

² «Эшик» деб Фарғонада ҳовлини (уйни) атайдилар.

тини гапни юлиб. Икки дунёда ҳам ўғлингиз ёрилиб: «Хотин олиб бер», демайди. Топиб олгани китоб! Айб ўзингизда, мадрасага элиб бермай, уйлантириб қўйганингизда, ўз қанотимизда бўларди, бу вақтгача неварга ҳам кўрардик.

— Шундай-ю, лекин мадрасани битириб олса, ёмон бўлмайди-да.

Эрининг оғир-босиқ гаплари хотинининг тутай бошлаган ўтини барала ёндириб юборди. У табиатининг оғирлигига қарамай, ўрнидан сапчиб туриб кетди.

— Нима, мадрасани битиртириб мачитга имом қиласизми?

— Йўғ-е, мачитга имом бўлсин демайман. Ўқигани яхши-да!

— Ё Фиёс каллага ўхшаш порахўр қози бўлар, шу-да?! — деди хотин яна рўмолини бошидан силтаб олиб.

Вали ака хотиннинг жаҳди чиққанини кўриб, анчагача индамай ўтирди, кейин босиғи билан гапирди:

— Бекор хафа бўласиз, онаси, ўзингиз ўйлаб кўринг ахир, мана сиз анави ерга баҳорда гул экдингиз-а? — деди у, супа ёнида очилиб турган қашқаргулларни кўрсатиб. — Ҳа, экдингиз, шулар гулласин, кўрганимизда баҳримиз очилсин, деб экдингизми? Ҳа. Борди-ю, булар очилмасдан, биров келиб юлиб ташланг деса, юлиб ташлайсизми?

— Нимага юлар эканман? Юлиб ташлаш учун экибманми? — деди хотин четда йиқилиб ётган бир гулни тиклаб.

Вали ака нашъа қилиб кулди.

— Ҳа, баракалла, ўғлингиз ҳам шунақа, очилмаган гул, онаси. Ўқишини жувонмарг қилсак, уволига қоламиз. — Вали ака фикрида бир нарсани салмоқлаб кўраётгандек, бир оз соқолини силаб турди, кейин хотинига юзланиб гапирди: — Сизга ким айтди мадрасадан чиққанларнинг ҳаммаси имом ё қози бўлади, деб? Маманиёз охун, мулла Мадқарим домла, Содик аъламлар ҳам мадрасада таълим кўришган-ку. Ҳаммаси ҳам Фиёс каллага ўхшаган бетавфиқ бўлаверармиди? Курмак у, ўша Фиёс каллангиз!

— Бўлмаса нима қил дейсиз, яна икки йил кут, дейсизми? — деди тутатиб хотини.

— Ихтиёр ўзингизда, кутмайман десангиз айтиб кўринг, хўп деса нур устига аъло нур.

— Менга ташлаб қўймай, сиз ҳам айтинг-да, ота-сисиз.

— Хўп-хўп.

Вали ака ўрнидан туриб ташқарига йўланди. Хотини шарақлаб қайнаётган қумфони тутқич билан ўтдан олиб, бир чойнакка кўк, иккинчисига қора чой дамлади. Чойнакларни ўт дамига қўйиб, ўзи супага дастурхон сола бошлади.

— Ташқарида йўқ, саманга миниб бир ёққа кетганга ўхшайди, — деди эри қайтиб келиб.

Тўғри, Фуломжон шу дам кеча ашула айтган ерида, саман устида хомуш бўлиб турарди. Мадаминхўжанинг пахтазориди эса терим тутаган, бугун бу ерга ҳеч ким чиқмаган эди.

«Менга нима бўлди? — деб ўйларди Фуломжон, ўзидаги безовталикка, юрак ўйнашларига тоб беролмай. — Шоирлар: «бир кўришда ақлим олди», деб ёзганларида, мен буни маҳоват деб билар, дунёда бундай нарса бўлмайди, деб ўйлардим-ку! Ҳа, менинг ҳам ҳозирги аҳволимни айтсам бунга ким ишонади? Ҳеч ким ишонмайди...»

Саман хирмондан чиқди, аста-секин юриб, шох орқали катта йўлга тушди. Бундан Фуломжон беҳабар эди. У от тизгинини бўш қўйиб, ҳамон ўз ўйлари билан машғул эди. Кеча табиат гўзаллигини кўриб масъуд порлаган кўзлари ҳозир юмук, у кўзларини очгиси келмайди, очса ҳақиқат хаёлидаги дилбар юзига парда тортишидан кўрқади.

От қаёққа юришини билмай, катта йўлда бир оз турди, кейин йўл бўйидаги ўтлардан чимдилаб секин-аста юриб кетди. Унинг қаёққа юрганини, ора-сира тўхтаб ўт чимдилаганини сезмас эди Фуломжон.

«Ким ўзи, кимнинг қизи? Нимаси сеҳрлади мени? Бир қиё боққаними? Ё лабларида жилва отган табасумми? Юрагимдаги яра қайдан? Кўзларида чақнаб кетган ўт тиғи очмадимикан бу ярани?»

— Ассалому алайкум!

Фуломжон сесканиб кўзларини очди. Ёнидан ўрта ёшли, мардикорнамо бир киши кир қопини орқалаб ўтиб кетаётган эди. У Фуломжоннинг алигини эшитиб бир қаради-ю, йўлига кета берди. Фуломжон тизгинни

қўлга олди. «Ана холос, бу одам мени танирмиди экан? Аҳволимни хўп томоша қилгандир? Шарманда бўлдим!»

Фуломжон отнинг жilовини силтади, кейин қаёққа кетаётганини аниқлаш учун у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради. От тўғри кетаётган эди. Ҳу ана, икки қирғоғи баланд кўтарилган Каттаариқ. У баданини қуёш қиздираётганини сезиб, вақтнинг чошгоҳга яқинлашиб қолганига ҳайрон бўлди. «Шу вақтгача нима қилдим? — деб ўйлади кўнглида. — Уйга айтмай чиқиб кетдим, балки хавотир қилишаётгандир? Қайтиш керак. Йўқ, ўзини кўрмаганимга яраша кимлигини билмай қайтаманми? Лекин кимга ёриламан? Кимдан сўрайман? Отамдан сўрайми? Қайси юз билан? Йўқ, йўқ, Худо сақласин. Айтмоқчи, отам ҳам, Мадаминхўжа ҳам хирмонга орқаларини қилиб ўтиришган эди-ку!»

Фуломжон чуқур тин олди, кўзларини юмиб ҳеч нима ўйламасликка тиришди, бўлмади. Эзгувчи ўйлар бостириб келар: «Қани, қани у қидирганинг?» деб ҳоли жонига қўймай сўрар эди. У кимгадир жаҳл қилаётгандек бошини қаттиқ силтади, кўзларини чаноқларидан чиққудай кенг очди. Энди у дала манзараси билан овунмоқчи, шу йўл билан бемурувват ўйлардан қутулмоқчи эди. Бу ҳам бўлмади. Катта ариқнинг шавал тортиб кўтарилган баланд қирғоғи қишлоқнинг тоғ томон манзарасини тўсиб олган эди. У отини қис-таб ариқ лабига чиқди. Пастда, ёйилиб кетган кенг ўзанда куз суви чулдираб оқар, тагидаги ранг-баранг тошлар ўз жимирлари билан кўз ўғирлар эди. От сувни кўрар-кўрмас жilов тортиб пастга интилди. Фуломжон хаёли тарқалганидан қувониб, отни ўз майлига қўйиб берди. «Жонивор, юраги ёмон куйибди», деб ўйлади-ю, рўпарасида тўш очган манзарага ҳуши кетиб қараб қолди. Узоқда — баланд, тоғ, унинг этакларида — япроқлари сариқ дарахтлар, берида — каталак пахтазорлар. Осмон мусаффо. Қуёш тик кўтарилган, оташи ер юзини ёндиришга қасд қилгандек беаёв...

Фуломжон бирдан сесканиб тушди, хушнуд югурган кўзлари бир нуқтада тақа-тақ тўхтади. У ерда, ўша машғум нуқтада, тўрт нафар инсону бир нафар ҳайвон тирмашиб ётарди. Улар ер ҳайдардилар. Омоҳ қулоғида ўн икки-ўн уч ёшли нимжонгина бола, қўшнинг бир томонида эркак, яна бир томонида аёл, ол-

динда эса устига етти-саккиз ёшли бола миниб олган семиз эшак. Фуломжон бир неча зум ҳайрат ва даҳшат ичида нест бўлиб турди, кейин бирдан отига қамчи босди.

От ҳали сувга қонмаган эди, бехос тушган қамчидан бошини азод кўтариб, ариқнинг у лабига сакради.

— Ё Оллоҳ, бу қандай бадбахтлик! — деб юборди Фуломжон, кўз ўнгида барала очилган даҳшатли манзара олдида шошиб қолиб.

Фуломжон қўшчилар яқинига келиб бир чеккада тўхтади. У шундай алам талвасасида эдики, салом бериш ҳам, ҳол сўраш ҳам эсига келмади. У бу тўрт нафар бечора жоннинг қайси бирисига ачинишни билмас эди. Эшак яғринига канадек ёпишиб олиб, уни ҳадеб хи-хилаб қистаётган мурғак болага ачинсинми? Ё омоч қулоғига қорни билан ётиб олиб, уни чуқурроқ юргизиш пайида гоҳ оёқлари ерга тегмай кўтарилиб, гоҳ ерда судралиб бораётган жафокаш болага жони ачисинми? Ё бўлмаса буларнинг бахти қаро ота-оналарининг шўрларига куйсинми?!

Фуломжон турган ерида тахта бўлиб туриб қолди. У қимирлашдан, бир нарса дейишдан ожиз эди. Кўзлари рўпарада, рўпарасида кўриб турган дўзах азобида. Ана, қўшнинг бир томонида кир, ямоқ иштонининг почалари тиззаларидан юқорига чиқариб ҳимариб олинган ярим яланғоч нимжон эркак. У қўшнинг кўндаланг ёғочини гоҳ чап елкаси билан, гоҳ ўнг елкаси билан чираниб итаради. Пешанаси эски латта билан танғиб олинган, ел ялаган қора, кир юзидан, офтобда яллиғланган, суяклари бўртиб чиққан қотма баданидан тер ёғилади. У чикалдак оёқларини ерга қадаб, ёғочни итаради ва сира тинмай кичик ўғлига буюради:

— Ҳайда, бўтам! Бўшаштирма! Ҳа, бўшаштирма!

Ёғочнинг нариги учини гавдаси мўъжазгина бир аёл итариб боряпти. У елкасига шапалоқ-шапалоқ ямоқ тушган кир, эски кўйлак этаклари орасида гоҳ ўралашиб қолади, гоҳ чалишиб йиқилиб кетади, яна туриб итаради. Кўйлаги жиққа ҳўл, сийрак сочлари тўзғиган, боши очик. У ҳам озғин, ҳорғин товуш билан ўғлини қистайди:

— Ҳайда, болам! Ҳайда, айланай! Ҳа, бўшаштирма!

Аёл ҳолдан кетган эди, оғир аравани қирга тортиб чиқаётган отдай ҳансирар, лаблари қалтираб, ранги

ўчиб борарди. Бирдан кўзлари тинди, шалолаб қоқ ерга йиқилди!

— Тўхта!

Эркак югуриб келиб хотинини бошидан кўтарди. Хотиннинг боши шилқ этиб эркак тиззасига тушди.

— Сув! Сув олиб, кел, ўғлим! — деб қичқирди эркак, ёнида тиззаланиб онасига мўлтираб турган катта ўғлига.

Ўғли чошиб бориб сув келтирди, хотин юзига сув сочишди. У бир сесканди, кейин қўрғошиндан қуюлгандек оғир қовоқларини зўрға кўтариб, хира, сўлғин кўзларини очди. Эри унинг оғзига сув тутди, аёл сувни шимириб, оёқни тириш, қотма қўли билан секин итарди. Шунда ёшданми, пешанасидан оққан терданми намланган кўзларини катта очиб, бирдан юзини енги билан тўсиб олди.

Фуломжон булар олдида ерда отини жиловлаб хомуш турар эди. Эркак даст ўрнидан туриб кетди. У хаёлга чўмиб, рам чекиб турган кишини танир эди.

— Э, келинг, мулла Фуломжон, — деди у қўл қовуштириб.

— Отни олинг, Матқовул ака!

— А? Нимага? — Ҳайронликдан Матқовул аканинг кўзлари олайди.

— Келинбувимни ҳам, болаларни ҳам қийнаманг. Эшак билан қўшиб ерингизни ҳайдаб олинг.

Матқовул ака шошиб қолди. Дунёда шўри-ғавғодан, бахти қароликдан ўзгасини кутмаган бир бечора учун ақл ишонмайдиган катта бахт эди бу. Худодан тани соғлик сўрагани эсида, юртга тинчлик, элга омонлик сўрагани эсида, беимон ўлдирма деб илтижо қилгани ҳам эсида, аммо мушкулимни осон қил, ерни ҳайдаб олай, от бергин деб сўрамаган эди-ку! Шунинг учун у отга эмас, нарироқда болаларини қанотига олиб ўтирган муштипар, рангпар хотинига қаради. Хотини мазлум юзида омонатдай кўринган бир жилмайиш билан Фуломжонга қараб турарди.

— Вой, сизмисиз, айланай Фуломжон! Бошим айла-ниб, қаранг, танимабман. Келинг, айланай. Хадича бувим саломат юрибдими?

— Худога шукур, саломат, — деди Фуломжон, энди ўзини пича ўнглаб олиб. — Далага чиқиб эдим, сиз-

ларни кўриб, тикка келиб қолдим, хафа бўлмайсиз-да, Салтон хола.

— Вой, айланай, биздақа тупроққа беланиб ётган бечораларни қадр қилиб кўргани келасизу бошимиз осмонга етмай, хафа бўламизми? Ҳай, ўтиринг бу ёққа, айланай.

Салтонбуви ўрнидан турди-ю, бу ер ўтириладиган жой эмаслигини, палос йўқлигини кўриб қизариб кетди.

— Эсим курсин, сизни ерга ўтиринг деганимни қаранг.

— Йўқ, йўқ, хафа бўлманг, — деди Фуломжон, Салтонбуви кўрсатган ерга ўтира туриб. — Шундай қилайлик, Матқовул ака, от билан эшакни кўшга кўшинг. Келинбувим укаларим билан уйга қайтсин. Чарчаган бўлсангиз ўзингиз ҳам дам олинг. Мен ҳайдаб берай.

Салтонбуви кўзларига ёш олиб дуо қилди.

— Худоё умрингиздан барака топинг. Илойим яхши қайлиқ олиб, бола-чақали, неварачеварали бўлинг!

Фуломжоннинг юраги шиф этиб кетди. Бирдан боши айланиб, кўзларига хирмон кўринди. Пастки лабини ичида хиёл қимтиб, кўзларини бир юмиб очди, кейин ўзини тутиб, ясама жилмайиш билан Матқовул акага қаради.

— Чамамда, бу ер аввал вақфга қарашли¹ эди шекилли? — деб сўради у тангирқаб.

— Ҳа, вақфники. Икки йилдан бери ўт босиб ётган эди. Мутаваллига ялиниб, раҳматли имом домлага ялиниб, зўрға сўраб олдим.

— Бутунлай беришдимми?

— Ўлар! Тўртдан бирга² беришди, — деди Салтонбуви куюниб.

— Бирини мутаваллига берасизларми?

Матқовул ака аввал хоҳолаб кулди, кейин бирдан юзи тиришди, қовоқлари тушди.

— Худо бандасини яратганда, пешанасига чоракор бўласан, деб ёзмасин. Ёзгандан кейин кунинг шу-да,

¹ В а қ ф г а қ а р а ш л и — мачитга қарашли, мачитга ҳада қилинган.

² Т ў р т д а н б и р г а — ишловчига ҳосилнинг тўртдан бирини бериш шарти билан.

мулла Фулом! Ерни минг азоб билан ҳайдайман, уруғлик топаман, ҳосилнинг тўртдан бирини олсам, Худога шукур дейман. Ҳали экилмаган, унмаган буғдой устида бошим минг ёриляпти. Эшакни икки чорак буғдой бераман, деб ялиниб юриб зўрға олиб келдим. Э-ҳа, камбағалнинг шўрини асти сўраманг!

Фуломжон бир юмалоқ кесакни олиб уқалаб ўтирар, хаёлида кеча отасига айтган сўзлари такрорларди: «Жаннат, жаннат, дейишади-ю, жаннат деганлари Қорабулоғимиздан яхшимикан?» Ҳа, шундай дедим. Агар Қорабулоқ жаннат бўлса, бахтиёр филмони Матқовул ака бўлдики? Миясида қайнашган ўйлар Фуломжонни ларзага келтирди... Кеча Қорабулоқни жаннат деганда отаси тескари ўтирилиб олганини энди англади. «Э-ҳе, мен дунёнинг оқу қорасига тушунмас эканман. Жаннат деганим дўзах эканидан беҳабар эканман!..» дедию кўнглида, ўрнидан туриб этагини қоқди...

Учинчи боб

Кигиз тагида яширилган китоб

Фуломжон кейинги вақтларда танҳоликка майл бўлаб, муллаваччалар суҳбатидан ўзини тортадиган бўлиб қолди. Балки бунга қишнинг қаҳратон совуқлари, неча кундан бери кўз очирмай ёғётган қор сабаб бўлгандир? Ё танида нохушлик, ёхуд дилида бир сиёҳлик бордир? Ҳарҳолда Фуломжон буни ҳеч кимга айтмайди. Мударрисдан сабоқ олади-да, ним қоронғи ҳужрасига кириб, китоблари орасига кўмилади. Неча ойлари бўлдики, унинг булбулники сингари хуш овози баланд шифтли хонақоҳнинг кенг бағрида Қуръон сураларига қовушиб янграмайди, неча йиллардан бери мадрасада бирга истиқомат қилишиб келган дўстлари гурунгида қаҳқаҳаси эшитилмайди. Ҳужрасига вақтибевақт дўстлари киришса, китоб устидан бош кўтармай, тафаккур олампидан қайтмайди. Ундаги бу ногаҳоний ўзгариш сабабини ҳеч ким билмайди. Балки бултур севги фариштаси хирмонда отган ўқдан дили жароҳатдандир? Балки Матқовулнинг бадбахтлиги юрагини ғаш қилиб қўйгандир? Қишлоқда уч кун хомуш ва беҳуш юриб шаҳарга қайтаётганда ота-онаси ўртага олиб айтган гаплари офир ботгандир?

Ҳа, гапни онаси бошлаган эди ўшанда:

— Айланай, болам, ўн битта бола кўрдик, ўни ўлиб, битта сен қолдинг. Улардан ҳеч бирининг орзу-ҳавасини кўрмадик. Ҳаммаси кўнглимизда доғ, кўзимизда ёш қолдириб кетди.

Онаси енгининг учи билан кўзёшларини артди.

— Йиғламанг, буви, Худонинг иродаси, — деди Фуломжон, бундай гаплар онасининг ҳилвираган қалбига малҳам бўлолмаслигини билса ҳам.

Шу вақтгача калласини солинтириб, ўйга ботиб ўтирган отаси ўғлига термилиб қаради. Фуломжон унинг кўзларидаги мунгни кўриб, ерга қараб олди.

— Биз ҳам дунёдан орзу-ҳавас кўрмай ўтмасак, кўзимизнинг очиқлигида бошингизни иккита қилиб қўйсақ деймиз-да, ўғлим, — деди чол ҳамон мўлтираб туриб.

Фуломжоннинг эсига бирдан хирмон тушиб кетди. Йўқ, хирмон эмас, хирмонда бир қиё боқиб кетган оқ билак, жоду кўзлари билан юрагига ўт ёқиб кетган малак кўринди. Аммо унинг кимлигини билмас, билганда ҳам шуни олиб беринглар, деб айтолмас эди. У йигирма бирга кириб, севги гаштини сурмаган, унинг захрини татимаган эди. Шу уч кун ичида у кўп ўйлади, умрининг бўшлиқда, равон йўлда ўтганини англади. Дунёда юракни орзиқтирадиган, ўйнатадиган, гоҳ офритиб, гоҳ яшнатиб юборадиган ҳислар борлигини пайқади. Уни бу ҳислар сеҳрлар, чорлар, ўзига тортар эди. Жоду кўзларни яна бир кўриш, ҳеч бўлмаганда у кўзлар эгасининг кимлигини билиш истаги билан юраги тепарди. Фуломжоннинг тилини лол қилиб қўйган нарса ҳам шу ҳис ва шу истак эди. Одоб ва ҳаё-чи? Ота-она олдида одобни унутсин, ҳаёни поймол қилсинми? «Менга фалончини олиб беринглар!» десинми? Йўқ, йўқ, бундай деёлмайди. Хайр, борди-ю: «Майли, билганларингни қилинглар», деса-чи? О, йўқ, жоду кўзлар нима бўлади унда?

— Яна бир оз сабр қилинглар, ўқишим бир ёқли бўлсин, кейин, — деди.

Балки ўшанда онасини йиғлатиб, отасини мўлтиратиб кетгани учун шу кунларда ичини еб юргандир? Ё бўлмаса, йўлда учраган одамнинг гаплари таъсир қилдимикан?..

Фуломжон қишлоқдан чиқаверишдаги қирга етган-

да, у ерда дам олиб ўтирган бир кишига кўзи тушди. Бу одам Фуломжон яқинлашганда дарров ўрнидан туриб салом берди:

— Ассалому алайкум, мулла Фулом!

— Ваалайкум ассалом.

— Мени танимадингиз-а? — деб кулди у киши.

Фуломжон танимас эди. Уялинқираб жилмайди.

— Мен сизни узоғи куни далада, саман от устида кўрган эдим. Ўйланибми, уйқусирабми турган экансиз.

Фуломжон эслашга уринди, лекин эслай олмади.

— Ҳеч эсимда йўқ, — деди у, хиёл қизариб.

— Йўғ-э, салом бериб ўтганимда бир қараб қўйдингиз-ку.

— Ҳа, ҳа, сизмидингиз ўша киши?

Йўловчи «ҳа» дегандай қилиб бошини эгди. Шундан кейин ўрталарида гап улашиб кетди.

— Мен ҳам қорабулоқликман, — деди у киши. — Қишлоқда жигарим бор, кўриб кетяпман.

— Шаҳарда турасизми?

— Ҳа, саккиз йилча бўлди, кўчиб кетганмиз. — У Фуломжоннинг ҳайратли кўзларини кўриб, изоҳ бера бошлади: — Қишлоқда сиқилиб қолдик. Икки таноб еримиз, товуқ катагидай эшигимиз бор эди, отам раҳматли буларни Болта кўпасга, жонини бўлса Худого топшириб кутулди. Мен сиз тенги йигит эдим, онамни, укаларимни олдим у шу қишлоқда турмасам бўлдим, деб шаҳарга кетиб қолдим.

— Қалай, шаҳарда тузук турибсизларми? — деб сўради Фуломжон.

— Шаҳар ҳам, қишлоқ ҳам бир қаро гўру, лекин шаҳарда унча-мунча иш топилиб туради. Иннайкейин, шаҳарда турсангиз, одамнинг кўзи ҳам очилар экан.

Фуломжон ўйланиб қолди. Одамнинг кўзини илму урфон очади, деб билар эди. Нега у: «Шаҳарда одамнинг кўзи очилар экан?» дейди ё ўқирмикан-а? Устбошидан ҳеч муллаваччага ўхшамайди-ю? Оёқларида кўн этик, эгнида рум ёқа кўйлак, чолвор, булар устидан пахтаси чиқиб кетган мовор чопон кийиб олибди.

Фуломжон ҳамроҳига мулойимгина қараб:

— Исм-шарифларини билсам, — деди.

— Қудрат.

Фуломжон анчагача ўйланиб борди, уни ҳамон Қудратнинг бояги сўзи қизиқтирар эди.

— Шаҳарда нима касб қиласиз, Қудрат ака?

Қудрат унинг кўнглидаги бесаранжомликни сезиб тургандек хохолаб кулди-да:

— Мадрасада ўқийман, муллаваччаман, — деди. Унга кўшилиб энди Фуломжон ҳам кулди.

— Йўқ, рости? — у кулиб туриб яна сўради.

— Депода ишлайман.

Фуломжон бу сўзни тушунмас эди.

— Лаббай? — деди у сўзини англамай қолгандек.

— Депода, поезд ишхонасида.

— Ҳа, — деди Фуломжон ажабланиб.

— Фуломжон поездни кўрган бўлса ҳам, лекин ишхонаси борлигидан беҳабар эди. Уни ҳозир поезд ишхонаси эмас, ўшандай ишхоналарда бир мусулмоннинг ишлагани ажаблантирар эди.

— Тавба, — деди у ҳайратини яширолмай, — мен ундақа жойларда фақат ўрислар ишлайди десам, мусулмонлар ҳам бор экан-да?

Қудрат беозор қилиб кулди.

— Ҳа, ҳа, бор, — деди у фахрланиб. — Депода, пахта заводларида ишлаётган мусулмонлар анчагина бор. Лекин баримиз ҳам қора ишда ишлаймиз, мастеровоймиз, ўқимаганмиз-да, машинанинг тилига тушунмаймиз. Қани энди сиздай ўқиган, илмли кишилар бўлса-ю, машинанинг тилига тушунса, ўзи ҳам антиқа машиналар ясаса...

Фуломжон ўнғайсизланиб, анчагача жим борди. Ёнидаги одам, назарида, чўзилиб, бўйи ўсиб кетаётгандай туюларди. Шундай туюлган сари Фуломжон ўзини кичкина, бачкана ҳис қилиб борди. Энди бояги сарбастлигини йўқотиб, сўз тополмай қолди.

— Депода анча яхши йигитлар бор, — деди Қудрат, Фуломжон гапира бермагандан кейин ичи пишиб. — Мастеровойлар менга уни-буни ўргатиб туришади, лекин илм бўлмагандан кейин, мактаб кўрмаганингдан кейин дарров илиб ололмас экансан. Ўқимаганимга жуда армон қиламан. Менга қаранг, мулла Фулом, мана, сиз мадрасада ўқийсиз-а? Ҳа, баракалла, сизларга ҳам шундай илмни ўқитишадими, йўқми?

Фуломжон қандай жавоб берсам экан, деб пича ўйланиб турди, кейин:

— Мадраса диний мактаб. Лекин риёзиёт, илму ҳикмат, ҳандаса, кимё деган дарслар ҳам ўтилади, — деди. — Ўтилишга-ку ўтилади-я, аммо-лекин...

— Орқасига тушадиганлар бўлмайди, шундайми? — деди Қудрат унинг сўзини бўлиб.

— Йўқ, нимага? Тушадиганлар ҳам бўлади. Масалан, шаҳри Самарқандда Мирзо Улуғбек расадхона қурган, Хоразмда Абурайҳон Беруний алжабр илмига асос солган. Бухоройи шарифда Абу Али ибн Сино деган бағоят улуғ табиб ўтган. Лекин булар ва буларга ўхшаган кўп уламо ва фузалолар мадрасада кўрган таҳсилларига қаноатланиб қолмай, ўз саёе-улмларида жонбозлик қилганлар.

— Бундан чиқди, сиз ҳам жонбозлик қилсангиз, бирон мачитга имом ё мутавалли бўлиб қолмасангиз бўлар экан-да?..

Шу гапдан кейин улар узоқ жим қолдилар. Бундан кейин йўлда бўлган бошқа майда-чуйда гап Фуломжоннинг эсида қолмади. Шаҳарга кирганда улар бошқа-бошқа кўчаларга бурилиб, ажралишдилар.

Фуломжон хуфтон намозидан кейин тўғри хужрасига кириб кетди. Юпқа, мурабба пишиқ фишдан қурилган бу хужра тоғни тешиб қилинган кичик форга ўхшар, қишин-ёзин офтоб тушмагани учун зах ҳиди анқиб турар эди. Дарча очилиши билан қоронғи хужрага совуқ ёпирилиб кирди. Фуломжон тоқчани тимирскилаб гугуртни топди-да, чақиб, ўчоқ бошида турган жинчироқни ёқди. Бўйи икки, эни бир ярим қулочча келадиган тор хужра жинчироқнинг хира ёруғида сарғимтил тус олди. Фуломжон жинчироқни кўтариб бир зумгина ўй суриб турди. Кейин тўғри бориб, дарпарда ёнидаги сандалга келди. Чироқни тўн-тариғлик сопол товоқчага қўйиб, ўзи сандалга ўтирди. Қўлларини кўрпа тагидан сандалга тикди. Лекин у ерда ҳам хужрадаги сингари буюқ ўйнардди. «Андек ўт қилмасам бўлмайди», деб ўйлайди-ю, ўчоққа бориб, майда тол тарашалардан ўт қалади. Қуруқ ўтин бир зумда ловиллаб ёниб кетди. Фуломжон ўчоқ ёнига ўтириб, қўлларини исита бошлади. Ўт юришиб кетгандан сўнг ўчоққа икки-учта ўрик ўтин ташлади. Кейин ўчоқ бошидаги кичкина қумфонни олиб, дарча ёнидаги бурчакда турган челак олдига келди. Челак чеккасидан мис чўмичнинг сопи чиқиб турган эди, уни ушлаб

тортди, лекин чўмич чиқмади; челақдаги сув музлаб, чўмични тишлаб қолган эди. Фуломжон челақни ўчоқ ёнига келтириб қўйди, сувнинг эришини кутиб, ўзи ҳам шу ерда исиниб ўтирди.

Ташқарида қутурган шамол ғувиллаб дарчани итарар, унинг тирқишларидан қор учқунларини иргитарди. Бирдан шу шовқин ичида бўғиқ қаҳқаҳа эшитилди, кейин ҳайқириб айтилган бўлук-узук сўзлар кўтарилди. Кимдир шанғи товуш билан: «Мулла Асад, ҳамқишлоғингизни чақириб чиқинг, иккита ашула қилиб берсин», деди. Фуломжон бу сўзларни аниқ эшитди, чунки булар ташқарида, Фуломжон дарчасининг ўнг томонидаги дарча олдида айтилган эди. Бошқа биров: «Э, у кишини қўяверинг, димоғига тушган қуртларни хужрасида очган жўжаларига териб беряпти!» деган эди, қўшни хужра ичида яна қаҳқаҳа чақнаб кетди. «Э, айтдим-а, биздан ўзини тортиб қолди деб, курк бўлган экану билмабмиз-а!»— деди алақим, ичаги узилгудай кулиб.

Устма-уст ёғилаётган шалтоқ, ҳар қанча жирканч бўлса ҳам, Фуломжон ўзини босди, юрагида портлаган ғазаб уввосига эмас, инсоф овозига кулоқ осди. Ўрнидан қўзғалиб турмоқчи ҳам бўлди, лекин ўзини босди. Ҳар нечаки улар пасткашлик қилишмасин, Фуломжон вазминлик кўрсатишга мажбур эди. Шунинг учун мажбур эдики, мадрасанинг қоронғи хужраларида, ҳаммасида бўлмаса ҳам, кўпчилигида ҳаёт шу тахлитда кечарди. Ярим йилгина илгари унинг ҳам беғубор кулгилари шу қаҳқаҳалар ичида жаранглаган кезлар бўларди-ку? Унда беўрин кулгилар бировга озор беришини, оти аския деб қўйилган мазахлар киши кўнглига оғир ботишини ўйлабмиди? «Қандай пасткашлик! Қандай ярамас қабоҳат! Шу маҳалгача сезмаганимга ҳайронман!» деб ўйлади Фуломжон. Ўйлади-ю, шу кўйи данг қотиб қолди; ташқарида, дарчанинг қоқ рўпарасида алақим ёнларига попиллатиб урди-да, хўрозга ўхшаб: «Қу-қу-қу-қу!» деб қичқирди. Фуломжон энди ўзини туюлмади. Бу ҳазил эмас, аччиқ масхара ҳам эмас, шафқатсиз ҳақорат эди. У қўш тавақа дарчани икки қўли билан икки ёнга тарақлатиб очди-ю, ташқарига шиддат билан отилиб чиқди. Ўнг томондаги хужрага бир тўда муллавачча ёпирилиб, қочиб кириб кетди. Фуломжон нима қилаётганини ўзи ҳам билмай

кўшни дарчага икки ҳатлаб етиб келди. Аммо дарча берк эди. Олов чақнаган кўзлари ёпиқ дарчани кўргандагина у тўхтади. Қўллари ёнига тушди, боши солинди. Аммо дарчани итармади, бир оғиз ҳам сўз айтмади. Орқасига қайрилди, бир-бир босиб ҳужрасига кириб кетди. Дарчани ичкаридан ёпиб, унга орқаси билан суяниб қолди. Ҳали вужудини ларзага келтирган даҳшатли қалтироқ ҳануз тарқалмаган эди. «Нима қилай? Нима қилай?» деб хаёлида ўзидан сўрар, кўзларини юмиб олиб жавоб излар эди. Анчагача кўзи юмуқ, боши солиқ турди, кейин жавоб топдими ё ўчоқда лаққа чўғ бўлиб қолган ўтга кўзи тушдими, шошиб бориб хокандозга чўғни авайлаб солди, сўнг ўрнидан секин туриб, уни сандал ўтхонасига келтириб тўқди. Чап қўли билан кўтариб турган кўрпани яна тушириб, хокандозни ўчоқ ёнига келтириб қўйди. Ана шундагина челақда эриган сувга кўзи тушди. Қумфонга сув қуйиб, уни ўчоққа қўйди, қумфон қорнига учта тарашани тираб, пуфлаб ёндирди, кейин сандалга бориб ўтирди. Ёнидаги тоқчага чўзилиб довол билан қаламни олди, буларни жинчиноқ ёнига қўйиб, кигиз тагидан латтага ўроғлиқ бир нарсани олди, чангларини қоқди, пуфлади, кейин латтани очиб, ичидан бир китоб олди, уни очди, овоз чиқармай шивирлаб ўқиди. Кейин бир парча қоғоз олиб, қамиш қаламни қитирлатиб ёза бошлади. Ёзганда ҳам тез-тез китобга кўз ташлаб, чапдан ўнгга қараб ёзарди...

Ғуломжон машғулотиға шу қадар берилиб кетдики, кўшни ҳужрада ора-сира портлаб турган қаҳқаҳаларни ҳам, ташқарида увлаётган шамолни ҳам эшитмас эди. Ҳатто дарпардаси ёнидан қалин қорни ғирчиллатиб ўтган дупурни ҳам эшитмади. Дарча беҳосдан очилганда эса дарров жинчиноқни пуфлаб ўчирди.

— Ким? — деди Ғуломжон, қоронғида туриб. Унинг овозида ваҳм, ҳаяжон бор эди.

— Мен, мен, мулла Ғуломжон, — деди кирувчи шошиб. У чироқни Ғуломжоннинг ўзи ўчириб қўйганидан беҳабар бўлса керак, дарров узр сўради: — Қўполлигим қурсин, эшикни қўққисдан очиб, чироқни ўчириб қўйдим.

Ғуломжон овозни таниди.

— Ашур Мирзо, дўстим!

— Мен, азизим, мен.

Фуломжон ўчоқдаги ўт ёруғида қомати хирагина кўриниб турган дўстини бориб қучоқлади.

— Эй, бормисиз, дўстим! Соғинтириб юбордингиз-ку жуда.

— Борман, борман. Ўзингиз қалай? Мадраса тупроғини ялаб ётибсизми ҳали ҳам? — деди Ашур Мирзо ҳазиллашиб.

— Ҳа, сиздан қолган, табаррук, яламай бўладими?

Икковлари хохолаб кулишди. Фуломжоннинг кулгиси шу қадар беғубор эдики, ҳужрада қирқинчи фонарь ёқилгандай бўлиб кетди.

— Ие, эсим қурсин, чироқни ёқмай турганимни қаранг, — деди Фуломжон юрагини тўлдирган шодликдан бахтиёр бўлиб. — Қани, қани, сандалга ўтинг, мен чироқни ёқиб юборай.

Фуломжон жинчироқни ёқди, сандал устида довот ҳам, бояги китоб ҳам йўқ эди. У меҳмонни сандалга ўтқазиб, бир зумда дастурхон ёзди. Токчадаги қутидан жийда, ўрик қоқи келтириб қўйди. Суви қочган иккита нони бор экан, уларни ҳам ушатди.

— Э, хўп келдингиз-да, дўстим, — деди у қувониб.

— Шунақа, биз истамасак, сизнинг эсингизга ҳам келмаймиз, — Ашур Мирзо ўпкалаб гапирди.

— Йўғ-е, йўқ-е, ўзингиз биласиз: мутолаа, муколама. Ҳа, дарвоқе, Тўтиқиз қалай, катта бўляптими?

Ашур Мирзо қизнинг отини эшитиши билан ёзилиб кетди.

— О, учга қадам қўйиб қолди-ку. Тили бирам ширин бўлиб чиққанки, асти қўя берасиз.

— А? — деди Фуломжон ажабланиб.

— Ҳа, гаплари қизиқ. Билмайман, ким айтган экан: сенинг отинг қушнинг оти, одамга ўхшаб гапирадиган чиройли қуш бор, оти тўти, сенинг ҳам отинг Тўти, дебди. Ана шундан бери: «Дада, тўти қанақа бўлади?» — деб сўрайди-да. Ўзим кўрган бўлсам ҳам кошки эди, таърифини эшитганман, холос: Билганимча айтаман, кейин ўзимиз гапда ўйнаган ўйинни қилиб бераман.

Ашур Мирзо ўтирган ерида қўлларини елкалари бараварида кўтариб, тирсагидан олдинга қараб буқди, панжаларини пастга қаратди ва бутун гавдаси билан силкиниб туриб тўтиқушни тақдид этди:

— Тўтикуш боласига дон беради,
Дон бераман деб жон беради...

Фуломжон шукуҳ қилиб кулар, Ашур Мирзо эса завқланиб ҳикоя қилар эди.

— Ҳар кун дўқондан борсам аҳвол шу. Тўтикуш бўлиб берсам, ҳадеб қиқирлаб кулади.

— Худо умрини берсин, — деди Фуломжон.

Икки дўст анча гаплашиб ўтиришди. Фуломжон чой дамлаб келтирди, иккинчи чойнак тутаганда Ашур Мирзо Фуломжондан сўради.

— Хўш, ўзингизнинг аҳволингиз қалай, дўстим? Бирон мачитга имом бўлмагунимча мадрасадан бир қадам ҳам жилмайман, деб ўтирибсизми?

— Йўқ, дўстим, аввалда ҳам бундай ният йўқ эди, айниқса ҳозир, ҳай-ҳай!

Ашур Мирзонинг юзига жилмайиш югурди, кўзларида ғалати бир ўт чақнади.

— Ундай бўлса, бирон бойнинг хизматига кирасизми?— деди кўзларини макрона сузиб.— Мирзо бўласиз, магазинда ишлайсиз, яхшигина пул топасиз.

Фуломжон дарров жавоб қилмади, дўстининг муфамбир кўзларига тикилиб турди.

— Хўпми?— деди Ашур Мирзо, мулоийм қилиб.— Менинг хўжайиним — Болта кўпас, ҳажга жўнайман, деб юрибди. Чамамда, мени бирга олиб кетса керак. Хоҳласангиз, сизни ўрнимга тавсия қилишим мумкин эди. Маъқулни?

— Йўқ, бу иш ҳам менга тўғри келмайди.

Ашур Мирзо хохолаб кулиб юборди.

— Ана холос, нима касб-кор қилмоқчисиз? Имомликка унамасангиз, мирзаликка юрмасангиз...

— Мактабдорлик қиламан.

Ашур Мирзо яна баттар хохолаб кулди.

— Офарин, ҳали болаларнинг нонини туя қилиб бераман, пайшанбалик оламан, супурги пули оламан, бўйра пули оламан денг? Бой бўлиб кетар экансиз-да, дўстим!

— Йўқ, ҳеч нарса олмайман, менинг мактабим бошқача мактаб бўлади.

Ашур Мирзо бирданига кулгидан тўхтади, кўзлари ҳайратдан олайди.

— Менинг мактабимда ўқийдиган бола уни битир- гандан кейин мачитга имом ё бўлишга қози бўлмайди.

— Нима бўлади, осмонга устун бўладими? — деди Ашур Мирзо, очиқ бир киноя билан.

Савол захри қанчалик ўткир бўлса ҳам, Фуломжон кайфини бузмади, оғир туриб гапира берди.

— Ким билади, балки осмонга чиқадиган устунни ўйлаб чиқарадиган одам бўлар. Мана, одамлар темир устида оташ арава юргизишяпти, пахталарни алми- соқдан қолган чиғириқда эмас, машинада чиқаришяп- ти, одам боласи қилган ишни одам боласи қилолмайди дейсизми? Йўқ, қилади. Фақат бунга ёшлиқдан ўрга- тиб бориш керакка ўхшайди.

— Ўргатинг, зора осмонга устун, кўрпага енг, хо- вузга қопқоқ, ошпичоққа қин ўйлаб чиқаришса, ка- мимиз шу эди.

— Мен фақат сизга ниятимни айтдим, — деди Фу- ломжон майингина кулимсираб. — Лекин ўзимда ун- дай илм йўқ. Ўргансам, ўргатсам, дейман холос. Ўтган йили бир ҳамқишлоғим мени жуда ёмон мулзам қил- ди. «Мадрасада машина ўйлаб чиқариладиган илм ҳам ўқитиладими?» деди. Ер ёрилмади-ю, ерга кириб кет- мадим.

Ашур Мирзо хихилаб кулди.

— О баччагар-ей, гапини қаранг-а!

— Гапи тўғри, Ашур Мирзо!

— Гапи тўғри бўлса, «ўқитилмайди, қўлингдан кел- са сен ўқит», демадингизми?

— Мана!

Фуломжон кигиз тагидан китоб олиб кўрсатди. Ашур Мирзо қўлига олди, устидаги таниш ёзувни ўқиди: «Чор китоб». Хўш, нима бўпти?

— Очинг, ичини очинг!

Ашур Мирзо китобни очди-ю, данг қотиб қолди, кўзлари чановидан чиқар бўлди.

— Ўрисча-ку!

— Ҳа, — деди Фуломжон овозини пасайтириб.

— Нима китоб?

— «Букварь».

— У нима деганингиз?

— Алифбо.

— Ўқияпсизми?

— Ҳа, бир одамнинг ёрдами билан.

- Ўрисми?
- Йўк, мусулмон.
- Ўрисчани қаердан билар экан у?
- Поезд корхонасида ишлайди.

Ашур Мирзо китобни сандал устига ташлади. Бу Фуломжонга галати туюлди. У Ашур Мирзога тааж-жубланиб бир қаради-ю, китобни олиб, яна кигиз тагига яшириб қўйди.

Тўртинчи боб

Дарёга қайтиш

Баҳорнинг ҳаётбахш дамлари мадрасага ҳам жон киргизди. Уч томони ҳужралар билан ўралган саҳн ўртасидаги садақайрағоч шохларида чумчуқлар чирқиллашиб кўкламни олқишлайдилар, шохдан-шохга кўнадилар, зурриёда ғамида ин қурадилар. Аллақайлардан қалдирғочлар ўқдай отилиб келиб, мачит ичига кириб кетадилар, чуғурлайдилар, шифтга осилиб олиб уя соладилар. Ана битта қалдирғоч мачитнинг тахтадан қилинган баланд панжарасига ўтириб олиб, ҳадеб «валфажри» ўқияпти.

Томлардаги буғдойлар бошоқ чиқарди, ораларидаги лолақизғалдоқлар қип-қизил бўлиб очилди. Муллаваччалар эса ўзларини офтобга солиб, қафасларидан учирилган қушлардай яйрай бошладилар. Бир ҳафта илгари савалаб ёққан ёмғирдан сўнг офтобнинг қизиб кетиши қари мударрис Камолуддин маҳдумни ҳам ҳужрасидан чиқариб юборди. У киши садақайрағоч тагидаги супага жой солдириб, талабаларга шу ерда дарс бера бошладилар. Мана бутун ҳам ўзлари супанинг тўрига солинган қалин тўшак устида саллалик ўтириб, олдида давра қурган муллаваччаларга ахлоқдан дарс беряптилар.

— «Аттайиботу литтайибина», деганлар соллаллоҳу алайҳи васаллам, Қуръони Каримдан оят келтириб. Анинг туркий маъноси бу эзур: заифони покка мардумони пок, яъни масалан, ҳалол аёлга ҳалол эркак равойи шаръийдур.

Домла шу тахлит дарс бера туриб, бирдан муллаваччалар қаторига кўз югуртира бошлади. Етмишдан ошиб қолган, ёшига бегонадай кўринган шўх, йирик кўзлари олая бошлади. Оқ аралашган ўсиқ қошлари

жийирилди, сийрак, нимжон киприклари қовоқлари устидан ошиб бориб, ўсиқ қошларига туташди.

— Фулом қаёнда?

Домла бир кишига эмас, ҳаммага қараб туриб савол берди. Овозида тажанглик, асабийлик бор эди. У киши табиатан оғир, хушфеъл одам бўлсалар ҳам, лекин муллаваччаларнинг дарсларга совуқ қараганларини, берилган сабоқларини вақтида тайёрламай, кунларини ялло билан ўтказганларни, айниқса, дарсга келмай қолганларни билсалар, табаррук мавқеаларини унутиб, бирдан тутатиб кетардилар. Ҳар бир фозилнинг ўзига хос заиф томони бўлганидек, мадрасанинг чирик, зах гиштлари орасида пилпилаб турган бу жинчироқнинг ҳам муллаваччаларни таажжубга соладиган жаҳолати бор эди. Бундай ҳоллар тез-тез бўлмаса ҳамки, йилда бир ё бир неча бор бўлар, шундай пайтларда бу оний жаҳолатни фақат сукунатгина забт этиши мумкинлигини муллаваччалар яхши билар эдилар. Шунинг учун домланинг зуғумли саволига жавоб бергувчи бўлмади.

— Мен сизлардан сўраяпман, Фулом қаёнда? — деди у, калласини хиёл қалтиратиб.

Давра ўртасида тиз чўкиб ўтирган қорамағиз, хушрўй муллавачча, боятдан солиғлик бошини кўтариб бир нарса демоқчидай бўлган эди, тарғил соқоли тутамга кириб қолган ва заҳил юзига зах ҳужраларнинг сариқ тамғаси босилган бир чувак муллавачча илдамлик қилиб қолди.

— Тақсир, — деди у, тиз чўкиб ўтирган ерида қўл қовуштириб, — мулла Фулом Ашур Мирзога таассуф қилиб, мадрасани тарки абад қилмоқ азминдадурким, анинг саибадди толибул илмларни, аз жумла каминаи камтаринни ғазабнок қилмоқдадур. Неча ойдурумим, биз ёру буродарлари бирлан ҳамсухбат, ҳамкалима бўлмоғлиқдан қочиб, умри ғаниматини қаёнлардадир зое ва фоний этмоқдадур. Кеча оқшом Ашур Мирзо бирлан кетиб, ҳануз қайтмади ва бинобарин, бугун бомдод намозини тақсирим имоматларинда иқтидо этмади.

Чувак муллавачча гапини тугатиб, тик ҳолда қўл қовуштириб турди. Маҳдум бўлса узун оқ соқолини ўнг қўли билан силаб:

— А? А? — деярд эди.

Қорамағиз, хушрўй муллавачча ўрнидан турди.

— Асад қорининг гаплари дуруф, тақсирим, — деди у домлага қараб. — Мулла Фулом неча кундан бери бетоб, ниҳоят бутун ётиб қолди.

Маҳдум унга синовчи назар билан тикилиб турарди. У гапини тугатиб, ихчам салла остидаги хушбичим калласини хиёл эгиб таъзим қилгандан сўнг, маҳдум Асад қорига «шундайми?» дегандек қаради. Асад қорининг сарғимтил юзида қизариш бўлмаганидек, бўзариш ҳам кўринмас эди. У истехзо билан жилмайиб, елкаларини силкиб қўйди.

— Не дерсиз, мулла Асад, анинг гапига? — деди маҳдум, калласи билан қорамағиз муллавачча томонга ишора қилиб.

Асад қори энди бўзарди, зах ердан сизиб чиққан сув сингари ичидаги ғашлик юзига урди, юпқа лаблари қалтиради, лекин ўзини йўқотмади.

— Каминанинг беғараз ва беозор сўзларини дуруф демоғлиқ бирлан тақсирим олдинда одами беандешлик қилдилар бу киши, наинки камина...

— Мулла Асад!— деди қорамағиз муллавачча унинг сўзини бўлиб.— Домламизнинг хурмати бўлмаса, сизнинг бу хатти баддингизни ғийбат демоғлик жоиз эди.

Асад қори бир нарса чақиб олгандек, бирдан сесканиб тушди. Ихтиёрсиз олдинга интилди-ю, бир нима демоққа чоғланди, лекин маҳдум ўнг қўлини кўтарди.

— Бас! — деди у, кейин энг чеккада ўтирган ёш муллаваччага юзланди: — Туринг, хужрасидан хабар олинг, бўлса бунда чиқсун.

Ёш муллавачча таъзим билан ўрнидан туриб Фуломжон хужрасига йўлланди. Хужра садақайрағочнинг орқасида эди. Домла ҳам қайрилиб қараб турди. Ёш муллавачча дарчани очиб хужрага кирди, у ердан бунинг ҳол сўрагани ва Фуломжоннинг нимжон товуш билан қилган жавоби эшитилди. Бир неча дақиқадан кейин у ердан икки киши чиқиб келди.

Фуломжон эгнида пиёзи чакмон, бошида сувсар телпак билан келиб мударрисга салом берди. Камолуддин маҳдум хўмрайган қовоқларини аста кўтариб қаради. Фуломжоннинг ҳамиша тароватли оппоқ юзи қизаргач, кўзларида ҳарорат намлиги намоён эди. Домла

унинг бетоблигини кўрди-ю, Асад қорига ер остидан хўмрайиб қўйди.

— Қаттиқ бетоб бўлмасангиз ўлтиринг, — деди у Фуломжонга, — сабоқни эшитурсиз.

Фуломжон таъзим билан супа четига ўтирди. Домла қовоғини солиб анча ўйланиб турди. Муллаваччалар ҳам бошларини ҳам қилиб ўтирар эдилар.

— Хўш, нимада тўхтаб эрдик? — деди домла ўз-ўзича, кейин дарров топиб олди. — Ҳа, аттайиботу литтайибина. Сўфин: «Аззони лоюн қаху иллаззонията», деганлар. Яъни зино қилмиш эркак никоҳ қилинмайду, фақат зино қилмиш заифага никоҳ қилинур.

Домла шу оят атрофида узоқ гапирди. Зино қилғувчиларнинг, яъни бегона хотин билан ўйнашганларнинг бу дунёда аҳли муслим, у дунёда худо қаҳрига учрашларини айтиб муллаваччалар юрагига дўзах ваҳмини солди. Домла сабоқни тутатиб, энди ўрнидан қўзғалмоқчи бўлганда Фуломжон савол бериб қолди.

— Шариатдан маълумки, зино қилғувчи эркак девор тагига бостирилиб, зино қилувчи заифа эса тошбўрон қилиб ўлдирилади, яъни уларга ёруғ дунёда умр йўқ. Бас, бундай бўлғоч, никоҳларига не ҳожат?

Маҳдум шунча йиллар мударрислик қилиб ҳам бу хил қалгис саволга дуч келмаган эди. Шунинг учун ўзини анчагина йўқотиб қўйди. Дарҳақиқат, бу савол ўзига ишонарли жавоб талаб қилиш билан бирга, асрлар бўйи тарғиб ва татбиқ қилиб келинаётган бир асом мантиқига имтиҳон ҳам эди. Масаланинг биринчи ва муҳим томони шу бўлса, маҳдумни ташвишга солган иккинчи томони ҳам бор эдики, маҳдум ана шунинг андишаси билан мақбул жавоб қидиришга мажбур бўлди. У гапни ўзининг обрўйи устида кетаётибди деб ўйлар, бу ўй миясида кўпчиб, юзига уриб борар эди. «Дарвоқе, бир ёқдин ўлимга ҳукм қилиниб, иккинчи ёқдан никоҳ ҳақида дам урмоғлиқ бачи маъни? Йўқ, йўқ!»

— Йўқ, йўқ, бу андоза тафаккур, аввалан, куфр сониян, шариати шарафига шаку баддур, зеро, «Валҳабисоту лиҳабисина», яъни бузуқ аёлларга бузуқ эркакларгина раводур. Бинобарин... — домла гапининг учини йўқотиб қўйдими ё фикридаги ошкор зиддиятдан хижолат тортдими, ямланиб қолди. Кейин Фуломжонга ўқрайиб, гапига хотима ясади. — Бинобарин, бу борадаги гапни чўзмоғлиқ жойиз эрмас!

Фуломжон жавобдан қаноат ҳосил қилмади, лекин гап талашиб ўлтиришни ҳам лозим кўрмади. Фақат Асад қорига ер остидан қараб олиб, бошқа бир саволни берди.

— Шариатда-ку, зино қилғувчилар ўлдирилар экан, нима учун: «Алғийбату ашадду миназзинои», яъни ғийбат зинодан ёмон дейилади-ю, ғийбат қилғувчилар ақалли чертиб ҳам қўйилмайди? — деди. Сўнгра у жавоб кутибми ё савол таъсирини билгиси келибми, домлага пича қараб турди. Домладан садо чиқавермагандан кейин Асад қорининг сарғимтил юзига тикилиб туриб сўради: А, мулла Асад, сиз нима дейсиз?

Даврадаги муллаваччалардан бири пиқ этиб кулиб юборди. Домла сезмадими ё савол изтиробида ўзини йўқотиб қўйганмиди, ҳар нечук, нашъалидан кўра захарли экани ошкор сезилиб турган бу чучмал кулгига эътибор қилмади. Асад қори эса наинки кулги, ҳатто сўнгги киноя ҳам ўзига таалуқи йўқдек без бўлиб ўтираверди. Ўртага нохуш сукунат тушди. Домла кўзларини юмиб олиб, қўлидаги каҳрабо тасбеҳини ўтирар, лаблари овозсиз пичирлар эди. Агар шу маҳал мадраса саҳнида узун банорас чопонининг кенг барларига ўралашиб келаётган кекса бир уламо томоқ қириб ўзидан хабар бермаганида, ким билади, бу сукунат яна қанча давом этар эди.

Камолуддин маҳдум, пинак сураётганда шарпадан чўчиган бангидай уламо шарпасини эшитиб бирдан сесканиб тушди. Кўзларини очди-ю, супага қараб келаётган уламони таниб, ўрнидан туриб кетди. Бу — Қорабулоқ қишлоғи ва атрофига қозилик қилувчи маълум зот эди.

— Э-э, келсинлар, тақсир, келсинлар!

Олдинда Камолуддин маҳдум, орқасида муллаваччалар пешвоз югуришди.

— Ассалому алайкум, мулла Камолуддин!

— Ваалайкум ассалому ва раҳматуллоҳи ва баракотуху! Қани, супага, қози домла, супага чиқсинлар, — деди маҳдум икки қўли билан супадаги тўшакка ишора қилиб.

Супага ўтириб, дуойи фотиҳа бажо келтирилгандан сўнг, қози домла Фуломжонга бир қараб олди-да, илжайиб қўйди. Фуломжон қозининг кўз қарашида

алақандай илиқлик ва ҳатто таҳсин сезди. Камолуддин маҳдум ўтирган еридан хиёл қўзғалиб:

— Хуш келибдилар, қози домло, — деди.

— Хушвақт бўлсинлар, қуллуқ.

— Қандай шамол учирди тақсиримни? Қадами муборақлари билан бизни сарафроз айладилар.

— Бошимизга кўп офир кулфат тушди, — деди қози домла, қоп-қора юзида савлат тўкиб турган узун оқ соқолини силаб. — Бафуржа айтурмиз.

Камолуддин маҳдум атрофида қимтиниб турган муллаваачаларга жавоб бериб, дастурхон тузашни Асад қорига буюрди. Қорамағиз муллаваачча Фуломжонни хужрасига узатиб қўйди. Тилда қанча чаққон бўлса, оёқда ҳам қолишмайдиган Асад қори бир зумда дастурхон солди, домлаларнинг қўлларига сув бериб, ўзи чой келтиргани кетди. Камолуддин маҳдум нонни ушатиб, патнисдаги анорни олди-ю, авайлаб сўя бошлади.

— Хай-хай, сўйманг, тақсир, бекор ейилиб кетадур, — деди кулиб қози домла.

Камолуддин маҳдум қозининг кулгисидаги кинояни пайқамадими ёки пайқаса ҳам ҳазил билан қутулиб кетмоқчи бўлди, ҳайтовур:

— Агар меҳмон якта бошад ҳам гов куштан лозим¹, — деди.

Икки кекса хихилаб кулишиб тургани устига Асад қори чой келтириб қолди. У дастурхон яқинига чўкка тушиб ўтирди, кейин каттакон лолагул пиёлага зўрға икки хўплам чиқадиган чой қуйиб, қози домлага таъзим билан узатди. Қози пиёлани олиб ичига қаради.

— Э, чойи кабуд, межозга совуқлик қилур, — деди у. Кейин патнисдаги қанд-қурсларга қараб туриб: — Ҳа, наббот солиб юборсак ҳам бўлар, совуқни кеса-дур, — деди-ю, новвотдан икки-уч юмалоғини олиб пиёлага чўктирди. — Хайр, эриб турсун.

Қози пиёлани олдига қўйди-да, сўйилган анордан катта бир бўлагини олиб йирик қизил доналарни кафтига уқалай бошлади.

Камолуддин маҳдум боя анорга пичоқ урганда, қози домла: «Э, сўйманг, бекор ейилиб кетадур», деб бежиз кулган эмас эди. Маҳдумнинг хасислигини бошқаларгина эмас, унинг ўзи ҳам сезгани, бу ҳақда кўп таъналар эшитгани учун қозининг кулгисини ўзига

¹ Агар меҳмон битта бўлса ҳам, бир бош мол сўйиш керак.

иснод ва ифтиро деб тушунган эди. Энди қарасаки, қози ўзидан қолишмайдиган, бир ёқдан анорни тушириб, бир ёқдан чойга новвот чўктириб қўйди. «Мумсик, пайти келганда уриб қол, онангнинг маҳрига тушган!» деб ўйлади-да, гапни айлангириш учун эмас, чиқмаган жондан умид маъносида пинғиллай бошлади:

— Қорабулоқдан икки толибулим¹ бунда иқомат этадур, — деди маҳдум, қозига қараб. — Аммо лекин алардин, «ҳолинг нечук», дегувчи йўқ.

Қози домла кафтига уқалаган анор доналарини кап отиб:

— Э, не важҳдин йўқлоғувчи бўлмасун? Бизнинг бунда келмоқдан мақсудимиз ҳам аларни йўқламоқликдур ахир, — деди.

Махмуд совуққина кулди-ю:

— Қулук, — деди. — Лекин вақф даромадидан...

Маҳдумнинг гапи ичида қолса ҳам, қози домла маҳдумнинг ниятини тушунган эди: маҳдум бу ерда ўқиётган икки муллавачча учун Қорабулоқдаги вақфдан ҳам тама қилмоқда эди. Қози домла томоғига бир нарса тикилиб қолгандай қоқарди. Бўлисга қарашли вақф ерлардан, тегирмон ва обжувоздан олинадиган даромадга маҳдумнинг кўз олайтирган қозининг томоғидаги луқмасини тўхтатиб қўйди. «Гўрсўхта! Шаҳарда олаётган шунча даромадинг камлик қиялптимики, энди қишлоққа қараб тамшанасан, баччағар!» деб ўйлади-да, вақф тўғрисидаги луқмани луқмалигича қолдириб:

— Бунда келмоғликдан яна бир мақсудимиз шулким, магар жаноблари ижозат буюрсалар, Вали аканинг ўғлини олиб кетсам. Толибулимлар аросинда бисёр қобили деб эшитдик, — деди.

Асад қорининг ранги бўзарди. Камолуддин маҳдумнинг эса қовоғи тушди, лекин индамади. Қози пиёлани бўшатиб Асад қорига узатди. Патнисдаги кишмишдан бир сиқим олиб, уни тозаламасданоқ оғзига солди, кейин жавобсиз қолган гапни улаштирди.

— Маҳалламизнинг имоми бандаликни бажо келтирди...

— А? Омин, худо раҳмат қилсун, — деди маҳдум,

¹ Т о л и б у л и м — талаба, ўқувчи (муаллиф)

дуо қилиб. — На чора, билбалои собирайни ва бил-қазойи розиайни¹.

— Ҳа-да, бир ёқдин қозилик, дигар ёқдин имомлик каминага кўп азият етурмоқда. Шу сабабдан мулло Фуломни берсангиз, мачитга имом қилсак.

Олдин Камолуддин маҳдум, унга эргашиб Асад қори хихилаб кулди. Буларнинг кулгисидаги истехзони қози домла тушунди шекилли, тангирқаб:

— Хўш? — деди.

Жавобни маҳдум қилди:

— Йўқ, у бола кўп нобоп чиқди, шариатга шак келтирадур...

— Шак келтирадур?! — деди қози унинг сўзини ҳаяжон билан бўлиб.

— Ҳа, бугун ҳам анча бемаъни суханбозлик қилди.

— Бугунги суханбозлиги-ку гўрга-я, ҳужрасида қилган суханбозлигини эшитсалар эди тақсирим! — деди Асад қори, гезариб.

— Хўш, хўш?

— Бу ўтган йил қишда бўлган гап. Ашур Мирзо иккови ҳужрага беркиниб олишиб, мадрасани кўп ёмон сўзлар бирлан ҳақорат этди. Фулом, мадрасани елкамининг чуқури кўрсун, мени олиб бориб бирон бойга мирзо қилиб қўйсангиз, жуҳуд бой бўлса ҳам майли, деб ялинди.

— А — Камолуддин маҳдумнинг кўзлари чақнаб кетди.

— Ҳа, ўз қулоғим бирлан эшитдим, тақсир. Сўфин, яқинда каминанинг ҳужрасига кириб: «Сизга бир маслаҳатим бор», деди. «Жоним бирлан, айтинг, азизим?» десам, «Ўрис мактабига кирмоқчиман», деб айтса бўладими!

— А?!

— Ҳа.

— Не важҳдин каминага етурмадингиз? — деди ғазабланиб маҳдум.

Асад қори калака бўлган кишидай, пича сўз тополмай турди. Кўзлари пирпирлади, кейин:

— «Ҳамқишлоғимсиз, ҳеч кимга айтманг», деб ялинувди. Айтсам озор етмасин деб ачиндим.

— Оббо одами берар! Бай, бай, бай! — деди қози, оғир саллал калласини қимирлатиб.

¹ Балосига сабр қиладилар ва ўлимига рози бўладилар.

Камолуддин маҳдум бунӣ ўзига бир таъна деб тунди, кўзлари олайди, ўсиқ қошлари жийрилди.

— Айтиб кел у фикри ботилни? — деди у шиддат билан Асад қорига.

Фуломжон келиб тўғри бўлгунча, икки чол чурк этмай ўтирди. Камолуддин маҳдум Фуломжонни олти йил ўқитиб ҳам унинг қандай одамлигини билмаганлигига афсус еса, қози домла шундай «фикри ботил»ни имомликка сўраб келгани учун ўзини койир эди. Фуломжон қози домланинг бу ерда дарров авзойи ўзгариб қолганини кўриб ҳайрон бўлди, лекин индамади. Супадан уч қадамча нарида кўл қовуштириб турган Фуломжонга Камолуддин маҳдум хўмрайиб қаради.

— Мадрасадан кетиб жухуд бойга мирзо бўлмоқчимисан, куфрони неъмат? — деди у ўдағайланиб.

Фуломжонни бу кутилмаган саволдан кўра домланинг ғазабли зуғуми ҳайрон қолдирди. У бундай ифвоининг қаердан, кимдан чиққанлигини билмас эди. Бир кўнгли бу гапни қози топиб келгандир, деб ўйлади. Шунинг учун ялт этиб қозига қаради, қози ҳам унга хўмрайиб қараб турар эди. Ана шундан кейин ўзидан хиёл орқароқда турган Асад қори томонга ўтирилди. У ерга қараб турар эди.

— Йўқ, тақсир, жухуд бой тугил, мусулмон бойга ҳам мирзо бўлиш ниятимда йўқ. Бунӣ ким айтган бўлса ҳам менинг шаънимга туҳмат қилибди, — деди Фуломжон.

— Туҳмат?! — қози қалтираб сўради.

— Ҳа, туҳмат!

— Бўлмаса, ўрис мактабига кираман, деганинг ҳам туҳматми? — деди маҳдум кўзларини олайтириб.

— Ҳа, бу ҳам туҳмат!

Кексалар хихилаб кулишди. Маҳдум Асад қорига қаради.

— Мулла Асад, туҳмат қилдингизми?

Асад қори хиёл бўзарди, лекин қизармади, безрайиб туриб:

— Тоняпти, айтгани рост, — деди.

Фуломжон чўрт ўтирилиб Асад қорига қаради:

— Кимга айтибман, мулла Асад? — деди у, юзида акс этиб турган нафрат билан.

Асад қори бир оз иккиланиб турди, кейин Фуломжонга эмас, домлаларга қараб туриб:

— Менга айтган эди. Ҳозир тоби йўғроқ, эсидан чиққан бўлса ажаб эмас, — деди.

— Ёлғон! — Фуломжон даҳшатли бир ҳайқириқ билан қичқирди, кейин Асад қорига шапати тортиб юборгундек қилиб гижинди: — Имонсиз!

— Ҳай, баттол, имонга тил тегизма! — деди маҳдум, ўнг қўлини Фуломжонга бигиз қилиб. — Аҳли муслимни имонсиз демоғлик бирлан ўзинг имондан айрулдинг. Илло сўзинг дуруғ, ўзинг каззоб! Унутма-ғилким, аз дуруға имон гурехтаст, яъни ёлғондин имон кочибдир.

— Тақсир, — деди Фуломжон, босиқ товуш билан, — мен бу ифвогарга ҳеч маҳал ўрис мактабига кираман деган эмасман.

— Айтган! Ёлғон гапиряпти, ўзи имонсиз! — деди Асад қори бидирлаб. Шу пайтгача сукут этган қози домла гўё бир қарорга келгандек кескинлик билан Фуломжонга итоб қилди:

— Ёлғон гапирмоғлик гуноҳи кабир! Илло саҳобалардин бири пайғамбаримиз ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломдин: «Ё Расулалло, умматларингиз ичинда ўғрилар бўлмоғи мумкинму?» деб сўраганларида, Расулалло жавоб қилганлар: «Мумкин!» деб. Андин сўнг саҳоба боз устига сўрабдиларким: «Фарларнинг бўлмоғи мумкинму?» деб. Алқисса пайғамбаримиз жавоб қилибдиларким: «Мумкин!» деб. Билокира саҳоба сўрабдирларким: «Умматларингиз орасинда ёлғончилар бўлмоғи мумкинму?» деб. Анга пайғамбаримиз: «Ло!» деб жавоб қилганлар. — Қози домла «ло» дейишдан аввал қизғиш кўзларини олайтирди, тасбеҳли қўлини калласи бараварида кўтариб, бутун вужуди билан қалтираб туриб «ло» деди. — Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом: «Алказзобу ло уммати», деганлар, яъни «ёлғончи умматим эмас», деб алардин юз ўтирганлар. Бинобарин, бир аҳли муслимнинг сухан софига иснод ва ифтиро бирлан жавоб қилмоғлик гумроҳлиқдирким, андақ фикри ботил, куфрони неъмат мадрасадин ихрож этилмоғи шарти зарурийдур.

— Бор, ҳужрангга чекил! — деди Фуломжонга маҳдум қўл силтаб.

Аммо Фуломжон жойидан жилмади, бўйнини ҳам қилиб индамай қолмади.

— Мен бир нарсага хурсандман, тақсирлар, ҳақ ва

адолат пешаларики ҳақни риё, риёни ҳақ дейишдан тортинмас эканлар, уларнинг авом халқ олдидаги худоғўйликлари ҳам риёкорликдан бошқа нарса эмаслигига гумоним қолмади. Жаҳолат ва ҳақорат ичида кунни қора бўлган шўрлик халқимнинг зулматли кечасида лоақал жинчиरोқ бўлармиканман деб мадраса тупроғини олти йилдан бери ялаб келдим. Аммо афсуски, адашган эканман. Мен қози домла ва Асад қори каби ҳурматли зотлар муҳитига ўзимни топшириб, дарёдин айрилиб чиққан ариқчадай халқимдин айрилиб чиқиб охири қуриб қолишга маҳкум бўлган эканман; мен мана шунга афсус ейман.

— Бас, кўп вақиллама-э! — деди маҳдум қўл силтаб.

Ғуломжон заҳарли кулди.

— Қуллуқ, бошқа гапим йўқ, аммо тақсир, — деди у маҳдумга қараб, — жаноблари амр этгандек, ҳужрамга чекилмайман, айрилиб чиқиб пушаймони бўлганим халқим ичига қайтаман. Шунча таҳсил ва тарбия берганларингиз учун раҳмат!

Ғуломжон икки букилиб таъзим қилди, кейин сундан ўтирилиб, чапдаст қадамлар билан юриб кетди.

Бешинчи боб

Булоқ бошида

Ғуломжон узоқ йиллар оғир ётиб турган касалдай, баҳор ва ёз паллаларини қишлоқда истироҳат билан ўтказди. Бу орада бир қур Андижонга тушиб, собиқ мадрасадоши Ашур Мирзоникида меҳмон бўлди. Унинг уч яшарли жажжи қизи Тўтинни кўриб ўзининг ҳали-ҳали уйланмаганини, ўзи ҳам мана шундай ширин, жажжи қиз ё ўғил кўриши, кўзимизнинг очиқлигида бошингни иккита қилиб қўйсақ, деб жағиллаб ўтаётган ота-онасини бахтиёр қилиши мумкинлигини ўйлаб ачинди. Болта кўпаснинг мирзоси Ашур Мирзо эрта-лаб магазинга кетганида Ғуломжон унинг божаси уста Баҳромдан парта қандай қилинишини сўраб олди. Уста Баҳром яхши одам экан, партанинг суратини, ясаш тартибини қоғозга чизиб ҳам берди. Ғуломжон қоғозни олиб Қорабулоққа қайтди. У қишлоғига кела солиб даладаги теракзоридан тўртта бақатеракни кестириб, тахта тилдирди. Тахталарни қуритишга қўйиб, ўзи ўшга

жўнади. У ерда тараққийпарварлиги билан шуҳрат қозонган Мирзо Фозил ҳожиникига бориб тушди. У киши ўша маҳаллар рус-тузем мактабида дарс берар, илм ва маърифат йўлида жонбозлик кўрсатиб, мусулмон болаларини янги усул мактабларда ўқитиш зарурлигини чарчамай тарғиб этар эди. Шариат пешволари томонидан қизил бош, шиа деб бадмазҳабликка чиқарилган бу зўр тараққийпарвар олимнинг шуҳрати Фуломжонни мадрасадалигидаёқ мафтун этган эди. Фуломжон мусулмон домланинг рус-тузем мактабида қандай дарс беришини, нималар ўқитишини, қандай дарсликлар қўлланишини билишга орзуманда эди. Мирзо Фозил ҳожи Фуломжонни қучоқ очиб қабул қилди. Ўзининг тажрибаларини айтди, бир кун мактабга олиб бориб, таълим усулини ҳам кўрсатди, программалар билан таништирди ва ўқиш-ёзиш, ҳисоб ҳамда жуғрофияга оид дарсликлар топиб бериб, дадил мактаб оча беринг, ўзимиз қарашиб турамыз, деб жўнатди. Фуломжон кузгача мактаб тайёргарлиги билан банд бўлди. Кузда болалар дала ишларидан бўшашса, мактабни очиб юбориш ниятида эди. Лекин пахта терими бошланар пайтида отаси кўққисдан касал бўлиб қолди. Дала ишларини ўзи қилишга мажбур бўлди. Сентябрнинг ўрталарида қақирдаги пахтага навбат тегди. Отаси бу орада анча тузалиб, ўрнидан туриб кетди.

Қақирдаги пахтанинг терилиш муддати яқинлашган сари Фуломжоннинг юраги ўйнар, ўтган йил кузда кўрган дилбар қизни яна бир кўрармиканман деб ўйлар эди. Мана, ахир терим пайти ҳам келди. У қишлоқдан чиқа солиб, узоқдаги таниш далага разм солди. Аммо далада ҳеч ким кўринмади. «Оббо, териб кетишибди-да», деб ўйлади у. Лекин у яқин келгандан сўнг пахталарнинг қийғос очилиб турганини, ҳали қўшниси терим бошламаганини кўриб, кўнгли анча жойига тушди.

Вали ака ўғлига хирмон қилинадиган жойни кўрсатиб, ўзи теримчиларни Мадаминхўжанинг пахтазорига туташган эгатга эмас, нариги томонга бошлаб кетди. Теримчилар кўрсатган эгатларга етишганда Вали ака:

— Омин, худо барака берсин, тераверинглар! — деб фотиҳа берди.

Хотинлар, қизлар, болалар чувиллашиб терим бошлаб юборишди. Вали ака етилган, у ер-бу ерда чаноқлардан тошиб чиқиб тўкилган оппоқ пахталарга шукроналик билан қараб, ўзи ҳам теримга тушиб кетганини билмай қолди.

Фуломжон яктагининг барларини белбоғига қистириб олиб, хирмон текислай бошлади. У ҳозир бошидаги қирғизча қалпоғи, эғнидаги оппоқ яктак-лозимини ва оёқларидаги кўн этиги билан мадрасада эзилиб, ранглари сарғайиб юрган мулла Фуломга ҳеч ўхшамас, балки кетмонини билад кўтариб зарб билан туширишини, ҳаракатларининг чаққон ва салмоқдорлигини кўрган киши уни дала қуёши ва ерларида суюғи қотган дехқондан бошқага жўя олмас эди. Фуломжон бир иш қилса, унга қаттиқ берилиб кетганиданми ё уни юриштиради деб билганиданми, ашула айтиб туриб қилар эди. Мана ҳозир ҳам унинг ёқимли, шинам овози жонларга ҳузур бериб турган эрталабки салқин сарин ҳаво каби кўнгилларга роҳат бахш этмоқда, У овозини билад кўтармай, хиргойи даражасига ҳам туширмай, ажойиб бир уйғунликда айтаётир.

Вали ака... Ҳозир унинг нимага маҳдиё эканини билиш қийин. Унга қарасангиз, қўллари тўкилган пахталарни териш билан банду ўзи ўғлининг шинам овози янграган томонга интилади, балки у ўғлига жўр бўлгани шошаётгандир? Йўқ, у ашула айтишни билмайди, лекин эшитишни ҳар қандай мухлисдан ортиқроқ яхши кўради. Яқинда учуққан дардининг изи ҳануз ситилмаган заҳил юзидан қувонч нури ёғилади. У хирмонга яқинлашганда қадамини ҳар қанча шарпасиз босса ҳам, Фуломжон сезиб, ашуласини тўхта-тиб қўйди.

— Айтаверинг, ўғлим, айтаверинг! — деди у ялингансимон бир шукуҳ билан.

Фуломжон мийиғида кулиб хирмонни текислай берди. Отаси хирмон доирасини чамалаб:

— Чоғроқ олиб қўйибсизми, ўғлим? Пахта сифмасмикан, — деди.

— Каттароқ олайми?

— Ҳа, каттароқ олинг. Бу йил пахтамик, худога шукур, тузук бўлди. Уни қаранг!

Вали ака атрофидаги оппоқ пахталарни хурсанд бўлиб кўрсатди.

Фуломжон теварагига кўз югуртирди. Ҳосил чиндан ҳам яхши эди. Одам белидан келадиган ғўзаларнинг япроқлари кўринмайди, ҳаммаёқда пахта, қийғос пахта. Фуломжоннинг кўнгида яйраган қувонч баҳори кўзларида жавлон уради. У пахталарнинг мўллиги учунгина эмас, о, йўқ, буюк саховати билан деҳқонни қувонтирган олтин кузни, кузнинг ўзигагина хос бўлган табиат ҳуснини кўриб қувонади. Ана, эгатлардаги тутларнинг новдалари пишибди, теракзордаги дарахтларнинг етилган япроқлари теримчиларни олқишлаётгандек субҳидам шабадасида чапак чаляпти! О, анави ерда кекса тол... Кимнинг толи у? Мадаминхўжаники эмасми? Бултур Фуломжон ўша тол тагида ўтириб, ўша ерда ашула айтган эмасмиди? Ҳа, ўша тол тагида айтган! Юрагига севгининг биринчи олови ўша тол тагида ёқилган! Фуломжон толни кўрди-ю, узоқ қараб қолди. Отаси буни сезмади, ўғлининг юрагида уйғонган ҳисларни, томирларида қайнаган қон ҳароратини сезмади. Сезмади унинг алам билан, соғинч билан тикилиб қолганини! «О, кошки эди у ўтган йил кузи эмас, бу йилнинг кузи, шу бугуннинг ўзи бўлса! Қани энди уни бир марта, атиги бир мартагина кўрсам!»

— Ҳа, шундай қилинг, ўғлим, хирмонни катгароқ олаверинг, — деди-ю отаси, теримчилар томонга кетди.

Фуломжон отасининг сўзи билан ҳушига келди. Кетмонини олиб, яна хирмон текислашга тушди. Лекин ўзи ишда бўлса ҳам, кўнгли ташвишда бўлди. Мадаминхўжалар эртан теримга чиқишармикан, агар чиқишса, у ҳам келармикан деб ўйлар, ўйлаган сари уни қўмсар эди. Лекин эртасига ҳам Фуломжон интизорини топмади. Бутун куни билан босиб пахта терди, кечкурун эса яна кечагидек хомуш бўлиб қайтди. Қўмсаганини кўра олмагани уни нечоғлик изтиробга солса, теримнинг яна уч кунликкина қолгани шу чоғлиқ безовта қилар эди. Шу икки кун ичида кўрмаса, қачон кўради, қаерда кўради.

У кечаси билан тўлғаниб чиқди, уйқуси қочди, хаёли кекса тол томонга учди.

Фуломжон теримнинг учинчи куни ҳам далага эзгин бир умид билан жўнади. Бу кун ҳам мени муждасиз қайтармагайди, деб ҳаяжонланар, лекин юрагининг алақаерида учқунланаётган умид унга қанот ба-

ғишлар эди. Аввалги кунларидагидек, бутун ҳам қишлоқдан чиқа солиб узоқдаги таниш тол томонга қаради. У отлиқ эди. Узангиларга оёқларини тираб, қаддини бор оз кўтарди. Кўтарилди-ю, бирдан юраги ўйнади. Юзига жиловсиз бир жилмайиш югурди. Ўзи ҳам билмай: «Ё олоқ, лутфинг ҳам бор экан-ку!» деб юборди. Кўнглида бир зум, бир зумгина барқ уриб ўтган бу нидо отига қамчи бостирди. Орқада арава миниб келаётган отаси эрталаб йўлга хомуш чиққан ўғлининг бирданига от чоптириб кетганини кўриб ҳайрон бўлди. «Икки-уч кундан бери машқи паст эди, бутун тузук, хайрият!» деб ўйлади. Отаси ўғлининг баҳри очилгани, от чоптириш кўнглига сиққани учун қувонса, ўғли дилдорининг далага чиққан-чиқмаганлигини билмаса ҳам дилдоримни кўраман деб қувонар эди. Фуломжон Мадаминхўжанинг пахтазорига етганида, отининг жиловини тортди, эгатларда этак тутиб теримга энди тайёрланаётган хотин-халажларга тик қаролмаса ҳам, уларга ер остидан разм солиб ўтди. Аллақандай бир кампирнинг эркакларникига ўхшаган йўғон, шаддот товуш билан «Ҳай, бетларингни беркит!» деганини эшитди-ю, юзини нари ёққа ўтириб олди. То хирмонга етиб, отидан тушгунча ҳам орқасига — Мадаминхўжанинг пахтазорига қайрилиб қарамади. Отини шохга боғлаб қўйгандан кейингина ўтирилди, қувонч ва ҳаяжон акс этиб турган юзи таниш дилдор далага бурилди. Мадаминхўжанинг теримчилари Фуломжонлар даласидан анча нарида, қалин ғўзалар ичида эди. Фуломжон ёлғиз бўлгани учун ҳеч қандай хатар андишасини қилмай, қўшни далага узоқ тикилиб турди, лекин ҳар қанча тикилса ҳам, ҳар қанча интилса ҳам кўрармиканман деганини кўрмади. Ҳатто бехосдан бўлса ҳам ўзига қараб қўйган киши бўлмади. Демак, юраги бекор ўйнаган, бекор қувонган! Ким билсин, ой юзини бир кўрсатиб, жоду кўзларидан табассум отиб кетган у дилбар ҳашарчи бўлгандир? У йил чиққан бўлса, бу йил чиқмаслиги ҳам мумкин-ку ахир! Бас, нима учун шунча қувониш, юрак кўйига кириб шунча ўртаниш?

Фуломжон кўнглида ўзини мазах этиб кулди. Соддалик қилгани, ёш боладек ҳавойи бир қувонч асири бўлгани учун ўзини койиди. Ахир ўшанда қиз бошидаги чопонини жўрттага тушириб юбормагандир-ку?

Унга қараб жилмайган бўлса, буни ҳам жўрттага қилмагандир-ку! Наҳотки, унинг биргина қарашига, балки-да, ғаразсиз бўлган жилмайишига шунча маъно берса? У шу қарашда кўнглини менга бағишлади, жилмайишида ишқини менга изҳор айлади, деб бир йилдан бери уни қалбида санам каби сақласа! О, йўқ, Фуломжон адашган, ҳаммаси, ҳаммаси бекор! Бир йилдан бери ярали қалбида ардоқлагани, жамолини бир кўрсам деб зори интизор бўлгани бекор, бекор!

Фуломжон яна кечаги ва аввалги кунлардагидай хомуш иш бошлади. Ёнидаги жўяқда холасининг қизи Дилора пахта терар эди. Дилора бўласининг бутун жуда ҳам тумтайиб олганига ҳайрон бўлар, уни гапга солиш, паришонлигини тарқатиш учун турли саволлар берар, лекин «ҳа» ё «йўқ» жавобинигина олар эди. Узоқ ва изтиробли айрилиқда жафо чека-чека севгилиги ёнига олам тўла қувонч билан қайтган шўрлик ошиқ ёрини вафосизликда, ғаним хасмида кўриб қандай ҳолатга тушса, юраги қанчалик қон бўлиб эзилса, Фуломжон ҳам ҳозир шундай ҳолатда эди. У ўзини ўшандай бадбахт ошиқ ҳолатига қўйишга ҳақи бўлмаса ҳам, қизга севгисини айтиб, қиздан вафо ваъдасини олган бўлмаса ҳам, яна ўзини ўшанга ўхшатар, ўша тортган азобини тортар эди. Ҳақиқатда эса Фуломжонни қийнаган, уни бир йилдан бери ҳаяжонга солиб келган муҳаббат — булутли кечада чиқиши гумон бўлган ойга кўз тутишдай дудмол бир нарса эди. У ёр вафосизлигини кўриб дилпора бўлган бадбахт ошиқ эмас, ёрнинг ўзини тополмай, унинг кимлигини билолмай дилпора бўлган бадбахт ошиқ эди. Ҳозир у ўзининг шу аҳволини ўйлар, ўйлаган сари юраги қисилиб, кўнглига на Дилоранинг саволлари ва на териб турган оппоқ пахталари сиғар эди. Шу пайтда, Фуломжоннинг кўзига олам қоронғи бўлиб турган худди шу мусибатли пайтда, Дилора қўшни жўяқдан навниҳол каби нозик қаддини кўтарди-ю, Мадаминхўжанинг пахтазорига қараб:

— Ҳаётхон, ҳорманг, ўртоқжон! — деди.

Бу ғалати номни эшитиб, Фуломжоннинг ўзи ҳам ғалати бўлиб кетди. У балаңд ғўзалар ичида кўмилиб кетган букик қоматини ихриёрсиз кўтарди-да, Дилора кулиб қараб турган томонга ялт этиб қаради. Булардан элик қадамча нарида, ўқариқ ичида, юзини ўсиқ ғў-

залар билан тўсиб турарди уни интизор этган қиз! Фуломжон бир кўришда дилига жо қилиб олган дилбар сиймони кўрди-ю, бирдан вужудида югурган нест қилувчи қалтироқдан ўзини йўқотиб қўяёзди:

— Бор бўлинг, Дилорхон! — деди у ёқдаги қиз жуда ёқимли, жуда чиройли товуш билан. Кейин ғўза япроқлари орасида қуралай кўзларини чақнатиб туриб, яна ҳам мулойим, ҳалим бир оҳангда шивирлади: — Ўзларингиз ҳорманглар...

Фуломжон ҳам «Бор бўлинг!» деб юборишдан ўзини зўрға тутиб қолди. Чунки унинг куз япроғидек қалтироқ товуш билан: «Ўзларингиз ҳорманглар!» деган тилагида Фуломжоннинг ҳам ҳиссаси борлиги ошкор эди. Шунинг учун бу дилрабо товуш Фуломжонга ихтиёрни олувчи бир куч билан таъсир қилди. Уни энди ёқимли бир қувонч элитди. Пахта теришни ҳам, термасини ҳам билмай, тек турганича туриб қолди. Ёнидан Дилоранинг ўтиб кетганини ҳам сезмади. Бўласи бориб Ҳаёт билан кўришди ва дугоналар ғўзалар ичидан кўздан ғойиб бўлишди. Фуломжон қизларни кўмкўк кўксига олган ғўзага бир неча зум суқланиб қараб турди, кейин қидирганини топган бахтиёр кишидай қувониб, чаноқдаги пахталарга қўл урди. Энди пахталар унга яна ҳам оқроқ, яна ҳам юмшоқроқ кўринар, назарида дунё янгидан-янги маъноларга тўлиб борар эди. Фуломжон кўксигадаги юрак эмасу қушдай, тинимсиз потирлар, кўзлари итоатдан чиқиб, нуқул қизлар томонга югурар эди. Энди пахта теришга ҳафсала қолмади. Оёқлари тушовланиб ўтга қўйилган чимхўр отдай, онда-сонда пахтага қўл уради, яна қаддини кўтариб қўшни даласига термилиб қолади.

Дилора дугонаси билан узоқ гаплашмади, жуда бўлса бир чойнак чой ичарлик вақт ўтгандир, лекин бу Фуломжон учун ниҳоятда узоқ, инсон умридан ҳам узоқ туюлди. Ниҳоят, Дилора кулиб, чарақлаб қайтиб келди, Фуломжон ҳар қандай ибога парво қилмай бўласи ёнига борди, юзидан қон кетган, кўзларида қалб ҳаяжонининг ўти ёнаётган эди.

— Дилора, — деди у, хуркак товуш билан, — Дилора...

Лекин гапини тутатмади, нима демоқчи эди, нимага тўхтаб қолди?

Дилора ҳайрон бўлиб бўласидан сўради:

- Нима бўлди, ака?
- Сенинг ўртоғингми шу қиз?
- Ҳа.

— Бундан чиқди, сен уни танийсан?

Дилора кулиб юборди, бўласининг ҳовлиқиб, шошилиб берган саволарига эмас, йўқ, у ўзини танимаганга соляпти, ўсмоқчилаб сўраяпти деб кулди.

— Олинг-а, ўзингизни бирам содда қилиб юбордингизки! Ҳаётхонни қишлоқда ким танймайди?

— Ўлай агар, мен...

— Танийсиз, ҳозир айтиб бераман, — деди Дилора унинг сўзини бўлиб. — Ашуласи, чилдирмаси билан тўйларни қизитадиган қиз шу-да. Вой у чалган дуторни, тўқиган ғазаларни эшитсангиз! Одамнинг шундоғла ҳушини олиб қўяди.

Фуломжоннинг кўзлари пирпиради, уларда қувонч порлади.

— А? Ҳа-а, эшитганман, тўғри, эшитган эканман, таърифини эшитганман. Ўша Қорабулоққа номи кетган созанда қиз шуми?

— Шу-да! Катта бувиси ўлгур ёмон, ҳеч ерга чиқармайди. Иннайкейин, ўзиям бир йилчадан бери ғалати бўлиб қолди, бурунгидақа очилиб-сочилиб кулмайди, тўйларга бормайди, фақат бизникига чиқиб туради, холос. Дуторни қўлига тутқазиб, йўқ деганига қўймай, ашула айттираман. Ҳайронман, бурунгидақа шўх, ўйноқи ашулаларни айтмайди, дуторига қулоқ солсангиз ўзи йиғлаяптими дейсиз.

Дилора тўхтаб бўласига қаради. Фуломжон бир сиким пахтани қўлида юлқиб турар эди. Дилоранинг ўзига қараб қолганини кўриб, пахтани қўйнига солди-ю, паришонлигини сездирмасликка тиришиб, апилтапил сўради:

— Ғазалар ҳам битади, дегин?

— Йўқ, тўқийди.

— Ёзишни билмайдими?

— Қайдан билади, қишлоғимизда отин буви бўлмаса ўқимаган-да.

— Ҳа-а, — деди Фуломжон тушунган бўлиб. Кейин босиғи билан сўради: — Катта бувиси ёмон, дегин? Катта бувиси ким?

— Мاستон кампир-да.

— Э, Мадаминхўжанинг онасими?

— Ҳа, Ҳаётхон Мадаминхўжанинг қизи-да.

Хўжа номини эшитиб, Фуломжоннинг дами ичига тушиб кетди. Боя юрагида потирлаётган қувонч кушининг қанотлари сингандай бўлди. Ўртага сукунат тушди. Фуломжон бир неча қадамгача индамай пахта тегиб борди. Дилора ҳам ўз жўягидан бош кўтармади. Фуломжон бўласидан бир нима сўрашга чоғланар, лекин юраги бетламай қийналар эди. Ниҳоят, сўрашга қарор қилди. Аммо унга юзланиб эмас, гўзалар ичига яшириниб, ерга қараб туриб сўради:

— Дилор, ўртоғинг қаерга тушган?

Дилора ҳам бўйига етиб қолган қиз эди, бўласига тик жавоб қилишдан уялдими, гўзалар ичидан туриб:

— Уйида, — деди.

— Ўтирибди, дегин?

— Хўжалардан чиқмагандирки, ўтиргандир-да, ака.

Дилора шу жавоби билан Фуломжон устидан бир челақ совуқ сув қуйиб юборгандай бўлди. Куннинг қизий бошлаганига қарамай, у ичидан муз чиқаётганини сезди. Фуломжон хўжаларнинг «қорача»ларга қиз бермаслигини, бу хўжалар оёғида занг босиб ётган эски кишан эканлигини билар эди. Уни шу дам довдиратган, ичидан муз чиқариб юборган нарса ҳам худди шу эди. Боя қиз овозини эшитганда қалбида чакнаган қуёш юзини мана энди қора булут босди. У ёрқин кундузда йўлга чиқиб, қоронғи кечада адашган кишидай, нима қиларини билмай қолди. Дарҳақиқат, хирмонда уни шайдо қилган қиз Ҳаётхон эканини, Ҳаётхон Мадаминхўжанинг қизи эканини билибмиди ўшанда? Йўқ, албатта! Бир йилдан бери иссиқ қалбида асраб, ардоқлаб ўстирган севгисидан воз кеча оладими? Йўқ, албатта! Оллоҳки хўжа қизига ишқини солибди, мушқулини осон қилғувчи яна оллоҳ бўлса нежаб? Ахир мадрасада ўқиб юрган кезларида: «Алхайру мосанаъа оллоҳу»¹, деб уқтиришган эди-ку?! Иннакейин, агар ким қиз хоҳласа, ота-онаси йўқ демаса, уларнинг йўлини ким тўса олади? Қайси ота, қайси она боласининг бахтини демайди? Отаси билан Мадаминхўжанинг хирмонига борганида, у Фуломжонни яхши ҳурмат қилган эди-ку? Наҳотки, хўжалигига бориб Фуломжоннинг ҳам, қизининг ҳам бахтини қаро қилса? Йўқ, бундай бўлмайди, бўлиши мумкин эмас!

¹ Оллоҳ нимаки қилса яхшиликка қилади.

Фуломжон қўли бориб-бормай кун қизигигача пахта терди. Қиёмда дам олишди. Дилора дугонасининг олдига кетди. Фуломжоннинг ҳам боргиси келди, лекин иложи қанча? Узоқдан бўлса ҳам, лоақал қорасини бўлса ҳам кўрармиканман, деб улар томонга илҳақ бўлиб қаради. Йўқ! Ҳеч ким кўринмайди, балки улар ҳам дам олишаётгандир?

Вали ака хирмон ёнида, шохдаги тут соясида қовун сўйиб ўтирган эди, ўғлининг ғўзалар ичида паришон турганини кўриб, уни ёнига чақирди.

— Ўғлим, бу ёққа келинг.

Фуломжон отасининг овозини эшитиб, бир сесканиб тушди. Ўйланиб турган бўлса чўчиб кетди шекилли, кейин ғўза оралаб отаси томон юрди.

Вали ака ўғлига бир коса умрбоқидан узатиб:

— Мана буни еб олинг, ўғлим, офтоб пича таъсир қилганга ўхшайди, — деди, Фуломжон ёнига келиб ўтирганда.

Фуломжон косани олди ва дастурхонга ушатишга нонга қўшиб қовунни ея бошлади. У аллақандай ўйчан эди. Отаси кўриб:

— Нима бўлди, ўғлим, тобингиз қочиб қолгани йўқми? — деб сўради.

Фуломжон зўр-зўракасига илжайди.

— Йўқ, жойида.

— Бугун ашула ҳам айтиб бермадингиз?..

— Ашулага ҳалак бўлсак, пахта қолиб кетадиганга ўхшайди, — деди Фуломжон гапни бошқа ёққа буриб, — шунинг учун...

— Йўқ, ўғлим, пахта ҳам бўлади, қолиб кетмайди. Лекигин сиқилиб қолманг-да, унда бизга татимайди, ҳа.

Фуломжон отасига жавоб қилмади, кўнглида: «Сиқилаётганимни қаердан биледи-я», деб ўйлади-ю, дастурхонга дуо қилиб, ўрнидан турди. Аммо нима учун турганини, бунда бирон мақсад борми-йўқлигини ўзи ҳам билмас эди. Шу сабабли хирмон четида бир оз боши қотиб турди. Кейин нима қилишини, қаерга боришини билмай, эгат бўйлаб юриб кетди. Пастда, пахтазор этагида, муздай булоғи ва ола-қуроқ салқини билан ёз кезлари киши жонига ора кирадиган теракзорлар бор эди. Эгат уни ўша ёққа бошлади. Фуломжон ихтиёрни оёқларига бериб қўйиб, ўзи ҳамон Ҳаёт-

ни ўйлар, юраги ўйнар, ўйлар уни қийнар эди. У шундай ўйчан, паришон ҳолатда булоққа яқинлашди. Бир вақт қараса, булоқ бўйида бир аёл чўнқайиб олиб пешанасига ҳўл рўмолча босяпти. Фуломжон парво қилмай бораверди. Рўмолчасини чайганда сувнинг чайқалгани сабаблими ё Фуломжон шарпасиз келиб қолдими, ҳарҳолда, у йигитни сезмай қолди, Фуломжон ҳам унга парво қилмаган эди, бундай қараса... «Ё оллоҳ! Ҳаётхон! Ёлғиз?» Фуломжоннинг юраги потирлай бошлади, бўғизидан қуш бўлиб учиб чиққудай потирлади. Шунинг учун потирлардики, Фуломжон дунёда бундай бахт бўлиши мумкинлигини, худди шу бахт уни кутиб турганлигини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Қиз эса Фуломжондан, Фуломжон қалбининг потиридан беҳабар, у ҳамон рўмолчасини чаяди, чайиб пешонасига қўяди. О, Фуломжон ҳали узоқда! У дилбарининг орқаси билан битта бўлиб ерга осилиб тушган, қирқ бир кокил қилиб ўрилган узун қўнғир сочларини ҳали узоқдан кўриб, узоқдан завқланиб турибди! Нима қилсин, узоқдан туриб завқланаверсинми ё яқин борсину қўққисдан чўчиб учган қуш сингари уни ҳам чўчитиб, қочириб юборсинми? Ажабо, қайси бири маъқул? Ҳозир ўйланиб ўтириш, фурсатни бой бериш пайти эмас эди. У ёр олдига боришни жазм этди. Аста-секин одим ташлаб бориб, қиз устида тўхтади. Аммо овоз чиқаришга ҳам, отини айтиб чақаришга ҳам юраги бетламади — серрайиб туриб қолди. Назарида, нафаси гувиллаб чиқар, юраги дукурлаб урар эди.

Ҳаётхон бундан беҳабар эди. У яна рўмолчасини чайди, кейин чала-чулла сиқиб пешанасига босди. Энди сув оромини топди, чайқалишдан, шопирилишдан қутулиб ойнасини созлади. Қиз пешанасига дастрўмолчасини босиб, сувга қараб ўтирарди. Шунда бирдан сув ойнасида таниш сиймо кўриниб кетди.

— Вой!

Қиз кўлидаги дастрўмол тушди, ўзи эса сапчиб ўрнидан турди.

— Қўрқманг, мен... — деди Фуломжон, куз япроғидай титраб турган заиф товуш билан. Кейин бир қадам қиз сари ташлади. Ҳаётнинг кўлидан тушган дастрўмолчани ердан олди.

Қиз шошиб қолди: нима қиларини, нима қилиши

кераклигини билмас эди, ҳатто юзини тўсиш зарурлиги ҳам эсига келмади. Фақат «мен» дегувчининг кимлигини билмоқчи бўлгандек, Фуломжонга бир кўрқув, бир адоват билан хўмрайиб қаради. Қаради-ю, юзидаги ваҳм аралаш жиддийлик бирдан йўқолди — ранги қочинқираган чиройли юзига сезилар-сезилмас бир қизиллик урди, намиқиб, кўкариб турган нафис лабларига нозик бир табассум югурди.

Фуломжоннинг тўкилиб турган юрагига қиз илтифоти мадад берди, у барала жилмайиб қиз томон интилди. Қиз бунни кўриб турар эди, у чиройли қилиб кулди, кулиб туриб, қизларга ярашиб тушган бир уятчанлик билан ўзини олиб қочмоқчи бўлди. Лекин қочишга йўл йўқ: бу ёнда булоқ бўлса, у ёнда Фуломжон турар эди. Ана шундан кейин Ҳаёт чап енгини юзига парда қилди.

Бахт Фуломжоннинг хушини олиб қўйди. Олдида дилрабоси хиёл букилиб, қиё ўгирилиб туради-ю, яна хушини йиғиштириб ололадими? «Кўрсам севгимни айтаман», деб бир марта эмас, минг марталаб аҳд қилган эди. Мана энди кўриб турибди, яқингинасида турибди, лекин севгиси дилдан тилга кўчишга ботинолмайди, бунга муттасил уриб турган юрак йўл қўймайди! Ҳолбуки, ҳозир севгидан, сезгидан сўйлаш, дил розини куйлаш пайти! Қиз ҳам ундан сўз кутади. Аммо қаерда у сўз? Қандай топса, қандай айтса бўлади уни?.. О, муҳаббат, ботинда ботир, тилга кўчишдан бу қадар кўрқмасанг не бўлур? О, юракларни ўйнатувчи, ўтдан олиб ўтга отувчи қудратли севги, нега энди қалтирайсан? Интилганингни топганинда, васл эрамида нега пойига бош қўйиб арзи дил этмайсан?!»

— Узр, сизни кўрқитиб юбордим, — деди Фуломжон ўзига ҳам зўрға эшитарли, ҳаяжонли товуш билан.

Аммо Ҳаёт уни бирон жавоб билан бахтиёр этмади, ҳамон юзини тўсиб, индамай турар эди. Индамаса ҳам шу ерда туриши, Фуломжондан ниманидир кутиши — йигит юрагига қувват берди. Ҳаётнинг дастрўмоли ҳамон Фуломжоннинг қўлида эди, у шу рўмолчага қараб туриб секин гап бошлади:

— Ҳаётхон, мен сизни...

Яна юрак ўйнаб, нафас бўғизга тикилди. Зўрға қовуша бошлаган гапнинг яна узилиб қолиши қиз ҳая-

жонига ҳаяжон кўшди, у қошидаги гулнора япроғидан биттасини узиб олиб, лаблари орасида қирчий бошлади. Фуломжон қалбида ҳаёт завқи уйғотиб, ширин орзулар сари етаклаган кечаги мўмин, итоаткор сўзнинг бугун мана шундай кўрқоқлик қилаётганига бўғилиб, юрагидаги ҳаяжонини босишга ҳар қанча уринмасин, эвидан чиқолмади. Ниҳоят томоғини қириб, энтикиб туриб сўз бошлади:

— Мен сизни бултур кўрувдим, шундан бери... Тавба, одамнинг кўргиси келар экану кўролмаса қийналар экан... Мен сизни бир умр кўрмасдан, кимлигингизни, кимнинг қизилигингизни ҳам билмай доғу ҳасратда ўтиб кетарман, деб кўрқар эдим...

Ҳаёт қуралай кўзларини чақнатиб йигитга бир кулиб боқди-ю, паст, сарбаст товуш билан шивирлади:

— Энди...

— Йўқ, энди кўрқмайман! — деди Фуломжон, қиз ишвасидан дадилланиб. Кейин тўлқинланиб, завқланиб гапирди: — Энди топиб олдим. Ўша бир кўришда ихтиёримни олган қиз — сиз! Энди худодан тилайман: мени сиздан ажурмасин!..

Фуломжон қизнинг чап қулоғини тўсиб турган жингалак зулфига тикилиб тўхтади. Қиз эса булоқ ойнасида хиёл жимирлаётган йигит суратига юзини ўгириб олди.

— Ҳаётхон! — деди Фуломжон сўзлаётгандан кўра куйлаётганга ўхшаган бир товуш билан.

Ҳаёт, қулоқларни ёнида севгили оҳанги бирдан янграб кетгандай, шодлик ҳаяжони билан талпинди, ёнида дил розини ўқий бошлаган Мажнунига ишқ тўла, майл тўла кўзлар билан ийманиб қаради. Йигит унинг кўзларига тикилиб, мўлтираб туриб гапирди:

— Ҳаётхон, йўқ демасангиз, бувим сизларникига борса...

Қиз гандираклаб кетгандай бўлди, юзини тўсиб турган чап кўли мадорсизланиб иягига сидирилиб тушди. Фуломжон Ҳаётнинг момик билагидан ушлади, қиз бирдан сесканди. Кўлини тортиб, яна юзига парда қилди ва оҳу чаққонлиги билан йигит ёнидан ўтиб, шипиллаганича югуриб кетди. Фуломжон худди ушламоқчидай қиз орқасидан бир неча қадам ташлади, аммо қиз узоқлашиб кетган, уни тўхтатиш имкони қолмаган эди. Фуломжон ҳам алам, ҳам қувонч билан булоққа қай-

тиб келди, сув ичмоқчи эди. Булоқ лабига ўтириб, ҳовучини очганда, кафтида фижимланиб ётган ҳўл рўмолчага кўзи тушди.

— О, Ҳаётим! — деди у рўмолчани юзига суртиб. Кейин уни ўпди, ўпиб бўлиб кўйнига солди.

Олтинчи боб

Тонги бормикан бу кечанинг?

Фуломжон бу кекса дунёда жуда кам яшаган бўлса ҳам, бошидан жуда кўп уқубатлар кечирди. Ҳаёти ойсиз кечадай зулмат ичида қолиб келади. Қуёши чарақлаган бирон ёрқин куни бўлганини эслай олмайди. Ўтган йил Мадаминхўжа хирмонида ёқилган умид чироғи қалбига на сурур берди ва на нур! Бу йил кузда булоқ бошида ўзини кўрди, эртасига ўша соату ўша жойда яна кўрди. Қалбидаги тилак ва истакларини аввалги куни дадил айтолмаган бўлса, эртасига ҳаммасини бутун орзу-ҳавасини, севги ва сезгисини очиқ айтди. Ҳаётхон Фуломжоннинг ҳароратли сўзларини, ишқ таронасини эшитаётгандек берилиб эшитди. Ўрталарида даҳшатли ғов турганига, йўқ, ғов эмас, одам боласи ўтолмайдиган тагсиз чоҳ турганига қарамай, Ҳаёт Фуломжоннинг истакларига рози бўлди. Мадаминхўжаникига Фуломжон эртасигаёқ совчи юборди.

Аммо совчиларга Мадаминхўжанинг остонасидан ҳатлаб ўтиш насиб бўлмади. Фуломжоннинг онаси Хадича бувини Мастон кампир яхши билар эди, бу хотиннинг Ҳаётга орқаворатдан оғиз солиб юрганини ҳам билар эди. Хадича буви ёнига тўрт нафар хотин, бошида каттакон тугун билан остонада турганини кўриб, Мастон кампирнинг жон-пони чиқиб кетди.

— Ҳа, нимага келдинг? Қорачага тушиб қолган хўжа қизи йўқ, жўнаб қол! — деди-ю, эшигини тақ эткизиб ёпиб олди.

Хадича буви ёнидаги хотинлар олдида ёмон ўсал бўлди — ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмади. Хижолатпазликнинг зўридан қўлидаги тугуни тушиб кетаёзди. Бир зум нима қиларини билмай турди, кейин пешанаси олдидаги ўймакор эшикни қалтирай бошлаган қўли билан аста итариб, ялинувчи товуш билан илтижо қилди:

— Ҳай, Мастон хола, эшон ойм, ундай қилманг, айланай...

— Йўқол дедим кўзимдан! Ҳали замон бурнингдан қора қонингни оқизаман, жувон ўлгур!

Бу совуқ товуш Хадича бувининг қулоқларига болгадек урилибгина қолмай, баданига, қалбига мингларча игна ҳам бўлиб санчилди. У зир-зир титраб, қақшаб туриб яна ялинди:

— Айланай Мастон хола! Қулоқ солинг гапимга ахир, жон хола...

— Бор, бор! Сен қорача қайси юз билан неварамга совчи бўлиб келдинг! Пайгамбар суягимни хорлаб мени эл олдида оёқости қилдинг-ку, бетамиз. Тагин мен бу нотавоннинг гапига қулоқ ҳам солармишман? Йўқол дедим, йўқол!

Хадича бувининг ёнидаги хотинлардан бири чиммати кўтариғлиқ юзига шоп эткизиб урди:

— Вой шўрим, шарманда қилди-ку!

Ҳа, Мастон кампир Фуломжон совчиларини шу тахлит шарманда қилиб жўнатди. Хадича буви уйга зўрға келди-ю, тугунни супага ирғитиб, хўрлигидан йиғлаб юборди.

— Э худо, нимага ҳам бировларни хўжа, бировларни қорача қилиб яратдинг? Биз бечораларда нима қасдинг бор эди, шунчалик шарманда қилдинг?

Вали ака хотини бехосдан кўтарган зорни эшитиб, югуриб чиқди. Хадича буви панжаларининг тирноқлари билан юзини сидириб нола қилар эди. Буни кўриб, чолнинг ранги ўчди, сийрак соқоли қалтирай бошладди.

— Эшигига ҳам киргизмади, кўчадан қувиб юборди-я! Вой шўрим! Вой шўрим қурсин! — деярди Хадича буви фиғон қилиб.

Вали ака Хадича бувининг юм-юм ёш оқиб тушаётган юзига мўлтираб туриб:

— Хайр, пешана-да, шўримиз бор экан, қўйинг, хафа бўлманг, онаси, — деди. — Юрагим сезиб турувди-я шундай бўлишини! Нима қилайлик, қорачамиз, хўжаларнинг тенги эмасмиз. Билиб туриб балаңд дорга осилдик, айб ўзимизда.

— Ҳали ўғлингиз шаҳардан келганда шу совуқ хабарни олдига дастурхон қилиб соламанми? Ундан кўра ўлганим яхшимасми? Вой шўрим, вой шўрим!

Хадича буви юзини юлиб йиғлар, Вали ака эса кўзларини ачиштира бошлаган алам ёшлари ун чиқариб юбормасин деб нуқул томоғини қирар, ёнида қон қаро қақшаб ётган хотинига бирон сўз билан тасалли бергиси келар, лекин дилида кўзғалган хўрлик исёни сўзларини бўғиб кўйишидан, ўзининг ҳам ич-ичида эзилиб йиғлаётгани билиниб қолишидан кўрқиб жим ўтирар эди.

— Нима қилдик энди? Эл нима дейди? Шарманда бўлдик! Гапирсангиз-чи ахир, нима бало, оғзингизга талқон солганмисиз? — деди бўғилиб Хадича буви.

Вали ака яна томоғини қирди, яна гапирмай жим тураверди. У ҳозир ўз ўйлари билан банд эди.

— Нима қилдик энди? — деб Хадича буви яна сўради.

Вали ака шошилмасдан калласини кўтарди, лекин кўзларида ёш бормиди, хотинининг юзига қарамай, ерга қараб туриб гапирди:

— Нима қилардик, бандасининг кўлидан нима келарди... тақдир.

— Тақдир бошшини есин!

Вали ака ялт этиб хотинига қаради, лекин у ҳамини кулиб жилмайиб турадиган меҳрибон чехрани кўролмади, чаноқларидан чиқиб кетган даҳшатли кўзларни, совуқ урган япроқдек қалтираб турган лабларни кўрди. У бетлари юмдаланган, оппоқ сочлари юлинган бу телба хотинни ўзининг қирқ йиллик умр йўлошига ўхшата олмади. Хотинининг истараси иссиқ чехрасига нимадир даҳшатли қора тамғасини босиб кетган эди. Вали ака ваҳималаниб:

— А?! — деб юборди.

Йўқ, Вали ака ваҳимали вожоҳатни кўргани учун бундай демади, хотинининг тақдир эгаси ҳақидаги қарғишидан кўрқиб кетгани учун шундай деб юборади. Шу учун ҳам Хадича бувиге тасалли бериш, бирон сўз дейиш ўрнига унга анграйиб қараб қолди. Хадича буви эрининг ваҳмини тушуңди.

— Йўқ, йўқ, тавба қилдим! Худо, ўзинг кечир! — деди у дарров тимдаланган, йиғидан шишган юзини осмонга ўгириб.

Хадича бувининг қуришган лаблари яна алланималар деб пичирлади, ҳозиргина кўзларидан дарё бўлиб оқаётган хўрлик ёшлари бирдан тинди. Жон аччиғида

айтиб юборган сўзи кўзини мошдек очирди. Очирмай иложи қанча! Ахир ёш болалик чоғларидан бери эшитавериб жон-жонига, қон-қонига сингиб кетган ва ҳаммиша кўз ўнгида бўлган дўзах даҳшати шундай кезларда қайси бир мазлум қаддини яна бешбаттар букмабдики, бутун умри жаҳолат ва хурофот ичида ўтган художўй Хадича буви жон аччиғида тақдир эгасига тил тегизиб юборганини билгандан кейин ҳам яна бепарво қолсин? Йўқ, у шу қилмиши, шу бир офиз сўзи билан ўзини дўзахда куяётган ҳис қилди, бу ҳис уни ўздан олиб ўтга солди, кўз ўнгини қорайтирди, вужудини титратиб, рангини бўзартирди, қалтираб турган лабларидан шу сўзларни учирди:

— Мен куфр кетдим... Худо, ўзинг кечир...

Кеча кечқурун онаси Ҳаётхонларникига бутун совчи бўлиб боришни айтганда, Фуломжоннинг вужудини дастлаб ёқимли бир ҳарорат қиздирди. У тилида «майлингиз» деса ҳам, дилида «худо оқ йўл берсин» деб тилади. Бу тилак қанчалик диловар бўлмасин, шунчалик дилозор ҳам эди. Бир ёқдан, хушхабар гадолиги юрагини орзиқтирса, иккинчи ёқдан, раддия ваҳми қалбига наштаб бўлиб санчилар эди, чунки у севгилиси билан ўзи ўртасидаги чоҳнинг нақадар чуқурлигини билади билиб туриб, яна ундан ўта олишига умид боғлайди, ширин орзуларга берилади. Шу кеча Фуломжон учун азоб кечаси бўлди. Гоҳ ширин ўйлар хаёлини олиб кетар, гоҳ ёмон ўйлар оромини олиб қўяр — иккиси ҳам киприкларини қовуштирмай қийнар эди. У аламаҳалгача ухлай олмади. Бир қур ўрнидан туриб ташқарига чиқмоқчи ҳам бўлди, лекин безовталигини ота-онасига сездириб қўйишдан қўрқиб, хужрасининг очиқ дарчасидан осмонга қараб ётди. Осмонда на ой ва на юдуз кўринади — ҳаво бузуқ эди. У шу тахлит тонг ғира-ширасигача ётди, кейин: «Онамнинг совчиликка боришини эшитиб шунчалик бетоқат бўламану, ҳали у ердан бирон жавоб билан келишини уйда қандай кутиб ўтираман? Йўқ, юрагим ёрилиб кетса керак, тоқат қилолмайман», деб ўйлади-да шаҳарда зарур ишлари борлигини айтиб, азонда жўнаб кетди.

Фуломжон отини Тўхта охун саройига боғлади, ўзи ошхонага кириб чўзма лағмон еди, кейин шаҳар айлангани кетди. Лекин одамлар қайнашган бозорлар ҳам,

шаҳар шов-шувлари ҳам юрагини қамраган ҳаяжонни босолмади. Унинг хаёли ҳамон қишлоқда, толе муждасида эди. Гоҳ суюниб, хаёлида олтин саройлар қуради, гоҳ куюниб ўзини тубсиз чоҳ ёқасида кўради. Шунда юраги шифилаб, кўз ўнги қоронғилашади, бир оз тўхтади-ю, яна юриб кетади. Лекин қаерга кетаётганлигини, нимага кетаётганлигини билмайди. Бир маҳал қулоқларига ўз номи киргандай бўлди. Аммо хаёлот ичида дуруст пайқамади. Яна бояги ўйлари билан банд бўлиб бир неча одим юрган эди, аллаким энгидан секин тортиб:

— Фуломжон, — деди.

Фуломжон пинаги бузилган кўкнори сингари сесканиб ёнига қаради.

— Э, Қудрат ака, сизмисиз?

— Мен. Лекин ўзингиз-чи, Фуломжонмисиз? — деб кулди Қудрат.

Фуломжон унга тангирқаб қаради.

— Ҳа, ўхшайманми?

— Ўхшамайсиз.

— А-а?

— Мастга ўхшайсиз.

— Ана холос! — Фуломжон кулиб юборди.

Қудрат унинг кўзига тикилиб туриб:

— Йўқ, ростдан маст эмасмисиз? — деб сўради.

Фуломжон «баттар» демоқчи бўлди-ю, лекин эп кўрмади шекилли, калласини хиёл тебратиб, кулиб қўя қолди.

— Сизни кўчанинг ул юзидан кўрдим, чақирдим, жавоб қилмадингиз. Бу ёққа ўтиб, ёнингизда кетяпманки, сезмайсиз. Ё қишлоқда бир гап бўлдимми?

— Йўқ, тинчлик.

Фуломжон ўзиникига ўхшамаган ўлимтик товуш билан жавоб қилди. Аммо Қудрат бунга ишонмади, у муғамбирлик билан кулиб туриб:

— Ҳа, ундай бўлса яхши, — деди. Кейин ўтит этгувчидан кўра, маслаҳат олгувчидан қилиб гапирди: — Ҳар нима бўлганда ҳам кўнгилни чўктириш — одамнинг ўзига жавр. Одам деган вақтичоғликда ҳам, хафагарчиликда ҳам посонгисини йўқотмагани тузук. А?

— Албатта, албатта.

— Қани энди кўришиб қўялик, саломат юрибсизми? — деди Қудрат кўлини унга чўзиб.

— Шукур.

— Хўш, қандай шамоллар учирди?

Фуломжон бир зарур юмуш билан келганини айтди. Ана шундан кейин икковлари анча ергача у ёқ-бу ёқдан гаплашиб боришди. Қудрат қанотлари ланг очилган каттакон темир дарвоза олдида тўхтади-ю, бирдан Фуломжонни икки билагидан ушлаб, юзига тикилиб туриб сўради:

— Айтмоқчи, мактаб очмоқчи эдингиз, нима бўлди?

Чехрасининг очилиб кетишига худди шу савол етмай тургандек, Фуломжон бирдан жонланди.

— Мени шаҳарга келтирган сабабларнинг бири ҳам худди шу, — деди у, жилмайиб. — Тайёргарлик ишлари битди ҳисоб. Ташқимиздаги меҳмонхонани синфбоп қилиб қўйдим. Ошнам Ашур Мирзонинг божаси уста Баҳромдан парталарнинг чизмасини олиб кетган эдим, афсуски, эпини қилолмадим, бопта тахта бўлмади. Бақатерақдан тилдирган тахталарим гап уқмас чиқиб қолди, рандага сира ён бермади. Тахталарни узунасига чорпоя қилиб қоқдим — беш қатор бўлди. Ҳар қатор орқасига болалар ўтирадиган эшак қилдим. Синфга ўттизта бола бемалол сиғади. Энди қора тахта керак. Уста Баҳром «қилиб қўяман, олиб кетарсиз», девди. Шуни олиб кетсам, иншооллох, эрта-индин мактабни очиб юборамиз-да.

— Баракалла, отангизга раҳмат! — деди Қудрат, қувониб. Кейин тошқин бир меҳр билан сўради: — Қишлоққа қачон қайтасиз?

— Насиб қўшилса, асрдан қолмай етиб бораман.

— Йўқ, бугун ҳеч қаяққа бормаисиз, хизматда бўламиз.

— Қуллуқ, тезда қайтмасам бўлмайди. Ҳозир уста Баҳромникига бориб, тахта тайёр бўлса оламану жўнайман. Эндиги келганимда бафуржа ўтириб гаплашамиз. Саломат бўлинг.

Фуломжон шаҳардан жуда кеч қайтди. Отини отхонага киритиб боғлади-ю, ташқаридаги ишларини битириб, ичкарига йўл олди. Дарчага яқинлашганда юраги бирдан дукурлаб, эшик олдида тўхтаб қолди. Уйда уни шодлик кутармиди ё ғам — қандай билса бўлади? Қандай билса бўлади?! У эшикка секин қўлини чўзди, лекин очишга юраги бетламади. Борди-ю... борди-ю,

супада чироқ бўлмаса, ота-онаси чақчақлашиб, бахтиёр кишилардай кулишиб ўтиришган бўлмаса-чи? Кеч куз, ҳаво совуқ. Уйда ўтиришган бўлишса нежаб?

Фуломжон дарчани қия очиб, ҳовлига мўралади — қоп-қоронғи, шитир этган шарпа йўқ. Демак, уни кутувчи, суюнчи сўрагувчи йўқ. У секин-секин юриб айвонга чиқди. Чироқ ёқилғиқ уйда ҳам шарпа йўқлигини, у ерда ҳам гўристон жимлиги ҳукм сурганлигини билиб, юраги шигиллаб кетди. «Хайр, нима бўлса бўлди», деди-ю, узоқ пиёда сафардан ҳориб-толиб келган киши ҳолатида эшикка қараб юрди. Остонада тўхтаб, ичкарига қулоқ солди. Ичкаридан алақимнинг чуқур ух тортгани эшитилди. Наҳотки, отаси ётиб қолди? Неча вақтдан бери бир кун соғ бўлса, беш кун касал бўлиб юради-я!

Эшикнинг қўққисдан очилиши кўрпача устида болишга суяниб хаёлга чўмиб ўтирган Вали акани чўчитиб юборди. У дарҳол қўзғалиб, ўғлининг истиқболига турмоқчи бўлди.

— Йўқ, йўқ, қимирламанг, ота, — деди Фуломжон саломдан сўнг. Кейин онасининг чўзилиб ётганини кўриб, ташвишланиб сўради: — Нима бўлди бувимга, тоби қочиб қолдимми?

Вали ака гуноҳ қилиб қўйган кишидай, ерга қараб жавоб қилди:

— Ҳа, бир оз тоби қочибди.

Фуломжон шошиб онасининг ёнига келди. Узун, чиройли қадини букиб, онаси устига энгашди.

— Буви, нима бўлди? Кўзингизни очинг, мен келдим, — деди у, маънос товуш билан.

Онаси қурби етмаётгандек, қийинлик билан қовоқларини кўтарди. Тонг юлдузлари каби хира кўзлари билан беҳолгина қаради. Ўғлининг ғамгин чеҳрасини, мўлтираб турган чарос кўзларини кўрди-ю, ачиштира бошлаган ёшларни яшириш учун яна кўзларни юмиб олди.

Фуломжон қўрқиб кетди. У апил-тапил онаси ёнига тиз чўкиб:

— Буви, бувижон, мен келдим! Танимадингизми? — деди.

Вали ака ҳам ўрнидан туриб хотини ёнига келди, қўлининг қадоқлари озор беришидан қўрқаётгандай хотинининг пешанасини авайлаб силади, силаб туриб,

бошига оғир мусибат тушган киши товуши билан эзгин, ғамгин қилиб ғапирди.

— Онаси, мана ўғлингиз келди, кўзингизни очинг.

Хадича буви кўзларини очди, кўзлари жикқа ёш эди. У бешинчи фонарнинг сарғимтил ёруғида қахрабодек ялтираб турган кўз ёшлари орасидан зўр-зўракасига жилмайиб:

— Келдингизми, ўғлим, ҳорманг, — деди.

— Келдим, келдим, бувижон, бор бўлинг.

Хадича буви заиф кўлини кўтариб ўғлининг елкасига бир-икки қоқди, кейин уни бошидан ушлаб ўзига тортди. Ғуломжон дарҳол бошини энгаштирди, онаси ўтдай ёниб турган қурушиқ лаблари билан ўғлининг пешанасидан ўпиб йиғлаб юборди. Шўрлик онанинг олов тафти янглиф ёндирувчи нафаси Ғуломжон юзига гупиллаб урди. У ёноғини онасининг ёниб турган ўтли ёноғига суртиб, синиқ товуш билан пичирлади:

— Қўйинг, хафа бўлманг, буви...

Ғуломжон онасининг нимага йиғлаётганини, нимага бетоб бўлганини билади. О, бола шўри нақадар даҳшатли зарбаки онага! Жигаргўшасининг бахти қоралигини кўрганда — она дили ҳамиша қон, юзи заъфарон! Мана, иззат тўшагида пийрона чехрасидан бат нурларини тўкиб, ўтириш ўрнига мусибат кўрпасида дилпора бўлиб ётибди!

Ғуломжон онасининг иссиқ қучоғидан бўшаб, секин ўрнидан турди. Бир отасига, бир онасига қараб туриб, аламли товуш билан:

— Тақдирнинг биз ғарибларга тайёрлаган муждаси шу бўлгандан кейин, нима ҳам қилардик, — деди.

Еттинчи боб

Ойдин кечада

Ғуломжон тилга олинмаган, лекин ҳаммалари тушуниб турган даҳшатли зарбанинг оғир юкини ҳужрасига кўтариб кирди. Токчадаги чирокни ёқиб, хонтахтага келтириб қўйди. Кечадан бери ғашлик кемириб келган қалбининг йиғисини эшитаётгандек, кўзларни юмиб, бир зум хонтахта устида турди. Ўз аҳволи, Ҳаётининг аҳволи, онасининг ётиб қолгани ёқасига чанг солди. «Ё оллоҳ, илтифотингда яна қандай зарбаларинг бор?» деб ўйлади-ю, секин хонтахта ёнига

Ўтирди. Олдига оқ қоғоз қўйиб, довотни ёнига сурди. Ичида қайнаган ҳислар булоғи қўлига қалам олдирди. Дилидан ўпирилган фарёд қоғозга кўча борди.

*Кўнгли, йиғла, фиғонинг кўкка чиқсин!
Ўтинг олсин фалакни, осмонни йиқсин!
Ёвуз тақдир тиг урди қалбима, доғ!
Нетай энди тугалди сабрим, ҳайҳот!
Дилим дардли, тилимга оҳу зорим,
Қорарди толеимдан рўзгорим.
Сафолат бошими ерга қаратди,
Ширин орзу-умидларни таратди.
Қаён урсам фиғон бирлан бошимни?
Қаёқ борсам тўкиб кўздин ёшимни?
Севарга севдириб, тангрим, қилиб хор,
Очиқ кеткизмагил кўзимни зинҳор!*

Фуломжон навбатдаги сатрга қалам урганда, ҳужрасининг эшиги секин очилди. У ялт этиб қаради-ю, отасини кўриб, қаламини хонтахтага қўйди, ўрнидан кўзгалиб, отасига жой кўрсатди.

— Баҳузур ўтираверинг, — деди отаси ўтиришга кўнмай, — бир оғиз гапим бор, айтаману чиқиб кетаман. Хайрият, онангизнинг аҳволи анча тузук бўлиб қолди, иситмаси ҳам қайтди. Боя аччиққина хўрда қилиб қўювдим, ичиб олди. Иншооллох, эртага туриб кетар, бамайхотир ётаверинг.

Отаси чиқиб кетгандан кейин Фуломжон бўлиниб қолган сатрни давом эттирмақчи бўлди. Лекин миясига бир ўй келди-ю, сатр давоми келмади. Онасининг аҳволи яхшилангани безовталигини бирмунча пасайтирди. У ўрнидан туриб ташқарига чиқди. Осмонда юлдузлар чарақлар, тўлин ой шарқдан чиқиб келар эди. Ойни кўриб, юраги ойдин бўлди. Осмон чаманига суқланиб, супада бир оз ўтирди. Кўчадан беркинмачоқ ўйнаётган болаларнинг қий-чуви эшитилди. Бирови чирқираб йиғлар, яна бирови қийқириб кулар эди. «Болалар, болалар, кулгингиз ҳам, йиғингиз ҳам яхши, лекин катта бўлганингизда бошингизга не савдолар тушар экан? Мен ҳам бир маҳаллар сизлардай беғам, бедард эдим. Мана энди нима бўлдим? Дарёнинг бул юзида қолиб, ул юзидаги ёримга етолмай қақшаган бадбахт ошиқ шўри бошимда». Фуломжон ўйлар, ўйларига хотима тополмай толиқар эди. «Бечора ошиқ,

дарёга ўзини ташласинми? Таваккал қилсинми? Муродига етармикан? Бу вафосиз дунёда муродига етган бормикан?»

Ғулумжон айвонга чиқиб, дарчадан қариялар уйига кулоқ солди. Отасининг хуррагини эшитиб кўнгли равшан топди. Онаси ҳам пиш-пиш ухлар эди. Ана шундан кейин шахдам қадамлар билан ташқарига чиқди. У ерда отлар касир-кусур беда кавшашар эди. Саман шарпани эшитиб кишнади. Ғулумжон отхонага кириб, тўкилган бедаларни охурга териб солди, қоронғида ҳам кўзлари чақнаб турган саманини пешанасидан силаб, суйиб қўйди. Кейин тамба ўрнига узун занжир урилган кўча эшигини қия очиб, кўчага чиқди. Эшикни ёпиб, гузар томонга юрди. Болалар ҳали ҳам кўчада тўполон қилиб юришарди. Куз ҳавосининг суякларни зирқиратувчи совуғига қарамай гузарда чойхўр кўп эди. Ғулумжон самоварга эмас, мачит томонга қараб бурилди. Айвонли дўконлар ёнидаги марвартак тутта етганда, рўпарадан келаётган кишини таниб, ўзини четга олди. Лекин у одам:

— Ғулумжон, сизмисиз? — деб сўраб қолди.

— Ассалому алайкум, эшон ака, менман, — деди Ғулумжон ҳам сўрашишга мажбур бўлиб.

У Ҳаётнинг отаси Мадаминхўжа эди. Ғулумжон ким томондан рад қилинганини, ким унинг бахтига рахна солганини билмас эди. Шунинг учун ҳам қиз отасининг илтифоти унга масхарадай туюлди. «Қилар ишни қилиб қўйиб, яна бунинг мулла мушук бўлиб олганини», деб ғижинди-да, совуққина таъзим қилиб, йўлига равона бўлди. Мадаминхўжа унинг орқасидан қараб ачиниб қолди. Ғулумжон бир неча одим юргандан сўнг Мадаминхўжа:

— Мулла Ғулум, тўхтаг-а, — деди.

Ғулумжон тўхтаб орқасига қайрилди. Мадаминхўжа етиб келди. Йигитнинг хира ой ёруғида ҳам нафрати ошкор сизиб турган совуқ назари Мадаминхўжани шошириб қўйди. У айтар гапни йўқотиб, кўзларини пил-пиллатди-ю:

— Хайр, майли, кейин, — деб қайрилиб кетди.

Ғулумжон унинг орқасидан ҳайрон бўлиб қараб турди. Кейин мачитга кириб, унинг Отбозори томонидаги эшигидан чиқди-да, Манак йўлига тушиб, Ойдинкўлга кетди. Қишлоқдан ярим чақиримча юргандан

кейин чапга бурилди. Ойдинкўл шу ерда эди. Ой ёру-
ғида кумуш товлаб турган кўлнинг чап қирғоғи билан
пастга тушиб борди. Суви анча тортилиб қолган кўл-
нинг шимолий этаги қишлоқ уйларининг ҳовлиларига
бориб тақалар эди. Фуломжон қуруқ шохлар билан
тўсилган ҳовлилардан бири ёнида тўхтади. Юраги
дукурлаб ура бошлади. Бу Ҳаётларнинг ҳовлиси эди.
Фуломжон севги васвасасига учганини, шаънига яраш-
маган қилиқ қилганини энди англади. Келишга
келди-ю, ўзи пушаймонда қолди. Биров кўриб қолса
нима дейди? Ўзи бадном бўлиши устига бегуноҳ Ҳаётни
шарманда қилмайдими? Ота-онасининг кўзига, эл кў-
зига қайси бет билан қарайди? Йўқ, кетиши, дарҳол
кетиши керак! Борди-ю, шохлар орасига беркиниб
олса, узоқдан бўлса ҳам дилдорини бир кўриб кетса-
чи? Балки Ҳаёт ҳам унга ташнадир? У ҳам Фуломжон-
ни кўргиси келиб, юрагини пора-пора қилган аламла-
рини бўлгиси келиб ўтиргандир? Раддия унинг ҳам
қалбига тиф ургандир ахир? Йўқ, бўлар иш бўлди.
Кетмайди, шохлар орасига беркинади-ю, ўзини кўр-
маса ҳам изини кўриб кетади.

Фуломжон шундай қилди — омонатгина тиклаб
қўйилган тол шохлари орасига кириб олди. Бу ердан
ҳовли кафтдай кўриниб турар эди. Саҳнда ҳеч ким
йўқ, фақат айвон яқинидаги ўчоққа ўт қаланган. Де-
мак, ким бўлса ҳам чиқади. Ўчоқдаги ўт Фуломжон-
нинг ташвишли юрагига умид бўлиб кўчди. У томир-
ларида элитувчи бир иссиқлик югурганини сизди. «Бор-
ди-ю, Ҳаёт ётиб олган бўлса? Унда, унда... Йўқ, йўқ,
биров чиқди!»

Уйдан Мастон кампир чиқиб, тўғри ўчоқ бошига
борди. У ерда ўтни ҳассаси билан туртиб, дўнғиллай
бошлади. Ора узоқ бўлса ҳам, кампирнинг эркакча
товуши Фуломжонга баҳузур етиб келди.

— Ҳой, ўтинг ўлибди-ку, шох олиб келсанг-чи!

Уйдан олдинда Ҳаёт, орқасидан бир нима кўтариб
онаси чиқди. Фуломжон Ҳаётни кўрди-ю, юраги ши-
филаб, кўз ўнги хираланди. У бир зум ўз-ўзини йў-
қотиб, нест бўлиб қолди. Уни Мастон кампирнинг
дағдағаси ҳушига келтирди.

— Ўтин ўлгурни кундузи тайёрлаб қўйсанг ўлар-
мидинг! — деди у, типирчилаб қолган Ҳаётга. — Чик,
томдан шох олиб туш!

— Қўйинг, буви, қоронғида йиқилиб-нетиб кетмасин тагин, — деди Ҳаётнинг онаси ўртасига тушиб. — Шу ўртадан топармиз.

Кампир яна дўнғилади:

— Бор бўлмаса, этакдаги шохдан олиб кел.

— Йўғ-е, хилватга бормасин, ўзим олиб келаман, — деди яна кўнгли бўлмай онаси.

Ҳаёт кўнмади, жажжи қизларга хос бир адо билан:

— Во-ей, сизам бир қизиқсизки буви, нима, мени бўри еб кетармиди? — деди-ю, ҳовли этагига юриб кетди.

Фуломжон Ҳаётнинг аранг етиб келган майин товушини эшитиб, юраги қинидан чиқиб кетаёзди. Ўзининг келаётганини кўрганда эса, суюнганидан шайтонлаб қолишига оз қолди. Ҳаёт, худди тил бириктириб қўйгандек, тўғри Фуломжон томонга келар эди. Қафасидан чиқарилган қуш қувонганидан минг алпозда ўйноқлаб учганидек, Фуломжоннинг юраги ҳам сира тинмай потирлар, бўғизидан чиқиб кетишга интилар эди. Юрак дуқури узоқдаги хотинларга эшитилиб қолишидан кўрқаётгандек, у нафасини ичига олиб, қимир этмай турди. У шу ҳолатида ҳайкалга ўхшар, чиндан ҳам ҳайкал каби қотиб турар эди. Ҳаёт ёнгинасидан шипиллаб ўтиб кетганда ҳам тириклик нишонасини билдирмади, йўқ, билдира олмади. Севгилиси этагининг шабадаси юзига урилди-ю, беҳуд бўлиб қолди. Нима қилсин: ўзини билдирсинми? Ё Ҳаётнинг отини айтиб чақирсинми? Қиз кўрқиб кетса-чи? Балки шу кўргани кифоядир! О, юрак, потирлашингни қўйсангчи! Тилини бўшатсанг-чи! Ҳозир Ҳаёти қайтади, бе-хабар ўтиб кетади!

Фуломжон гаплашишга қарор қилди. Қиз ёнидан шох судраб ўтаётганида, паст, жуда ҳам паст товуш билан шипшиди.

— Ҳаётхон!

Аммо шипшиси шохлар шитирига қўшилиб кетди. Ҳаёт эшитмади. Ана шундан кейин овозини анча кўтариб, дадил товуш билан чақирди:

— Ҳаётхон!

Ҳаёт чўчиб орқасига қаради. Қўлидаги шох тушиб кетди.

— Мен, менман, Фуломингиз, — деди йигит, қизнинг додлаб юборишидан кўрқиб.

Ҳаёт шохларга тикилиб қаради. У овоз эгасини таниган, таниганини қидира бошлаган эди. Фуломжонни ё кўрди, ё уни бир ҳулё билди, энгашиб шохни олди-ю, бир нима деб тез юриб кетди. Аммо нима деганини Фуломжон укмади. Яна қайта чақиришнинг иложи қолмади. Ҳаёт саҳнда уккидай тикилиб турган катта бувиси томонга майин, шарпасиз одимлар билан шипиллаб кетиб қолди. Фуломжон муродига етдим деганда йиқилган одамдай, турган ерида бўшашиб ўтириб қолди. У иккита йўғон шохни ушлади, улар орасидан калласини суқиб саҳнга тикилди. Узоқда, ўчоқ ёнида Ҳаёт шохларни гоҳ оёғи билан босиб, гоҳ тиззасига уриб синдирар, шошқин ҳаракатларидан ҳаяжони кучли экани сезилиб турар эди. Шу маҳал кўчадан Мадаминхўжа кирди. Ҳаёт ўтинни ўчоққа қалаб қўйиб, дарров отасининг қўлига обдастада сув тутди. Отаси қўлини ювиб, Мاستон кампир билан уйга кириб кетди. Саҳнда Ҳаёт онаси билан қолди. Онаси ўчоқ бошида, Ҳаёт эса нима қиларини билмаётгандек, гоҳ у ёққа ўтади, гоҳ бу ёққа, лекин қўлини ҳеч нимага урмайди. Фуломжон узоқ тикилиб турди. Анчадан кейин онаси косаларга овқат сузди, Ҳаёт уларни ичкарига таший бошлади. Тўртинчи косани онаси олиб кириб кетгандан сўнг, Ҳаёт қозонни ювди-ю, қопқоғини ёпиб кириб кетди. Энди бўш саҳну унинг этагида юрагини чангалаб ўтирган Фуломжонгина қолди. Йўқ, Фуломжон ёлғиз қолмади, юрагини тирноқлари узун, ўткир чангалида қиса бошлаган мудҳиш ташвиш билан қолди. Ҳаёти унинг чақирганини эшитдими? Шохлар орасида биқиниб турганини кўрдими? Чақирганини эшитган, биқиниб турганини кўрган бўлса, нега бир оғиз сўз билан билдирмади? Нега келишини ҳам, келмасини ҳам айтмади? Йўқ, бир нима деди шекиллигу? Балки ажина деб, лоҳавло ўқигандир? Балки кўрган бўлса ҳам танимагандир? Танимаган бўлса, бу ерда бегона одамнинг биқиниб турганини кўриб, нега кўрқиб кетмади? Нега дод солмади? Нега бориб онасига ё катта бувисига айтмади? Энди нима қилсин: кутсинми ё кетсинми?

Фуломжон шу хил қарама-қарши ўйлар билан этини еб, узоқ ўтирди. Кетай деса илинж қўймайди, кетмай деса ўкинч. Тараддуд кишанбанди бўлиб турганида, орқасида алланима шитирлади. Биров келди, деб

Фуломжоннинг юраги чиқиб кетаёзди. Нафасини ичига олиб секин қайрилиб қаради. Бир олапар элик кадамча нарида алланарсани гажир эди. «Энди тамом, шарманда бўлдим! Ит сезади-ю, ҳура бошлайди. Кейин бошқалари етиб келади. Ўртага олиб талашмаганда ҳам, ҳуришиб ҳаммани уйғотиб юборишади. Энди қандай қилиб қочаман? Орқамдан қувишмайдимиз?» Фуломжоннинг бояги ташвиши буниси олдида ҳеч нима бўлмай қолди. Энди тириклик нишонасини билдирмай жим ўтиришини, итнинг кетишини чидам билан кутиши керак. Лекин кетармикан?

Ит кетди, аммо буни Фуломжон узоқ кутди. Бу орада ой ҳам Фуломжон бошидан ўтиб, ғарбга юз тутди. Ҳаётдан эса ҳануз дарак йўқ. «Чиқмайди. Ё мени сезмаган, ё сезган бўлса ҳам мендан айниган», деб ўйлади-да, шохлар орасидан чиқиб, кетишга ҳозирланди. Лекин кетиш фикри оёқларидан мадорини олиб қўйди, бутун вужуди бўшашиб, бир неча қадам орқага юрди. Йўқ, юрди эмас, оёқларини ихтиёрига қарши судради. Лекин жони қолиб, қуруқ гавдаси кетар эди. Борган сари қадамлари сусайиб орқага қарагиси, қайтгиси келаверди. Бир дарахт панасига келиб тўхтади. Дарахтга орқаси билан суянди, кўзлари юмилди. «Оҳ, севги, севги, нақадар бераҳмсан! Нега бунча қийнасан? Бер ахир ихтиёримни, бер!» деб кўнглида хитоб қилди. Кейин кўзларини очди, чапга эмас, ўнгга қараб юрди. Яна бояги ўтирган жойи, яна бояги тол шохи... Ана, хўрозлар чақиряпти!.. «Қичқир, қичқир, хўрозим, ёрим уйғонсин!..»

Фуломжон бу сафар узоқ кутмади. Уйнинг чап ёнидаги айвондан бировнинг қораси узилди. Қора саҳнга тушиб, оёқ учига авайлаб юриб қолди. У Фуломжон томонга келар эди. Йигит уни мўъжаз қоматидан, чаққон юришидан дарҳол таниди. «Ҳаёт, Ҳаётим!» деб юборди: у қулоқларга бақирикдай эшитилган бир шипши билан. Қизнинг эғнида қора чопон, оёқларида юмшоқ бир нарса бор эди. Фуломжон дарров бояги жойига ўтирди. Қиз тўғри ўша ерга келиб чўккалади. У ҳансирар, қийналиб нафас олаётгани билиниб турар эди. Ҳаёт шохлар орасида нигорон бўлиб ўтирган ёрини кўрди-ю, қалбида оғир чўккан дардлари тарқалгандай шукроналик билан жилмайди. Кейин узр сўраётгандай қилиб:

— Ўтирибсизми? — деб сўради.

— Ўтирибман, ўтирибман, Ҳаётим!— деди Фуломжон товуш билан эмас, ичидан чиққан ҳарорат билан.

Ҳаёт ерга қараб шипшиди:

— Бувимлар ухламагунча иложини қилолмадим, куттириб қўйдим сизни.

Фуломжоннинг вужудини ёндирувчи бир иссиқлик тўлдирди. Ораларида ғов бўлиб ётган шохлар бўлмаса, у ўзини Ҳаётнинг оёқларига ташлар эди. Шохларни ёриб ўтай деса, шитирлашидан қўрқади. Ана шундан кейин қўлини чўзиб, Ҳаётнинг тиззасида турган чап қўлини авайлаб ушлади, ўзига беозоргина тортди, кўзларига келтириб суртди.

— Майли, майли, ҳеч бокиси йўқ, кутганим муждасиз кетмади!

Ҳаёт қўлини секин тортиб олди, Фуломжон қаршилик қилмади. У севгилиси қўлидан ўзига оби ҳаёт оқиб ўтгандек жонланди. Зўр қувонч билан бахтиёр бўлган киши ўзи ҳам сезмай кўп гапирди, уни ичида тўлган шодлик гапиртиради. Фуломжон ҳам ҳозир шундай эди, раддия ништари қалбида очган жароҳат ҳам битиб кетгандай эди. У юрагидаги бор дардларини, тортган азобларини бир-бир айтиб берди. Хокисорлик қилаётгани учун кулги бўлиш эҳтимолидан ҳам қўрқмади. Нега ҳам қўрқсин, ахир ёрга ёрилмай кимга ёрилади?— Мен сизни чиқмассиз деб қўрққан эдим, — деди у, сўзининг охирида.

Ҳаёт жавоб қилмади. Аммо нималар ўйлаганини, кўнглида нималар борлигини Фуломжон қаердан билди? Ҳаёт жим ўтирса ҳам, кўнгли жим эмасди, у тилга кирган, розини бошлаган эди: «Бошимга қилич келса ҳам чиқар эдим. Кошкийди йўлингизда сарғайганимни, бир кўришга, худди шу бугун кўришга зор бўлганимни билсангиз! Бувимлар ухлашгунча кетиб қолдингизми деб қанчалар қийналдим...»

Ҳаётнинг сукут қилиб ўтиришига, қўлини ҳам тортиб олишига Фуломжон ўзича маъно бермай қолмади. Совчиларнинг рад қилинишидан сўнг Ҳаёт умидини узган деб ўйлади у. Ой ёруғида киши чехрасини ўқиш қийин. Фуломжон ҳар қанча тикилиб қараса ҳам, Ҳаёт чехрасидан таважжуҳ нишонасини тополмади. Фуломжонни бу ерга юрагини тирнаб турган бир бабахтлик келтирган эди. У шундай гап очди.

— Бувимлар келишдимми?

Ҳаёт калласи билан «ҳа» ишорасини қилди-ю, нарёққа ўгирилиб олди. Фуломжон ҳайрон бўлди, қиз ўзини тортаётгандек, гапириш малол келаётгандек туюлди. Эвоҳ, наҳотки Ҳаётдан кўрган оқибати шу бўлса?

— Нимага индамайсиз, Ҳаётхон? Гапиринг, ё мени қийнагани чиққанмидингиз? — Фуломжон жавоб кутиб пича турди, лекин Ҳаёт ердан бошини кўтармай ўтираверди. Шундан кейин: — Бувимга нима жавоб қилишди? — деб сўради, жавоб ўзига равшан бўлса ҳам.

Ҳаёт ҳамон индамас, қайрилиб ҳам қарамас эди. Фуломжоннинг асаб торлари тортилди, аламга алам қўшилди. Бўғилиб, ичидан эзилиб қизга тикилди. Эвоҳ, Ҳаёт пиқ-пиқ йиғлар, елкалари дир-дир титрар эди. Фуломжон кўрди-ю, шарпа ваҳмини ҳам унутиб, шохларни икки ёнга қайирди-да, орасидан суқилди. Ҳаётни елкаларидан ушлаб ўзига ўтирди. Ҳаёт қаршилиқ қилмади, интизорининг кучоғига энгашди, шўрли бошини кўксига қўйиб, ёшли кўзлари билан унга мўлтиради.

— Азизим, Ҳаётим, нима бўлди? — деди Фуломжон ўпкаси тўлиб.

Ҳаёт кўз ёшларини ютолмай, ҳиқиллаб гапирди:

— Катта бувим... катта бувим... киргизмадиям, кўчадан қайтарди...

Фуломжон бамисоли юрагига ханжар урилгандай бирдан ғужанак бўлиб қолди, кўзлари беихтиёр юмилди. Иситмадан куйиб, беҳуд бўлиб ётган ҳақир онаси худди ўнгида тургандай кўринди. «Шўрлик бувим, мен бахти қаросини деб шу кўйга тушибди-да!» Йигит боши эгилди, шунда ҳамон севгилиси кўксига унга қараб йиғлаб ётган Ҳаётнинг ўнг ёноғига бир томчи иссиқ ёш тўкилди. Кейин Фуломжоннинг пешанаси келиб, Ҳаёт пешанасига қўшилди. Шу йўсини икки шўрпешана узоқ маҳалгача бир-биридан айрилмади. У ҳам йиғлар, бу ҳам йиғлар эди. Бу орада яна бир хўроз чақириб ўтди. Лекин буни бахтсизлар сезишмади. Улар ҳаёт болини эмас, ҳаёт захрини ютиб ўтирардилар. Севувчилар васл оқшомида бахт шаробини ичишса, булар бахтсизлик оғусини ичмоқда эдилар.

Фуломжон секин бошини кўтарди. Ҳаёт ҳам тўғри-

ланиб ўтирди. Йиғи кўнгил доғини ювар эмиш, ажаб эмас. Булар ҳам анча равшан тортишиб, секин-секин гапга кириб кетишди.

— Энди нима қиламиз? — деб сўради Ҳаёт.

— Пешанамизда борини кўрамиз.

— Пешанамизда шўрдан бўлак ҳеч нима бўлмасачи?

Савол қалтис эди. Фуломжон ўйланиб қолди. Кейин хўрсиниб:

— Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ, дейдилар. Ажаб эмас, бизнинг ҳам кунларимиз ёришиб кетса, — деди.

Ҳаёт ҳам кўнгида: «Зора ёришиб кетса», деб тилади.

Ҳаёт жимиб қолгандан кейин яна Фуломжон гапирди:

— Бувингизга ёрилсангиз қалай бўлар экан? Ҳар нима қилганда ҳам она-да. Она шўрлик боласи учун ўзини ўтга ташлайди. Мен ҳам қараб турмайман. Бетимдан ҳаё пардасини йиртиб бўлса ҳам, қозига учрайман, йўл сўрайман. Мабодо ўзим боролмаганимда ҳам, бувимга айтиб, отамни юбортираман. Ота-оналаримиз бизни ўтга ташлаб қараб ўтиришмас. Сиз нима дейсиз?

Ҳаёт булоқ бошидаги рози дилдан кейин онасига ёрилган, йиғлаб туриб истакларини айтган эди. Онаси қизининг раъйини қайтармади. Эрига айтди. Мадаминхўжа ҳам қаршилиқ қилмагандай бўлди. Аммо у Мастон кампирга оғиз очди-ю, балога қолди. Кампир сочларини юлиб дод солди, оғзига келганини бўғзидан қайтармай ўғлини ёмон ҳақорат қилди. «Кўзим очиқ экан, қизингни қорачага бердирмайман! Берадиган бўлсанг, олдин мени ўлдириб берасан!» деб туриб олди. Фуломжон «бувингизга айтсангиз» деганда, шу ҳодисани эслаб, Ҳаётнинг кўнгли чўкиб кетди, лекин жони чиқиб қолган умид ипини узгиси келмади. Фақат калласини қимирлатиб, «хўп» деб қўя қолди.

Улар яна анча вақтгача гаплашиб ўтиришди. Унинг ҳам, бунинг ҳам айрилгиси келмас эди. Лекин вақт ўз ишини қилди — ойни ғарб уфқидан тортиб кириб кетди. Демак, тонг яқин.

— Энди сиз ҳам боринг, биров кўриб-негиб қолмасин тағин, — деди Ҳаёт, ўрнидан кўзғалиб.

Фуломжон шохлар орасидан чиқди, барно қаддини ростлади, тўймаган кўзлари билан дилдорига тикилиб:

— Хайр, яхши қолинг, — деди.

— Хайр, яхши қолинг.

Аmmo у ҳам, бу ҳам турган еридан жилмади. Ҳар қайсиси: «У кетса орқасидан яна пича қараб тўйиб оламан», деб ўйлар эди. Иккови бирдан пиқиллаб кулиб юборишди.

— Хўп, майли, мен кетай, — деди Ҳаёт жилва билан қайрилиб.

Ҳаёт то уйга кириб кетгунча Фуломжон кўзларини ундан олмади.

Саккизинчи боб

Яна бир зарба

Фуломжон икки ойдан бери мактабдорлик қилади. Унинг янги усул мактабига дастлаб болалар жуда кам келди. Тўғрироғи, ота-оналари «қандай бўлар экан» деб болаларини беришга ҳайиқишди. Дарҳақиқат, ал-мисоқдан бери ерда, заҳда ўтириб, оғилга ўхшаган ола қоронғи хонада ўқиб келган авлод бирданига оппоқ, ёруғ, тоза хонада, тахталардан қилинган ўриндиқларга ўтириб ўқишса-я, бу ҳурматни ким кўрган, ким эшитган? Бунда бир иллат йўқмикан? Мачитга келиб намоз ўқимайдиган, қишлоқ муллалари билан муомала қилмайдиган бу зинғарча домла болаларни кофир қилиб қўймасмикан? Не ажаб, кўрнинг одати шу, ҳассаси билан ерни чўқилаб билиб, кейин қадам ташлайди. Бу ерда ҳам худди шундай бўлди. Кунлардан бир кун Матқовул камбағал икки ўғлини етаклаб келди. Вақт эрта бўлгани учун, Фуломжон синфни супуриб-сидираётган эди. Матқовул ака болаларини тўғри синфга бошлаб кирди. Фуломжон супургини ташлаб қўлларини қоқди. Матқовул акани, ёнидаги болаларини кўриб қувониб кетди.

— Келинг, келинг, Матқовул ака, қани бу ёққа, — деди Фуломжон устига кўк қоғоз ёпилган тўрдаги столга таклиф қилиб.

Матқовул ака борди-ю, Фуломжон тутган табуреткага ўтирмади, қўлларини қовуштириб, иззат сақлади. Кейин қўйнидан иккита бозор нонни олиб столга қўйди.

— Топганимиз шу, дастурхонга қарздормиз, — деди ўнғайсизланиб. Кейин синф эгагида минғайишиб турган болаларига бир қараб олиб, сўзини давом қилди: — Мана, ўғилларни келтирдик, эти сизники, суяги бизга қолса бас.

Фуломжон столдаги нонларга қараб кўнгли бузилди. Унинг соф ниятига бу бир ҳақорат бўлса ҳам, одамларнинг маърифат учун оғизларидаги ошларини беришга тайёр эканликларини ўйлаб, Матқовул камбағалга раҳми келиб кетди. У нафси оғриган киши товуши билан қулфи дилини очди:

— Матқовул ака, мен нон топармиканман деб қорин гамида мактаб очганим йўқ, — деди у, босиғи билан. — Йўқ, йўқ, Авлоддан-авлодга жаҳолатни мерос қилиб олиб келаётган бечораларнинг болалари илм ўрганса, ақл ўрганса, биз ҳам рўшнолик кўрсак, ёруғ йўлга тушиб кетсак дейман. Мен маърифатнинг бир қулиман. Қулнинг меҳнатига эса пул билан ё пулга чақиладиган нарса билан ҳақ тўланмайди. Биласизми, ҳамма шўримиз жаҳолатдан! Маърифат яхши нарса. Матқовул ака, у одамнинг кўзинигина очиб қолмай, бахтини ҳам очади. Баъзи одамлар мени Асад қориларга ўхшаш тамагир деб ўйлар, лекин асло ундай эмас. Мен ўзига тўқ одамнинг боласиман, отамнинг топгани, ўзимнинг деҳқончиликдан топганим битта қорнимга баҳузур етади, ортиб ҳам қолади. Агар менинг бир камим, ташналигим бўлса, уни эгамга ҳавола қилдим. Ҳа, шундай бўлсин. Матқовул ака, нонни уйдаги жўжаларингизга элтиб беринг, иннайкейин, бошқаларга ҳам айтинг, шунақа эмиш денг. Хўпми?

Матқовул ака дарров калласини ликиллашиб «хўп» деди. Кейин нонларни олиб, ўғилларига биттадан бўлиб берди.

— Нонхўрақда ерсизлар, — деди у, ўғилларининг пешаналарини силаб.

Фуломжон бирдан шарақлаб кулиб юборди.

— Эт билан суяк тўғрисидаги гапингиз эсимга тушиб кетди, Матқовул ака, — деди у, кулиб туриб.— Болаларингизнинг этлари ҳам, суяклари ҳам, ўзларига буюрсин, қўйинг, бўлишмайлик. Ахир мен этхўр, сиз суякхўр эмасмиз-ку!

Матқовул ака ҳам қотма гавдасини силкитиб кулди. Кўнглида: «Роса олди-ю! деб ўйлаб ҳам қўйди.

Кейин қўлларини кенг очиб Фуломжон ҳақиға дуо қилди-да, ижозат сўраб чиқиб кетди. У то уйига етиб хотинига мақтангунча, йўлда ўзи билан ўзи гаплашиб борди. «Тавба, хўп аломат одам-да. Бу қўтир дунёда шунақа одамохунлар борлигига ҳеч ақлим етмайди. Бор экан-да? Ҳа, бор экан. Қаранг, бировларнинг болаларини пул сарф қилиб, вақт сарф қилиб текинга ўқитса-я! Бошқа домлалар болангни мактабга олиб келганинда ош қилиб келмасанг, бетингга қарагиси келмайди. Бу иккита чалпаққа шунча хафа бўлди. Қойил-е! Чоғимда, пайшанба пули ҳам, супурги пули ҳам, бўйра пули ҳам олмаса керак. Ё олармикан-а? Йўғ-е, ўлибдимми? Ҳа, ҳа, боя нима деди? «Мен маърифатнинг бир қулиман», деди-я! Э, отангга раҳмат, ўғил бола!»

Шу-шу бўлди-ю қишлоқ болалари бирин-кетин мактабга оқиб келаверди. Мактабнинг очилганига икки ҳафта бўлмай, ўқувчиларнинг сони ўттиздан ошиб кетди. Фуломжон суюнганидан ерда юрмас, гўё осмонда учарди. Болаларга иккитадан дафтар улашди, учини ўзи чиқариб биттадан қалам берди. Болалар ҳам хурсанд, ота-оналар ҳам хурсанд. Фуломжон дастлабки кундан тортиб мактабда қаттиқ тартиб ўрнатди. Ёш ниҳолга усталик билан қилинган пайванд тез амал олади, шунинг сингари Фуломжон тарбияси ҳам болаларда тез куртак чиқарди, улар ҳадемай кечаги безорилардан фарқ қила бошладилар. Мактабга юз-қўлларини ювмай келишмас, бир-бирларига хунук сўзлар айтишмас эди. Ўқувчиларнинг қарийб ҳаммаси камбағалларнинг болалари бўлгани учун, Фуломжон, ота-онаси билан маслаҳатлашиб, уларга ҳар кун иссиқ овқат қилдириб бериб турди. Бир кун гўжа ош бўлса, бир кун увра, бошқа бир кун шўрва. Ана шундан кейин болаларнинг ақлларигина эмас, танлари ҳам секин-секин тиниқиб борди. Шу тариқа мактабда ўқиш-ўқитиш ишлари мустаҳкам изга тушиб кетди. Бу ҳол қишлоқда сезилмай қолмади. Янги усул мактабнинг яхшилиги, болаларнинг тоза, ёруғ хонада ўтириб ўқишлиги, ёш домланинг хушмуомалалиги, яна кўп фазилат ва хислатлари мачит имоми Асад қорининг эски усул мактабига ҳам етиб борди. Унинг талабаларидан бир қанчаси мактабини ташлаб, бу ерга қочиб келди.

Кеча гупиллаб қор ташлади, бугун унинг қора со-

вуғи ҳаммаёқни қамраб олди. Фуломжон болалар келмасмикан деб қўрққан эди, лекин оёғида йўқ бир-иккита боладан бошқа ҳаммаси келди. Дарс вақтида бошланди. Ўчоқда эски гупчак ловиллаб ёнар, эшиги билан деразалари маҳкам ёпилган ёруғ синфда болалар маза қилиб ўтиришар эди. Болаларда дафтару қалам, синфда тахта-ю бўр бўлса ҳам, ўқиш китобларининг йўқлиги Фуломжонни ёмон дилхуш қилар эди. Мактабни очмасдан аввал ҳам, очгандан кейин ҳам бу тўғрида кўп ўйланди. Бозорда бўлсайдики, сотиб олса! Ана ундан кейин айрим сўзларни тахтага бўр билан ёзиб аввал ўзи ўқийдиган, кейин болаларга ўқиттирадиган бўлди. Бундан бошқа чора йўқ эди. Мана ҳозир ҳам қора тахтага бўр билан чиройли қилиб шу сўзларни ёзди:

Ош. Ол. Оқ.

Бош. Бол. Боқ.

Тош. Тол. Тоқ.

Қош. Қол. Қоқ.

Бу сўзлардаги ҳарфлар болаларга таниш эди. Фуломжон ҳар сўзни дона-дона қилиб ўқиди, бир неча бор такрорлади. Кейин ўзини четга олди-да, қўлидаги узун чўп билан ҳар бир сўзни кўрсатиб сўради. Болалар жўр бўлишиб ўқишди. Фуломжоннинг фикрича, бу ўқиш дарси эди. Болалар ўзлаштиргандай бўлишгандан сўнг, ўқувчиларни синашга ўтди. Чўпининг учи билан тўғри келган сўзни кўрсатди-ю, болалардан бирининг отини айтиб сўради.

Бола сакраб ўрнидан туриб ўқиди:

— Тол.

— Офарин. Бу-чи?

— Бош.

— Баракалла. Ўтир. Қани, сен. Бу нима?

— Би... бо... боқ.

— Тузук. Бу-чи?

Бола кўрсатилган иккинчи сўзни ўқийман деб турганда, синф эшиги қаттиқ тепкидан ланг очилиб, ичкарига совуқ ёпирилиб кирди. Тахта ёнида турган Фуломжон ҳам, болалар ҳам чўчиб эшикка қарашди. Олдинда Фиёс қози, орқада Асад қори, маҳалла элликбошиси Соли Совуқ, яна бир неча одам кириб келди. Фуломжон кутилмаган ташрифнинг маъносига тушунса ҳам, болаларни қўл имоси билан турғизди. Синф

бир оғиздан: «Ассалому алайкум!» деб қичқирди. Аммо салом, аликсиз қолди. Гиёс қози ҳассасини тўқиллатиб тахта ёнига ўтди. Асад қори билан эликбоши ҳам етиб келди. Фуломжоннинг ранги бўзарди, болалар қўрқиб қотиб қолди. Гиёс қози чап қўлини белидан ўтказиб, пиёзи чакмонини ўнг баридан ушлаб пича тортди. Кейин ўнг қўлидаги ҳассасини кўтариб, қора тахтани тўқ эткизиб урдида, Фуломжонга хўмрайиб қаради.

— Бу нима куфр!

Фуломжон истехзо аралаш жилмайди-ю, юмшоқ товуш билан:

— Тақсир, бунда ҳеч қандай куфр йўқ, ўзлари ҳам кўриб турибдилар, — деди.

Қози ёнидаги Асад қорига юзланди. Боя ўшқирганда томоғи йиртилиб кетганмиди ҳайтовур бўғиқ товуш билан дўнғиллади:

— Имом домла, ўқинг-чи, нима битибди буёнга.

Асад қори тахтадаги ёзувни тартиби билан ўқий бошлади.

— Ош, ол, оқ...

— Йўқ, — деди қози уни тўхтатиб. — Бошидан ўқинг.

Асад қори таъзим билан қозига ўтирилди.

— Бошидан ўқиётиман, тақсир.

Қози Асад қорига жаҳл билан ўқрайди.

— Бисмиллоси қани?

— Йўқ-да, тақсир, шуниси йўқ, — деди қори тулкидай тўлғаниб. — Кофирлар тилга олмайдилар «бисмиллони!»

Қози «ҳа, ҳа» дегандай қилиб калласини ликиллатди. Кейин ҳамон қотиб турган болалар томонга ўтирилди. Очiq эшиқдан ёпирилиб кираётган буюқданми ё юраклари чиққаниданми, болалар дир-дир титрашар эди. Қози уларнинг кўкариб кетган юзларига бир зумгина хўмрайиб тургач, қўлидаги ҳасса билан олдиндаги столни тўқ эткизиб урди-ю:

— Йўқол! Йўқол ҳамманг бу ёндан! — деб қичқирди.

— Йўқол, лаънатилар! — деди Асад қори ҳам ўдайлайганиб.

Болалар ялт этиб Фуломжонга қарашди. Фуломжон

намиққан кўзларини болаларга тикиб, хомуш турар эди. Болалардан бири ҳимоя тилагандек чақирди:

— Афандим!

Фуломжон бу товушни эшитди, лекин қўлидан бир нима келмагани учун юрагидан эзилиб тураверди. Асад қори ёнидаги эликбошини туртди. Соли Совуқ қамчисини кўтариб, олдиндаги столга зарб билан урди.

— Кет уй-уйингга, ит эмганлар!

Бир неча бола дафтар-қаламини ташлаб ташқарига югурди. Қолганлари жойларидан жилмай тураверишди. Эликбоши олдиндаги болаларни қамчи билан савалай бошлади. Бир бола қичқириб йиғлаб юборди. Фуломжон югуриб бориб, Соли Совуқ қўлидаги қамчига чанг солди.

— Нимага болаларни урасиз? Буларда нима гуноҳ? Мени уринг, мени, — деди у, йиғлаб юборгудек бир алам билан.

Бу ердаги тўполонни эшитиб, ичкаридан Вали ака югуриб чиқди. Ўғли билан эликбошининг олишиб турганини кўриб:

— Ҳай, ҳай, бу қандай ноинсофгарчилик! Урманг!— деб ўртага тушди. Кейин ўғлини қўлтиғидан олиб, бир четга тортди. — Булар билан тенг бўлманг, ўғлим. Бировнинг уйига бостириб кирибки шунча пасткашлик қилишяптими, қўйинг, гаплашманг, нима қиласиз ўзингизни пастга уриб, жон ўғлим! Агар қози домла ошингизга заҳар солгани келган бўлсалар, асло йўқ деманг, майли, солсинлар, ҳар ким касб-корини қилади, ўғлим.

Вали ака ўғлини етаклаб ташқарига олиб чиқиб кетди. Қози каласи эзилган илондай тўлғаниб, эликбошига қичқирди:

— Синдир ҳаммасини! Ташқарига чиқар! Ёқ, ўт кўй!

Фуломжон айвонда отаси билан турар, столларнинг қарсиллатиб синдирилаётганини эшитиб, худди ўз қовурғалари синдирилаётгандек жони оғрир эди. Бу орада Ҳадича буви ҳам бошига чопон ташлаб югуриб чиқди. Ўғли не-не азоб билан ясаган столлар, ўриндиқларнинг ташқарига чиқариб уйилаётган синиқларини кўриб дод солиб юборди:

— Дод, золимларнинг дастидан! Дод!

— Қўйинг, буви, хафа бўлманг, — деди Фуломжон

онасини ичкарига етаклаб. — Майли, билганларини қилишсин, киринг ичкарига.

Хадича буви ичкарига кирди-ю, дарчани қия очиб кўйиб, ўша ерда қақшаб, қарғаб ўтирди. Болалар бурчак-бурчақда, отхона панасида шумтирашиб туришар эди. Тахталар ташқарига тамом чиқарилиб ўт қалашга тайёрланганда, синфдан Асад қори билан эликбошининг олдига тушиб қози чиқди.

— Ёқ буларни! — деди у тахталарни ҳассаси билан туртиб.

Эликбошининг югурдақларидан бири ҳалигина синфга ҳарорат, болалар жонига роҳат бериб турган гупчак чучаласини куракка солиб чиқди, лекин у куракдан қорга юмаланиб тушди. Теварақда одам кўп эди. Булар фарот қилинган мактаб болаларининг оталари, акалари. Буларни мактаб бошига, болаларнинг бошига ағдарилган бало тоғи келтирган эди. Ҳар бирининг кўзида, ҳар бирининг юзида алам. Фуломжон ана шу аламини ютиб турган ҳамшўрларига ҳимоя тилагандай термилиб қаради. Қаради-ю, бирдан ғалати бўлиб кетди. У ерда, одамлар орасида Ҳаётнинг отаси Мадаминхўжа ҳам бу бедодликдан нафратланиб, Фуломжонга жавдираб қараб турар эди. Боя синфда болалардан бири ҳимоя тилаб: «Афандим!» деб юборганидай, Фуломжон ҳам: «Эшон ака!» деб юборишга оз қолди. Мадаминхўжа унинг кўзларидаги илтижони тушунди, лекин у ҳам Ғиёс қозининг ўзи сингари ҳил-вираб қолган хурфот, бидъат олдига ожиз эди. У бир Фуломжонга қарар, бир ўғли ёнида ғазабидан қалтираб турган Вали акага қарар эди. Ўғлининг шунчалик хўрлангани, ўзининг ҳам оппоқ соқоли ҳурмат қилинмагани Вали акани алам оташида куйдирмоқда эди. У бир кўнгли бориб муттаҳам қозининг тумшугига туширгиси ё ифлос башарасига тупургиси келди. Аммо шу маҳал ўт қалаётган кишига аллакимнинг айтган гапи шаштини қайтарди.

— Ҳой, Жумон, дўшисини ол деса, сен ҳам хўп калла оласан-да! Бечора болаларни иссиқ инларидан қувиб чиқарганларинг ҳам етар, тахтада нима гуноҳ? Ёқма! — деди.

Лекин қози уни қайириб ташлади.

— Оғзингни юм, бетавфиқ!

Тахталар чарсиллаб ёна бошлади. Дам ўтмай, ўт

қуюни осмонга эшилиб чиқди. Болалар чирқираб йиғлаб юборишди. Дарчани очиб, Хадича буви ҳам ув тортиб йиғлади. Фуломжон ўзини зўрға тутиб турарди. Вали ака қон тўлган кўзларини жаҳолат гулханидан узолмай қолди. Қози тоғорадай салла остидаги хум калласини лиқиллатиб ҳиринглади-ю, секин кўчага қараб юрди. Лекин уни орқасидан етиб келган овоз тўхтатди.

— Тўхтанг, қози домла, бир овиз гапим бор, эшитиб кетинг! — деди Фуломжон қайноқ бир вазаб билан. Қози безрайиб қаради. Фуломжон ҳар бир сўзини унинг бетига шапати ураётгандай қилиб гапирди:— Тақсирим, менинг мактабимни фораг қилдим, ускуналарини ёндирдим деб хурсанддирлар. Йўқ, янглишадилар! Тақсир, сиз менинг мактабимни бузмадингиз, бу ерга одам бўлармиканман, илм олармиканман деб инсоний ният билан келган маъсумларнинг кўнгиларини буздингиз. Сиз менинг мактабимни, унинг ускуналарини ёндирмадингиз, йўқ, болаларнинг дилларида ўз корибадингиз билан ўзингизга қарши нафрат ўтларини ёндирдингиз! Сочилган уруғ униб чиқади. Мен ҳам болалар қалбига маърифатнинг илк уруғини сочдим. Сиз уни қанчалик депсаманг, бугун бўлмаса эртага униб чиқади, ҳа, униб чиқади. Имонингиз комил бўлсин, униб чиқади! Энди рухсат, кета биласиз.

Фуломжоннинг ўпкаси тўлди, вазаби бўғзига келди. Қози одамлари билан чиқиб кетгандан сўнг Вали ака миннатдорчилик билан ўғлининг елкасига қоқди. Ўғли эса ўзини ташламоқчидай бир ўтга толпинди-ю, тез-тез юриб синфга кириб кетди. У ерда ҳеч ким йўқ эди. Фуломжон ҳувиллаб, ўти сўниб қолган вайрона синфда бир зум гангиб турди. Ҳалигина болаларнинг ёқимли кулгилари тўлдирган синф энди энг яқин кишиси дафн қилинган қабрга ўхшар эди. Фуломжон йиғлаб юборди. Унинг йиғиси устига болалар югуриб киришди. Буларнинг ҳам кўзларида ёш, дилларида қон бор эди. Болалар севикли устозини ўраб олишди.

Ёрқин орзулар кўмилган вайрона хонада Фуломжон йиғлар, болалар йиғлар эди...

ИККИНЧИ ҚИСМ

ҚОРАБУЛОҚНИ ЛАРЗАГА КЕЛТИРГАН БИР КУН

Биринчи боб

«Қичқир, хўрозим!»

Минг тўққиз юз бешинчи йилнинг саратони қаттиқ келди. Кундузлари қуёшнинг ёндирувчи иссиғида, кечалари дим гармселда одамлар қаттиқ қийналардилар. Дунё кундузлари — қаттиқ қизиган таңдиру, кечалари — маҳкам димланган қасқонга ўхшаб қолди. Ҳавонинг ўт тафти бергувчи нафасига чидашнинг иложи йўқдай туюларди. Кундузлари иссиқдан беҳол бўлган одамлар кечадан роҳат кутадилар. Аммо кеча ҳам кундуз сингари муруватсиз. У ҳам гармселлари билан, қайнашган искабтопарлари билан одамлар бошига қора қийноқ келтиради: минглаб нишларини одамлар баданига санчади, қон ичади. Кейин фақат тонг ёришар олдидагина қора қийноқ бўшашади. Жанубда, кенг ва яшил бағирли Аравон тоғидан алаловчи, ширин уйқу ва ором берувчи салқин, сарин шабада эса бошлайди. Ана шунда муруватсиз кечанинг ўзи ҳам, толиққан одамлар қатори толиқиб, ором ёстиғига бош қўяди...

Эл ширин уйқуга чўмган эди. Кечаси билан юра-юра чарчаган тўлин ой, севгилиси билан хушлашиб ўзини дарчага олган ой юзли каби, бир парча булут ичига югуриб кириб кетди. Энди осмоннинг у ер-бу ерида жимирлашган, ҳали ўйноқи кўзларини юммаган ёруғ юдузлар ҳисобга олинмаса, Қорабулоқ қишлоғида биронта уйғоқ жон қолмаган эди. Ана шунда фалати бир ҳодиса юз берди:

Гузардан бир неча ҳовли берида, тунука томли болохона ёнида, ана шу оғир томни бамисоли елкасида

зўрға кўтариб тургандай ерга қапишиб кетган чалди-вордан қора чопонли бир яланг оёқ киши шошиб чиқди. У кимнидир излаётгандек, у ёқ-бу ёғига пича аланглаб қараб турди. Кейин шипиллаганича гузар томон юрди.

— Замон!

У узоқ кетмаган эди. Ўз номини эшитиб тўхтади-ю, қўшнисининг эшиги олдида турган оқ ятакли, новча, барваста одамни кўриб орқасига бурилди. Замон кела солиб у одамдан сўради:

— Барот полвон, бу нима гап? Хабарингиз йўқми?

Полвоннинг хабари йўқ эди. У кўкрақдан чиқиб келган йўғон товуш билан гулдураб жавоб қилди:

— Сиздан сўрасамми деб турувдим.

Буларнинг савол-жавоблари тугамай, кўча бетларидаги бошқа эшиклар ҳам ғит-ғит очила бошлади. Рўпарадаги бир тавақали эшиқдан ўрта бўйли, ғўлабир киши чиқди. Унинг одимларида шошқинлик йўқ эди.

— Уста Қудрат, бу нима вадаванг? — деб сўради Барот полвон, ҳалиги киши яқин келиб саломлашгандан сўнг.

У қора рум ёқа кўйлаги устидан камбар қайиш камарини боғлаб туриб:

— Невлай, — деди.

Шу маҳал бир тўда бола чуғурлашиб гузар томонга югуриб ўтди. Замонлар ёнига яна бир неча одам келиб тўхтади. Ҳамманинг оғзида: «Нима гап? Хабарларингиз йўқми?» каби саволлардан бошқа сўз йўқ эди. Булардан йигирма қадамча наридаги эшик қия очилиб, оқ доқа рўмолга ўралган бир калла кўринди. У эркакларникига ўхшаган шаддот товуш билан сўради:

— Ҳай, кимсанлар?

Замон ёнида ҳасса таяниб турган эчки соқол, қотма чол:

— Биз, Мастон буви, — деди.

— Ҳай, Ҳасан сўфимисан? — деб сўради Мастон буви, қалтираб чиққанга ўхшаш бир товуш билан.

— Ҳа.

— Нима эмиш, билмадингми?

— Ўзимиз ҳам билолмай ҳайронмиз.

Полвон елкасига ташлаб чиққан қийиғини олди-да,

уни икки учидан ушлаб туриб бир-икки айлантирди, кейин белига боғлаб туриб:

— Менга қаранглар, — деди, — бу ерда ҳайрон бўлиб тургандан кўра гузарга борсак қалай бўларкин?

— Ҳа, баракалла, жумбоқ ўша ерда ечилади, юринглар! — деди Қудрат ҳам.

Ҳамма гузарга қараб юрди.

Ўш билан Андижон ўртасида шумшайиб ётган Қорабулоқ қишлоғи бирваракайига уйғониб кетди. Уни мачит томида бирдан янграй бошлаган «Қичқир, хўрозим!» номли машҳур уйғур навоси уйғотиб юборди. Одамлар бемаҳал чалинган карнай-сурнай сабабини билолмай гузарга оқиб келавердилар. Гузар бир зумда ари инига айланди. Ҳамма гапирар, ҳамма бири-биридан сўрар, гузар устида ғалати бир ғовур муаллақ турар эди.

Андижон кўчадан гузарга яна бир тўда одам келди. Булар Қудрат бошчилигидаги Барот полвон, Замон, Ҳасан сўфи ва бошқалар эди. Лекин гузарда ҳам уларнинг муродлари ҳосил бўлмади. Булар гузардагилардан сўрашга улгурмай, гузардагилар булардан карнай сабабини сўраб қолдилар. Ана шундан кейин бўғилиб кетган одамлардан бири ўз тахминини сўзлай бошлади:

— Шошманглар, карнай фақат ҳайит билан сайилдагина мачит томида чалинади. Катта ҳайит бўлса ўтган, кичигига ҳали бор...

— Бўлмаса, ўрта ҳайит экан-да, — деган эди биров унинг сўзини бўлиб, ҳамма шарақлаб кулиб юборди.

Кулги бир оз босилгандан кейин бояги киши яна тахминини давом қилдирди:

— Тўйми десак, карнай тўйхонада чалинади...

— Э бўлди, — деди чопонини елкасига ташлаб олган бир чапани йигит, жумбоқни топган кишидай гердайиб, — бугун сешанбами? Ҳа, қандингни ур. Бўлмаса Биби Сешанбанинг тўйи.

Одамлар яна кулишди.

— Йўқ, уяммас, буяммас, — деди бошқа бир йигит, — қози поччам туш кўрсалар: атиги учтагина қолган сўйлоқ тишларидан биттаси тушиб кетибди. «Э, аттанг, қорабулоқликларнинг оҳи худога етибди-ку, ахири ўлар эканман-да», деб кўрққанларидан худойи қиялптилар.

— Ана холос, қози поччанг юртга ош бераётган бўлсалар, туянинг думи ерга тегибди-ку!

Одамлар гуркираб кулиб турган пайтда уларнинг ёнига мулла башара бир киши келиб қўшилди. Бошида ихчамгина ўралган симоби салла, эгнида эса узун қора тиринка камзул-тўн. Бўйи балаңд, қомати келишган, қора соқоли иягида текис қилиб қирқилган, кичкина мўйлови оғиз четларидан хиёлгина тушиб турган бу шахло кўзли хушрўй йигитни кўриб, одамлар ийманишаётгандек, кулгини пасайтирдилар. Қудрат эса, турган ерда бир қўлини чўзиб, уни ёнига тортди-да, салом-алиқдан сўнг:

— Келинг, Фуломжон, — деди.

Фуломжон оқиш чехрасида чиройли бир табассум билан жилмайиб туриб:

— Йўқ, йўқ, тўхтатманглар кулгини, — деди.

Аммо қари ҳам, ёш ҳам унинг олдида одоб сақлаётгандек, аскияга ортиқ оғиз очмади. Шу маҳал тол тагидаги тўпдан аллакимнинг бақириб айтган сўзи эшитилди.

— Мингбошининг дарвозасини миршаб пойлаб турибди, каттаконлар маслаҳат қилишаётган эмиш!

Елкасига чопонини ташлаб олган бояги чапани йигит Замон ёнида мингайиб турган моғор дўппили, букчайган кишининг тиззасига имо қилиб туриб:

— Бўлмаса, Матқовул ака, — деди, — дарров бориб иштонингизни яматтирингу харидор топилса пуланг, кейин чақасини мингбошига келтириб тутинг, нимага десангиз, бутун солиқ катта бўлади — оқ пошшонинг овчи итларидан яна биттаси туғибди — суюнчи йиғилади.

Яна одамлар кулишди. Матқовул ака эса иштонидан айрилиб қолаётгандек, бўз қийиғи устидан маҳкам босиб туриб:

— Йўғ-е, йўғ-е, — деди.

Кулгилар билан гуркираб турган гузар бирдан жимиди. Узоқдан аёнлари билан мингбоши келар эди.

Қуёш тифлари кўринмаса ҳам, шарқ осмони анча ёришиб, одамлар юзи кўзларга равшан чалина бошлади. Гузарга одам сизмайди. Болалар ердан жой тополмай, марвартак тутларга ва суви Андижон зилзиласидан кейин қуриб қолган Катта ариқ лабидаги толларга чиқиб олганлар. Ҳамманинг кўзи мингбошида. У кенг

қилиб тикилган зар ёқа кимхоб тўн ичида йўғон гавдаси билан одамлар олдида савлат тўкиб турибди. Ўнг қанотида — Қорабулоқ бўлисининг шариат қозиси Фиёсиддин аълам ибн Муҳаммад Расул ҳожи Хунборий ҳазратлари, чап қанотида — қишлоқ аминлари, орқасида — эликбошилар, атрофида миршаблар. Миршаблар томдаги карнайчиларга «бас» ишорасини қилди. Карнай-сурнай бирдан тўхтади. Ўз ғув-ғуви билан гузарни тўлдирган одамлар гурунги ҳам бир зумда тинди. Садақайрағоч ва тол шохларида чирқиллашган тинимсиз чумчуқлар, алақаерларда ғув-ғувлашган ғурраклар бўлмаса, гузарни пашша учса эшитарли жимлик қамради. Ана шундан кейин мингбоши ўнг қўлини олдинга чўзиб ва уни кўзлари бараварида балаңд кўтариб туриб:

— Халойиқ — деди гулдураган йўғон товуш билан.

Халойиқ кўзи билангина эмас, бутун фикру зикри билан ҳам мингбошига михланган эди. У одамларга пича қараб турди, кейин елпичтовоқдай кенг, салқи юзи бирдан тиржайди, лаблари қалин каттакон оғзининг икки чеккасида қора зулуқдай осилиб турган йўғон мўйловлари бир-икки учди. У қўларини орқасига қовуштириб, ўнг елкасини пича олдинга чиқариб туриб гап бошлади:

— Халойиқ! Қишлоғимиз бино бўлгандан бери ҳеч кимга, сиз, биз тугул ота-бувамизгаям, ҳа, ота-бувамизгаям насиб бўлмаган катта хурсандчилик мана бугун бизга насиб бўлиб турибди-да! Ўзларингиз ҳам карнай-сурнайни эшитиб хурсанд бўлгандирсизлар. Хурсанд бўлиш керак, нимагаки, бутун қишлоғимизга уяз ҳокими Фишман тўра келадилар!

Гузар устига худди осмон оғдарилгандек, халойиқ бирдан гувилаб кўзғалди. Бу кучли ғув ва шов-шув орасида: «Вой!», «Уҳ», «Ола-а!» каби даҳшат нидолари дангал эшитилар эди.

«Ҳоким келади!»

Тутнинг пастга қайрилган шохларидан бирида омонатгина ўтирган қорамағиз бола одамлар устига шалоплаб йиқилди. Аммо бошқа маҳалда ҳаммани хахолатиб кулдириши табиий бўлган бу ҳодиса ҳеч кимни кулдирмади. Бола тура солиб уйига қочди.

«Ҳоким келади!»

Бу икки оғиз сўз еру заминни таг-тагидан титра-

тиб гулдурлаган дахшатли зилзила каби гузарни селпиб ташлади. Гузар зилзила марказига айланди. Бир неча одам оломон ичидан суғурилиб, апил-тапил қочиворди.

Мингбоши одамлар ғувурининг тинчишини, гузарга жимлик чўкишини кутди. Аммо бу нарсага тез муваффақ бўла олмади. Узоқдаги ҳоким ўз номи билан гузарни ҳамон титратар эди. Мингбоши қўлини кўтариб, одамларни бирмунча жим қилди. Лекин томларга, деворларга, дарахтларга чиқиб олган болалар чуғури тинавермади. Мингбоши жаҳли чиқиб, болаларга ўшқирди:

— Унингни ўчир, ҳаромилар!

Болаларнинг дами ичларига тушиб кетди. Уйларига қочиш ниятда дарахтлардан осилиб тушаётганлари ҳам жой-жойида қотиб қолди. Мингбоши уқа тутилган ихчам салласини ўнг қўли билан бир оз бостириброк қўйди. Кейин чап қўлидаги ирғай сопли қамчисини ўнг қўлига олди. Одамлар энди мингбошининг оғзига эмас, қўлида буклоғлиқ қамчига тикилди. Ғуломжон Қудратга ер остидан қараб қўйди. Қудрат бошини силқиди. Кўзларида нохуш ўйчанлик бор эди. Мингбоши кимхоб тўнининг чап барини қайириб, бошмадоғини кумуш камарига ўтказди. Камарда кумуш сопли қилич осилиб турарди.

— Ҳоким тўранинг келиши бежиз эмас! — деди у хўмрайган кўзлари билан халққа тикилиб. Кейин овозини пардама-парда кўтариб дўқ ура кетди: — Сенларга неча қур айтдим-а, қарзларингни тўлаб қўй, ўлпонни бер, деб. Қулоқ солдиларингми? Йўқ! Энди сенларнинг касофатингга мен қоламанми? Йўқ, менга ҳам жон керак! — Мингбошининг лаблари қалтиради, нафаси бўғилди, кейин қўлида буклоғлиқ қамчини халққа бигиз қилиб ўшқирди: — Ё бугун қарзларингни тўлайсанлар — мен тинч, сенлар тинч, ё бўлмаса ҳокимга арз қилиб ҳаммангни сибирь қилдираман!

Одамлар яна гувиллашди. Мингбоши қўлини камаридан олди. Оғир бар сидирилиб келиб қилични ёпди. Қозининг туссиз кўзлари атрофидаги сийрак киприкларни пилпиллади, лаблари пичирлади. Аммо мингбоши одамларга кўзини найзадай санчиб тураверди. Шу маҳал оломон ичидан бир киши чиқиб, секин қоча бошлади.

— Тўхта! — Мингбоши даҳшатли товуш билан қичқирди.

Одамлар орқага ўтирилди, гузардан бир неча қадам нарида Матқовул ака шумшайиб турар эди.

— Бу ёққа кел, ит эмган! — деди мингбоши қизил кўзларини ола-була қилиб.

Матқовул ака секин келиб чеккадаги одамлар ёнида тўхтади. Мингбоши қўлидаги қамчи билан рўпарасидаги бўш ерни кўрсатиб:

— Мана буютга кел, муттаҳам! — деди.

Матқовул ака одамлар орасидан секин-секин ўтиб борди. Гузарнинг нафаси ичига тушди. Қудрат билан Фуломжон ҳам бир неча одим илгари юрди. Тол шохидаги болалардан бири шошилиб туша бошлади. Матқовул ака мингбошидан уч қадамча нарида турган одамлар қаторидан бир оз ўтиб тўхтади. Қўлларини бўз белбоғи устида қовуштириб, ерга қараб турар эди.

— Қаёққа қочмоқчийдинг, даъюс?! — деди мингбоши гижиниб.

Матқовул ака ун чиқармади, фақат елкаларини хиёл кўтариб, бўйнини ичига олди. Мингбоши бир қадам олдинга юрди, қўлидаги қамчини ўқталиб, хунук овоз билан ўқирди.

— Гапир, гўл!

Матқовул бўйнини қисиб тураверди. Бу ҳол қози домланинг ҳам жаҳлини чиқарди. У қоп-қора юзидаги оппоқ соқолини силкитиб:

— Ҳайвони безабон! — деди.

Мингбоши олдинга яна бир қадам ташлади. Қўлидаги қамчиси билан Матқовулни пешанасидан қаттиқ туртди. У галдиракланди, калласи беихтиёр кўтарилди. Кўзлари жиққа ёш эди.

— Ҳа-ҳа, ҳали йиғлашингам бормиди, муттаҳам! — деди мингбоши заҳарханда қилиб. — Йўқ, йиғи билан қутулиб кетолмайсан, гарвачча! Беш йилдан бери ўлпонни бермайсан, солиқни тўламайсан, йиғим деса жонинг бўғзингга келади, ўлакса! Бугун ё қарзингни тўлайсан — мени ҳоким тўра олдида хижолатдан чиқарасан, ё бўлмаса машу қилтириқ бўйнингдан жонингни суғуриб оламан, шилимшиқ!

Матқовулнинг лаблари титради, ўпкаси тўлиб зор қилди:

— Менга қолса шундай бўлсин дермидим... мен...

мен... мен... — У ёғини айтолмади, бўғзига бир нарса туриб қолди.

Мингбоши пича кутди, Матқовул гапиравермагандан кейин яна бақирди:

— Гапир!

Матқовул синиқ товуш билан:

— Мен ҳам одамман ахир, — деди зўрға.

— Сен-а? Одаммисан? — Мингбоши овозини паст қилиб, истехзо билан сўради. Кейин яна ўшқирди: — Йўқ, сен одаммисан! Одамнинг нишхўрдисан! Ўғрисан! Қилвирсан!!

Пичоқ суякка етди: Матқовул бўз яктагининг енги билан кўзларини артди, бошини баралла кўтарди, ёш ўрнида ғазаб тўла кўзлар билан мингбошига тикилди, кейин ўзига ёт бир товуш билан бақирди:

— Тақсир, ўша зор қоғур солиқни тўлаш учун пул керакми ахир? Пулни мен қаердан оламан? Ишлай десам — иш бўлмаса, деҳқончилик қилай десам — ер бўлмаса! Нима қилай ахир! Йигирма йил Ҳақимбойваччага чоракорлик қилдим, ўзимни оч, бола-чақамни оч қўйиб бўлсаямки солиқни вақтида тўлаб турдим, ушурини бердим, фитирини бердим, оқсоқол келиб кепсан деди, уни бердим, эликбоши кепсан деди, буни бердим, сартарошга бердим, қоровулга бердим, битта талангандай таландим! Нима қилай энди? Худо ўша қора кунни ҳам ортиқ кўриб, қаҳрига олди: Анжан зилзиласи минг-минглаб одамларнинг ёстиғини қуритди, толини қулатди, Каттаариқнинг сувини қуритди! Ана, — деди Матқовул жанубда кўриниб турган тоғ томонга ишора қилиб, — ҳамма ер сувсизликдан қақраб ётибди. Бош бўлинг, сув чиқарайлик, экин қилайлик, оз бўлсаям оғзимиз ош кўрсин...

— А, — деди мингбоши, фикрини, — ошсираб қолдингми? Очмисан?

— Очман! Яланғочман! Хорман! Сиз у деб сўкасиз, бу деб сўкасиз, бас-да шунча хўрлаганингиз. Иложим бўлмаса, нима қилай ахир!

— Хотинингни чиқариб сот.

— А!!

Матқовулнинг кўксидан юлиниб чиққан бу аламли нидо одамларнинг шовқини остида кўмилиб кетди. Ҳар ёқдан ҳар хил қичқириқлар, лаънатлар эшитилди. Ғала-ғовур ичида аллакимнинг баланд овози янгради.

— Хотинини кўшиб амал олиш, у сизнинг касбин-гиз, мингбоши!

Мингбоши, кўққисдан чаён чақиб олгандай, сесканиб кетди. Ранги ўчди, қовоғи яна баттар тушди, халққа қараб қичқирди:

— Ким у хотин талоқ?!

Ҳеч ким жавоб бермади. Халқ гувиллаганича тура-верди. Шохига болта еган ҳўкиздай, мингбоши оёқларигача зирқиради, вужуди титради, қони қайнади. Энди захрини Матқовулга соча бошлади:

— Сенмисан ҳали гап қайтарадиган? — деди-ю, қамчисини Матқовул бошида барала кўтарди. Лекин Матқовул унинг кўлига ёпишиб олди. Оломон ичидан бир бола чирқиллаб йиғлади. Матқовул мингбошининг кўлига осилиб туриб:

— Урманг! Ҳоким тўрага арз қиламан! Ҳоким арзимни эшитмаса, ярим пошшога бориб йиғлайман! — деди.

Чирқираб йиғлаётган ҳалиги боланинг зорига яна икки боланинг фарёди кўшилди. Мингбоши Матқовулнинг қовуғига бир тепди, у ағдарилди. Халқ гувиллаб олдинга юрди, уни миршаблар гови тўсиб олди. Мингбоши ерда ғужанак бўлиб ётган Матқовулнинг орқасига қамчини шилип эткизиб туширди. Матқовул қаттиқ сесканди. Миршаблар орасидан учта ёш бола ёриб ўтиб мингбошининг кимхоб тўнига, оёғига осилди.

— Урманг отамни! Жон амаки, урманг! — деб зору зор йиғлай бошлади болалар.

Аммо мингбоши кулоқ солмади. Қамчини иккинчи марта кўтарганда, оломон ичидан даҳшатли бир хайқирик кўтарилди:

— Тўхта!

Мингбоши қамчини кўтарганича оломонга қаради: зич турган одамларни ёриб олдинда Фуломжон, орқада Қудрат, Барот полвон, Ҳасан сўфи келар эди. Мингбоши кўлини ёнига туширди. Фуломжон миршаблар занжирини узиб олдинга ўтди. Ердан Матқовулни суяб турғизди.

— Нимага урасиз, тақсир? — деди Фуломжон ғам ва алам тўла йирик кўзларини мингбошига тикиб. — Инсоф деган нарса борми ахир сизда? Буни қаранг: қилдай жони қолибди-ю, бу бечоранинг! Солиқни тў-

лашга қурби етса мана шундай хароб бўлиб юрарми-ди? Қаранг: бошида титилиб кетган мовор дўппи, эгнида отигина қолган жулдур ятак, йиртиқ иштон, оёқлари яланг... — Фуломжон ортиқ гапиролмади: шумтираб турган Матқовулнинг аянч аҳволига, ҳақир ота ёнида кўз ёшларини юм-юм тўкиб турган бахтсиз болаларнинг яланғоч, озгин баданига қараб юраги эзилди. Кўзларига ёш келмади-ю, ёш келгандан ҳам баттарроқ алам билан мингбошига нафратланиб қаради. Кейин хўрлик изғирини дилдиратган Матқовулнинг яктагини кўкрагидан очди: — Мана буни қаранг: қовурғасини битта-битта санаса бўлади! Қани бунинг эти? Ким еди уни? Тақсир, қорни тўқнинг қорни оч билан иши йўқ, шунақа! Кунимиз шунақа, шўримиз шунақа! Лаънат, минг лаънат шундай кунга! Сизда одамият бўлса, бу ғариби нотавонга раҳм қилмаганингизда ҳам, анави шўрлик болаларнинг зорига раҳм қилишингиз керак эди.

— Ҳу сени ҳимоячи қилиб қўйганнинг онасини!..— мингбоши қамчисини Фуломжоннинг боши устида зарб билан кўтарди.

Фуломжон ҳавони чийиллатиб тушаётган қамчини мингбоши қўлидан юлиб олиб супага ирғитди. Одамлар яна тўлқинга келди. Гузар устида янги ровур кўтарилди. Мингбоши ғазаб билан қиличга қўл урди. Фуломжон унинг қўлини ушлади.

— Суғурманг, тақсир, — деди у ҳаяжонсиз товуш билан. — Суғургандан кейин чопиш керак, унда қайси биримизнинг бошимиз кетаркин, билмадим.

Мингбоши Фуломжонга еб юборадигандай ўқрайиб қаради. Кейин қўлини зарб билан қилич сопидан узди.

— Қоч кўзимдан, сен билан кейин гаплашаман!

Фуломжон Матқовулни жўжалари билан даврадан етаклаб чиқиб кетди.

Иккинчи боб

Саратонда изғирин

Гузарни тўлдирган ҳаяжон бир зумда қишлоқни қамраб олди. Ҳамманинг оғзида, кўзида ўша икки оғиз машғум сўз ваҳми эди. Бу қора ваҳм нураб ётган пахсалардан ошиб, чалдиворларга ҳам кирди. Умр гул-

ларини тўрт девор ичида, ғам ва ҳасрат ичида хазон қилиб келаётган муштипарлар қалбига чанг солди. Уларни аччиқ хипчини билан савалаб уйлардан чиқарди. Кўчаларни хотинларнинг шанқилари, қий-чувлар босди. Улар уйдан уйга югурар, болалар чирқираб йиғлар эди.

Барот полвоннинг хотини уйда ёлғиз — эри ҳам, ўғли ҳам гузарда. Ёмон бир нарсани сезаётгандай юраги ҳадеб ўйнайди. Кўчадаги хотинлар чувури, болалар йиғиси юрагига ваҳм соларди. У супадаги кўрпа-тўшакларни наридан-бери йиғиштирди-ю, кўчага қараб югурди. Аммо эшикка етмай, кўчадан ўғли ҳаллослаганича кириб келди-да, онасини кўриб қичқирди:

— Буви, ҳоким келармиш!

— Вой ўлай! — деб юборди онаси ўнг қўли билан ўз бетига шап эткизиб уриб.

Она тимқора сочларига узук, нозик бармоқларини тикди, ҳайрат ва даҳшат тўла кўзларини қотиб қолган ўғлига тикди, кейин титроқ товуш билан сўради:

— Нимага келармиш?

— Невлай.

— Гўрингда тўнғиз қопгур мингбоши айтмадими?

— Айтмади.

— Балога йўлиқсин мингбошисиям, ҳокимиям!

Она физиллаганича уйга кириб кетди. Кейин яна югуриб чиқди-ю:

— Даврон, бор, болам, отангдан хабардор бўл, ёнидан жилма, — деди.

Даврон кўчага югуриб чиқиб кетди. Онаси сахн ўртасида бир зум қотиб турди, кейин чап томонидаги пахса деворга тақаб қурилган тандир ёнига шошилиб келди-да:

— Турсуной! Ҳай, Турсуной! — деб устма-уст чақирди.

Кўшнисиникидан жавоб бўлмади. Энди шошиб кўча эшигига борди. Эшикни очди-ю, кўчада номаҳрамлар кўриндими, уни яна тақ эткизиб ёпди. Дарров орқасига қайтиб келиб, тандир ўстирмасига чиқди, у ердан туриб яна чақирди:

— Турсуной! Ҳай, Турсуной!

Турсуной жавоб қилмагандан кейин девордан бўйнини чўзиб кўшнисиникига қаради: бир тупгина тут зўрға сиғиб турган, гугурт қутисидай тор сахнда

шапалоқдай тарашани ип боғлаб олиб кўчага судраб чиқиб кетаётган уч-тўрт ёшли ўғил боладан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

— Ҳай, Омонжон, бувинг қани? — деб сўради у шошиб-пишиб.

Териси жездек ялтираб турган қип-яланғоч Омонжон: «Ҳаҳ, аравамни ўртоқларимга кўз-кўз қилгани чиқиб кетаётсам, нимага тўхтатасиз-ей!» дегандай ўқрайиб қаради. Кейин қуёшда қорайган озғин гавдасини ўгириб, жавобга оғиз жуфтлаган эди — бўлмади: бўғотларида чирик қамишлар кўриниб, томининг тупроғи тўкилиб, майишиб ётган пастак уйдан йигирма икки-йигирма уч ёшларда хушрўй бир жувон югуриб чиқди-да, боланинг гапини оғзидан олди.

— Вой, сизмисиз, Ширмонхон опа? — деди бошидаги чит дуррасини тузата туриб.

— Айланай Турсуной, шўримиз қуримасайди-ей!..

Кўшнилари билан ҳамиша кулиб, чақчақлашиб гап-лашадиган Ширмонхон опанинг юзидаги саросима, сўзидаги ваҳима Турсунойнинг юрагига ғулғула солди. У шошиб:

— Вой, ўлай, нима бўпти? — деб сўради.

— Ҳоким ўлгур келармиш!

— Вой шўрим!

Жувоннинг кўзлари ола-була бўлиб кетди. У калхатни кўрганда болаларини яширишга югурган товуқ сингари потирлади: кўчага чиқиб кетаётган Омонжон орқасидан югурди ва ҳаллослаб, нафаси бўғзига тикилиб бориб, яланғоч ўғлини ердан даст юлиб олди. Ипи узилиб ерда қолган бир парча тарашага: «Аявам!», «аявам!» деб толпинаётган гўдагини «Омоним шуми ё бошқами!» деяётгандай бир бағрига босди, бир бағридан узиб, телба кўзлари билан унга довдир-жовдир боқди. Ўғлидан кўнгли тўқ бўлгач, яна ниманидир қидирмоққа, теварагига аланглаб қарамоққа бошлади.

— Вой, ўлай! — деди-ю жувон, Омонни апил-тапил ерга қўйди. Кейин қўққисдан ер қимирлагандек ё тутда қора илон кўрингандек, бирдан қичқириб юборди: — Отаси!

— Ҳай, бу нимаси, Турсуной! Боланинг юрагини ёрасиз-а, айланай! — деди, усиз ҳам юраги така-пука бўлиб турган Ширмонхон опа, жувоннинг ваҳимаси-

дан қўрқиб. Кейин унга юрак бериш учун зўр-зўра-касига кулди: — бирам ваҳимасизки, айланай!

Бир нимани беҳосдан қилиб қўйиб изза бўлган кишидай, Турсуной бирдан қизариб кетди, кейин хи-жолатдан нима деярини билмай, секин ерга қараб олди. Аммо бу ҳолат узоқ чўзилмади. У бошини бир силтаб кўтарди-да, узун киприклари соясида яна ҳам қорайиб кўринган ва ичидан ёпирилиб чиқувчи аллақандай бир ваҳиманинг зўри билан олайиб бораётган шахло кўзларини Ширмонхон опага тикиб:

— Опажон! — деди ёрдам тилаган, ҳаяжонланган товуш билан. Кейин араваси билан ерда овора бўлиб ўтирган ўғлини азод кўтариб узатди. — Олинг, буни!

Ширмонхон опа Омонжонни девордан ошириб олди.

Араваси ҳам унинг ўзи билан эди. Турсуной физиллаб уйига кирди-ю, бир зумдан кейин бошида бола чопон билан чиқиб, кўчага югурди.

Турсуной кўчада ўнг-сўлга аланглаб қаради. Кўча бўм-бўш, болалар тугул, катталар ҳам йўқ эди. У ўнг томонга, гузарга қараб физиллаб кетди. Гузардан дағал эркак ўкириги эшитилиб турар, бу дағал товуш Турсуной юрагидаги ваҳимага ваҳм қўшар эди. Шўрликнинг бутун вужуди дағ-дағ титрайди, оғзидан эса: «Вой ўлай! Вой ўлай!» деган сўзлар аримайди. У шунчалар ўзини йўқотиб, ваҳимага ботиб қолган эдики, юзини тўсиш учун бошига солиб чиққан чопонни ҳам унутиб, очиқ юз, ташвишли кўз билан гузарга етиб келганини ўзи ҳам билмай қолди. Гузарда одам гавжум. Супада мингбоши алакимга ўкиряпти. Лекин Турсунойнинг кўзига на гузардаги одамлар кўринди ва на қулоқларига мингбошининг совуқ ўкириклари эшитилди. У тут тагида, одамлардан анча берида уймалашиб турган жудур кийимли қишлоқ қизалоқлари орасидан ўзининг қизчасини топди-ю:

— Юр бу ёққа! — деб қўлидан силтади.

Силтоз зарби қизалоқнинг кичкина жуссасини мун-китиб юборди, йиқилиб кетишига оз қолди. У йиғлагандан баттар бўлиб, онасининг қўли орқасидан судралиб борди. Турсуной уйига етиб келганда, ўз эшигига бурилмай, тўғри бориб Ширмонхон опаларнинг эшигини очди. У ерда даҳшатли хабар қувиб келтирган бир неча аёл боши қотиб ўтирар эди. Эшикнинг

қўқисдан очилиши хотинларни чўчитиб юборди. Улар эшиқдан худди ҳокимнинг ўзи кириб келаётгандек, ялт этиб қарашди. Аммо остонада кичкина қиз, орқасида эса юзи бўздай оқариб кетган беҳол Турсуной кўринди.

Ширмонхон опа кўйлагининг ёқасини хиёл очиб, бир-икки «туф—туф» деди-ю, шу бир неча минут ичида юмалоқ юзи чўзилиб, чиройли кўзлари чўкиб кетгандек туюлган Турсунойга:

— Во-ей, юрагимизни чиқариб юбордингиз-а! — деди.

Турсуной остонадан ҳатлаб ўтди, эшикни ёпиб, унга орқаси билан оғир суянди: кўллари ёнига тушди, кўзлари сузилиб бориб юмилди. Ширмонхон опа уни кўриб кўрқиб кетди, ўтирган аёллар орасидан ўтиб бориб, Турсунойни ўнг қўли билан елкасидан кучоқлади. Кейин суяб, секин олдинга олиб ўтди.

Девор тагида паранжисини остига қўйиб ўтирган кампир:

— Мунча бало жонинг чиқмаса! — деди эркакча йўғон товуш билан гўлдираб.

Турсуной жавоб бермади. Гапиришга ҳоли йўқ эди. Қимизак олма тагида тарашасини ўйнаб ўтирган Омонжонини ва бир чеккада ҳайрон бўлиб турган қизалогини қанотларига олди-ю, туришга ортиқ мадори қолмагандай, секин ерга ўтирди.

Бўз кўйлагининг ўнг елкаси билан этагига устмауст ямоқ тушган ва ёши эликдан ошгандай кўринган озғин бир хотин кучоғида ухлаб ётган сут ориқ-боласини елиб ўтирар эди. Унинг тириш босган, сомондек сарғайган чўзиқ юзидан мунг Турсуной юзидаги мунгдан кам эмас эди. Шу хотин кўзларига ёш олиб, куюниб гапирди:

— Юрагим сезиб турибди, айланайлар, адо бўлғур ҳоким келса ҳамма заҳрини эрим шўрликка сочади. Ҳа! Ўлпон ўлгурни тўламаган-да!

Ўртага совуқ бир жимлик чўқди, кемирувчи, ваҳимадан ваҳимага отгувчи жимлик эди у. Бир маҳалдан кейин Ширмонхон опа куюниб гапирди:

— Қуриб кетсин шу ўлпони ҳам! — деди у. — Бечора халқнинг бошига битган бир бало бўлди. Тунов кун Алим буванинг гунажинини ўлпонга олиб чиқиб кетишди-ю! Ҳеч бўлмаса қариганимда озғим оққа тег-

син деб пўпалаб боқиб юрган эди. Шуни ҳам кўп кўрди бечора чолга...

— Бизнинг нимаизни олади, Ширмонхон, айланай? — деди болали хотин. — Бўлса биз ҳам тўлаб қўйиб, мингбошидан шунақа дакки-дашном еб юрмас эдик. Вой худо-ей, қарзингни тўламабсан, деб жувон ўлгур ҳоким эрим шўрликни сувур қиворса, жўжа-бирдай болаларим билан қаерга борарканман-ей!

Паранжисини тагига қўйиб ўтирган бояги эркак товуш кампир юзини тириштириб дўнғиллади.

— Ўзларингам ўлгудай қуримсоқсанлар. Тўлаб қўйсаларинг ўлармидиларинг!

— Вой, қандай қилиб тўлаймиз, Мастон хола! Ўзимиз тишимизнинг кирини сўриб зўрға ўтирибмизу худо кўтаргур ўлпон кўзимга кўринадими?..

Хотин гапини тугатолмади — Турсуной бирдан овозини чиқариб йиғлаб юборди. Ҳамма у томонга ўтирилди. Турсуной юзини қўллари билан тўсиб олиб дафдаф титрар, пиқ-пиқ йиғлар эди. Ширмонхон опа югуриб келиб уни қўлидан ушлади.

— Ҳай, Турсуной, бу нимаси? Қўйинг, айланай, йиғламанг! — деди у.

Турсуной қўлларини юзидан олди — кўзлари жиққа ёш эди.

— Мен йиғламай ким йиғласин, опагон? — деди у қақшаб. — Бултур Тирсакка ўт қўйган шу адо бўлгур ҳоким эмасмиди? Она ўрнида ўзим она, ота ўрнида ўзим ота бўлиб, не-не машаққатлар билан катта қилган укамни шу бўйнинг тагингда қоғур ҳоким отириб ташламаган эдими!

Турсунойнинг томоғига ёш тикилиб қолди — гапи узилди, яна юзини тўсиб пиқ-пиқ йиғлади. Ўртага совуқ сукунат тушди. Ҳеч ким офиз очишга журъат қилмас эди. Мастон кампир бир нима дейишга офиз жуфтлаган эди, Турсуной юзини юмдаламоқчи бўлгандай тирноқларини бетидан сидириб туширди-да, кўзларига тўлган ёшларини мўлт-мўлт оқизиб туриб, фифон қилди:

— Ўзим емай, ўзим киймай, минг балога гирифтор бўлиб, қарзларга ботиб, раҳматликнинг бошини иккита қилувдим-а!.. Худоё бурнингдан қонинг келсин, ҳоким.

Мастон кампир юракларни эзгувчи бир ҳасрат,

аламли бир фиғон билан йиғлаётган Турсунойга бир нима демоқчи бўлди, лекин демади, кейин ундан кўзларини олиб, болали хотинга ўгирди.

— Ҳамма касофат манави Салтонга ўхшаш кафангадоларда. Жувон ўлгурлар вақтида ўлпонни тўлаб қўйишса, юрт бошига бундақанги шўри ғавро тушмас эди.

Салтонбу мўлтираб турган нурсиз кўзларини гуноҳкор кишидай ерга олди, ранги ўчди, тиззасида тирклик нишонасини кўрсатмай ўликдай ҳаракатсиз ётган боласининг сўлғин юзидаги хира пашшани ҳайдаб:

— Худо пешанамизни шунақа шўр қилиб яратган бўлса нима қилайлик, холажон! — деди синиқ товуш билан.

Таги пушти, подагул чит кўйлак устидан кийилган беқасам камзул ичида тиқилиб, ҳайдар кокилларида бирининг учини боятдан бери гоҳ ўриб, гоҳ ёзиб ўтирган ўн етти-ўн саккиз ёшлардаги хушрўй бир қиз, кокилини зарда билан елкасидан ошириб ташлади-да, узун киприклари тагида ғазабга тўлиб борган қуралай кўзларини Мастон кампирга найзадек санчди.

— Ҳамма ҳам сиз бўлолмайди, катта буви! Етмиш таноб ерингиз бор, корандаларингиз бор, ўзи келиб турган давлатингиз бор! Бу бечораларнинг нимаси бор? У ҳафтадан бу ҳафтага бир марта қозон осишса осишади, бўлмаса у ҳам йўқ. Қўшнингизу, кўриб-билиб туриб шунақа дейсиз...

— Тирсакка ҳам шунақа бетамизларнинг касофати тегди-да! — Мастон кампир неварасининг оғзидан сўзини юлиб гулдиради.

Турсуной чидаб туролмади. Бошини бир силтаб роз кўтарди-ю, жонидан тўйган киши товуши билан кампирга қичқирди:

— Ёлғон!

— Ҳай, Мастон хола, Тирсакдаги одамларни вақф ерларни тортиб олибсизлар, деб ҳоким келиб оттирдиди-ку, — деди аёллардан бири.

— Фиёс қози кўйдими! Вақф ерларни камбағаллар тортиб олди, деб ҳокимга йиғлаб борди-ку, — деди Ширмонхон опа ҳам. — Ана шундан кейин қоранг ўчгур ҳоким аскар тортиб келиб қишлоққа ўт қўйди, беғуноҳ одамларни отиб ўлдирди-да.

Шу маҳал кўча эшиги бирдан очилди. Даврон ҳалослаб кирди. У эшиқдан кира солиб қичқирди:

— Буви, мингбоши Ўрмонжоннинг отасини урди!
Салтонбунинг кути ўчди, кўзлари олайди, шошиб сўради:

— Қайси Ўрмонжон? Менинг ўғлимни айтяпсизми?

— Ҳа, сизнинг эрингизни урди, хола.

— Войдод! — Салтонбу юракдан узилиб чиққан даҳшатли бир товуш билан фарёд қилди. Кейин тиззасида ётган сут ориқ ўғлини дўқ этказиб ерга ўтқазди-ю, кўча томон толпинди. — Войдод! Золим мингбошининг дастидан дод!

— Ҳай, Салтонбу, қайтинг! — деди Ширмонхон опа уни енгидан тортиб. — Дод деб қаерга борасиз? Мингбоши сизнинг додингизни эшитадими, айланай! Ўзингизни босинг.

Салтонбу Давронни бориб ушлади. Эрини Даврон ургандек унинг кўзларига кириб олиб йиғи аралаш қичқирди.

— Тирикми? Уриб ўлдириб қўйгани йўқми бечорани?

— Тирик. Хадича холанинг ўғли ажратиб олди.

— Қайси Хадича хола? — Салтонбу яна шошиб сўради.

— Фулом ака-чи.

Даврон бўлган воқеани босиғи билан айтиб берди. Салтонбу эрини қутқазган Фуломжон эмасу, Даврондай, уни қучоқлаб, юз-кўзларидан ўпди. Кейин йиғлаб туриб дуо қилди:

— Худоё Фуломжоннинг умри узоқ бўлсин! Дунёда шундай яхши одамлар ҳам бор экан. Умридан барака топсин! Илойим муродига етсин, суйгани билан қовушиб, қўшақарисин, омин!..

Салтонбу дуосини тугатиб, қўлларини юзига тегизди. Кейин, нима учундир, ҳаммадан олдин ёнида ўтирган бояғи хушрўй қизга ер остидан қараб қўйди. Қиз бошини солинтириб ўтирар, юзида ошкор бир қизиллик бор эди. Мастон кампир ҳам ялт этиб неварасига қаради, кейин сўлжайган лаблари билан бир нима деб шивирлади-ю, ўрнидан қўзғалиб:

— Тур, Ҳаёт, кетамиз! — деди.

Мастон кампир паранжисини ёпинди, Ҳаётни олдига солиб кўчага юрди. Эшикка етишганда, ўзи олдига ўтди-ю, дарчани очиб, яна дарров ёпиб қўйди.

— Қуриб кетсин, кўча билан битта одам келяпти, — деди кампир орқасига қайтиб, — ўтиб кетишсин.

Эркаклар ўтиб кетишмади. Эшик биқинидаги катта тол тагида ўтириб олган бўлишса керак, овозлари яқиндан, равшан эшитила бошлади.

Ҳаёт ҳамманинг олдида, эшик қанотида турар эди. У эшик тирқишидан секин кўчага мўралади-да, дарров орқасига ўтирилиб, ярим шипши билан пичирлади:

— Кўча билан битта одам, энди чиқиб бўпмиз, катта буви.

Мастон кампир яна паранжисини турмаклаб ўтириб олди. Салтонбу эса олмага суянди. Бошқалар турган ерларида туриб қолдилар.

Ширмонхон опа эшик тирқишидан мўралаб турган Ҳаётга пичирлади:

— Кимлар бор?

Қиз эшик тирқишига яна пича қадалиб турди. У тағдўзи дўппи остида орқадан бирам чиройли кўринган ўртамиёна калласини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа буриб, тирқишдан синчиклаб қаради. Кейин бир нимадан чўчиб кетган одамдай, бирдан ўтирилди-да қуралай кўзларини порпиратиб:

— Полвон тоғам, — деди Ширмонхон опага. Кейин Турсунойга ўтирилди: — Куёвингиз ҳам шу ерда. — У яна эшик тирқишидан қаради. Кейин орқасига ўтирилиб, Салтонбуга гапирди: — Хафа бўлманг, холажон, қорқовул тоғам ҳам шу ерда турибди, соппа-соғ...

Турсуной ҳеч кимга, айниқса Мастон кампирга сездирмай, кўз сўзи билан бир нима сўраган эди, Ҳаёт ҳам кўз сўзи билан пинҳон жавоб қилди: калласини секин чайқаб қўйди. Демак, йўқ. Аммо ким ё нима?..

Кўчада аллаким гапираётган эди. Аёллардан бири унинг кимлигини сўради. Ҳаёт эшик тирқишидан қараб у одамни анча ахтарди. Кейин паст товуш билан:

— Қудрат тақачи, — деди.

— Ҳоким келса, камбағалларнинг ҳолидан хабар олгани келмайди — деяр эди Қудрат тақачи. — Шунинг учун боқимандаларни дарҳон қилади, қоронғи уйимизга чироқ ёқади, дардимизга дармон беради, деб ўйлаш керак эмас. Бу бориб турган соддалик бўлади. Агар биз шундай деб ўйласак, ўзимизни жуда ёмон алдаган бўламиз!

— Айтмадимми! — деди олмага суяниб турган Сал-

тонбу, чап қўлининг чангалини бетига келтириб. — Қирон келгур ўлпони бошимизни ейди.

Кўчадан яна бояги товуш эшитилди:

— Ўғри ўғрилигини, фар фарлигини қўйса қўядики, ammo оқ пошшо золимлигини, камбағал меҳнаткашлар бошида данак чақишини қўймайди. Бу савдо сизу бизнинг бошимиздагина эмас, Ўрисия камбағаллари бошида ҳам бор. Ана шу ҳамма камбағаллар, эзилган меҳнатчилар бирикиб, бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилишса зулмининг дами кесилмай қолмайди. Йўқ, нима деса хўп деб бўйин эгиб ўтираверсак, ҳали ҳоким экану, унинг ити ҳам елкамизга чиқиб, айри миниб олади. Нима, Тирсакни, Тирсакка ўхшаган ўнлаб қишлоқларни вайрон қилгани билан деҳқонни жудаёла қўрқитиб ола қоптими? Йўқ, Оренбург, Тошкан, Самарқан, Жиззах атрофларида бўлаётган алфов-далфовларни бир ёққа қўйиб туриб, Фарғонани олайлик. Шу Фарғона водийсининг ўзида: Наманганда ҳам, Қўқонда ҳам, Андижонда ҳам мастеровойлар, уларга қўшилиб камбағал деҳқонлар бош кўтаришяпти. Бунга нима дейсиз? Ўрисияда бўлса деҳқонлар мисоли қирғондан тошган дарё, қутуриб ётишибди. Деҳқон галаёни кун сайин кучайиб бораверади. Нимагаки, деҳқон ўзини қўллаб-қувватлайдиган яқин дўст топиб олди. Ҳа, деҳқон энди мастеровойларнинг этагини маҳкам ушлаб, улар билан бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилиб ётишибди. Маҳаллий амалдорлар ўтказаётган зулмга қасос олиш билан жавоб беришяпти, бойларнинг далалардаги фарамларини, қишлоқлардаги уй-жойларни ўт қўйиб ёндиришяпти. Бунга нима дейсиз? Албатта битта-иккита бойни ё мингбошини ўлдириш, ё бўлмаса уйига ўт қўйиш билан илоннинг боши янчилган бўлмайди. Халқ ҳеч нарсадан қўрқмайди, бир зарбга ўн зарба билан жавоб беришга қурби етади, буни бошимизда данак чақаётган золимлар билиб қўйишсин-да. Шунинг учун дард деса бало демасак, кунимиз яна бешбаттар қора деяверинг!

Овоз бир зумгина тинди. Тирқишдан қараб турган Ҳаёт Қудрат лабларида пайдо бўлган заҳархандани кўрди. Яна овоз янгради.

— Матқовулга ўхшаган содда одамлар ҳокимдан марҳамат кутиб ўтиришибди! — Аввал хахолаган кулги, кейин товушнинг давоми эшитилди. — Буларга

қараб: «Илонни кўрмагану тилига лаб чўзади!» дейсиз. Гап шундай, оғайнилар ҳокими борми, мингбошиси борми ишқилиб, бошимизда қилич ё қамчи ўйнатганки бор — ҳаммаси оқпошшонинг қопоғон итлари! Итнинг феъли ўзларингизга маълум.

— Қопиш, талаш-да, — деди кимдир.

Ҳамма хахолаб кулиб юборди. Ичкаридаги хотинлар ҳам оғизларини юмиб туриб хихилаган бўлсаларда, уларнинг кулгилари эркаклар кулгиси остида йўқ бўлиб кетди.

Шу чоқ узоқ Мирқосим миршабнинг жар чақирган уввоси эшитилди:

— *Бозордаги алоплар,
Қон ялаган қассоблар.
Косиблару геҳқонлар.
Ғадо-ю, шоҳ-ҳоқонлар.
Эшитмадим геманглар,
Кейин афсус еманглар.
Қулоқларни динг тутинг,
Буюриқни эшитинг!
Ҳо-ов эшитинг!..
Ҳо-ов эшитинг!..*

— Қулоғимиз сизда, хўжайин, айтаверинг! — деди бир эркак овози, кесатиб.

Миршаб жарнинг даромадини ҳазилга ўхшатиб бошлаган бўлса ҳам, охирини жиддий қилиб эшиттирди:

— Қорабулоқ бўлисининг мингбошиси Мадумар додхоҳ ўз фуқароларига: «Ҳоким тўра йўлига чиқарилган карнайчилар «От келди!» машқини чалганда ҳамма эшигининг олдига сув сепсин, деб буюрди. Уқтинглар-ми?!»

— Уқишга-ку уқдиг-а, лекигин... — деди биров, овозини Мирқосимнинг пинғиллаган овозига ўхшатиб.

Миршаб, ўзининг масхара қилинганини сезмади шекилли, боягидай пинғиллаб:

— Уққан бўлсанг бўпти-да! — деди.

Гапининг охирини ямлаб қолган киши яна сўз бошлади:

— Лекин ҳоким бизнинг кўчадан ўтмайди, бари сепган сувимиз қулоғини ушлаб кетади-да!

Ингичка, лекин қиличга ўхшаш кескир товуш билан бошқа биров кесатиқ қилди:

— Сув сепмай кўр-чи, ҳаддингми? Супурасан, сув сепасан, ҳоким тўра ўтмаса итлари ўтади!

Бу аччиқ киноя, оч биқинга урилган муштдай, миршабнинг дамани ичига тушириб юборди. У анча жим бўлиб кетгандан кейин, пингитовуш билан ўшқирди:

— Тур, кўчани супур!

Одамлар истар-истамас ўринларидан турдилар. Тирқишдан кўчага қараб турган Ҳаёт ҳам ўзини четга олди.

Учинчи боб

Бомдод намози

Изнсиз туриб кетишнинг ҳам, бирон нима дейишнинг ҳам эпини қила олмай, қози домла супада узоқ ўтириб қолди. Уни бомдод намозининг ўтиб бораётган вақти ташвишга солар эди. Қуёш ҳали барала кўтарилмаган бўлса ҳам, илк нурлари зилол осмонда йилтираб кўрина бошлади.

— Ижозат берсалар, додхоҳи олам, камина бомдод намозини ўқиб чиқса, — деди, ниҳоят қози домла, супада эзилиб ўтирган еридан оғир қўзғалиб.

У йилдан бу йилга атиги икки марта, яъни катта ва кичик ҳайитлардагина мачитта кириб намоз ўқийдиган мингбоши бутунги кунни ўзи учун ҳайит билдими ё намоз устида яхши тилаклар тилаш зарурати туғилдими, ҳайтовур, шосупадан тураётиб:

— Бораверинг, мен ҳам кираман, — деди.

Қози домла мачитта йўл олди. У, тўпикларига етгудек узун алак тўн этаклари орасида ўралашиб, Асад қори билан йўл-йўлакай гаплашиб борди. Лекин фикру зикри ҳамроҳи қилаётган суҳбатда бўлмайдди, кўнглини бежо қилиб, юрагини орзиқтираётган ўйда бўлди. Аммо у ўй ширин ўймиди ё шум ўй, буни қози домладан бошқа ким била оларди? Боя Фуломжон мингбошининг қўлидан қамчисини юлиб олиб шосупага улоқтирганда, қози домла бу осий журъатидан ғазабланиб: «Ҳа, лаънати!» деб қичқирганда, бу қичқириқ қурғур зўр келиб, шариат қозиси мухтарам Фиёсиддин аълам ибн Муҳаммад Расул ҳожи Хунборий ҳазратларининг пок таҳоратларига қаттиқ путур

етказган эди. Буни ўз қулоқлари билан аниқ ва равшан эшитган мачит имоми, яъни ер остида илон қимирласа сезадиган ва қайси уйда қандай қозон қайнаётганини мўридан чиққан тутунданок билиб оладиган ҳидгир, муғамбир Асад қори ҳам қози домлани кўринмас иплар билан чулғаб олган ўша қудратли ўйнинг қандай ўй эканлигини билмасмикин? Билмай ўлибдими, қози домланинг таҳорати бузилганини ўзи тугул, атрофдаги аъёнлар ҳам сезган эди-ку. Мана энди қози домла янгидан таҳорат олиш учун ҳовуз бўйига эмас, намозни таҳоратсиз ўқиб юборавериш учун мачит ичига кириб кетяпти. Агар Асад қори ҳам қози сингари ҳозир ўшандай ўйларга ипини тутқазиб қўймаган бўлса, таҳорат олиш зарурлигини қози домлага нима сабабдан шипшиб қўймади? Ахир уларнинг ўзлари, яъни мачит имоми Асад қори, шариат қозиси Гиёсиддин аълам ибн Муҳаммад Расул ҳожи Хунборий ҳазратлари ва уларга ўхшаш дин пешволари: «Ўзингизни пок тутғайсиз, намозни зинҳор-базинҳор таҳоратсиз ўқимағайсиз, таҳоратсиз намоз ўқимоғли — гуноҳга ботмоғлиқ эрурким, сув топилмаган ерларда таяммум шарти зарурийдир», деб қора, жоҳил халқ қулоғига ҳамиша қуйиб келишар ва бу бузилмас шартнинг сўзсиз, шаксиз бажарилишини қавмлардан қаттиқ талаб қилишар эди-ку? Агар ўз талабларига ўзлари рия қилмасалар, яъни ўз кирдикорларини, «мулланинг айтганини қил, қилганини қилма» деган фирибгарлик билан қонунлаштириб олган бўлсалар, демак, бу бош оғриқларнинг ҳаммаси анави ювуқсиз шариат қозиси орқасида мутелик билан қўл қовуштириб, унга ихлос билан иқтидо қилиб турган осий қулар эркига, уларнинг инсоний ҳуқуқ ва қадр қимматларига солинган маънавий тушов экан-да?

Шундай қилиб, Қорабулоқ бўлисининг шариат қозиси Гиёсиддин аълам ибн Муҳаммад Расул ҳожи Хунборий ҳазратлари ҳижрий сана билан 1326 йил асад ойининг 21 кунда бомдод намозини таҳоратсиз ўқиб юборди.

Қози домла шошганини ҳам, шошмаганини ҳам ўзи билмай мачит остонасига етиб келди-да, дарҳол кавушларини ечиб, икковини чап қўли билан бириктириб кўтарди ва ўнг қўли билан чопонининг чап бари-ни ушлаб, олдинга йўрғалади. Меҳроб томон йўрғалаб

бораётиб: «Кавушларимни олиб кирганим яхши бўлди, ялангоёқ қавмлардан биронтаси илиб кетса борми, нақ бир кавушга тушардим-да!» — деб суюнди-ю, ифлос кавушларини меҳроб четига қўйиб, имомликка ўтди.

Асад қори қози домланинг орқасига келиб турди. У: «Майли, қандай ўқисалар ихтиёрлари, илло савоби ҳам, гуноҳи ҳам ўзларига битилур; инчунин ўзидан каттага, алаххусус зоти табаррукка ақл ўргатмоқни ёинки фаромуш қилган нимерсасини эсга солмоғлик ҳам одобсизлик бўлур», деб ўйлар, қозининг таҳоратсиз намоз ўқиётганини била туриб айтмагани учун ўзини шу тариқа оқлар эди.

Қози домла бўлса намозхонлар олдига ўтиб ва такбири таҳримага, яъни қулоқ қоқишга тайёрланиб туриб, бомдод намозини қай тариқа ўқиётгани тўғрисида эмас, ҳоким тўранинг яхши фазилатлари ва ажойиб мурувватлари тўғрисида эси кетиб ўйлар эди. «Ҳа, биз у киши билан эски қадрдон. Ҳар навики саза ва ражомиз бўлса, асло инобатсиз қолдирмағайлар, баҳарҳол умрлари узун, давлатлари зиёда бўлсин».

Шу чоқ қози домла, пастак йўтални эшитиб, ўзига келди. «Дарвоқе, намоз бошламоқ керак». Шу ўйдан кейин қози қўлларини такбири таҳримага кўтариб ва бош бармоқларини қулоқларининг юмшоғига тегиза туриб:

— Олоҳу акбар! — деди ҳаммага эшитиларли баланд товуш билан.

Қавмлар ҳам намоз қоидасига мувофиқ рукуга кетдилар. Рукудан сўнг аввал тиз чўкиб, кейин саждага бош қўйганларида, мингбоши кечикиб кириб келди. У қавмларнинг жойнамозга пешаналарини қўйиб саждадада ётганларини, имомлик қилаётган қози домланинг эса қулоқ қоққанича қотиб қолганини кўриб аввал ҳайрон бўлди, кейин овозини чиқармай пиқиллаб кулди. Агар мингбоши қози домланинг ҳозир намоздан ҳам муҳимроқ нарса билан машғул эканини билса, бевақт кулишдек гумроҳликка йўл қўймаган бўлур эди. Нимага десангиз, қози домла қулоқ қоққан пайтда ҳоким тўранинг заррин погонлар, эполетлар, аксельбандлар билан ёниб турган ажойиб сиймоси кўриниб кетди-ю, бояқиш қози домланинг ҳушини олиб қўйди. Ўқиб турган намози у кишининг эсларидан чиқиб қолди. «Қани, тўрга ўтсинлар, тўрам!» деб хаёлида ҳокимни

юқорига таклиф қилди. Ана шунда ҳоким тўра ҳам: «Э-э, қози домла, бормисиз? Саломатмисиз?» деб оп-поқ қўлини чўзиб юборувди, ислом динидан бошқа ҳамма динлардаги одамларни кофир деб атовчи ва улардан ҳазар қилувчи шариат қозиси Фиёсиддин аълам каби Муҳаммад Расул ҳожи Хунборий ҳазратлари қариб, ивирсиб қолганига қарамай, муллаваччалик чоғларидagi сингари чаққонгина югуриб бориб кофир тўранинг «ҳаром» қўлини пир қўлидай кўзларига суртди, кейин чўпиллатиб ўпди. «Қуллуқ, жанобий олийларининг сояи давлатларида соғ ва саломат юриб-дурмиз!» деб иржайди. Қози домла ҳоким тўрага шу таҳлид миннатдорчилик билдириб турганда, Асад қори жуда ҳам чўзилиб кетган саждадан бош кўтариб, қозига қаради ва унинг авзойини кўриб, дарҳол ўрнидан турди, қозини ҳушига келтириш учун устма-уст икки-уч йўталди. Қози домла ўзининг муҳим иши билан қаттиқ машғул эди, шунинг учун йўтални эшитмади. Ана шундан кейин Асад қори қавмларнинг кўзларини шамғалат қилиб туриб, қози домланинг биқинларига анчагина сезиларлик қилиб туртиб қўйди. Қози домла худди шу турткини кутиб тургандай, рукуни ўртада қолдириб, саждага бош қўйиб юбора қолди. Қавмлар ҳам унга эргашдилар ва бош кўтараётганда айтиладиган «Самиоллоҳу лимани ҳамида» иборасини кутиб, улар ҳам тўнқайганларича қолавердилар. Қози домланинг дўнг пешанаси юмшоқ жойнамозга тегартегмас муҳтарам кўзларига қўшни бўлиб қозиси Машариф чўлоқ кўриниб кетди. У ликанглаб бориб ҳоким тўранинг ёнидаги бўш жойга ўтириб олди. Кейин керилиб пастга қаради-да, этакда, тор жойда сиқилиб-сиғиниб ўтирган Фиёсиддин аъламга: «Ҳа, сен ҳам шу ердამисан, Фиёс калла?» деб тиржайди. Ие, бу қандай бедодлик? Бу қандай беҳаёлик? Фиёсиддин аълам ўзим ўтираман деб ҳиқиллаб турган юқори ўринга келиб-келиб Машариф чўлоқ ўтириб олса-я?! Йўқ, бу бўлмаган гап! Бунга қози домла чидаб туролмайди, йўл ҳам қўймайди. «Шошма, уни ким қози қилиб қўйган асли? Аълам мартабаси бўлмаса, Бухоройи шарифда таҳсил кўрган бўлмаса, шариатни яхши билмасан!.. Э-э, садқайи қози кет! Бамаънойи асп ўрнига бир хар! Шошмай тур, устингдан ҳоким тўрага арз қилиб қозилиқдан бир ҳайдатай!» Бу ўй қози домлага

ёқиб тушди, тўнқайиб ётган жойидан бир иржайиб ҳам қўйди. Кейин ўйига янги ўйлар улаштирди. «Наф-силамрга шундоғ қилсам чакки бўлмас. Бунинг кори осон. Жуда бўлса бир ёмпи. Нима, бултургисини жуфт қиламиз-қўямиз-да! Қизиталоқ ҳокимга олтин бўлса бўлгани. Ёнингизда жиринг этса, «Лаббай, менга гапирдингизми?» деб туради. Мазза тўраники — ундан келади олтин, мандан келади олтин, у ёққа қараса — олтин, бу ёққа қараса — олтин! Вой хотинталоқ ҳоким, олтинни кўрса оғзи қулоғига етади-я! Ҳай, ол, ол-е! Тўй, баччағар, ишқилиб, мени тинч қўй!..»

Қози домла олтин ёмбиларидан бирини ҳоким тўрага секин қистириб, энди арзимни айтаман деб турганида, қуймичига сузги еб чўчиб кетди ва апил-тапил ўрнидан туриб, намозни давом этди. Қози домланинг бу чўчиб тушиши пинаги бузилган бангининг кўрқишини эслатдими ё бу мўътабар зотнинг миси чиқдими — қавмлар, айниқса қози домланинг ёнгина-сига келиб олган мингбоши пиқиллаб кулиб юборди. Қози кулгидан ўнғайсизланиб ён-верига ўғри мушукдай қараб олди. Кейин ўзини анча тутиб, намозни бир меъёрда, тартибда давом эттирди. Аммо бу ҳам узоқ бормади. Охиригача шундай кетса минг кошки эди, лекин иш яна пачавасидан кетди. Намоз қаъдага етганда, яъни намозхонлар ўтириб, имом аттоҳуётни ўқий бошлаганда, мушукни кўрса имони етти чақирим нари қочадиган боёқиш қози поччанинг муборак кўзларига бирдан қора мушук кўринди-ю, тили қалдираб қолди. Кейин кўзларини чирт юмиб, ичида бир нималар дея бошлаган эди, бирдан ранги ўчиб, бўзариб кетди. Не-ажаб, боя думини гажак қилиб кетаётган қора мушук бир юмаланиб Машариф қози бўлиб олади-ю, тагин бўзармай бўлармишми? Ўнгида безовта қилгани етмай, ўйида кўрқитгани нимаси у лаънатининг?

Қози домла дилида: «Лаънати шайтон!» дейман деб, тилида: «Хотинталоқ!» деб юборса бўладими! Намоз устида тоат қилиб ўтирган шарият қозисининг табаррук оғзидан чапани ҳақоратни эшитиб, қавмлар ҳайрон бўлиб қолдилар. Бундай шалоқ сўзнинг мачитда, яна намоз устида айтилиши чиндан ҳам ажабланарли эди. Агар бирон чапани ё авом оғзидан чиқса, балки ҳеч ким парво қилмасмидийкин? Лекин шўринг қурғур намозхонлар «Қози домла аттоҳуётни ўқиётибди-

лар, иншоолло, намозимиз даргоҳида қабул бўлғай», деб зўр умид ва ишонч билан жим, ҳалим ўтиришса-ю, қози домла оғзини чакки қилиб, ўз шаънига ярашмаган мана шундай хунук сўзини такбирлаб ўтирса-я!

Йўқ, шошиш керак эмас. Балки боёқишнинг оғзидан шундай хунук сўзни суғуриб олган ўжар сабаблар бордир? Инсоф билан фикр юргизиб кўрилганда, дарҳақиқат, қозини унча айблаб ҳам бўлмайди. Хўш, намоз устида «хотинталоқ» деб юборса нима бўпти? Бу айтмай юрган сўзими? Арз билан келган ялангоёқларни кутиб оладиган ширин сўзи шу-ку? Бундан ташқари, юрт қозиси бўла туриб ўзини ҳимоя қилолмаса, таёқ отганга шалтоқ отолмаса, бундай қозидан тиррақи бузоқ яхши эмасми? Боёқиш қози Машариф чўлоқни ҳайдатиб, у бўлисга ҳам ўзи қози бўлиш ниятида ҳоким тўрага бегаразлик билан ёмби қистираётса, у художўй табаррук зотни Машариф чўлоқ нимага абгор қилади? Нималар дейди денг? «Ҳой, тўрам, бу Фиёс тулкига ишонманг! Сизга бир қадоқ тилла бериб, халқдан ўн қадоқ қилиб олади. Бу шунақа балохўр!» дейди-я! Кап-катта одам мана шундай деб турса қозининг жаҳли чиқмайдими? Чиқади. «Ўзинг-чи, хумпар? Қайси ўғри, қайси бўридан камсан? Қозилик орқасидан данғиллама уй солдинг, яна болохоналик, томи тунукалик, ички-ташқилик! Яйловда уч минг қўйинг, юздан ортиқ йилқинг бўла туриб, мени кўрдими кўзинг, ноинсоф? Нима, мен жудайла дунё тагида кўмилиб кетибманми? Жилла бўлса сен муттаҳамникидан икки марта ортиқроқдир, ҳа бор, уч марта бўла қолсин! Шунга ҳам ота гўри қозихонами? Ҳе-е? Бу кунингдан ўлганинг яхши, бетавфиқ!»

Мана шу ерда қози домла бирдан ҳиринглаб кулиб юборди. Кулгисини ҳамма қавм эшитмаган бўлса ҳам, лекин эшитганлар бўлди. Бир оз ҳиринглаб тургандан кейин қозондек оғир салла остидаги калласини ликанглатиб, ўйинни давом қилди. У ҳамон Машариф чўлоқ билан уришар эди: «Мана ҳолинг нима бўлди, ифвогар? Ҳоким тўра ифвонгга учдиларми? Бегараз, баиҳлос бахшишларимни олмадиларми? Олдилар-ку, ўл-а!» Қорабулоқ бўлисининг шариат қозиси Фиёсиддин аълам ибн Муҳаммад Расул ҳожи Хунборий ҳазратлари мана шу таҳлил тантана қилиб турганларида,

маҳалла мачитнинг имоми Асад қори ҳам, аттоҳуётни бир ёққа йиғиштириб қўйиб, девор қавагида ниманидир қитирлатаётган сичқон сингари ўз ўйлари билан қози домланинг баракали умрини қирчимоқда эди. Хўш, қирчиса нима қипти? Асад қори ҳам кичкина одам эмас ахир! Маҳалла имоми даражасига кўтарилиш учун ўн беш йил мадрасада таҳсил кўрган-а! Шунча риёзат чекиб ўқиса-ю, ўттиз пора қуръонни ёд билса-ю, яна шу мачит имомлигидан юқори кўтарилолмаса? Йўқ, бу тўғри келмайди... Шундай қолиб кетишига ҳеч чидаёлмайди... У ҳам кўтарилиши, баланд мартабага эришиши керак. Лекин кўтарилиб қаёққа боради? Қандай амалга минади?

Бу ўй Асад қорининг устига бир челақ совуқ сув қуйиб юборгандек бўлди. Тавба, нега борадиган ери бўлмасин? Қозилик-чи? Ҳа-я, қози бўлса киройи қози бўлгудек! Бу-ку яхши маслаҳат-а, лекин қайси бўлисга қози бўлади? Қози бўлсам деб ҳиқиллаб турган ғаламис муллаларнинг сон-саноғи йўғ-у! Анови гўрингда тўнғиз қўпгур ювуқсиз чол ўла қолса — нур аъло нур бўлур эди. Ё ошига қитдай захар солиб юборсаммикан-а? Хайр, шунча вақт кутди, яна пича кутсин. Кеча ўлмаган бўлса — бугун ўлар, бугун ўлмаса — эртага ўлар, ахир дунёга устун бўлиб қолмас-ку! Ўливорди дегунча, оширган-тоширганларини ҳоким тўрага олиб тутади-да: «Бизни Қорабулоқ бўлисига қози сайлатиб юборсангиз, ўла-ўлгунча хизматларида бўлур эдик», дейди. «Йўқ» дейдими? Тилларни олдига жиринглаб тўкиб қўйсаям-а? «Йўқ» деб бўпти. О, тилла, тилла! Чўғдай ёниб, «мени ол, чўнтагинга сол» деб турса борми, ҳали ҳоким экан-ку, ярим пошшоси ҳам мум бўлиб кетади, мум! Ўзимдан қиёс-да. Чақа берганга бир хил, танга берганга бир хил муомала қиламан. Тилла бериб қолса-чи? Э-э, асти дамингизни чиқарманг, ҳа! Ит бўлиб кетаман, ит! Қўлларини ялайман, ҳа, ишонаверинг. Ўтган бозор анови Дўлана кўчасидаги Миртолиб тигчининг ўғли Мирсодиқ хужрамга кириб: «Тақсир, эри ўлган ё эрдан чиққан хотин иддаси битмай эр қилса бўладими?» деб сўраган эди. «Йўқ, бундай хотин уч ой ўтириб, яъни иддасини битириб, сўгин эр қилади, шариятнинг йўли шу», дедим, шарият йўли бола фақирга тўғри келмади шекилли, ранги ўчиб, йиғлагандан баттар бўлиб кетди. Эртасига қара-

сам, яна шу йигит кириб келяпти. «Ҳа, жигарингдан урган экан, кўлга туш-динг», дедиму қуръонни олдимга очиб қўйиб қироат қилиб ўтиравердим. Йигит ҳам нафаси ичига тушиб анча ўтирди. Кейин: «Ҳеч йўли йўқми, домла?» деди. Мен нима дейман? «Йўқ, йўқ», дедим. Бир қарасам, олдимга икки тиллани жирингла-тиб ташлади-ю: «Қолганига биз қарз, тўғрилаб юборинг», деб саза қилиб қолди. Олдинга бир эмас, икки тилла чўғдай ёниб турса «йўқ» деб бўлмас экан. Мана шу-да, бола фақирнинг ҳожатини раво қилиб юбордим. Нима, ҳоким тўра «йўқ» деярмидилар? У киши ҳам сазамизни ўлдирмаслар.

Маҳалла мачитнинг имоми Асад қори ит бўлиб қўл ялаётганда, мана шу қишлоқнинг мингбошиси Мадумар додхоҳ ҳам, қаъдада қотиб қолган қози домла сингари, бири-биридан ваҳимали ўйларга бориб ўтирган эди. Қизиқ, бугун Қорабулоқ аҳолисининг катта-сидан кичиги ўй ўйлаб боши қотиб турса-ю, эл оғаси бўла туриб Мадумар мингбоши ўйламай ялло қилиб юрса, қандай бўлади? Тўғри-да, куёв боласи, яъни Болта кўпас деб ном чиқарган ва доврўғи Фарғона тоғларидан ошиб ўтиб, бутун Туркистонга ёйилган катта савдогар, катта мулқдорнинг ўғли Тешабойвачча қайната-қайнарасини кўриб кетай деб ўзи ёлғиз эмас, ҳоким тўра билан келяпти! Бунда бир сир, бир иллат йўқми-кан? Шаҳарда иккита катта магзини, қишлоқда беш юз десатинча ери, яйловда олти минг қўй ва уч юз оти, қанча қора моли бўла туриб, боёқиш Мадумар билан мингбошилиқ таллашиб келмаяптими-кан? Йўқ, савдогар тоифасига ишониб бўлмайди. Улар шунчалик қилвири, шунчалик қув бўлишадикки, кўзингни шамғалат қилса, бас, оғзингдагини олиб қўйганини билмай қоласан, Тешабойвачча ҳали қизининг эри, қайнаса қони қўшилмайдиган бир бегона экану у ўз пушти камарида бўлган ўғлига ҳам дарров ишониб қўя қоладиган гўсхўрлардан эмас! Ҳа, Тешабойвачча қилвирликнинг шоҳида юрса, Мадумар мингбоши баргида юради. Мингбошилиқни ўн саккиз йил қўлдан бермай келиш осонми? Баракалла Мадумар додхоҳга-е, жон кетса кетсин, амал кетмасин деб жонини жабборга бериб келяпти. Мингбошилиқка чанг солган қанчаю қанча полвонларни чархпалак қилиб ташлади-ю, эҳ-ҳа! Лекин додхоҳ ўйлаб кўрса, кураш майдонида

бу икки хил тулки тумшукқа ҳали-бери учрамаган экан. Ишкалнинг бу томони ҳам жуда қалтис. Энди бу корчалон билан қандай бел олишади? Шаҳарда — шаҳарни сотиб олгулик, қишлоқда — қишлоқни сотиб олгулик пучча давлатни кўрганди, «гаҳ» деса қўлига қўниб оладиган ҳоким унинг измидан ўлса ҳам чиқмас? Ҳар нима бўлса бўлсину ишқилиб, мингбошилик қўлдан кетмасин. Ҳамма гап шунда. Ҳозирдан ўзига маҳкам бўлиши, бахташ таваккал деб курашга кириб бориши керак. Кураш қоидасини, унинг энг ичида қилинадиган кучли ҳамлаларини Мадумар додхоҳ яши биледи. Тор келиб қолганда ҳеч нарчасини аямайди. Савдогар халқи «молпараст, дунёпараст бўлади, келган замоно Тешабойга тоғ этагидаги янги боғини инъом қилиб, оғзини мойлаб қўйса-чи? Жуда соз, аввало, Тешабой ўз куёви, демак, қўйнидан тўкилса — қўнжига, қолаверса, у боққа мингбошининг меҳнати сингибди-ю, ё бели оғрибдими? Йўқ! Анови ялангоёқлар қилишган, ҳашар дейишган, машар дейишган, хуллас, тоғ этагида баҳаво боғ қилиб беришган-да. Мингбоши фақат эликбошиларга буюриб, камбағалларни ишга ҳайдаттириб турган, холос.

Мадумар-кўгарчини Тешабой-лочинга боғни мана шу тақлид бўшатиб бериб чиқиб кетаётган эди, бирдан Содик амин йўлини тўсиб қолди. Келиб одамларча кўришса ҳам майли эди-я, буваклигида энаси босиб пучук қилиб қўйган аттака бурнини пинғирлатиб сасий бошлади.

«Эшакқурт!» — деди, эшакқуртга эмас, ёввойи тўнғизга ўхшаган думалоқ Мадумаржонни!

«Ҳаромхўр!» — деди, бузоқнинг ҳақиқага хиёнат бўлади, деб сигир сутини ичмай, фақат қаймоғини ялайдиган боёқиш додхоҳни!

«Порахўр!» — деди, катта бошини кичик қилиб арзачилардан майда чақа олмайдиган одил мингбошини!

Мана энди ўзингиз ўйлаб кўринг: Қорабулоқ бўлисининг мингбошиси Мадумар додхоҳни сира ҳайиқмай, тирноқча ҳурмат қилмай: «Эшакқурт!» деса, «Ҳаромхўр!» деса, «Порахўр!» деса, бунга қандай чидаб бўлади? Индамаса, ҳали «Золим!» ҳам деяр? «Қонхўр!» ҳам деяр? Хўш, золим бўлиб, ё қонхўр бўлиб нима қилибди? Одамларни қамчиласа ё дарра урдирса, чатоғини чиқариб қамаса, ё сибирь қилдирса, —

шунга ҳам золим дейиш керакми? Фақат Мадумар додхоҳгина шундай қиялпими? Ундан аввалги мингбошилар-чи? Беклар, хонлар-чи? Улар халқнинг бошини силаб, кўзидаги ёшини артиб қўйишибдими? Мадумар нима?— аввалги аравалар изидан бораётган кейинги арава, холос! Боёқиш Мадумар ҳар қанча жонкуярлик қилса ҳам, иши тушганларнинг пашшадай ишларини филдай қилиб берса ҳам ношукур одамларнинг ҳеч кўнгиллари тўлмас экан-да!

«Бор! Бор! — деди мингбоши, айтар сўзини айтиб, энди безрайиб турган Содиқ аминга. — Мен сендан кўрқмайман! Сен мендан ортиб, мозорга шамчироф бўлдингми? Ўзингни бил, ўғри!»

Мингбошининг таънаси Содиқ аминнинг ярасини шилиб юборди. У оғриққа чидаёлмай, кекиртагини чўзиб қичқирди:

«Мен сенга ўхшаш ҳам халқдан, ҳам ғазнадан ураётганим йўқ! Ўғри деса, мана киройи ўғри — сенинг ўзинг! Мен, нима, бировларнинг уйларини босиб оляпманми? Олсам, ўзлари кўнгилларидан чиқариб, илиниб беришса, оламан, қўлларидан юлиб олмайман...»

Мадумар боёқиш Содиқ бойқушга бас келолмай кўк терга пишиб тургани устига Қудрат тақачи келиб қолди. Бир ёнида Фуломжон, бир ёнида Замон, орқасида — минг туман эски чопон!

«Биз сени ағдаргани келдик! Бизга сен ҳам, ҳокиминг ҳам, оқлошшонг ҳам керак эмас!» — деди Қудрат, тик бостириб келиб.

Мингбоши жуда ёмон кўрқиб кетди. Дарҳақиқат, уларнинг авзойи мингбошини хомталаш қилиб юборадигандай кўрқинчли эди. Мингбоши аввал анча довдираган бўлса ҳам, кейин ўзини босиб олиб, дўқ ура бошлади:

«Мен сенларни ҳоким тўрага айтиб сибирь қилдираман! Остираман! Кестираман!»

Аммо бу пахтаванд сиёсат кор қилмади. Улар анча-мунча дўқу пўписадан кўрқмайдиган одамлар эканми, сира тап тортмасдан мингбоши устига бостириб келавердилар. Ана шундан кейин додхоҳ ўзини бутунлай йўқотиб қўйди. Товушининг борича:

— Вой! Миршаб, — деб юборди.

Бу хунук товуш шифти баланд, бағри кенг мачитни тўлдириб, панжаралардан тошиб чиқди ва айна за-

монда ўзини ҳам, нарёқда ўз хаёллари билан кимгадир гўр қазиб, кимгадир пул чўзиб ўтирган қози домла билан Асад қорини ҳам чўчитиб юборди. Мингбоши, қайнатасининг олдида айб иш қилиб қўйган куёвдай, шошиб қозига қараб эди, қози ўгирилиб қорига қаради. Қори бўлса апил-тапил теварагига кўз югуртирди — мачитда учовларидан бошқа ҳеч ким қолмаган, қавмлар алақачон чиқиб кетишган эди. Мингбоши уйғоқ туриб (яна қаерда денг? Мачитда, намоз устида-я) алаҳлагани учун хижолатдан ерга кириб кетай деб тургани устига биров:

— Таксир, миршабни чақириб келайми? — деб сўраб қолди.

Овозда ошкор киноя бор эди.

Уч намозхон бир вақтда орқасига ўтирилди ва остонада кулимсираб турган сўфини кўрди. Сўфи ҳар минут қаҳқаҳага айланиб кетиш хавфини туғдирган кулгисини мийиқлари остида зўрға яшириб турарди. Мингбоши калласини элаб, дарҳол «йўқ» имосини қилди. Бу воқеа бир мингбошини эмас, учовини ҳам ўсал қилган эди. Қози узун этаклари орасида ўралашиб дарҳол ўрнидан турди, қолганлар унинг пешвозлигида ташқарига юрди.

Бу тақводорларнинг чиқишини қанчадан бери сарвайиб кутиб турган мачит сўфиси, «чиқаркансанларку, нас босганлар!» дегандай, орқаларидан бир хўмрайиб қаради-да, мачит эшигининг зулфинини секин илиб қўйди.

Қорабулоқ бўлисининг мингбошиси Мадумар додхоҳ, шарият қозиси Фиёсиддин аълам ибн Муҳаммад Расул ҳожи Хунборий ҳазратлари ва маҳалла мачитининг имоми Асад қори жамулжам бўлиб, оқ юрак ва пок тилак билан, зўр ихлос ва эътиқод билан ўқиган бомдод намозлари шу тахлит тамом бўлди.

Тўртинчи боб

Тараддуа

Лолагул кўйлак кийиб, лолалар ичида ўзи ҳам лола каби очилиб кетган ёш жувон бир бош чаросни узди-ю, унинг ўз кўзлари сингари қоп-қора доналарини битта-битта оғзига сола бошлади. Унинг ёниб турган бежо кўзларида ниманингдир ташвиши чақнар эди.

Шу ғала-ғовурли тонгда тонг ҳуснига ҳусн бергулик бир чирой билан, қулоқларида қашқари балдоқ, кўкрагида тилла баргак, хурмойи бўйнида марварид маржон, манглайи устида тиллақош билан, шарқ шоирлари айтмоқчи, товусдек хиромон қилиб бораётган бу гўзал ёноқлари — эғнидаги лолагул кўйлак товиданми ё энди уйғониб, ўзининг илк зарларини дунё юзига мўл-кўл соча бошлаган дилбар қуёш шафағиданми, қип-қизил эди. Ипак жиякли атлас лозимининг пойчаларидан чиқиб турган мўъжазгина оёқларидаги қошиқдек ихчам амиркон ковушларини ғарж-ғурж босишида ва узум доналарини марварид тишлари орасида чарс-чурс эзишда қандайдир бир тажанглик, бетоқатлик бор эди. У ёр васлининг гадосимиди ё тонг ҳуснининг шайдоси — буни билиш қийин эди. Ташқари эшигидан ичкари ўй айвонигача чўзилиб кетган баланд шакар-ангур сўриси тагида нималарни ўйлаб, нималарни кўзлаб юрибди экан? Нима учун тез-тез орқага, ташқари эшигига қараб-қараб кўяди? Кимни кўзлайди?

— Ўл-е, мунча тушиб кетавермасанг! — деди у, фарқи ўртасидан олиниб, қўшқокил қилиб ўрилган қора сочларидан орқасига сирғаниб туша бошлаган шойи дуррасини зарда билан ушлаб олиб.

Жувоннинг ўзи ҳам кўзга яқин бўлгани каби, овози ҳам ёқимли эди. Гарчи овози зарда билан, аччиқ билан чиққан бўлса ҳам, лекин ипак каби майинлиги, тонг каби саринлиги билан дилхуш эди. У ўроқлик шаклини йўқотмаган дуррасини бир силтаб ёзди, кейин худди ойнага қараб тургандек, бир шингил узумга тикилиб туриб дуррасини бошқатдан ўради. Аммо кўлларини туширмади, бошини ва ҳозиргина ўраган дуррасини орқасидан ушлаб, ҳарир кўйлаги дурустроқ яширолмаган кўкрагини дўрттайгириб керишди. Шундай қониқиб, шундай мириқиб керишдики, бир зумгина киприклари бир-бирлари билан қовушди. Шунда, кўзлари лаззат оғушида юмилган дамда, ташқари эшигини очиб мингбоши кириб келди. Жувон уни кўрмас, ҳамон керишиб тўймас эди. Бу орада мингбоши бир неча одим илгари босди ва сўриток тагида керишиб турган жувонни бир қарашдаёқ таниди.

— Жўрахон! Кел, қизим, кел! — деди у суюниб.

Жўрахон кўлларини ихтиёрсиз туширди-ю, кўзла-

рини жаланглатиб очди-да, отаси истиқболига шод чехра билан югуриб борди.

— Дадажон, қаёқларда қолиб кетдингиз? — деди керишиб тургани устига дадаси кириб қолгани учун уялиб эмас, дадаси кечикиб киргани учун ўпка қилиб.

— Нимасини айтасан, қизим, дунёнинг бари ташвиши менинг бошимда, — мингбоши юк остида қовурғалари қайишган кишидай энтикиб гапирди. Кейин салқи бетларини силкитиб хи-хилаб кулди. Бу суюнч кулгиси эди. — Хўп келибсан-да, оппоқ қизим, айттириб келай деб турувдим ўзим ҳам.

Ёши йигирма учларга бориб қолган буғдой ранг «оппоқ қиз» энди тилга кирган ширин қизалоқ эркалиги билан зорланди.

— Келай десам ановингиз ҳеч қўймайди, — деди юпқа қонсиз лабларини буриб Жўрахон. — Бугун ҳам жавоб бермай қон қилиб ташлади. Мени шунақа эрга бергунча, ерга берсангиз бўлмас эканми!

Мингбоши ғазабланибми ё табиатсозлик қилибми: «О баччағар, баччағар!» деган эди, бундан Жўрахон ҳаволаниб яна бешбаттар талтайди.

— Уззийкун «туғмас», — деб дошном беради!..

Йигирма учга кириб қолган бир жувон учун, айниқса юрт оғасининг эрка қизи учун бу шунчаки сўз эмас, юракка урилган ханжар эди. Мингбошидай обрўли бир кишининг қизи бошқа қизлар қатори бола туғиб ивирсигиси келмаса, ёш қизларникига ўхшаш келишган қаддини бузишни истамаса, дунёнинг маст қилувчи ишратларига қонган бўлмаса, нимага уни «туғмас» деб хўрлашади? Эрга текканига эллик йил эмас, энди беш йил бўлди-ку. Ўн йил кут, ўн беш йил кут, мунча шошмасанг!

Жўрахон аввал пиқилаб, кейин товуш чиқариб йиғлади. Ана шунда кўзларидан хўрлик ёшлари бирин-кетин юмалай бошлади. У дурдоналар аввал узун, қалин киприклар орасидан ўта туриб ўз тиниқлигини йўқотган бўлсалар, кейин лола янглиғ бетлардан лаълаблари тизилиб тушганда ортиқ ёшга эмас, қонга ўхшаб қизариб борди. Мингбоши буни кўриб кўрқиб кетди. «О, хўрлик шу зайлга етдимики, бечора қизим қон йиғлаяпти!» деб ўйлади-ю, шу ёшга келиб оталик меҳрини жуда кам кўрсатган қаттиқ кўнгил отанинг юраги бирдан эриб кетди. Ёнидан оқ батист рўмолча-

сини дарров олди, бир қўли билан қизининг бошини силаб туриб, иккинчи қўлидаги дастрўмол билан жабрдийданинг кўз ёшларини артди.

Қиз, худди шуни кутиб тургандек, юпана қолди.

— Қўявер уни, адабини ўзим бериб қўяман, — деди мингбоши қизининг кўнглини кўтариб. Кейин уни елкасидан секин ушлаб уйга бошлади.

— Юр, қизим, онангнинг олдига борайлик.

Ота-бола ола қоронғи сўриток тагида секин-секин юриб боришар, олдинда кунгурали, ажойиб нақшли серҳашам уй гердайиб кўринарди. Булар уйга етмасдан, ойнаванд равоқдан тетик, бўйдор бир хотин тушиб келаверди. У сирғаниб бораётган дуррасини пешанасига аста суриб қўйди-да, Жўрахон овозига жуда ҳам ўхшаб тушган бир ноз билан ўпка қилди.

— Жуда беғамсиз-да, дадаси. Биласизки, ҳоким тўра бизникига тушади.

— Албатта, бўлмаса кимникига тушар эди, — деди мингбоши, чўнтагидан кумушбанд носқовоғини ола туриб.

— Шундай бўлгандан кейин дурустроқ тарадду қилишимиз керак-да.

Мингбоши шошилмасдан кафтига носдан тўқди, уни силкиб, йирикларини юзага чиқариб туриб тилининг тагига отди. Кейин кафтида қолган нос куқунини пуфлаб, оғзидаги носни тили билан босиб туриб тўнғиллади:

— Қил. Нимага оғзингни очиб ўтирибсан!

— Гўшт йўқ, айтсангиз, битта қўй сўйиб беришса.

— Битта эмас, тўртта қўй сўйишади, айтдим, — деди мингбоши, хотинининг ёнидан ҳовли томонга ўтиб кетаётиб.

Хотини эри орқасидан пича қараб турди. Шу маҳал унинг бир нарсадан ҳазар қилганда ё жаҳли чиққанда ўз-ўзидан бир учиб тушадиган туксиз чап қоши, нима учундир, бир силкиниб тушди. Жаҳл билан олдинга бир неча қадам юриб борди.

— Ҳай, шумтака, бу ёққа кел!

«Шумтака» югуриб келди. У эгни-бошида йиртиқ бўз иштончасидан бўлак ҳеч нимаси йўқ олти-етти ёшларда озғингина ўғил бола эди.

— Ҳалиям супуриб бўлганинг йўқми, қон қусгур? — Мингбошининг хотини бола қўлидаги бурган супурги-

ни кўриб қичқирди. Кейин боланинг жавобини ҳам кутмай: — Онанг ўлгур қаерда? — деб сўради.

Бола синиқ товуш билан жавоб қилди.

— Сигир сояпти.

— Югур, чақириб кел, ивирсимай ўлсин!

Бола супургисини ушлаганича югурди. Мингбошининг хотини эса, у бошқа ёққа уриб кетадигандек, ишонмай орқасидан қараб турди. Кейин ҳали бола билан гаплашгандаги дағал, кўрс товуш билан эмас, мулойим, ҳалим бир ун билан:

— Ҳай қизим, нимага серрайиб турибсан? Дадангга чой-пой қил, айланай, — деди.

Жўраҳон лабларини чўччайтириб, эшитилар-эшитилмас товуш билан:

— Бо-ор, — деди чўзиб.

Аммо Жўраҳоннинг уч-тўрт яшар кичкина қиздай эркаланиб гап қайтариши онасига қаттиқ тегмади, ҳатто бунга бирон маъно ҳам бермади.

Тиришиб-тортишиб ётган сербар пешанаси ва пас-так бурни терлаб, ўзи эса куйиб-пишиб кетган ўрта бўй, ўрта ёш бир аёл шошиб келди-да, мингбошининг хотинидан:

— Чақирдингизми, Бегойим? — деб сўради.

Бегойим дарров жавоб қила қолмади. У аёлниги битишиб, чатишиб кетган сочларига, сарғайиб, сўлган заъфарон юзига, липпа уриб олинган ювуқсиз бўз кўйлагига, кири қотиб, бети ёрилиб кетган яланг оёқларига қараб бир хил бўлиб кетди. Ундаги бу ғалати ўзгаришни кўрган киши: «Шўрлик хотинга раҳми келяпти», деб ўйлаши мумкин эди. Аммо эғнида кўк қарға шойи кўйлак, қуруқ, узунчоқ оёқларида оҳордан тушмаган амиркон кавуш, қулоқларида ойболдоқ, ачитқи суваб ташланган этсиз, узунчоқ бетларида энлик, туси қандайлиги номаълум чуқур кўзлар теварагида сурма, тулаб тўкилган сийрак қошларида ўсма билан сузилиб турган бу сатанг ойим қаршисида куз япроғи сингари бежон, хазон кўринган анови муштипар хотингина бундай деб ўйлай олмасди... У сатанг ойимда аянч ҳисси эмас, жирқанч ҳиссигина борлигини ва ўзи билан гаплашганда хароб аҳволига ачиниб эмас, хароб аҳволдан жирканиб гаплашишини яхши билар эди.

— Ҳалига довур соғиб бўлганинг йўқми? Қара, кун қаерга чиқиб қолди, — деди Бегойим, шарқ осмонига имо қилиб.

Аммо чўри хотин у ёққа қарамади, бекасининг чал-пиб ташланган ачитқи тагидаги чўтир юзига тикилиб туриб жавоб қилди:

— Тўрт сигир, бирини соғсам, яна бири.

— Баҳона топмай ўла қол! Ухлаб қолгансан, бедаво! — деди оғзидан гапини юлиб Бегойим. Кейин хотиннинг бир нима демоққа чоғланганини кўриб, шанғиб берди. — Баҳонанг бошингни есин! Бор, сигирларни тезроқ соғ! Кейин оқ ундан ўн-ўн беш тандирлик хамир қил. Сутдан кўпроқ қуй, патир ёпасан.

Хотин «хўп» деб энди жилган эди, Бегойим чақириб қолди.

— Ҳай, Каромат, менга қара! — Каромат тўхтаб қаради. — Физиллаб бориб Мастон холани, Турсунни, Хадича бувини, Салтон жиннини, иннайкейин, хўп деса Ҳаётни ҳам айтиб кел. Ишларга қарашсин! Бор, тез бўл!

Каромат тез ўгирилиб, тез юра бошлаганда бояги қуруқ, хунук товуш яна эшитилди:

— Каромат! — Каромат тўхтади. — Салтон жиннига айт, итваччаларини эргаштириб чиқмасин, бирам суқ, бирам очкўзки болалари, ҳамма ёқни бир зумда қуритишади. Яна ифлослигини айтайми, вой-вой! — Бегойим қангшари тушиб кетган чўтир бурнини жийирди. — Бор!

Каромат, анча нари кетганда орқасидан курк товуқнинг қақиллашига ўхшаган таниш товушни эшитиб, яна тўхтади.

— Хамирни қориб қўйиб, кўпчигунча, гулларга сув сеп. Бор, тез бўл!

Энди чақирмас деган умид билан шахдам-шахдам бораётган Каромат ўн қадам ташламай яна тўхташга мажбур бўлди — орқасидан янги буйруқ етиб келди:

— Ҳой, менга қара! Ишларингни саранжом қилиб бўлиб, ҳовлида тўкилиб ётган қантак ўрикларни териб чиқ. Офтобга ёйиб қўйсанг, икки-уч кунда қоқи бўлиб қолади. Бор!

Лекин Каромат боравермади. У ҳайрон бўлиб туриб қолди. Етти йилдан бери шу уй, шу эшикда чўрилик қилиб, ҳовлида қантак ўрик борлигини билмаган эди. У ёмон гуноҳ қилиб қўйган кишидай қўрқиб:

— Қантак ўрикни кўрмовдим шекилли, — деди.

Унинг қўрқиши бежиз эмас эди. Бегойим шанғиб берди:

— Ҳа, кўрмай кўзинг ўйилсин! Анави Фулом қориларнинг қантак ўригини кўрмаганмисан? Ушаларнинг ўриги ҳовли билан битта бўлиб тўкилиб қопти. Уқдингми энди, пандавоқи?

Каромат бир нима демоққа мадори қолмаган оғир касал товуши билан «уқдим» деди-да, қайси ишни қачон қилиш навбатини адаштириб қўйишдан қўрқиб, энг олдин сигир соғишга югурди.

Каромат кетгандан кейин Бегойим эрининг орқасидан ҳовлига ўтди. Мингбоши ҳовуз лабидаги каттакон тол тагига солинган муздай жойда ёнбошлаб ётар эди. У боғнинг ҳар ер-ҳар ерида вавағлаб, битбилдаб сайраётган беданалар овозига маст бўлдимиди ё ҳоқимнинг қўққисдан келиб қолиш эҳтимолидан хотиржам эдими, ҳайтовур, пича мижжа қоқиб олмоқчи бўлиб турганда хотини келиб қолди.

Бегойим ўтирмади. Эрининг оёқ томонида туриб, яна ўпкалади:

— Беғамлигингизни қаранг! Шундай пайтда ётиб олибсиз. «Тўрамга кийгизгулик, тутқазгулик ниманг бор?» деб мундоғ сўрамайсизам!

— Ўзинг бир нима қилиб қўявермайсанми? — деди мингбоши, ётган еридан қимирламай.

— Вой, қизиқсиз-а, бу бир ўзим қилиб қўядиган нарсами? Йўқ, бирга танлашмасак бўлмайди. Юринг.

Бегойим олдинда, мингбоши орқада уйга кириб борди. Улар тепалари қизил, кўк, сариқ, яшил, сафсар, пуштиранг ойна билан безалган равоқ эшиги олдида кавушларини ечиб ичкари кирдилар. Эшик остонасидан то тўрга етказиб гилам солинган бу чиройли қашқарчанинг ўнг ва чап деворларида биттадан ўймакор қўштавақа чинор эшик, тўр деворида то тепасигача кўрпа йиғилган балең тахмон бўлиб, деворларининг қолган ери турли-туман идиш-оёқлар билан тўлиқ оддий токчалардан иборат эди. Улар чап томондаги эшикни очиб, қашқаргача тўрт баравар келадиган бағри кенг, қадди балең қўшхари уйга кирдилар. Асад ойининг қайноқ кунлари бўлишига қарамай, биронта пашша учмаган бу салқин, шинам, кўркам уйнинг безакларини санашга сон, чиройини чизишга замон етмаса керак.

Мингбоши чўғдай ёниб турган қизил, мўйнадай майин ипак гилам устида, яланг оёқларини худди куйди-

риб олишдан қўрққандай, авайланиб борди. Унинг ҳорфин кўзлари қимматбаҳо идиш-оёқлар: жонон чинилар, хитой товоқ ва лаганлар, тухумпўчоқ пиёлалар, аждаҳонусха чойнаклар, турли-туман вазалар, тарелка ва тақсимчалар, арабча оят ва форсча байтлар ёзилган мис товоқлар, қорни катта жез қумғонлар, атиргулли катта-кичик патнуслар териб ташланган панжарагулчин чуқур тоқчаларда эмас, чиройли кашталарда ва ипак, бахмал таглари билан кўзларни қамаштирган палаклар, сўзаналар, сардеворларда ҳам эмас, қизил бахмал ёпиб устига аллақандай китоб қўйилган анови каттакон хонтахта орқасида деворга тақаб солинган ой тамға бахмал кўрпада ва девалаб ташланган пар ёстиқда эди. У чарчаган эди, тўғри бориб ўзини кўрпага ташлади-да, ёстиқларни орқасига тортиб суяниб олди.

Қўш меҳробда, чинор сандиқлар устида шифтга қадар ўрлаб чиққан товар, атлас, шойи, адрас кўрпаларини эрига ағдартириш фикри билан хотиржам бораётган Бегойим, эрининг ўтириб олганини кўрди-ю, афтини сиқиб ташланган қозон ювғичга ўхшаш буриштириб, ғудранди:

— Нима бало, кўтарам бўлганмисиз?

Кейин эри ўзига эмас, хонтахта устида ётган китобга қараб турганини кўриб, чап меҳробдаги кўрпаларни тортиб тушира бошлади. Хонтахта устидаги китоб нотаниш кўриндими ё суратлари бўлса томоша қилгиси келдими, мингбоши уни энди қўлига олиб эди, Бегойим кўриб қолиб:

— Ҳай, ҳай, тега кўрманг! Таҳоратсиз ушлаб бўлмайди! Куръон-а, уриб кетади, — деди.

Мингбоши, иссиқ нарсани билмай ушлаб олиб қўли куйган кишидай, китобдан қўлини дарров тортиб олди.

Кейин сандиқ қулфини жаранглатиб очаётган хотинига орқасидан фахр билан қараб: «Хўп художўй, тақводор хотиним бор-да!» деб қувонди.

Бегойим қулоч етмас узун, кенг, чуқур чинор сандиқнинг оғир қопқоғини очганда, димоғига мита тушган гуруч ҳидига ўхшаш, қўланса бир ҳид гупилаб урди. «Пуфа, мунча сассиқ!» дегандай бурнини жийириб ва сандиқ устида нафас олмасликка тиришиб, тахланиб, тиқилиб ётган қимматбаҳо кимхоб, зарбоф, ба-

норас, парпаша, адрас, байтили, сурра, алак, беқасам тўнларни, пиёзий, қашқарий мовут чакмонларни, бах-мал, шойи, атлас, жужун, сатин қийиқларни қучоқ-қучоқ ола бошлади. Бегойим катта сандиқни тамом бўшатиб, унинг борини уй ўртасига уйиб ташлади. Кейин бу ўлчаксиз дунёнинг қайсисини оларини, қайсисини танларини билмай, эридан сўради:

— Айтинг, қайсисини ажратайлик?

Мингбоши хотинига миннатдорчилик билан тикилиб туриб: «Хўп сахий, қўли очиқ хотиним бор-да, кам бўлмасин!» деб ўйланди. Ҳақиқатан ҳам, шунча дунёни ўртага уйиб ташлаб: «Айтинг қайсисини ажратайлик?» дейиш осонми? Яна бу ноёб буюмларни ўз эрига эмас, алақандай бегонага, яъни офтобда қатиқ «ичишмаган», бир сийқа чақалик нафи «тегмаган» ҳокимга тутаётганига нима дейсиз? Бегойимнинг кўнглини асти билиб бўлмас экан-да! Гоҳ мойдай эрийди, гоҳ тошдай қотади. Йўқ, бу оддий сахийлик эмас, ажойиб олижаноблик! Масалан, ўтган мингбоши сайловида бу ҳокимга эмас, бундан аввалгисига эрталаб кимхоб, кундузи банорас, кечқурун зарбоф тўн кийгизган, кўрпалари йиқилмаган анови ўнг тахмон тагида кўмиклик хумдаги олтиндан икки ҳовуч чиқариб берган сахий, илинчак Бегойим шунча мурувват ва ҳурмат эвазига ҳокимдан сурп кўйлақчалик оқибат кўрибдими? Йўқ, албатта! Ноинсоф ҳоким унингсиз ҳам мингбоши бўлиб турган Мадумарни, яъни Бегойимнинг эрини сайловда яна мингбоши қилиб сайлади-ю, кето-оверди!..

Мингбоши хотинининг ҳозир мурувват ва саховат ёғилиб турган чўтир юзига зўр миннатдорчилик билан узоқ тикилиб қолди. Кейин ўзининг мингбошилик мартабасига, ҳатто эрлик даражасига сира ҳам қовушмаган бачкана бир ялтоқлик билан:

— Мендан сўраб нима қиласиз, ойим, кўнглингиздан чиқарганингизни ажратавермайсизми! — деди.

Бегойим эрининг бу хил мулла мушук муомаласига ўрганиб қолган бўлса керак, заррача ҳаволанмади, бояги ҳовуридан ҳам тушмади. У ўртада уйилиб ётган хилма-хил тўнларни мол кўрмаган, дунё кўрмаган киши завқи ва мароқи билан эмас, бундай молу матоларни кўра-кўра, қўлидан ўтказа-ўтказа шинаванда бўлиб қолган савдогар совуққонлиги билан бир-бир кўз-

дан кечира бошлади. Бир чойнак чой ичарлик вақт ўтдими ё ортиқроқ, ҳайтовур, узоқ қараш ва сайлашдан сўнг барлари ва ёқаларига зар югуртирилган, орқасига эга қуёшдек ярқироқ кунгура солинган катта-кон бир кимхоб тўнни, худди харидорга кўз-кўз қилаётгандек, мингбошига силкитиб кўрсатди.

— Ёқадими?

— Дидингизга балли, жуда боп-да! — деди мингбоши, ола кўзлари билан кулиб туриб. Кейин ўртадаги тўпга имо қилди: — Бир-иккита зарбоф банорасдан ҳам ажратсангиз, мол кетса кетсину обрў кетмасин.

Хотини ҳокимбоп тўнларни сайлаш билан овора бўлгунча, мингбоши пича мизғиб олмоқчи эди, бўлмади. Шунча дунё тўкилиб ётган бу тоза, покиза уйга анови уст-боши кир, яланг оёқ чўри хотин кириб келди! Тавба, кир, моғор оёғини ювмай, анови эғнидаги исқирт бўз кўйлагигадаги чанг-тўзонларни қоқмай киришга-ку кириб, яна «вой!» деб юборгани нимаси? Ё шунча йилдан бери оқсочлик қилиб мингбошига очиқ-сочиқ кўринмагану энди кўринганидан чўчиб кетдими? Ажабо, мингбошидан ҳеч вақт қочмас, ундан юзини яширмас эди-ку! Ё уни бошқа нарса ҳайратга солдими?

Мингбоши ўтирган ерида, Бегойим бўлса бир зарбоф тўнни ёзиб турган ҳолида Кароматга ялт этиб қаради. Каромат ўртада уйилиб ётган қимматбаҳо кийимларга эси кетиб қараб турарди. Бегойимнинг ғазабли кўзлари бир шапалоғини бетига қўйиб, ҳайратдан кўзлари олайиб турган чўри хотиннинг яланг бошидан то яланг оёқларигача сидирилиб тушди.

Каромат бекасининг оғир назарига чидаш беролмай заиф, қўрқоқ товуш билан минғиллади:

— Калитга кирувдим...

— Ўғри мушукка ўхшаб миёвламай ўл! — деб бобиллади Бегойим. Кейин қора бахмал камзулининг ён чўнтагидан ёш боланинг синчалоғича келадиган кичик, тўмтоқ бир калитни чиқариб Кароматга ирғитди.

— Ма!

Каромат, ёриқлари зирқираб оғриётган яланг оёқлари ёнига тушган бурама калитни олиб, ташқарига отилган эди, Бегойим тўхтатиб қолди.

— Ҳай, менга қара!

Каромат «яна нима деяр экан?» деб бекасининг

узунчоқ юзига мўлтираб қаради. Аммо Бегойим ҳеч нима демади. Бурчақда суёғлиқ айри ёғочни олди-ю, бошини орқасига хиёл қайириб, юқорига қаради. Юқорида — шарқ ўймакорлиги ва сиркорлигининг ажойиб намуналарини ўзида акс эттирган серҳашам шифт тагида турли-туман кийимлар осифлиқ дор бор эди. Бегойим кийимларни айри билан у ёқ-бу ёқ суриб, орадан шафтоли гулли бир сарпинка кўйлакни илиб олди-да, уни итга суяк ташлагандай қилиб Кароматга ирғитди.

— Ма, бугун кийиб тур, ҳоким кепатангни кўриб кўнгли айнимасин! Эртага келтириб берарсан, — деди Бегойим.

Баҳорда шафтоли гуллари кўм-кўк майсалар устига тўкилиб қолади, Бегойим ирғитган чиройли кўйлак ҳам ўша пушти гулларни эсга тушириб гилам устида ёйилиб ётар эди. Каромат унга ақалли кўз қири билан ҳам қараб қўймади. «Ташланган суякни ерга туширмай «вап!» этиб илиб олган ит сингари, Каромат ҳам кўйлакни илиб олади, бағрига босиб қувонади, суюнганидан, балки йиғлаб ҳам юборади», деб ўйлаган ва шунинг учун ҳам уй тўридан мағрур кузатиб турган керик Бегойимга оқсоч хотиннинг такаббурлиги ёқмади. У раста бўлган ўспирин товуши билан дўнғиллади:

— Нимага серрайиб турибсан, рўдапо?

Каромат, хўрлиги қистаб, йиғлаб юборишдан ўзини зўрға-зўрға сақлаб турар эди. Унинг бўзу тикдан бошқа кўйлак, шишадан ясалган бўлса ҳам безак кўрмаган кўзларига ҳозир мана шу ҳашаматли уй ўртасида деваланиб ётган анво дунё эмас, фақат ҳоким тўранинг нозик табиатларини хира қилиб қўймаслик учунгина кийиб олиниши лозим бўлган анови чиройли сарпинка кўйлак ҳам эмас, йўқ-йўқ, асло булар эмас, йиртиқ бўлса-да кўйлакка зор, бой эшигида муштаклигидан хор бўлиб юрган ва қовурғалари терилиб турган етимчасининг яланғоч гавдаси кўриниб кетди. «О, кошки эди унинг офтобда куйиб, совуқда зирқиб қолган кичкинагина гавдчасига кўйлак чиққулик бир парча лахтак топилса!» деб ўйлар эди у.

Каромат бекасининг юзига тик қараб:

— Раҳмат, Бегойим, бугун ҳам, эртага ҳам ўзингизга буюрсин кўйлагингиз! — деди-да, югуриб чиқиб кетди.

Бегойим хи-хилаб кулди:

— Гадой аразласа хуржунига зиён!..

Керакли тўнлар, қийиқлар ажратилди, саналди. Аммо булар бу хил савдоларни бошидан кўп кечирган шинаванда Бегойимни қаноатлантирмади.

— Йўқ, бу билан ҳоким тўранинг кўнгилларини олиб бўлмайди, — деди у бошини чайқаб. — Бу ёққа юринг.

Мингбоши ўрнидан туришга эриниб:

— Дулдул ҳам бор-ку, ойим! Ҳаммасини босиб кетади у, — деган эди, Бегойим бурнини жийирди.

— Биламан, у ҳам оз. Ҳоким ҳали синоқта бўлгани йўқ. Ҳозирдан оғзини яхшилаб мойлайлик, кейин марра бизники — сўзингиз ҳам ўткир, тилингиз ҳам кескир! Юринг нариги уйга.

Мингбоши индамай ўрнидан турди ва она товукдай олдинда бораётган хотинига эргашиб, қашқарча орқали нариги уйга кирди.

Бешинчи боб

Орқа оёқларида юрадиган лайча

Иш қайнагандан қайнаб борди. Қорабулоқнинг супуриб-сидирилмаган биронта кўчаси, ҳатто жинкўчаси ҳам қолмади. Додхоҳнинг амри билан аминлар элликбошиларга, элликбошилар халойиққа кўз бўлиб қишлоқни тозалатдилар. Қишлоқ ёмон қутурган қуюн гирдобиде қолгандек, кўча-кўйлардан кўтарилган чанг ичида кўринмай кетди.

Мана қуёш ҳам анча кўтарилиб, нури мирзатеракларнинг ярмигача тушиб қолаёзди. Унинг ёрқин, заррин тифига қараб, мингбоши аминларни, аминлар элликбошиларни, булар эса қишлоқларни шошилтирадилар. «Тез бўл!», «Тез бўл!» каби ўшқириқлар, гўё қишлоқ устига осиб қўйилгандек, ҳар дам эшитилиб туради.

Чопарнинг хабарига қараганда, ҳоким тўра эрта-лабки салқинда келиши керак эди. Аммо қуёш кўтарилиб, ҳаво анча исиб қолган бўлса ҳам, ҳокимдан дарак йўқ.

«Майли, кечикиброқ келганлари маъқул, унгача ишларни бартараф қилиб оламиз», деб ўйлади мингбоши, кумуш жовдиқ урилган балаң бўйли саман тўпичоқ-

қа мина туриб. Мингбошидан сўнг Ҳақимбойвачча, Салим амин, Содик амин, қози домла, Асад қори ва бошқа аъёнлар ҳам отланиб, энди ҳоким йўлига чиқамиз деб турганларида қишлоқнинг шимол томонидан, жуда-жуда узоқдан хира, жонсиз карнай товуши эшитилди. Зум ўтмай, бериқоқдаги бошқа бир карнай ҳалиги ўлакса овозни илиб олиб, баланд, жарангдор садод билан мачит томидаги карнайчига оширди ва айни замонда карнайлар ўз вот-вутлари билан қишлоқни тўлдириб тоширди.

— Ана! — деди мингбоши, от устида бир сакраб тушиб. — Ҳоким тўра келдилар!

Ярим кечадан бери ҳаммани интизор этган ва одамларнинг тинчини бузиб, қишлоқни остин-устин қилган одам келган эди. Мингбоши калласи билан миршабга ишора қилди:

— Сув!

Миршаб, гўё қишлоққа ўт кетгандек, кўзларини олайтириб, овозининг борича бақирди:

— Сувни се-еп!

Ёнингда чақнаган яшин гулдуриси, дала-даштлар ва тоғу тошлардан оша узоқларга гулдураб кетганидек, миршаб ҳайқириғи ҳам кўчаларда мавж уриб, янгидан-янги ҳайқириқларга қўшилиб кетди.

Мингбоши ўз остида сабрсизлик билан ер тепиниб, жилов узиб турган саманининг тизгинини бўшатмай атрофига айланиб қаради. Ҳаммаёқда одамлар қайнаб, тоза супурилган кўчаларга шоша-пиша сув сепмоқда. Мадумар додхоҳ, ишларнинг ўз кўнглидагича кетаётганига қаноат ҳосил қилгач, аъёнларга қичқирди: — Кетдик!

Мингбошининг тўпичоғи бирданига ердан узилди ва узун оёқларининг янги тақаланган туёқларини тоза ерда дупурлатиб суриб кетди. Бошқа отлар ҳам бирин-кетин югурди. Қози домланинг чавқари ҳеч вақт пойгага қўшилмаган, улоқда чопилмаган бўлса ҳам, мингбошининг самани орқасидан шундай елиб кетдики, узангидаги оёқларини от биқинига маҳкам қадаб, эгар қошини чангаллаган ҳолда калима келтириб ўтирган қози домланинг ўзи эмас, бошидаги салласи учиб кетди. Ана шунда боёқиш қози орқасига қайрилиб қарамоқчи бўлди-ю, қаролмади, суриб кетаётган боши қаттиқ чавқарининг тизгинини тортмоқ-

чи бўлди-ю, буни ҳам тортолмади. Ичига тушиб кетган қизил кўзларини чирт юмиб, эгар қошига икки қўли билан маҳкам ёпишиб олиб кетаверди. «Салла бош эмас-ку, кетса не куйгулик», деб ўзини юпатди.

Кўчаларда сув сепаётган одамлар чанг-тўзон кўтариб чолиб келаётган отлардан ҳай-хуй солишиб қочишар, томларда, деворларда, тут ва тол каллакларида ҳокимни томоша қилмоқчи бўлиб ўтирган болалар қийчув кўтариб қичқиришар эди.

Ҳамон-ҳамон чалиб турган карнайлар ва ора-сира тушиб турган қамчилар қистовидан қадам сари тезлаб борган саман тўпичоқ қишлоқдан чиқаверишдаги самовар ёнига келиб тўхтади. Бу ерга алақачон сув сепилиб, самовар муздек қилиб қўйилган эди, Мингбоши отнинг бошини тортиши билан самоварчи югуриб келиб, от жиловини ушлади. Аммо мингбоши отдан тушмади. У шошиб:

— Ўтишгани йўқми? — деб сўради самоварчидан.

— Йўқ, тақсир.

Мингбошидан кейин аъёнлар ҳам етиб келишди. Кимдир қози домланинг учиб кетган салласини келтириб берди. Қози салласини бошига қўндириб олди.

Мингбоши эғнидаги кимхоб тўннини тузатиб, бошидаги силлиқ, ихчам салласига қистириғлиқ живасини «турибдими?» дегандай бир ушлаб қўйди-да, кейин аъёнларга:

— Қани, ҳайданглар! — деди.

Додхоҳ самани орқасидан бошқа отлар ҳам шаҳар йўлига тушганда, сув урилмаган йўлда чанг осмонга кўтарилди. Отлиқлар ярим чақиримгача чолиб боришди. Мингбоши қирдан тушиб келаётган икки отлиқ извошни кўриб ҳайрон бўлди. Унинг на олдида, на орқа ва на ёнларида соқчилар бор эди. Ҳоким у ёқ-бу ёққа ёлғиз бормас, айниқса қишлоқларга кўриқчисиз чиқмас эди.

Мингбоши отининг жиловини тортди ва извош ёнига секин-секин қадамлатиб борди... Эғнида беқасам тўн, белида қайиш камар, бошига тус дўппи устидан шойи қийиқ танғиб олган ёшгина извошчи кўн этикли оёқларига тиранди-да, «трр!» деб отларнинг тизгинларини тортди. Извош тўхтади. Унда икки киши ўтирган эди.

— Э, сизмидингиз, Посиқ афанди? — деди мингбоши, извошда ўтирган одамдан бирини таниб.

Мингбошининг сўзида: «Сен рўдапо учун овора бўлиб чиқдикми? деган таъна оҳанги бор эди. Буни Фосих афанди фаҳмлади. У ўз исмининг бузиб айтилганига ваши келиб:

— Ҳа, додхоҳи олам, камина қуллари Фосих афанди! — деди «ф» ҳарфини жўртгага босиб. Кейин извошчини орқасидан туртиб хитоб қилди: — Ҳайданг!

Извош кўзғалди. Унинг ёнлари ва орқасида отликлар борди. Извош гузарга етганда Фосих афанди сакраб ерга тушди: мўъжазгина жусса, юзида — на қувонч, на ғусса, эгнида — бешбел, камзулча, бошида — кичкина салла. У кўзларининг қай ранг, қай тусдалигини яшириб турган кўк кўзойнагини яхшироқ ўрнатиб қўйиб, аввал мингбошига, кейин қози домлага, ундан сўнг аъёнларга салом улашди.

— Салом, миллатимизнинг фахри-ғурури! — деди у ширин тил камтарин бир қиёфа билан Мадумар мингбошига. Кейин соқол-мўйлови тоза қилиб қирилгани учун ўсмирларникига ўхшаш силлиқ юзини қози домлага ўтирди.— Салом, динимизнинг ақли-сурури! Салом, виждон ва имонимиз кўрки! — Аъёнлар бош эгиб таъзим қилгач, Фосих афанди нарёқда тиқилиб турган фақир ва ҳақирларга қаради. Лекин буларга боп сўз тополмадим, фақат калласини қимирлатиб қўя қолди...

Фосих афанди, яланғоч бошга қўниб олиб ҳадеб ваши келтирган хира пашшани ҳайдаётган кишидай калласини бир силтади-ю, совуқ юзига сира ярашмаган бир тиржайиш билан аъёнларга қараб гапирди.

— Николай иккинчи император аъзамларининг юксак хоҳиш ва амри-фармойишлари билан юртимизни осойишта, ўзимизни саришта тутиб, зўр мурувват ва муҳаббатлари билан ҳар биримизни сарафроз этган ҳоким тўра Эдуард Карл Фишман жаноби олийларидан салом!

Мингбоши, Николай пошшо номини эшитиш билан калласини ҳам қилиб, мумдай эриб турган қози домла ва қатордаги аъёнлар ҳоким тўранинг юксак хотиралари олдида эмас, мўътабар шахслари олдида тургандек, лаб-лунжларини қийшайтириб илжайдилар. Қози домла дарҳол дуога қўл кўтарди:

— Умрлари узун, давлатлари зиёда бўлсин!

Аъёнлар ҳам унга қўшилди. Дуодан сўнг мингбоши хомуш бўлиб сўради:

— Ўзлари келмайдиларми?

Унинг ранги ўчиб, кўзлари шу қадар гўлайиб кетдики, ҳаммага равшан эшитилган бу ҳаяжонли савол: «Бугун қиёмат бўлар эканми?» дегандек туюлди.

— Келадилар, — деди Фосиқ афанди, ингичка қилиб терилган қошларининг бир қанотини учириб.

Мингбоши боя, пулини йўқотиб йиғлагандан баттар бўлган бахил сингари тумтайиб олган бўлса, мана энди йўқотгани топилиб, қувонганидан боши осмонга етган бахтиёрдек очилиб кетди.

Куладиган гап ўтмаган бўлса ҳам:

— Хо-хо-хо!! — деб кулди.

— Э, шунақа денг, жа қўрқитиб юбордингиз бизни, афандим! — деди қози домла ҳам калласини ликиллайтиб.

Мингбоши, ҳокимнинг келишини билиб кўнгли жойига тушди шекилли, азиз меҳмоннинг элчиси кўлтиғидан олиб сўрига таклиф қилди:

— Қани, афандим, сўрига чиқайлик.

Фосиқ афанди кўлтиқ олдирмади. У бақа ютган илон сингари қорни йўфон мингбоши олдида балчиқдан чиққан чувалчангдай ингичка бўлиб кўринишни хоҳламади. Ўзига уч баравар келадиган новча мингбошининг чангалини биқинидан қаттиқ итариб ташлаб, самимийдан кўра, масхарали туюлган бир назокат билан:

— Илтифотлари учун ташаккур! — деди.

Мадумар додхоҳга бу қаттиқ тегди. У: «Э, иззатини билмаган нодон, эгасини суйган итини сийлайдида!» деб ичида сўқди.

Фосиқ афанди сўрига эмас, извошга чиқди. У аъёнларга қараб:

— Кетдик, афандилар! Ҳоким тўра кечки салқинда келадилар! — деди.

Олтинчи боб

О, Клеопатра, урувинг қурисин!

Гуломжон ҳокимни кутгани бормади. Унинг келишини эшитгандан бери нафрати кўзгаб, ўзини қўйгани жой тополмай қолди. Унда шундай нафратнинг туғилиши табиий эди, чунки бундан тўрт йил аввал янги усул мактабини қози келиб форат қилиб кетганда,

мадрасада айтган гапларим учун қасос оляпти, деб ўйлади-ю, мингбошига бориб арз қилди. Мадумар Фуломжоннинг далилларини қунт билан эшитди, қаттиқ-қуруқ гапирмади. «Менда ихтиёр йўқ, фақат ҳоким тўрадан рухсат олиб келсангиз бас, қозини ўзим йўлга солиб қўяман», деди. Ана шундан кейин Фуломжон шаҳарга тушиб, тўғри ҳокимга учради. У ҳам мингбошидай юмшоқ муомала қилди. «Менда ихтиёр йўқ, фақат генерал-губернатордан рухсат бўлса бас. Ўзим сўраттираман, бораверинг, жавобини кейин айтаман», деди. Фуломжон қишлоққа тарвузи қўлтиғидан тушиб қайтди. Бир ёқдан, ўзи билан Ҳаёти ўртасидаги ишқал, иккинчи ёқдан, мактабининг форақ қилиниши уни боши берк кўчага киритиб қўйди. Бу оғир мушкулотдан нажот истаб қайси бир эшикни таққиллатмасин, ҳеч биридан марҳамат нидоси чиқмади. Орадан йиллар ўтиб борди. Ҳар йил неча марталаб ҳокимга учради, мактабини очишга ижозат сўради, ялинди-ёлворди, маърифат йўлида ўзини оёқости қилишдан ҳам тортинмади. Аммо ҳаракатларининг ҳеч бири эгилган бошини кўтармади. Шунча хорлик ва хўрликлар етмагандек, Андижон зилзиласидан бир ҳафта бунун отаси оғир касалликдан сўнг вафот этди. Бу Фуломжон учун қаттиқ зарба бўлди, чунки отасига жуда қаттиқ суяниб қолган эди. Дарҳақиқат, Вали ака ўғлига ота бўлиш билан бирга энг яқин ҳамдарди ҳам эди. Бунёдга келгандан бери қайғу-алам аримаган бу кенг ҳовлида она-бола ўз ҳасратлари, аччиқ ноалари билан қолди. Фуломжон сўнгги зарбанинг оғир жароҳатидан узок вақтларгача тузала олмай юрди. Қўли ҳеч нимага бормас, кўнглига ҳеч нима сиғмас эди. Ёз фасллари деҳқончилик қилади, саҳар кетиб, кеч келади. Қишда, далада иш йўқ кезларда китоб ўқийди, фазалхонлик қилади. Севгилисини соғиниб сарғаяди, интизорлик дардини тартади. Тўғри, бу орада Ҳаётни бир неча бор кўрди, лекин нима бўлди? Дардига фақат дард қўшилди, холос! Севгилиси кўксига бош қўйиб йиғласа-ю, Фуломжон бу хўрлик йиғисини тиндирилмасе, йиғини кулгига айлантириш қўлидан келмасе!.. Наҳотки, ёшлик ўти мавж уриб турган шундай фанимат кунлар ўтиб кетсе?! Фуломжон шунга ачинади, қўлини қаерга уришини билмай қийналади. Ахир бўлмагандан кейин бултур кузда яна ҳокимга учради.

У бу сафар Фуломжонни ҳақорат қилиб чиқарди. «Сен сартларга илми ким қўйибди? Бор, подангни боқ, иккиламчи кўзимга кўринма!» деди. Фуломжоннинг кўнгли синди, йўқ, кўнгли эмас, умр орзусининг жоми синди. У энди ҳамма тилак-орзуларидан айрилиб, япроғи тўкилган мозор дарахтидай сўппайиб қолди...

Фуломжон қалбидаги навони садафбанд дутор торларининг навосига энди пайванд қила бошлаган ҳам эдики, сархаттига тиканли чўп териб урилган беш пахсали балад девор орқасидан хотин киши шипшиси эшитилди.

— Фуломжон, келдингми, айланай?

Фуломжон меҳрибон онасининг ёқимли овозини дарҳол таниди.

— Келдим, бувижон! — деди у, дуторни апил-тапил ерга қўйиб. Кейин супадан сапчиб турди-да, деворга қараб сўради: — У ерда нима қилиб юрибсиз, буви?

— Қарашиб беринг деб Бегойим айттириб чиқди.

Ўлиб-тирилиб зиёфат тайёрлашяпти,

— Бўлмаса, кечга довур ўша ёқдаман денг?

— Кечгача қутулсам жон кошки-я! — Онаси тўхтаб қолди. Кейин, товушини яна ҳам пасайтириб шивирлади; — Ҳаётхон ҳам шу ерда, катта бувиси билан чиқибди.

Рангнинг ўчиши, юракнинг уриши учун Фуломжонга шу бир оғиз сўз кифоя қилди. У бир неча зум ўзини йўқотиб, нест бўлиб турди. Лаблари бирдан қуришганини сезиб, тили билан ялади. Унга биров қараб турмаган бўлса ҳам, юзи лоладек қизарди. Кейин уялувчи, ялинувчи товуш билан сўради:

— Бувижон, бу ёққа бир келиб кетмасмикан?

У шу сўзларни айтди-ю, юраги шув этиб кетди: онаси жеркиб ташласа-я!

— Невлай,— деди онаси ҳам ўғлиникига ўхшаш нимжон, қалтираган товуш билан.

Яна ўртага жимлик тушди. Яна йигит юраги дукурлаб урди.

— Айтсангиз қалай бўлар экан... бир келиб кетсин...

— Ичкари билан битта одам, биров кўриб қолса...

— Кўрмайди, бувижон!

— Ҳўп.

Фуломжон онасининг ризолигини юраги ўйнаб туриб эшитди. Сўнг онаси ҳамон девор орқасида-ю, унга роз айтаётгандек, дил оҳини гуркин этди:

*Бир ой ўтди мени маҳзунга бир ой интизоринга
Ки, не кўнглим эрур хушида, не хушим қароринда,
Ичим фирқат балосинда, ташим ҳажр ибтилосинда,
Таним ишқ изтиробинда, ўзим шавқ изтироринда...*

Аммо девор орқасидан она кетган, девор эса қаргина эмас, соқов ҳам эди. Унга тасалли бергувчи, розига роз айтгувчи бўлмади. Онасига ялиниб, «бир келиб кетсин» дегани ёдига тушди. Ўтириб дутор торларини черта бошлаганда, ёдига тушгани тилига кўчди:

*Сабо, арз айла, то ул зулфи райҳон бир келиб кетсин.
Ки, топсин бўйидаган тан ҳар нафас жон, бир келиб кетсин.
Қолиб ҳижронларига, соғиниб ҳасрат билан охир,
Жаҳон гулзори бўлди менга зиндон, бир келиб кетсин,
Кўрарга бениҳоят зори-муштоқ ўлгани айтинг,
Агар бўлса иши ҳам ҳагдил имкон, бир келиб кетсин.*

Юрак дукурлади, торлар зорига пайванд оқаётган ёниқ овоз, ёмон чертилган тор каби узилди. Фуломжон ўрнидан турди.

— О, юрак, ёр келмай, орзуққанинг келмай туриб мунча ўртанмасанг!

Фуломжон бир хил бўлиб кетди. «Ё раббий, наҳотки кўриш насиб бўлса уни? Ахир ўзини, унинг ой юзини кўрмаганига етти ою, етти кун бўлди! Жон бағишлагувчи ҳалим, мулойим овозини эшитмаганигачи?! Бир ой! О, нақадар бахтли эди Фуломжон ўша ҳайит намози куни! Дорбоз учаммакка чиқиш олдидан муножот қилиб, сўнгги қадамини кўтарар экан, фикри-зикри, кўзи-юзи билан тикилиб қолди ҳамма юрагини чангаллаб унга. Ана шунда, ҳамма дорбозга тикилиб қолган ўша нозик дамда, ёнгинасидан, ямоқ чимматли эски паранжидан жаранглаб чиқди диловор овоз: «Ҳайитингиз муборак бўлсин!»

Фуломжон ўзини ташна қилган бу ҳаётбахш овозни эшитиб бир сесканиб тушди. Ёпиқ чиммат тагида севимли чеҳра мўтираб турар эди. Фуломжон уни бир қарашда равшан кўрди — чиммат қиллари тўсиб қоллмади.

— Ассалому алайкум! Ўзингизники ҳам муборак

бўлсин, Ҳаётхон. Ё оллоҳ, мен сизни бир кўришга минг зор бўлсам ҳам, бу ерларда кўрармиканман, деб ўйламаган эдим.

— Қачондан бери ёнингиздаман.

— Не бўлғай энди ҳолимиз? Айтинг, Ҳаётим, айтинг сўзингиз?!

— Қора экан иқболимиз! Кўриб турибсиз ўзингиз, Вой, ана бувим, кетдим!»

— Кетди! — деди Фуломжон, овозини чиқариб.— Мен орқасидан қараб қолдим! Мана ҳамон кўзларим изида, сарфайтирган юзида!..

Фуломжон супадан пастга тушди. Юраги ҳануз ҳовриқишини қўймаган эди. У бирдан ташна бўлганини, муздаккина сув ичгиси келганини сезди. Сезди-да, олди айвон ўртамиёна уйга қараб юрди. У сув сепиб, тоза супурилган даҳлиздаги хумдан бир чўмич муздек сув ичди, сўнг ўнг томондаги хонага — ўз ҳужрасига кирди. Кенгина ҳужранинг ҳам айвонга, ҳам жанубга очиладиган дарпардали иккита дарчаси бўлиб, тоқчалари ва хонтахта ёнидаги раф қаватлари турли диний ва дунёвий китоблар билан тўлиқ эди. Фуломжон хонтахта ёнидаги дарчани очди. Рўпарадаги гулзордан гуллар ҳиди ҳужрага гушилаб урди. У ҳамиша шу ерда, куш куйлари, гул бўйларига кўксини поёндоз этган шу дарча ёнида ўтириб, Рудакий, Фирдавсий, Саъдий, Низомий, Фузулий, Жомий, Навоий каби шарқ шеърляти ва фалсафасининг сўнмас юдузлари яратган ўлмас асарларни ўқир, ёдлар, ўзи ҳам улар йўлида байтлар тўқир эди. Мана ҳозир ҳам дарча ёнига ўтириб, хонтахта устида очиқ ётган севгили китобини varaқлади, кўзлари шу тўртликка тушди:

*Юз меҳнату ғам кўнлимға еткурди фироқ,
Жонимға балo-ю, гард ўқин урди фироқ,
Жисмимни фано ўтига куйдирди фироқ,
Чун куйди, кулини кўкка совурди фироқ,*

«О, ўзидан беш аср кейин мен каби ёнида рафиқи дилнавози йўқ бир хаста дилнинг фироқ ўтида ёниб, ауди кўкларга ўрлашини билган эканми Навоий!»

Кейин у севгилисининг ўзига, унинг қуралай кўзига мўлтираб гапираётгандек илҳом билан, эҳтирос билан ўқиди:

*Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз!
Ҳар нечаки севмак ондин ортиқ бўлмас,
Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз!*

Ғуломжон севгилисини хаёлида эмас, ўнгида кўраётгандек ўрнидан ирғиб туриб кетди. Унинг назарида ёри келиб, девор орқасида маътал, мунтазир эди. У эгнидаги жун жиякли халта кўйлагини шошиб ечди, қозикдаги сурп яктагини олиб кийди. Кейин Ҳаёти яшириқча тикиб боғлатган кўк қарға шойи қийиғини белига боғлаб, тус дўпписини бошига кўйди. Ҳозиргина ечган кўйлагини қозикқа осаетганида, кўзлари бирдан токчадаги синиқ ойнакка тушди: қалдирғоч қаноти каби қийғоч гулли тус дўппининг қорамтир жиягидан қуйи кетган кенг, силлиқ пешана; қора, қалин қошлар остида яна ҳам қора кўринган йирик кўзлар; тўғри, хушбичим бурун тагида буровга кирмаган қундуз мийиқ; иякни жуда ҳам чиройли ўраб олган қора, қисқа соқол; оппоқ, узунчоқ юзда хиёл туртиб чиққан бет суяклари ялт этиб кўринди. Ғуломжон, уни биров уят қилаётгандек, дарров ойнақдан кўзларини олди. Кейин эгнига боқди. Энди у ҳозиргина Навоий рубоийларини зўр ҳаяжон ва илҳом билан ўқиб, илм осмонининг ёруғ юлдузларидан бири сифатида чарақлаб турган мулла Ғуломжонга эмас, ичини ёрса алиф чиқмайдиган олифта чапанига ўхшади қолди. Кейин оппоқ лозимини баланд ҳимариб ташқарига чиқди. У энди сув кечмоққа ё кураш тушмоққа чоғланган китшига ўхшар эди. Яланг оёқларини шипиллатиб, қантак ўрик тагига келиб тўхтади. Ўриқнинг кекса, йўғон ўзагини ушлаб туриб дарахт тепасига қаради. Унинг йўғон бир шохи беш пахсали баланд девордан ошиб, мингбоши ҳовлисига осилиб тушган эди. Ғуломжон ёш бола чаққонлиги билан шипиллаб ўриқка чиқди ва кўча билан қўшни эшигини тўсиб турган серяпроқ, қалин шохлар орасига кириб, мингбоши ҳовлисига қаради. Уч томони хилма-хил мева дарахтлари билан ўраб олинган кенг ҳовлининг ўртаси то кўз етганча ишком эди. Ғуломжон ҳовли бурчакларини, ҳатто ишком ичларини кўзи илғагунча синчиклаб қаради. Бирон ерда қимирлаган, шивирлаган жон йўқ эди. Юраги увушди. У кўнгил кўчасига кириб, бир мингбоши ҳовлисига тушмоқчи, агар у ердан севгилисини топ-

маса, бир иложини қилиб ичкаридан бўлса ҳам чақириб чиқмоқчи бўлди. Аммо ҳар ишни андиша билан қилиш одати жиловини тортиб қўйди. Яна бир неча минут сарғайиб ёр йўлига қаради. Юз-кўзларига тегиб, хуш ҳидлари бурнига уриб турган қантак ўриклардан биронтасини ҳам оғзига солмади. Кейин ҳовлини яна бир қур кўздан кечириб пастта тушди. Пастда, уйнинг ғарбга чўзилган тор, узунчоқ саҳнида минг хил ранг ва нафосат билан очилиб турган гулзорга кирди. Секин-секин юриб ҳар гулни томоша қилди. Қизил, сафсар, пушти очилибди қашқаргуллар! Ана тегманозик! Мунча чиройли, мунча нафис бўпти у? Ҳа, райҳон, садарайҳон ҳидлари олам-жаҳон! Тавба, кўк чой билан сугорилган эканми анови атиргул?

У яна кўп гулларни келиб кўрди. Булар орасида наргис ҳам бор эди. О, наргис! Уч йилдан бери кўз қорачиғидай асраб, мана энди гулга киргизди уни! Шунча гуллар ичидан излаган гулини топмадими,— қўллари осилиб, боши солиниб чиқди гулзордан.

«Мана, етти баҳору етти ёз ўтди гулқорман! Аммо кўнглим кўмсаганини ундиролмай зорман!» — деб юракдан ачиниб ўйлади Фуломжон.

У гулзор ёнида турган кўзани олди, оёқларини ювиб супага чиқди. Ҳамон хаёли паришон, кўзлари нигорон эди.

«Келармикан?»

Юраги яна орзиқди. Қандайдир мурувватсиз бир қўл уни чангаллаб қисгандай бўлди. Кейин, дуторни қўлига олиб ҳазин, мунгли бир хиргойи бошлади.

*Не жафоким бошима тушди, давосин топмадим,
Ёр вафосин топдиму, ёрон вафосин топмадим.
Мен каби қон йиғлаган севги гафосин топмадим,
Ахтариб ҳақ йўлин, афсус, ҳақ савосин топмадим,
Толем шўрлик экан, шўр интаҳосин топмадим.*

Дутор пардаларида беозор яшириниб ётган мунг қалб нолаларига ҳамоҳанг урилган тор фарёдларига қўшилди, юракни янги дард, янги ҳасрат билан тўлдирди. Фуломжон юрагини эзиб, хўрлигини ошириб борган мунг таъсирида овозининг нечоғлик кўтарилиб кетганини, бу қайғули, аламли куй бора-бора катта ашулага айланганини сезмай қолди.

*Неча йилдир зор-афғон бирла ўтмоққа туним,
Етмайин комимга асло тун қора бўлди куним.
Минг жафо бирлан эзиб қалбимни, тўқдилар хуним,
Не қора даврон экан бу, тингламас ҳеч ким уним!
Хору зорлик топдиму, хўрлик агосин топмадим.*

Ашула авжидан тушиб, энди совутига етганда су-пага бир даста садарайҳон келиб тушди. Фуломжон-нинг кўзлари чақнади. Юраги қаттиқ дукурлаб урди. У кўзларига, кўриб турган нарчасига ишонмас эди. Бир зум, атиги бир зумгина тикилиб турди у гулга. Кейин дуторни чап ёнига қўйди-ю, худди далада беда-на овлаётган кишидай, ўзини райҳонга ташлади. Райҳонни ҳовучлаб олди, авайлаб кўзларига келтирди, табаррук қилиб суртди, димоғига тутиб ҳидлади, лаб-ларига босиб ўтди.

— Фуломингни йўқлаб келдингми, Ҳаётим! — деди чароқлаб кулиб.

Кейин райҳонни яна ўтди, яланғоч қўйнига солди-да, югуриб гулзорга кирди. Боя кўнглига сиғмаган, беқадр кўринган гуллар энди қадр топди. Уларга тўйиб, суйиб қаради. Ҳар бирини ўпгиси, кучгиси келди. Минг анво гуллар ичидан ёр кўзини эслатувчи наргисни узиб олди. «Бу менинг гулзоримда ягона бўлса, у менинг қалбимда ёлғиздир», деб ўйлади Фуломжон. Кейин уриниб қолмасин деб гулни чаккасига қистирди-да, шипиллаб ўрикка чиқди. Ана мингбоши ҳовлиси! Лекин қани у илтифоти-ла Фуломини бахтиёр қилган Ҳаёт? Қани? Қайда?

Фуломжон шошиб қолди. Ҳовли бўм-бўш, зор уч-мас эди. У теваракка жавдираб қаради. Ҳеч ерда ҳеч қора кўринмас эди. Балки бу хулё, балки бир хато-дир? У қўйнини очиб қаради. Йирик япроқли райҳон қўйнида бурқираб ётарди. Бўлмаса парилар ўйини ё жинлар ҳазилими бу! Йўқ! Балки ишқомга беркиниб олгандир? Чақирсинми?

Фуломжон паст, қалтироқ товуш билан чақирди:

— Ҳаётхон! Ҳаётим!

Жавоб бўлмади. Бутун вужуди бўшашиди. Ушлаб турган шохи қўлидан чиқиб кетаёзди. Энди баланд-роқ, яна ҳам титроқ товуш билан чақирди:

— Ҳаётим! Азизим, қайдасиз?

Ўнг томондан бақалоқ олма тагидан шитир эшитилди. Фуломжон, шарпа эшитган сезгир отдай бош

қоқди. У ёқ ўриқдан яхши кўринмас эди. Фуломжон йиқилгудек бўлиб, эгилиб қаради, олма ўзаги орқасидан бир чети чиқиб турган атлас кўйлак этагини кўриб, суюнганидан ўзини ҳовлига ташлаб юбораёзди.

— Ҳаётим! Топдим, олма орқасидасиз! — деб юборди у, телбаларча қувониб.

Аммо у ердан Фуломжон кутган, Фуломжонни зору интизор этган жонон эмас, Фуломжоннинг етти ухлаб тушига кирмаган нотаниш бир жувон чиқди. Фуломжонни мафтун ва афсун қилган дилбар ҳаёси ва ибоси билан эмас, сатанг адоси билан ғамза қилди у.

— Сизга Ҳаёт бўлса! Бошқаларнинг куйгани билан ишингиз йўқ! — деди жувон, попукли кўк қарға шойи рўмолчасини лаъл лаблари орасида ярқираб турган садаф тишлари билан қирчиб.

Фуломжон шошиб қолди. Нозик қилиб терилган қалам қошларида — ўсма; чарос каби қора, сузик кўзлар теварагидаги қалин, узун киприкларда — сурма; бир жуфт ширмонни эслатувчи бетларда — энлик; қора зулфлар орқасида оч пушти ранг билан товланиб турган чиройли, ихчам қулоқларда — ойболдоқ; юмалоқ ўртамиёна бошгинада — қалам қошларга яқин тушириб фарғонача ўралган дурра. Жон олиш қасдида келгандай туюлган бу танноз Фуломжонга таниш кўринди. Аммо нимаси билан? Хиёл очиқ лаблардаги жилвали табассум биланми? Ё қуралай кўзларда бехосдан чақнаб кетган сеҳрли адо биланми? Балки ўртача бўйи, бахмал камзули маҳкам қучоқлаб олган нозик бели таниш кўрингандир? Йўқ, йўқ! Фуломжон бундай таннозни тушида кўрган бўлмаса, ўнгида кўрган эмас.

Танноз жувон шарақлаб кулди.

— Таниёлмаяпсизми?

Фуломжон хижолат тортиб ғудранди.

— Танигандайману, лекин...

— Танигим келмаяпти, денг? — У кўзларини сузиб жилва қилди.

Фуломжон юзига қизил югурганини сезиб, яна ҳам баттар қизарган ҳолда:

— Йўқ, йўқ, эслаёлмаяпман,— деди.

Жувон ноздан кўра ўпкага яқин бир ишва билан таъна қилиб:

— Шунақа, эсингизни олиб қўйишган!

Фуломжон: «Тўғри айтасиз, эсимни олиб қўйишган», демоқчи бўлди-ю, лекин, нима учундир, демади.

— Нимага индамайсиз? — у учқун тўла кўзлари билан кулиб туриб сўради.

Фуломжон «нима дейман, гапим йўқ» дегандай елкасини учирди. Ҳақиқатан ҳам, у галати аҳволга тушиб қолган эди. Ёнгинасида, қўл чўзса етқулик яқин бир ерда, ҳовлида, хилватда шундай гўзал бир жонон кўз сузиб, қош учуриб турса-ю, ўзини танитгиси келиб ўлиб турса-ю, қўнғил учун бўлса ҳам икки оғиз ширин сўз тополмаса!

— Мунча, ҳалиям таниёлганингиз йўқми! Вой анови кишини! — У нозик лабларини чўччайтириб, худди эрмак қилаётгандек эркаланди.— Кўзингизни ёғ босиб қопти-да, Фуломжон?

Фуломжон ўз номини эшитиб танг қотиб қолди.

— Ҳар нарса, таний олмаяпман,— деди у, уялинқираб.

Жувон хушбичим бурунчасини жийириб, жонончинни товуши билан жаранглаб кулди.

*«Жўрам, жўра, жўрамсан,
Пишмаган, хом фўрамсан!..»*

— Ҳа-а, Жўрахон! — деди бирдан ёришиб Фуломжон. Аммо у очилиб-сочилмади, аксинча, хунук бир нарсани, ёмон бир ҳодисани эслагандек, таъби тирриқ бўлди. Кейин, ёшлик шўхлиги учун ўзининг айбдор эмаслигини ва у шўхликлар йўллар довони орқасида қолиб кетганлигини таъкидлади: — Э-э, у саккиз-тўққиз йилги гап-ку!

— Шунақа! — ўпка аралаш хомуш гапирди Жўрахон.— Ана шу саккиз-тўққиз йилдан бери мени кўрганингиз йўқ. Аммо мен сизни тез-тез кўриб турдим. «Жўрам-фўрам!» деб мени тўғатмай¹ юрганларингиз эсингиздами?

Фуломжон «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам. Савол ўзига қарашли эмасдек, индамай тураверди.

— Эсингизни олиб қўйишган десам, тилингизни ҳам боғлаб қўйишганга ўхшайди! — деди Жўрахон, кундош рашкини эслатувчи бир заҳарханда билан.

Фуломжон ўзига ҳеч алоқаси бўлмаган бу таънадан, Жўрахоннинг беомон омбуридан қутулиш тадбирини

¹ Назарга илмай.

излаб турганда «ғўра» қиз янги таъна, янги ўпка билан йигит юрагини тирнади.

— Таниб туриб, танимаганга олдингиз!

— Ўзгариб кетибсиз, шунинг учун...

— Бўлмасам-чи! Ҳалиям ўша пишмаган жўра-ғўра деб юрибмидингиз? — Жўрахон бир шох ташлаб ўрик тагига келди ва жилвали кўзлари билан кулиб, қулочларини кенг ёйди. Кейин бошини бир юқори силтади, ана шунда бош силтовиданми, ё бир учиб тушган ўнг қошининг турткисиданми, дурраси силлиқ сочларидан сидирилиб пастга тушди; шу дам жуда ғалати сузилиб кетган кўзларидан анча пастда — қиррасидаги майда тер марваридлари милтиллаб турган хушбичим бурнидан ҳам пастда — киши ихтиёрини биратўла олиб қўядиган ёмон эҳтирос билан шивирлаган лаблардан шу сўзлар учди: — Қаранг-чи, пишибманми-йўқми?

Фуломжон ғалати бўлиб кетди. Боши айланди. Йиқилиб тушишга оз қолди — миясига қон урди-ю, кўзларининг қандай ва қачон юмилганини билмай қолди. Булар унда бораётган оғир ички курашнинг довдиратувчи зарбаларидан дарак берар эди. У бир неча зум, йўқ, бир неча минут шундай нест бўлиб турди. Кейин чап қўли секин юзига келди, юзини сийпаб пешанага ўтди — у ерда ҳарорат бордек эди. Фуломжон хушига келди. Уни энди бетайин бир қўрқув хушига келтирган эди. У ўрик шохидан эмас, жар ёқасидан жуда пастга, тагсиз чоҳга қулаб кетаётгандек, жуда ёмон кўрқиб кетди. Кўзларини катта очиб, бирдан пастга қаради. У ерда ҳамон бояги ерда, Фуломжонни шу куйга, шу савдога солган ҳалиги танноз кулиб турар эди. Энди унинг қўлида райҳон эмас, боягина — бир неча минут олдингина — Фуломжон чаккасида Ҳаёти учун асралган наргис бор эди.

— Менгами? — деди Жўрахон, жоду кўзлари билан қўлидаги наргисга ишора қилиб. Кейин ўнг чаккасига, қора зулфининг тагига қистирди-да, жуда ғалати, майин, секин товуш билан жилмайиб туриб сўради: — Ярашдимми?

Фуломжоннинг ўзига томон келиши, бир неча минутгина аввал томирларида варақлаб қайнаган йигитлик қонининг тиниши, кўрилмаган эҳтирос оловнинг сўниши учун наргиснинг бегона чаккада мингайиб кўриниши кифоя қилди. Энди у хушига келмоқда эди.

Наргис ўзи аталган кишисининг муқаддас сиймосини йигит кўзлари олдида гавдалантирди. Ана шунда Фуломжон ўз Ҳаётидан афв сўраётгандек шивирлади:

— Кечирасиз, орадан кўп йиллар ўтди...

Жўрахон ўрик шоҳида тўтиёдек кўринган норғул йигитдан бу хил сусткашликни эмас, жўшқинликни кутар эди. У ҳозир Фуломжонни ўрикдан деворга, девордан ёнига сакраб тушади, деб ўйлар эди. Ахир бу боёқиш бисотидаги сеҳру макрлардан озмунчасини ишлатдимми?

— Шунча йиллардан бери нима бўлди деб бир йўқламадингиз! — деди у ўпка қилиб. — Одам ҳам шунча бераҳм бўладими?

— Гапингизга тушунолмай қолдим, Жўрахон!..

— Шунақа, сиз тушунолмайдиган бўлиб қолгансиз! — деди Жўрахон йигит сўзини оғзидан илиб.

Фуломжон бўғилганга ўхшаш бир товуш билан жеркиб гапирди:

— Тўғри-да, сизни йўқламаганлигим, бераҳмлигим бу ерда нима қилиб юрибди? Бир-биримизни йўқлашамиз, деб аҳд қилишибмидик?

Фуломжон катта бир гуноҳ қилгану, уни шарт-шурт, бўйнига қўяётгандек чертиб-чертиб гапирди Жўрахон.

— Аҳдлашиш шарт эканми? Бирга ўйнашиб юрганларингиз эсингиздан чиқдимми?

— У вақтлар ёш бола эдик, — секин-секин, вазмин гапира кетди Фуломжон, — дунёда ўйин-кулгидан бошқа, емак-ичмақдан бошқа ҳам зарур ишлар, зўр ташвишлар борлигини билмас эдик. Биз у вақтлар севги нима, севиш-севилиш нима, буларнинг дард ва алами, завқ ва шавқи нима — билмас эдик.

— Мен билар эдим, ҳалиям биламан! — деди Жўрахон жеркиб.

Фуломжоннинг жаҳли чиқди. У севги ҳақида ўйлар ё сўйлар экан, севгини, гўдак қалби каби пок севгини куйлаб ўтган улуғ зотлар сиймоси кўз олдидан кетмас эди. Мана ҳозир ҳам Беҳзоднинг ўчмас қалами билан чизилган табаррук ишқ пири ўз ҳассасига суяниб, Фуломжонга нуроний юзини хиёл буриб қараб турибди. «О, муҳаббат ва нафрат билан букчайган қад!»

Фуломжоннинг назарида, Жўрахоннинг севгини «ҳалиям биламан» дейиши — севги юзига, севгини куй-

лаб ўтганлар юзига, севги йўлида жон берганлар юзига оёқ босиш, улуғ гумроҳлик эди. У ўзини ушлаб туролмади, нафрати қайнади, ғазаб билан тўлиқ, бўғиқ товуши билан ғижиниб сўйлади:

— Йўқ, билмайсиз! Агар севгининг нималигини билсангиз, юзингиздаги пардани йиртиб ташлаб, ўзингизни бозорга солмас эдингиз, Жўраҳон!

Жўраҳоннинг иззати нафсига озор етди. У ҳеч кимдан бундай дашном емаган эди. Энди нозни бир ёққа қўйиб, лўлиликка ўтди.

— Ҳа, бозорга солсам, бировдан камлигим борми? Кимсан мингбошининг қизиман! Ўша Ҳаётингиз, — деди у лабини буриб, эрмак қилиб, — ўша Ҳаётингиз мендан ортиб, мозорга шамчироқ бўптими?!

— Жўраҳон! — ғазаб билан қичқирди йигит.

Аmmo бу ҳам аламига чидаёлмаган Жўраҳоннинг узун тилини тиёлмади.

— Ўла қолсин, ўша бўрозни деб гулдай умрингизни хазон қилиб юрибсиз... Ундан кўра...

— Бас! — Фуломжон жуда ёмон қичқирди, ўзининг ўрик шоҳида турганига ҳам, овозини бошқалар эшитиши мумкинлигига ҳам қарамади. Кейин орқасига қайрилиб тушиб кетмоқчи бўлди.

— Тўхтанг! — Жўраҳон кўчага ҳам эшитилгулик баланд товуш билан қичқирди. — Қаёққа?

Фуломжон жавоб қилмай тушаверди. Жўраҳонга қаттиқ алам қилди, у чинқириқ товуш билан дўқ уриб таъкидлади:

— Гапимга кирмай тушиб кетсангиз — ўзингиздан кўринг. Ҳозир дод соламан, зўрлик қиялпти дейман!

Фуломжон тушиб кетаётган ерида тўхтаб, Жўраҳонга ялт этиб қаради. У пастда бояги еридан бирмунча нарида, кўчага яқинроқ ерда туриб наргиснинг нафис, гўзал япроқларини палапартиш узиб ташлар, шу билан кимнингдир кўзларини ўяётгандек бўларди.

— Ҳолингиз шу экан-ку! — деди Жўраҳон, мағлуб кўкрагига оёқ қўйиб турган ғолиб таънасини қилиб.

Фуломжон синчиклаб қаради, унинг ажаб тўла, ҳайрат тўла шаҳло кўзлари Жўраҳоннинг ҳамон-ҳамон кулиб турган жоду кўзларига дуч келганда, Жўраҳон садаф тишларини йилтиратиб бир кулди-ю, йигит кўксига ишорат қилиб:

— Беркитиб олинг, ҳали кўкрагимда жуним бор деб қувониб юргандирсиз! — деди.

Фуломжоннинг бўзариб турган юзига бирдан қизил югурди. «Бурнингни йиғиштириб ол!» деб ёш болага берилган таъзир эмас эди бу. О, буни Фуломжон яхши тушунади — қонмаган эҳтироснинг аламли фарёди!

Фуломжон яқтак ёқаларини шарт-шурт тортиб, кўкрагини ёпди. Кейин ғазабли кўзлари билан еб юборгудек бўлиб Жўраҳонга хўмрайди.

Жўраҳон ўнг қўлини манглайи баравар кўтариб ва кенг енги билан юзини тўсиб:

— Вой бунақа қараманг, кўрқаман! — деди-да, югуриб нарёққа борди.

Фуломжон ғазабни тошиб қичқирди:

— Жўраҳон! Сизнинг чинлигингизни ҳам, жинлигини ҳам билолмай қолдим.

Жўраҳон шарақлаб кулди. Севгилисини қучоқлашга чоғланган жонон шўхлиги билан қучоқларини кенг очиб югурди. Бўғдойранг нозик билаклари очилди, тилла билакузуклари, тилла баргак, тилла туморлари ёқимли бир жаранг билан қулоқларни олқади.

— Тушинг, биласиз, — деди у, сузик кўзларининг бирини хиёл қисиб.

Фуломжоннинг миясига яна қон югурди, бояги таниш, ўжар ҳис яна бутун вужудини қамради. У бир зум, биргина зум ўзини эплаёлмай турди, бир кўнгли тушмоқчи ҳам бўлди, лекин ҳеч вақт ёмон юрмаган, бутун умр виждон амридан ва унинг йўлидан чиқмаган инсон учун бу бир тушқунлик эди. Бундан ташқари, у ўзи каби васл гадоси бўлиб, севги билан, соғинч билан интизор бўлиб ўтирган Ҳаётининг кўз ёшларини тўкишга йўл қўёлмасиди. Ахир ярим соатча илгари: «Кўрарга бениҳоя зору муштоқ ўлганим айтинг!» деб онасига ялинганда, юрагида ғубор бормиди? О, йўқ, худо сақласин бу гумроҳликдан!

— Одамда ору номус, ҳаё бўлиши керак, Жўраҳон! Ахир эрингиз бор-а!

— Ҳаҳ, эр бўлмай ўла қолсин ўша йигит ўлгур, қиморбоз! Мен нима, жудайла тушиб қоппанми ўша худо безорига? Чиқаман, худо кўтарсин уни! Хоҳласангиз ҳам, хоҳламасангиз ҳам сизга тегиб оламан. — Жўраҳоннинг юзидаги аламли жиддият узоқ яшамади. Юзига яна ишва ранги югурди. Нозланиб эркаланди: — Олмайсизми ё?

Пичоқ суякка етди. Фуломжон ортиқ тоқат қилол-

мади. Шу ёшга келиб қиз малоҳатини кўрмаган, қизларнинг ширин-чучук тилларидан лаззат олмаган, қиз нози ва ғамзасининг нашъул намоларини татимаган бокир йигит учун бу ҳар қандай хотин лаёқатини ерга ургувчи ёмон шармандалиқдан, ҳаёсизликдан бошқа нарса бўлиб туюлиши мумкин эмас эди. Фуломжон димоғига қўққисдан сассиқ ҳид киргандек, юзини буриштирди. Аммо унга бир нима демади, ҳатто хўмрайиб ҳам қарамади. Ўриқдан чапдаст тушиб кетди.

Жўрахон аввал ўзини йўқотиб турди, кейин чинкироқ товуш билан шанғиллади:

— Менинг совунимга кир юмбабсиз! Шошмай туринг, кўзингизни мошдай очиб қўйганимда биласиз!

Еттинчи боб

Ёсуман

Фуломжон Ҳаётининг товонига тушиб турган узун сочлари сингари мажнунтолнинг ҳам бир маҳаллар сувга чўзилган, сувга етай-етай деб қолган узун, нозик новдаларини эслади. У вақтлар ҳам япроғидан ҳаёт нашъаси, ҳаёт тантанаси барқ уриб турган нозик новдаларнигина эмас, ўзаги ўғир сопидан йўғонроқ толнинг ўзи ҳам мана энди қуришиб, ярим тирик, ярим ўлик бўлиб қолди. «Бечора, новдалари интилганига етолмади, қуриб қолди...» деб ўйлади Фуломжон. Ўйлади-ю, бир дам ўзини шу қуриб бораётган мажнунтолга ўхшатди.

— Ё раббим! — деди у алам, ҳасрат билан, ҳозиргина бўлиб ўтган можарони эслаб. — Бу яна қандай бедодлик? Тилакларимни совурганинг етмай, тилак ўйимни йиққанинг нимаси? Қалбимда очган шунча яралаларинг озмидики, яна бирини очдинг?! Мен сендан жононимни сўрадим, сен менга жаллодингни юбординг?! Дилларимизда севги ўтини ёқиб, кейин яна шу ўтди ўзимизни ёндирмоқдан не нафинг, не манфаатинг бор?

Фуломжон ўз ичида қўзғалган нотаниш, янги бир товушдан қўрқиб кетди. Шу ёшга келиб у худога ибодатдан, итоатдан ўзга бир ҳис, ўзга бир туйғу сезмаган эди. Унга юзма-юз келиб бундай қўрс, бундай терс гапларни ҳеч вақт айтган эмас эди. Олти йиллик азоб ва саргардонлик ортиқ туриб бўлмайдиган мар-

расига етгандан кейин мана энди, кўнглида бирдан шак аждаҳоси бош кўтарди: «Балки худо дегани бир алдов, унга ишонгани бир хатодир? Бўлмаса нима учун икки хаста дилнинг дардига даво бермайди? Дил-ку унинг кўриб турадиган, қараб турадиган ери — назаргоҳи экан, пок дилларнинг ёнганини, уларнинг хору зорлик чангалида қон тизғиб эзилганини кўрмайди-ю, булганч, аянч юракларнинг қабих, разил тилакларини қўллаб-қувватлайди? Анови пари қиёфасида келган ёсуманнинг дунёда нима ками бор? Отаси — мингбоши, юрт оғаси, эри — машҳур бойвачча, катта ер эгаси! Қиморбоз эри бугун унга ёқмай қолган бўлса, беш йил аввал оёғини ерга тираб, ҳаё пардасини йиртиб ташлаб: «Мен Азимжон акамни хоҳладим, яхши кўраман, тегмасам ўламан», дегани ёлгон экан-да? Демак, бугунги Азим қиморбозга ўша вақтлар севиб эмас, бойлигига учиб теккан экан-да? Севгининг нақадар пок, нақадар муқаддаслигини етти ухлаб тушида кўрмаган ва уни мурувватсиз қўлда сўлган чечак каби хокисор қилган ишқ жаллобларининг нозига қулоқ солган худо, тўтиқушнинг болаларидек бир-бирига зор, интизор бўлиб, бир-бирига етишолмай хору зор бўлиб юрган мискинлар оҳига нечук қулоқ солмас экан?»

Фуломжон бошига тушган устма-уст кулфатлар изтиробига дош беролмай қалтис кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Сезгандан кейин эса, худди дўзах лабига келиб қолгандек, юраги шиф этиб кетди. Ахир қадим замонлардан бери йўл устида юмаланиб ётиб, ўзининг азизлиги — табарруклиги билан ҳар содда қалбда кўрқув уйғотган мозор тошини тепгандай иш қилиб қўйди. У шу ёшга келиб, наинки худога, ҳатто буни — қорача, севгилисини — хўжа деб бир-бирларининг қовушишларига олти йилдан бери муттасил йўл бермай келган урф-одатларга ҳам тил тегизмаган эди. Мана бугун: «Худо дегани — алдов, унга ишониш — хатодир!» деб шак келтирди.

Худди шу пайт икки чумчуқ чирқиллашиб учиб ўтди-да, мевалари етилиб пишган қора гилос шохларида шўхлик бошлади. Улар бир-бирларини қувишиб ўйнашар, чирқиллашар, ўзлари англаган тида бир-бирларига севги, балки ҳазил сўзлашар; гоҳ бири — бу шохда, гоҳ бири — у шохда ўтириб олиб, ўзларига оро берар; кичкина, ўткиргина тумшуқчаларини шох-

га уриб тозалар; патларини, қанот тағларини қашиб-қашиб қўяр; ингичка, нозиккина оёқларини чўзиб керишар яна учиб қайларгадир кетар, қувишар, ўйнашар, яйрашар эди. Йигит уларнинг бахтиёр ўйинларига эси кетиб қарар, юраги ачишар, хўрлиги келар эди. «Шу қушларчалик қадру қимматинг бўлмагандан кейин дунёда одамман деб бош кўтариб юришнинг қанчалик маъноси қолди?»

— Фуломжон! Ҳо, мулла Фулом!

Фуломжон таниш овозни эшитиб ҳушига келди. Уни, мансаби билан айтганда, маҳалла эликбошиси, лақаби билан айтганда, Соли Совуқ чақирарди. Соли Совуқ ўзининг мақтаниб айтишича, поччасининг ёшида, яъни қирқ олтида. Баъзи одамлар пайғамбар ёшига етдим деб қувонса, Соли Совуқ ҳам мингбоши ёшидан деб фахр қиларди. Аммо бундан жабр кўра-кўра жони халқумига етган аҳоли уни қирқ олти йилдан бери эмас, қирқ олти минг йилдан бери яшаб келади деб билар, уни макру ҳийлаларига, феъли авторига қараб, шайтоннинг ўзи бўлмаганда ҳам иниси деб ҳисоблар эди. Гапининг қўрслиги, муомаласининг совуқлиги учун қишлоқилар уни Соли Совуқ деб атардилар.

Фуломжон турган ерида «лаббай!» деб жавоб қилди-да, ташқарига қараб югурди. Мажнунтолнинг қуриб тушган шохлари ҳовуз бўйида ивирсиб ётар эди. Фуломжон шошиб бораётганда ана шу шохлар оёқларига ўралашиб қолди-ю, ҳовузнинг қоқ лабига тиззаси билан гурсиллаб йиқилди.

— Мулла Фулом! Ҳо, мулла Фулом! — деди яна Соли Совуқ.

Овоз энди ташқаридан эмас, ичкаридан эшитилди. Шунинг учун Фуломжон йиқилган еридан тура солиб югурди. Эшиқда хотин-халажнинг йўқлигини билгандек Соли Совуқ билан Жумон Писмиқ ичкари уй айвоғида висиллашиб турар эди. Фуломжон буларни эмас, гўё «ўхшатмаса — учратмас» маталининг тантанасини кўрди. Дарҳақиқат, Жумон Писмиқни олинг — Соли Совуққа уринг, Соли Совуқни олингу, Жумон Писмиққа уринг — ҳаён ҳам кўрмайсиз, зиён ҳам. Иккови ҳам ичда, ҳам тишда топишган. Соли Совуқ мингбошининг ўнг қўли бўлса, Жумон Писмиқ Соли Совуқнинг ўнг қўли. Соли Совуқ мингбоши менга таяна-

ди деб фахр қилса, Жумон Писмиқ Соли Совуқ менга суянади деб қувонади. Қўйинг-чи, Муқимий таъбирини ишлатсак, бири пилигу, бири чироқ ёғи. Фуломжон ана шу пилигу ёғни кўриб, худди айб қилиб қўйган кишидек қизариб кетди.

Салом-алик тугар-тугамас, Жумон писмиқ писиллай бошлади:

— Ҳа, мулла Фулом, тиззаларингиз тупроқ, намозни ерда ўқидингизми? — деди у, «намоз» сўзини ошкор пичинг билан товлаб.

Соли Совуқ хахолаб кулди.

Фуломжон эса ялт этиб лозимига қаради. Чиндан ҳам тиззаларининг кўзи чангга чўккалаган туя тиззаси сингари тупроқ эди. Фуломжон ҳозир шошиб келаётиб йиқилганини айтиб ўтирмай, тиззасини икки қўлаб қоқди.

— Кўчадан бошлаб уйгача у чақириб кирибмизамки, — деб чимдиб-чимдиб, товлаб-товлаб гап бошлади Соли Совуқ, — сиздан дарак йўқ-да, мулла! Нима бало, ҳовлида ётиб олиб бирон нима қилаётувдингизми?

Соли Совуқ хахолаб кулган эди, совуқ суянчиқ дархол қўллаб юборди; йўтал бўлган ҳўкиз мўвига ўхшаган хохоси Соли Совуқникига гуриллаб қўшилди. Бир зумғина ҳовлини биридан-бири баланд қаҳқаҳа босди.

Қаҳқаҳа тинар-тинмас, Фуломжоннинг орқасидан шанги фарёд кўтарилди.

— Войдод! Зўравоннинг дастидан дод!..

Фуломжон ялт этиб орқасига қаради. Муйишда, ҳовлидан, чиқа беришда юзини енги билан ярим-ёрти тўсиб Жўрахон турар эди; бояги хонатлас қўйлаги чанг босган, ғижимланган, сочлари тўзғиган, бўйинлари қизарган, лаблари қонаган...

«Ё оллоҳ! — Фуломжон тухмат даҳшатини ифодалаш учун бундан ортиқ сўз тополмади. Соли Совуқ эса Фуломжонга ясамадек туюлган ваҳм билан Жўрахон ёнига югурди.

— Вой-вой, жияним, нима бўлди сенга? Сени ким хафа қилди, жигарим? — деди у, ранги бўзариб.

Жўрахон йиғламсираб жавоб қилди. Унинг бу ҳолати хафа қилинган жажжи қизнинг аразига ўхшар эди. У юзини деворга буриб, ўнг қўлининг кўрсаткич бармоғи билан кўзини ишқаб туриб:

— Анови йигит ўлгур, — деди ва кафти билан Фуломжонни ишора қилди, — анови йигит ўлгур: «Мен сизни яхши кўраман, бизникига ўтмасангиз ўламан», деб қўярда-қўймай олиб чиқди...

— Олиб чиқди? — ҳовлиқиб сўради Соли Совуқ.

Жўраҳон унга бошини ирғаб мискин товуш билан:

— Ҳа, — деди.

— Ёсуман! — Фуломжон нафрат билан қичқирди.

Соли Совуқ Фуломжонга зуғум билан қаради. У ҳозир кўзлари билан еб юбориш чоғини қилаётгандек кўринар эди. Кейин Жумон Писмиққа юзланди.

— Заифанинг сўзини эшитдингизми?

Чап қўлини қорни устига қўйиб, бутун гавдасини тўғрига, калласини хиёл ёнга эгиб:

— Ҳо, тақсир эшитганда қандай! — деди Жумон Писмиқ.

Фуломжон Жумон Писмиқнинг ўнг қўли нима учун бу шарафли мулозаматдан четда қолганини сезмади.

— Гувоҳсиз-а? — Соли Совуқ таъкидлаб сўради. Жумон Писмиқ, яна бояги зайлда жавоб қилди:

— Ҳо, тақсир, гувоҳ бўлганда қандай!

Фуломжон ўнгими-туши эканини билмай, ҳамон эн-саси қотиб турарди.

Жўраҳон Фуломжонга бир ўқрайиб қаради-ю, кейин йиғлаб юборди.

— Иннайкейин, оғзимга рўмолча тиқиб...

Фуломжон саросима бўлиб қолди. Унинг ҳамиша маъноли, ҳамиша чиройли шаҳло кўзлари косасидан чиқишга интилар эди.

Жўраҳон забун инграш билан йиғлар, кўзларидан ёш чиқмаса ҳам йиғлар, йиғлаб туриб сўзлар эди:

— ...Мана кўринг, талашиб, ҳаммаёғимни йиртиб юборди, — деди у, яп-янги кўйлагининг йиртилган этагини кўрсатиб.

Фуломжон ёқаларини ушлаб, фақат: «Э, тавба! Э, тавба!» гина, деяр, марҳамат, ҳақиқат тилагандек ғамгин, эзгин боқиш билан гоҳ девордек ҳиссиз Соли Совуққа, гоҳ калтакесақдек совуқ Жумон Писмиққа термилар эди.

Соли Совуқ Фуломжон устига ўдағайланиб келди.

— Шунча йил қуръон ўқиб қуръонни, шунча йил худо деб худони танимаган дўзахи! — деди у, Фуломжонга қичқириб. — Бировнинг ҳалол хасмини ҳаром

қилишни ўрганган экансан-да, қуръон кўр қилгур! Тилингни тий, хотинбоз! Сени деворга бостириб ўлдирмагунимча асти хумордан чиқмайман!

— Мусулмонлар!

Фуломжон шундай қичқирдики, унинг ҳаяжонли овозини эшитган ва қалтироқ авзойини кўрган киши, мусулмонлар ҳеч вақт бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайдилар, бировга жабр этмайдилар, тухмат нима, бўхтон нима — билмайдилар, ёлғон гапирмайдилар, зинога юрмайдилар, ғариб-ғураболарга, бева-бечораларга, етим-есирларга, камбағал ва беҳолларга шафқат, кексаларга ҳурмат билан яшайдилар, улар иттифоқ, улар художўй, улар дўзахдан қўрқадилар, гуноҳга кирадиган нарсаларга бош урмайдилар, охиратни ўйлайдилар, савоб йўлида жонларини ҳам, молларини ҳам аямайдилар деб ўйлаши, ҳатто ишониши мумкин эди. «Мусулмонлар!» деб қичқирганда, Фуломжон худди шу нарсаларни назарда тутган эди. Аммо бу хитоб бу ердаги мусулмонларнинг пинагини бузмади.

Фуломжон ялинувчи бир товуш билан бўғилиб, куйиниб гапирди:

— Худодан қўрқинглар ахир, мусулмонсизлар! Бунинг ҳаммаси тухмат, ёлғон!

— Ёлғон? — деди Соли Совуқ, уриб юборишга чоғланган киши зуғуми билан. — Кимсан — мингбоши додхоҳнинг қизи, кимсан — Азим бойваччанинг хотини бўлармишу ёлғон гапирармиш! Биз ёлғончи-ю, сен ростчи бўлдингми? Ҳе сени ростчи қилиб қўйгани... Туш олдимга!

— Ҳа, гапни калта қил, юр бу ёққа! — деди Жумон Писмиқ ҳам, Соли Совуқнинг пинжига кириб.

— Менда гуноҳ йўқ! Менда ҳеч қандай гуноҳ йўқ! Шоҳидим бор! — Фуломжон томоғи хириллаб, ранги ўчиб, бўзариб гапирди. — Ишонинглар, гувоҳим бор! — деди яна Фуломжон, ялинаётганга ўхшаш бир товуш билан.

— Ўғрида гувоҳ бўлмайди, бўлса у ҳам ўғри!

— Худо кўриб турибди, шоҳидим худо! — деди ниҳоят Фуломжон, охирги кузурини ўртага ташлаб.

Соли Совуқда бундан ҳам кучли кузур бор экан, у Фуломжонникини уриб ташлади:

— Худо эмиш! Худонинг отаси келганда ҳам сени қутқазиб ололмайди. Ҳа, қўлингни орқанга боғлаб олиб чиқишмасин десанг, яхшилик билан олдимга туш!

— Ҳа, шундай қилганинг маъқул. Йўғаса... — Жумон Писмиқ келгандан бери орқасида яшуриб турган ўнг қўлини олдинга ўтказиб чилвирни «муни кўриб қўй» дегандай бир-икки силкиди.

Ғуломжон қўлларини боғлатишни истамади. Шунча шармандалик етиб ортарди. У жадал юриб ташқарига чиқди. У ерда Мирқосим миршаб қилич сопини ушлаб турарди. Ғуломжон уни кўрди-ю ўзи ҳам сабабини билмай, орқасига қайрилиб қаради. Ичкарида, гулзор ўртасида қўлларини белига тираб, ёсуман тантанаси билан Жўрахон жилмайиб турар эди...

Саккизинчи боб

Соли совуқнинг муждаси

Фосих афанди извоши орқасидан йўлга чиққан қофила Отбозори гузарига келиб тўхтади. Фосих афанди, мингбоши ва аъёнлар садақайрағоч тагидаги супада тузалган ҳашаматли дастурхон атрофига келиб ўтиришди. Кун дам сайин исиб, гузар қизиб борар эди. Халойиқ ҳам секин-аста тарқалди — ҳоким келмаган, офтобда сарғайиш мажбурияти қолмаган эди.

Самоварчи аъёнлар қўлига сув берди. Қози домла қўлларини ювиб туриб, дастурхонга кўз югуртирди. У ерда тандирдан янги узилаган хушбўй иссиқ нон, шафтоли, ўрик, қора чарос, коса-коса қилиб сўйилган печак, шакарпалак ва ҳар хил тар мева уюлиб ётар эди. Қози домла қўлларини артди-ю, ўзидан анча нарида, Асад қори олдида турган печак косасини олдига тортиб, ундан бир тилимини олди-да, оғзини катта очиб тикиб юборди. Унинг ўнг биқинида ўтирган Асад қори: «Қари иблис, ўлган бузоқниқига ўхшаш гўлайган кўзинг нуқул ўзингни кўради! Сенда нафс бору, бошқада йўқми? Бировнинг олдидаги косасини-ку тортишга тортиб кетдинг, энди ҳеч бўлмаса «бисмилло» деб қўл ургин-да овқатга, оч арвоҳ!» деб ўйлади ичида.

Асад қори ўйини битиргунча, қози домла косасини битираёзди. У бир неча лаҳзада косани тушириб, юпқа пўстлоқ ичидан шираси томиб кетгундай бўлиб турган шафтолига қўл урди.

— Ҳай, ҳай, ҳай, бисёр нағз буд! — деди у олган шафтолисини кўз олдида у ёқ-бу ёқ айлантириб. Кейин уни атиги уч донагина қолган сўйлоқ тишлари

орқасига улоқтирган эди, у кишининг мўътабар оғизлари истаган вақтида истаган катталиқда очилиш қобилиятига эга бўлса керак, шафтоли лўқ этиб ўтиб кетди. Қози домла бир ютинишидаёқ шафтолини саришта қилиб, данагини дастурхонга тўплади-да, лабларини ялаб мақтади. — Бай, бай, бай, шарбат-а, шарбат!

Боя Фосих афанди билан бирга келган меҳмон ҳам шу ерда эди. Унинг юз-кўзларини, хум калласини, ҳатто кенг пешанасидаги яра изини, бир-бирига туташиб кетган бароқ қошларини, хунук, совуқ қарашларини кўрингу, қозиникини кўринг. Буни қозининг ёшроқ чоғи десангиз, қозини бунинг қариганроқ чоғи, дейсиз. Ана шу меҳмонга қозининг қилиқлари совуқ кўриндими ёинки бундай қилиқларни алақайда кўра-кўра одатланиб қолгану иссиқ кўриндими у эриб тиржайиб қараб ўтирарди.

Қози домла оғизларига иккинчи шафтолини жўнатаётганда меҳмонни кўриб қолди. У ҳамон тиржайиб ўтирар эди. Қози домла ҳам унга тиржайди-да, «ҳали битта экану иккитаси бўлса ҳам томоғимдан ўтиб кетаверади», деб мақтанаётгандай, алақачон оғзига жойлаб олган иккинчи шафтолини томоғидан беташвиш ўтказиб юборди.

Фосих афанди, бир бош чаросни олдига тортиб, чўнтагидан битта газета чиқарди. Кейин, узумдан битта-битта еб ўтириб, газетани очди. Эни бир ярим, бўйи икки қарич чамаси келадиган ва юпка қоғозга босилган ана шу газетанинг устига қора, семиз ҳарфлар билан: «Туркистон вилоятининг газети» деб ёзилган эди. Мақолалар ва хабарларнинг сарлавҳалари русча эди. Фосих афанди газета саҳифасида кўз югуртириб, бирдан тўхтаб қолди. Туксиз қошлари жийирилиб бориб, кўк шишали кўзойнақларга қадалди.

— Ах, бу ўрислар ахийри мусулмонларни динидан чиқарар экан-да! — деди у, ғазаб билан газетани попиллатиб уриб.

Қози домла оғзидаги каттакон луқмани чала-чулпа ютиб, шоша-пиша:

— Хўш? Хўш? — деб сўради.

Фосих афанди бўзариб-гезариб жавоб қилди:

— Ўш, Андижон ва Фарғонанинг бошқа шаҳарларида рус-тузем мактаблари очиб, мусулмон фарзанд-

ларини кофир қилаётганлари етмай, энди Бухоройи шарифда ҳам ана шундай усули рус мактаби очишибди! Мана, ўзингиз ўқиб боқинг! — деди у, газетани қозига узатиб.

Қози домла газетани олмади.

— Э тақсир, бизда кўз не қилсун, имом домлага беринг, — деди у.

Имом домла ҳам олмади. У умрида қўлига газета олган эмас эди. Шунинг учун унда ҳам ўзига яраша баҳона топилди:

— Бажону дил ўқир эдик, ҳазор-баҳазор афсуски, айнак ҳужрада қолибдур.

Фосих афандининг газета хабаридан чиққан жаҳди ановларнинг баҳоналаридан кейин авжига миңди. У дағал, совуқ товуш билан ўқиди:

— «Бухоройи шариф аҳолисининг фарзандлари Русия забонини ўқимоқ ва ўрганмоқ учун Бухоройи шарифда ўтган йил олтинчи декабрда бир алоҳида (Русско-туземная школа) мактаби очилиб, Русия забони ва хати ўқилмоқда...»

Фосих афанди газетани зарда билан ерга отиб урди. Юпқа, қонсиз лаблари учди. Асад қори бўлса тасаллидан кўра зиқналик кўпроқ бурқиб турган заҳарханда билан гапирди:

— Э тақсирим, шаҳардаги аҳволдан дам уряптилар. Қишлоқлардаги шу хил майлларга ким йиғласун? Ўзимизнинг мадрасамизда, мана, мухтарам қози домла-нинг табаррук қўлларида таҳсил кўрган Фулом қори ҳам янги усул мактаб очди! Бунга нима дейдилар, тақсирим?...

Фосих афандининг бу соҳада ўз ақидаси бор эди.

— Жаҳид мактаблари очиш зарур, — деди у, — лекин рус-тузем мактаби эмас! Бизга жаҳид мактаблари шунинг учун зарурки, у ерларда мухтарам бойларимизга, яъни ўзимиздан чиққан заводчи бойларга мирзолар, гумашталар, ҳисоб-китоб ишларига омил кишилар етказилади. Биз жухуд, ўрис бойлар ва заводчиларни сиқиб чиқариб савдо-сотик ва завод ишларини ўз қўлимизга олмоғимиз керак. Ана шунда миллат равнақ топади.

Қози ҳам, Асад қори ҳам жаҳид мактабларига қарши эди, улар бу хил мактабларга диний мактаблар-

нинг гўркови деб қарар эдилар. Шунинг учун Асад қори нишини яна Фуломжонга санчди.

— Тақсирим шундай дейдилару, лекин Фулом очган мактаб жаноблари айтган хилидан бўлмади-да. У нуқул камбағал, ялангоёқларнинг болаларини ўқитиб одам қиламан, кўзларини очаман деди-ю, аммо лекин мусулмон болаларини насронийлар усули куфронасида тарбият қилмоққа бошлади.

Шу маҳалгача чурқ этмай ўтирган мингбоши иссиқда жири эрий бошлаган йўғон бўйнидаги қўланса терларни арта туриб.

— Ўзимизам бопладик-ку! Ялангоёқларнинг кўзини очгунча, ўзиникини очиб қўйдик, — деди, хахолаб кулиб. — Менга арз қилиб келувди, менда ихтиёр йўқ, ҳоким тўрага боринг, дедим. Ҳокимга секин шипшитиб қўювдик, у киши ҳам: ярим пошшодан сўранг, дебди. Хо-хо-хо!..

— Боракалло, боракалло, ажаб қилибсизлар! Хўп қилибсизлар! — деди Фосих афанди қиқирлаб.

Қози домла ҳам кулгидан четда қолмади, калласини ликиллашиб роса хе-хелади. Асад қори эса шукуҳ қилиб ҳиринглар эди..

Кун баралла кўтарилиб, қиёмга юз олди, оташига тузим қолмади. Гузардаги биттаю битта садақайрағочнинг қалин, бақалоқ шохлари ташлаб турган соя ҳам сувдан чиқарилган лаққабалиқлар сингари нафаслари бўғилиб ўтирган аёнлар жонига ором беролмай қолди. Мадумар шопу камарини, мингбошилиқ либосини алақачон ечиб ташлаб, жунлари чатишиб патаклашиб кетган кенг кўкрагини ва тоғорадан тошиб чиққан хамир сингари тиззаларига оқиб тушган каттакон қорнини елпигичга тутиб, ҳаллослаб ўтирарди. Тўқликдан, семизликдан, иссиқдан худди узоқ йўл юриб келган қўй сингари шосупада пўкиллаб ўтирган мингбошини самоварчининг дастёри тинмай елпир эди.

Бир маҳал Соли Совуқ, икки букилиб, мингбошига тўғри бўлди. У мингбошининг қайнағаси, улфатчиликда жўраси бўлса ҳам, «додхоҳ»ни олдида ҳам, орқасида ҳам ҳамииша шундай таъзим билан ҳурматлар эди.

Ичдан чиқаётган ҳарорат оғзини куйдираётгандек пуф-пуфлаб нафас олиб ўтирган мингбоши келгувчига бош ирғади.

— Бир оғиз гап бор эди, — деди Соли Совуқ, калласини бўйин томири узилиб кетгудек эгиб.

Мингбоши кўйиб-пишиб ўтирган еридан зўрға турди. Кенг, оппоқ сурп яктагининг барларини, офтобда ҳаллослаган товуқ қанотлари сингари икки ёққа ёйиб, секин-секин лапанглаб борди. Соли Совуқ уни самоварнинг бир четига тортиб, қулоғига бир нималар шивирлади. Қози домла, хушбўй бозор нонни чайнаб туриб, мингбошини кузатар эди. Мадумарнинг ранги бирдан бўзариб, ўзгариб кетганини кўрди-ю, қози домланинг эсхонаси чиқиб кетди. У қозонда ёғ доғ қилинаётган бўлса ўт олиб кетди шекилли деб кўрқди. Шу он мингбоши чўрт бурилди-да, самовар айвонидан ўтиб, узоқда кўринган болохонадор, баланд, баҳайбат дарвоза томонга юрди. У йўл кўйи гапирмай борди, жанубга қаратиб солинган бир қаноти дарчали, тепалари панжарали пухта дарвозага яқинлашганда эса орқада кўл қовуштириб келаётган Соли Совуқ олдинга югуриб ўтди-да, дарвозанинг ёпиқ дарчасини сертаклуфлик билан очиб, мингбошига йўл кўрсатди.

Мингбоши бир газ чамаси баланд остонадан ҳатлаб ўтгандан кейингина думма-дум кириб келган қайнарасига қайрилиб қаради.

— Қани? — деди мингбоши, кўзларида ўт чақна-тиб.

Соли Совуқ мингбошининг кўзларида чақнаган ўт маъносига тушунмай суюниб жавоб қилди:

— Қамаб қўйдик, тақсир.

Мингбошининг қовоғидан қор ёға бошлади. Буни кўриб Соли Совуқни қалтироқ босди.

— Чакки қилибсиз! Ҳокимни кутиб турган бир пайтимизда бу ташвишга бало бормиди? Чиқариб юборинг.

Лекин Соли Совуқ унаб кета қолмади. Кифтларини учирди-ю, безрайганича тураверди. Мингбошининг жаҳли чиқди.

— Боринг, нимага қараб турибсиз!

— Бориш-ку қочмайди-я, лекигин муттаҳамнинг бир таъзирини бериб қўйиш керак эди-да. Шу топда жуда пайти. Ўзимизам алла қилиб қўлга туширувдик, — деди Соли Совуқ.

Мингбошида иккиланиш бошланди. Қасос ширин нарсга эмиш. Нега энди бунинг болини татимасин?

— Ҳоким келиб қолса, яхши бўлмайди-да.

— Келмайди! Бир зумда таъзирини бериб қўямиз.

— Нафсамбирга, таъзирини бериб қўйиш керак, — деди мингбоши, совуққина тиржайиб. — Бир маслаҳатга қараганда, гапингиз тўғри. Бўпти.

— Ҳа-да, даъюснинг таъзирини бериш керак, — деди Соли Совуқ, яна мингбошининг қўлтиғига сув пурқаб. — Бугун сизга қилган дағдағасини қаранг!

Мингбоши ўнг қўлининг шаҳодат бармоғи билан ўрта бошмалдоғини Соли Совуққа кўрсатиб:

— Бунинг иккита йўли бор, — деди. — Бири — бопта гувоҳ топиш ва иккинчиси — қозидан сўраб, шариатда айтилган жазони бериш. Энди сиз ҳар нима қилиб бўлса ҳам битта гувоҳ топинг.

— Гувоҳ тайёр, — деди Соли Совуқ суюниб, — Жумонвой-да.

— Жумон Писмиқми? Жуда соз. Бўлмаса бориб қозини чақириб юборинг.

— Хўп, тақсир.

Соли Совуқ дўқонғлаганича чиқиб кетди. Мингбоши дарвозахонада ҳовучларини бир-бирига ишқаб, у ёқ-бу ёққа юра бошлади. Йўлдан очиқиб келган кишининг димоғига қилинаётган овқат ҳиди кирганда тезроқ пиша қолса эди деб безовта бўлади. Мингбоши ҳам ҳозир шундай бесаранжом эди, лекин уни қорин очлиги эмас, яқинлашиб келаётган қасос ўти типирчилатиб қўйган эди.

Қози домла алак чопонининг этаклари орасида ўралашиб етиб келганда, мингбоши шошиб ундан сўради:

— Бировнинг хотинига зўрлик қилган кишини шариатда нима қилиш керак, қози домла?

Қози домла шошиб қолди. Соли Совуқ у кишини супада ўтирган аёнлар орасида мисоли хамирдан қил суғургандек жуда усталик билан чақириб олганда, кўнгилларига даставвал: «Хайрият, ёғни ўт олмаган экан», деган гап келиб эди. Шунинг учун ҳам у киши бундай бемаза сўровни эмас, сергўшт, сермой паловни тама қилган эдилар. «Хамир учидан патир, деб ҳоким зиёфатидан олдин бир товоққина «паловхонтўра» қилдирган бўлсалар, баҳам кўргани чақирганлар-ов!» деб шошиб келувдилар. Шу сабабли такаббур мингбошини ичида хўп хунук сўзлар билан сўқди. Кейин «шариатни ипидан-игнасигача билиб туриб, зино билан

қўлга тушганларни деворга бостириб ўлдира туриб, тагин мендан ўсмоқчилаб сўрайди, тўнгиз!» деб ўйлади.

— Андек зонийнинг¹ қўл-оёғини бойлаб, устидан камида уч пахса девор ағдарилур, магар ул жабрдийда бирлан ушлаб олинса ва аҳли муслимдан тўрт нафар шоҳиду беғараз қуръон шарифни ушлаб гувоҳлик берса, — деди қози домла, қўл қовуштириб туриб.

— Ҳимм, зўрлик қилганини тўртта эмас, иккита гувоҳ кўрган бўлса-чи?

Қози бўлмайди дегандай қилиб елкаларини учирди.

— Мабодо гувоҳлар кўришмагану, жабрдийданинг сўзини эшитишган бўлса-чи?

— У гувоҳ бўлолмайди, тақсир.

— Бордию жабрдийда ёлғон-ёшиқ гаплар, бўҳтонлар қўлидан келишига ҳеч ким ишонмайдиган бообрў одамнинг қизи бўлса-чи? — деди мингбоши, ниҳоят, гап ўзининг қизи устида кетаётганига шама қилиб.

Қози домла дарахтнинг учи бекордан қимирламаслигини биларди, шунинг учун мингбоши ўзини қизиқтирган масала устида оғиз очгандаёқ гап ниманинг устида кетаётганлигини дарров пайқаб олган эди. Пайқаб-ку олган эди-я, лекин мушук қургур текин офтобга чиқмайди-да! Шундай бўлса ҳам, қози домла қарс икки қўлдан чиқади, деган мақолни юз-хотир қилиб, мингбошининг сўнгги саволига:

— Шариатда шарм йўқ, бинобарин, анинг тадбири ҳам, тақбири ҳам беҳадду беҳисоб. Жабрдийданинг зорига қулоқ осган аҳли муслим розига ҳам қулоқ осур, — деди.

— Қуллуқ, тақсир, — деди мингбоши, қуруққина қилиб, кейин буйруқ оҳангида илова қилди: — Сизга жавоб, лекин гузарда бўлинг.

— Хўп бўлади.

Қози чиқиб кетди. Мингбоши бўлса дарвозахонанинг ўнг биқинида қатор кетган бинолар ёни билан бурчақдаги миршабхонага борди. Уни бу ерга қафасдаги душманини томоша қилиш, унинг қоронғи авахтадаги кулфатини кўриб завқланиш истаги келтирган эди. У авахта эшигига келиб, тирқишдан қаради. Авахта

¹ З и н о қ и л у в ч и — бегона аёл билан ўйнашувчи ёки уни зўрловчи.

қоп-қоронғи эди. Мингбоши ҳеч нимани кўрмади, фақат икки кишининг сўзлашаётганигина эшитилди.

— Бунисини қўяверинг, қори, худо ишингизни ўнгласа ҳеч гап эмас, гард юқтирмай чиқиб кетасиз, — деярд эди оғир, салмоқли товуш.

Мингбоши товуш эгасини таниди, шунинг учун ичида гижиниб: «Муттаҳам, ер берай, сув берай, уруғ берай, улов бера-ю, ҳўкизимнинг оёғини синдир? Менга сендақа юзта корандадан битта ҳўкиз афзал. Шошмай тур, битта ҳўкизимни иккита қилиб олмасам сендан, Мадумар отимни бошқа қўйиб юборарман!» деди.

— Чиқиб кетмай қаерга борардим, Саримсоқ ака, менда гуноҳ бўлмагандан кейин. Бор гапни айтиб бердиму сизга: муттаҳам мингбошининг сатанг қизи туш деганда тушсам бу балоларга қолмас эканман...

Мингбоши ўзи ва қизи тўғрисидаги гапни эшитиб, ёмон жаҳли чиқди. Бирдан миясига қон урди-ю, авахтани очтириб, Фуломжонни дўппосламоқчи бўлди. Лекин ўзини босди — қасос соати яқин эди. У шу тўғрида ўйлай бошлади. «Нима қилсам экан? Миршабни чақиртириб қамчилатсамми? Ё шаҳарга жўнатиб сибирий қилдирсамми? Йўқ, ўзим сўроқ қиламан! Гуноҳини бўйнига қўйиб, ҳоким келгунча девор тагига бос тиртириб юбораман. Худди шундай қиламан. Халойиқ олдида мени беобрў қилишнинг оқибатини сен ит қорига бир кўрсатиб қўйай ҳали! Ялангоёқларга паноҳ бўлиб мени ерга қаратдинг-а! Ҳа сеними! Шошмай тур, ўзбошимчалик қилиб кофир мактаби очганинг учун ҳам бурнингдан қонингни келтираман. Ҳамма қилмишинг учун бутун жавоб берасан, даюс!»

Тўққизинчи боб

ИЛОННИ БОШИДАН ЯНЧАДИЛАР

Мингбоши шошиб бориб меҳмонхона айвонига чиқди-да, ҳар вақт аризачиларни сўраб, айбдорларни тергов қиладиган ерига келиб ўтирди. Юраги бесаранжом эди. Сўроқ қилиб тургани устига ҳоким келиб қолса-я! Қизининг шилқимлигини эшитса нима дейди у? Мингбоши шошиб осмонга қаради. Қуёш тик, Фосих афандининг сўзига эътибор қилинса, ҳоким тўранинг келишига ҳали беш-олти ош пишиғи бор,

Фуломжонни эса бир ошнинг гўшт-ёғи қоврилгунча саришта қилади.

Айвон пастида Соли Совуқ билан Жумон Писмиқ қўл қовуштириб турарди. Жумон Писмиқнинг ўнг қо-воғи шишган, атрофи эса кўм-кўкариб моматалоқ бў-либ кетган эди. Мингбоши сабабини сўраган эди, Пис-миқ эгасидан хўп калтак еб, яна билтанглаб келган кўтир итдек эгилиб, букилиб, ерга сирпангандек бў-либ инқиллади.

— Тақсиримнинг куёв болалари пича ширакайф эканми, мана шундай...

— Дарров ўша худобезорига ҳам етказдингми, ит Писмиқ! — мингбоши зуғум билан унинг сўзини бўл-ди. Писмиқнинг тили қалдираб қолди.

— Мен... мен...

— Хумпар! — Мингбоши ўшқирди. Кейин, қизил кўзини унга тикиб, сўради: — Мулла Соли сенга ҳеч нима дедими?

Писмиқнинг юзи тиржайди, суюниб:

— Ҳо, тақсир, — деди.

— Эсингдан чиқмасин-а!

— Чиқмайди, тақсир.

— Сўроқда мулла Соли тайинлаган гапларни айта-сан.

— Хўп бўлади, тақсир.

Мингбоши Соли Совуққа юз ўтирди.

— Миршабга айтинг, қорини олиб келсин.

Бир неча минутдан кейин Фуломжон мингбоши ол-дида турар, бу масхарабозликка ҳали-ҳали тушунол-май тажанг бўлар эди. Гувоҳ Соли Совуқ билан Жу-мон Писмиқ бир ёнга келиб тургач, мингбоши яқтак барларини очиб ташлаб елпина бошлади. Семиз бада-нидан қўланса тер ҳиди анқир эди.

— Нима номаъқулчилик бу, қори? — деди мингбо-ши қизил кўзларини олайтириб.

Фуломжон «гапирдингми?» дегандай мингбошига эн-саси қотиб қаради.

Мингбоши ундан жавоб кутар эди.

— Гапир, қилар ишни қилиб қўйиб...

Аммо мингбоши гапининг охирини айтиб улгурма-ди. Дераза дарчаси қаттиқ тепкидан очилди-ю, оёқла-рида янги ағдарма этик, новча бўй бир киши ашулани ванг қўйиб кириб келди. Ҳамма ялт этиб унга қаради:

эски тус дўппи бошида яримта; юмалоқланган беқасам тўни чап елкада; мўйловлари шоп; кўзлари ола-була; оппоқ яктагининг очиқ олди ва ёқаларидан кўриниб турган темир бадани — оёқдан бошгача қоп-қора: бурун — ўкач; белда шойи қийиқ, қийиқда — сариқ чармдан жуда антиқа қилиб тикилган ақчадон; кинида дандон сопи ярқираб турган чапани пичоқ! Ана шу баҳайбат, девсифат киши ташқари саҳнида лапанглаб келар эди. Айвоннинг чап томонида, Фуломжоннинг рўпарасидаги Соли Совуқ билан ёнма-ён турган Жумон Писмиқ даҳшат солиб келаётган бу одамни кўрди-ю, аввал тошбақа сингари калласини ичига олди, кейин, бирдан оғриқ тургандек, атрофи кўкарган кўзини ушлади. Мингбоши ўтирган еридан келувчига олайиб қаради. Мирқосим миршаб шопини ушлади. Соли Совуқ бирдан икки энлик этини ташлади. Фуломжон бўлса очиқ, равшан кўзлар билан қараб турар эди.

Девсифат киши ялосини тўхтатди-ю, жамоатга қараб ҳайқирди:

— Ҳой, қани ўша хўроз? Фулом хўрозни кўрсатиб кўй менга!

Мингбоши ичига чироқ ёқилгандай бўлди, суюнчи кўзларида ўт бўлиб ёнди. Фуломжон галати бўлиб кетди. Кўнглига: «Наҳотки худо балоларини менга гоҳ пари, гоҳ дев сифатидан юборса!» деган гап келди. Фуломжон ихтиёрсиз олдинга бир қадам отди-да, ўзини дадил ушлаб, қисқагина жавоб этди:

— Мана мен!

Девсифат киши тайтанглаб, маст бўлган туядай оғиз кўпиртириб келар эди. У яқинлашганда, мингбоши унинг мастлигини кўриб, эси чиқиб кетди. У мастликда ҳеч кимни риоя қилмаслигини мингбоши яхши билар эди. Чиндан ҳам шу ваҳимали келишида у бир кишига эмас, бир қанча кишига ўлим келтираётгандек даҳшатли эди. Мингбоши ўрнидан туриб, келгувчига ўқрайиб бақирди:

— Азим! Бу нима аҳмоқлик!

— Буни арзандангиздан сўрайсиз, отахон! — деди у, ғазаб билан ўшқириб. — Сайратмангиздан сўрайсиз! Ҳа!

Азим мана шу икки оғиз шўртак гапи билан ала-мидан чиқдимми ё бояги зуғумини унутдимми, ҳар не-

чук, Фуломжонни ортиқ йўқламади. Фақат гандирак-лаб келиб Фуломжоннинг очиқ, равшан термилиб турган чиройли кўзларига, гўё ундан қидирган нарчасини топмоқчи бўлгандек тикилиб қаради. Узоқ қаради ва бу даҳшатли кўз уруштиришда Фуломжоннинг пок қалбини акс эттириб мардона қараб турган беғубор кўзлари эмас, харифини тириклайин еб юбориш майли билан ёниб турган киндор кўзлар енгилди. Азим қонсираб ётган йиртқич кўзларини пилпиллатди-ю, мингбошига юзланиб:

— Қани, сўранг, тақсир, биз ҳам эшитайлик! — деди.

Мингбошининг юзи бирдан ёришди. У аввал қорини, кейин мени чавақлаб, ичкаридан қизимни тутиб сўяди деб ўйлаган, ҳатто Азим тажангнинг вазоҳатини кўриб, худди шундай бўлишига ишонган эди. Энди унинг салқи юзи ва қизил кўзлар остидаги халтаси совуқ бир жилмайишдан эриди.

— Бормисан, ўғлим! — деди у, енгил тортиб. Кейин миршабга ўшқирди:— Нимага серрайиб турибсан, қиёматнинг шотиси! Азимжонга курси қўй, ўтирсин...

Аммо Азимжон курсига ўтиришни хоҳламади, мингбоши ўз ёнидан жой кўрсатди — бормади, ичкарига таклиф қилди — кирмади. У жавобгар ва гувоҳлар олдида туриб, уларнинг кўзларига тикилиб олди. Азим Тажанг, қиморбозлар, ўғрилар, каллакесарлар орасида кўп бўлгани ва ёлгончини кўзидан билиб ололгани учун одамларнинг сўзларини эмас, кўзларини пойлашга қарор қилган эди.

— Қани, гапир, — деди Фуломжонга мингбоши. — Нима номаъқулчилик қилдинг?

Фуломжон калласини балан д кўтарди, кейин мингбошига юзланиб, мўлтираган, жавдирган кўзлар билан эмас, нафратланган, ҳиддатланган кўзлар билан қараб туриб гапирди:

— Бундай номаъқулчиликларнинг сабабини мендан эмас, аввало, қизингиздан, қолаверса, бутун умри игво, фитна ва пасткашлик билан ўтиб келаётган мана бу, — деди у, ранг-рўйи ўчиб кетган Соли Совуқ билан Жумон Писмиққа калласи билан ишора қилиб, — мана бу икки муттаҳамдан сўрашингиз лозим эди, мингбоши! Қаергадир ечиб келган камарингиз чинакам адолат ва ҳақиқат камари бўлса, мени бу

ерга келтирган найрангбоз қизингизни чақириб эл олдида, эри олдида сўроқ қилишингизни талаб этаман.

Фуломжон ҳақиқатни аниқлашда ўзидан кам манфаатдор бўлмаган бойваччага ер остидан разм солиб турди. Талабининг унга қандай таъсир қилганини билгиси келарди.

Азим Тажанг қиморбоз эди, шунинг учун ҳам ҳар бир қиморбоз сингари мард, танги эди. У ўзи танасида ўйлаб, Фуломжонни талабини тўғри топди.

— Нима бу? Адолат қиладиган бўлсангиз чақирингизда қизингизниям! — деди у, гапини қайтариб бўлмайдиган тўнг-товуш билан

Мингбоши пастки лабининг ўнг қиррасини тишлаб, пича ямланиб турди. У Жўраҳонни ҳам сўроққа талаб қилиб қолишлари мумкинлигини ўйламаган эди. Қизининг қулоғини пиширтириб қўймаганига мана энди афсус еб қолди. Ё Соливой пишиқтириб қўйганмикин-а? У қайнағасига ер остидан секин қараб эди, Соли Совуқ макрли бир жилмайиш билан калласини аста силкитиб қўйди. Демак, иш пухта — чақирса бўлади. Ана шундан кейин қайнағасига «олиб чиқ!» дегандай бош ирғиди. Соли Совуқ ичкарига шошиб кириб кетди. Ўртага сукунат тушди. Мингбоши бирдан саҳнга қаради-ю, у ерда анчагина тўпланиб қолган одамларни кўриб, бақирди:

— Нима, бу ерда маймун ўйнатяптими? Чиқ ҳамманг кўчага! — кейин миршабга буюрди: — Ҳайда!

Мингбошининг таъби тирриқ бўлди. У, аввало, Фуломжонни энг ичида тергов қилиб, энг ичида жазо беришу шу билан ундан ўч олиш, қолаверса, ҳар нима қилиб бўлса ҳам қизи можаросини ҳоким тўранинг қулоғига етказмаслик чорасини кўриш ниятида эди. Ана шу ниятининг биринчи қисми барбод бўлди. Жумон Писмиқ жар солдими ё Азим Тажанг гузардан ўтаётганида бақириб-ўкириб ҳаммага билдириб қўйдими, ҳарҳолда қизининг можароси қишлоққа ёйилди. Бунинг устига Азим Тажангнинг ичиб келиши, қизини айттириб чиқишга мажбур бўлиши, айниқса Фуломжоннинг у ўйлаганча содда эмаслиги додхоҳнинг хом чўтини бузиб юборди «Аттанг, нимагаям Соливойнинг гапига кирдим-а, — деб пушаймон қила бошлади у. — Мана энди фасодни сиқиб чиқараман деб ярани газак олдириб қўйдим. Ах, қаттиқ янглишдим! Энди ҳоким

келиб қолмай тезроқ бирёқлик қилишим керак». У шу оғир фикрлар билан ичини еб турганда, ичкаридан паранжили иккита хотин чиқиб, эркаклардан олис-роқда тўхтади. Улардан бири эски паранжили бўлиб, буниси бахмал паранжилисини суяб турарди. Мингбоши ана шу бахмал паранжили хотинга буюрди:

— Нима бўлди, айтиб бер!

Бахмал паранжили хотин чиммат тутган юзини азим Тажанг томонга хиёл ўтирди-ю, бир-икки томоқ қириш билан кифояланди, жавоб бермади.

Мингбоши кўзлари ола-кула бўлиб, қизини жеркиди.

— Анови тўғрисида билганларингни гапир! — деди у қизига, калласи билан Фуломжонга ишора қилиб.

Жўрахон ҳануз Азим Тажанг томонга қараб турар эди.

Азимнинг кўзларига қон тўлди, у ғазаб билан қичқирди:

— Гапир!

Мингбошининг буйруғи, эрининг ғазабли ҳайқириғи билан қадди букилиб, оёқлари қайиша бошлаган Жўрахон бир неча зум ўзини йўқотиб турди. У эрининг феълени биларди. Эрининг жаҳли чиққанда пичоғи ҳам қинидан чиқиши мумкинлигини биларди. У ҳозир: «Қандай қилсам тажанг ўлгурнинг жаҳли чиқмас экан?» деб ўйланар, ўзини икки ўт орасида ҳис қилиб, сўзни нимадан бошлашни билмай куюнар эди. Худди шу пайт тоғаси Соли Совуқ қўллаб юборди.

— Айтавер, жияним, сени алдаб нима деди?

Тоғасининг йўлловчи саволи жиянини таниш йўлга солиб юборди. У дарров жавоб қила қолди:

— «Сизни яхши кўраман, бизникига тушмасангиз ўламан», — деди.

Азим Тажанг даҳшат тўла қонли кўзлари билан Фуломжонга ўқрайиб қаради. Лекин унинг юзида поёнсиз нафрат борлигини кўриб, юзини қайнатасига бурди. Мингбоши ниманингдир юки остида калласини солинтириб ўтирар эрди. У анча вақт жим қолди. Кейин бошини шартта кўтарди-ю, ярим даҳшатли, ярим шафқатли бўлиб эшитилган бир товуш билан:

— Хўш? — деди.

Чиммат орқасидан ўлимтик товуш эшитилди:

— Девордан ошиб тушдим...

Азим Тажангнинг миясига қон урди, кўзлари олайди, ўзини тутолмай қичқирди:

— Чиқ деса чиқавердингми, қанжиқ?!

Бу хунук сўз Жўраҳонни шаталоқ оттириб юборди — эрига бош силтаб:

— Билибманми! — деди.

Шу можаро устига Фосиҳ афанди кириб қолди. У тўғри айвонга чиқиб, мингбошининг пинжидан жой олди. Мингбоши ўзига келган мададдан қувониб бир илжайди, аммо келинг ҳам демади, қимир ҳам этмади. Фосиҳ афанди можародан хабардор бўлса керак, турқида ҳеч қандай ажабланиш аломати йўқ эди. У қалин кўрпача устида савол-жавобга қулоқ солиб ўтирди.

— Кейин? — мингбоши қизига қараб эмас, ерга қараб туриб сўради.

Жўраҳон Жумон Писмиқ томонга бош ирғиб:

— Жумон тоғам ҳам кўрган, у киши холис. Шу киши айтиб бера қолсин, — деди.

Жўраҳон бу муҳим масалани айтишдан бош тортганда, бунинг томири жуда узоқ эканлигини Фуломжон дарров фаҳмлаб олди.

Ўртага дарров Фосиҳ афанди қисилди.

— Албатта, хоним афанди, албатта! — деди у, ўтирган еридан туриб. — Тоғангиз айта қолсин. Хоним афандининг бадкор ва раддор бир осий қўлидан кўрган буқадаар жабру ситамлар ҳаддидан зиёд деб ўйлайман, афандилар! — Кейин у калласини бўйнига қисиб, кўқарган кўзини қўли билан тўсиб турган Жумон Писмиққа мурожаат қилди: — Буюрингиз, афандим!

Жумон Писмиқ кўзларини жавдиратганича қараб тураверди.

— Гапир, мол! — деди мингбоши.

Жумон Писмиқ аввал Азим Тажангга, кейин ёнидаги ярим газлик пичоғига ичидан зил кетиб қаради, сўнгра Фуломжоннинг кўзларига бақрайиб туриб гувохлик берди.

— Биз кирсак, Фулом қори Азимжон бойваччанинг болаларини хужрасига қамаб олиб хафа қилаётган экан, ажратиб, буни бу ёққа ҳайдаб келдик. Олдин нима гап ўтган — бунисидан хабарим йўқ. Ёлгон бўлса, мана, мулла Соли турибди, сўрарсизлар.

Шу вақтгача ўзини босиб индамай турган Фуломжон мингбошидан бир-икки саволга изн сўради.

Аmmo мингбоши бунга йўл қўймади. Жумон Писмиққа қараб:

— Бўлди, гувоҳлигинг манзур! — деди.

Жумон Писмиқ қувониб четга чиқди. Сўз навбати иккинчи гувоҳ Соли Совуққа келган эди. Минбоши калласи билан унга «гапир» ишорасини қилди.

— Биз, — деди у, Азим Тажангга ҳам, Фуломжонга ҳам қарамасликка тиришиб, — биз жияннинг войдодини эшитиб борсак, Жумонбой айтгандек, қори зўрлик қилиб турган экан, ажратдигу, буни бу ёққа ҳайдаб келдик. Олдин нима гап ўтган — бунисидан хабарим йўқ. Ёлгон бўлса, мана, Жумонбой турибди, сўрарсизлар...

Азим Тажанг бир қадам олдинга ташлади. Кўзларидан қон томарди. Жумон Писмиқ унинг авзойини кўриб, энди бирдан-бир соғ чап кўзининг ташвишига тушиб қолди. Азим Тажанг унга қичқирди:

— Хотинингни!.. Боя менга бориб нима девдинг?

— Боя... боя... — Жумон Писмиқ тили қалдираб қолди. Азим Тажанг иддао билан бостириб келди.

— Фулом қори билан хотинингиз ошуқ-маъшуқ экан, супада хотинингиз билан ишрат қилиб ётган еридан қорини ушлаб чиқдик, демабмидинг, сингилталоқ?! Энди ҳужрасида зўрлик қилиб турган экан, дейсан-а?!

Писмиқнинг нафаси ичига тушиб кетди. Мулзам кўзлари ер остидан Соли Совуққа мўралади. Эликбоши ҳам ўзини йўқотиб, дўстини қандай қўллаб юборишини билмай турганда, булар жонига Фосиҳ афанди оро кирди.

— Муҳтарам Азим афанди, — деди у, Тажангга ялтоқланиб. — Одамзод хатодан холи эмас, афандим. «Ҳужрасида хафа қилаётган экан» дейиш ўрнига «супада айш қилиб ётган еридан ушлаб чиқдик», — деса не ажаб? Ҳужра нима-ю, супа нима, а, афандим? — Фосиҳ афанди чинқиришгача борган ингичка товуши билан Тажангдан сўради.

Тажангнинг кўзларида қон уйиди.

— Аралашма сен, итнинг урғочиси! — деди у Фосиҳ афандига кўзлари билан ғажиб ташлагудай олайиб.

Фосиҳ афанди кичкина калласини ўзининг тор, камбар елкалари ичига яширди. Тажанг бўлса қоплон ҳам-

ласи билан Писмиқ гирибонига чанг солди. У хирил-лаб, Тажангнинг пайдор панжасини бўғизидан айир-моққа бошлади. Мингбоши ўрнидан туриб кетди. Жў-рахон айвонга, отасининг панасига қочиб ўтди. Мир-қосим қилич сопини ушлаб югурди. Соли Совуқ дам сайин кўкариб, кўзлари косасидан чиқиб бораётган дўсти бўғиздаги қўлларига осиди. Фуломжон қабих можародан эмас, унинг замиридан маҳзун эди.

Мингбоши айвондан туриб қичқирди:

— Жиннилик қилма, Азим, қўйвор!

Аmmo мингбоши — қайнатанинг пўписаси куёви-нинг шахтини синдиришга ожизлик қилди. Бутун юзи қулоқларигача кўкариб, қўллари ёнига шилвираб туш-ган Писмиқ ўлим тусига кириб борди. Бу ҳол Соли Совуқни жуда ёмон кўрқитиб юборди. У шошиб-пи-шиб Азим бойваччани кўкрагидан итарган эди, Азим унинг киңдагига ўхшатиб тепди. Соли Совуқ юмалоқ бўлиб ўтириб қолди. Ана шундан кейин Фуломжон оғир одимлар билан Азим Тажанг ёнига келди-да, ўнг қў-лини унинг елкасига қўйиб туриб:

— Бойвачча, илонни қўйруғидан эмас, бошидан ян-чадилар! — деди, кескин товуш билан.

Шу сўзлардан кейин Фуломжон, дили бирдан ёриш-ганини, ичида қувонч уйғонганини сезди. Бу олижа-ноб, инсоний сезгини ва унда ҳеч маҳал кўрилмаган бу хил ажойиб қувончни уйғотган нарса — душман-нинг абгор бўлгани эмас, пасткаш бир махлуқнинг танти чангалида жон бераётгани ҳам эмас эди, йўқ, Фуломжондан турмуш ҳақиқатини яшириб келган кўз пардасининг батамом йиртилгани эди. Бошига тушган ва тушаётган адолатсизликлар бу қора парданинг йир-тилишига озмунча таъсир қилмади. Бир маҳал макта-би қийратилганда шаҳарга тушиб Қудратга ҳасрат қил-гани, Қудрат буни бир муаллима ёнига бошлаб борга-ни ҳозир эсига тушиб кетди. Ўшанда Фуломжон ала-мига чидолмай қозидан ўч олмоқчи эканини айтганда, муаллима унинг гапига кулди. «Шундан кейин Қора-булоқда дориламон бўлади-ю, сиз мактабингизни очиб юборасизми? Йўқ, халқ бошидаги бадбахтлик томи-ри ўз ризқини жуда узоқдан, Қорабулоқлар чўкиб ётган ҳақирлик қаъридан олади. Қози нима — илон-нинг қўйруғидай гап. Илонни бўлса, ўзингиз биласиз, қўйруғидан эмас, бошидан янчадилар. Ҳозир ҳамма

ҳаракат шунинг устида. Аммо бу осонликча бўладиган нарса эмас. Бу — кураш. Курашда эса гоҳо қўлингиз баланг келади, гоҳо паст. Қўл баланг келганда суюниб хотиржамликка берилмаслик, паст келганда эса кўнгилни чўктириб, курашни бўшаштирмаслик керак. Нимагаки, ҳар иккаласи ҳам баб-баравар зарарли», деган эди у. Фуломжоннинг белига мадор киргандек бўлди, чунки у юқоридаги сўзларни айтаётганда муаллима гўё ўз ёнида турар, йўқ-йўқ, у Фуломжоннинг қалбида туриб гапирар эди. — Шундай, бойвачча, илони бошидан янчадилар.

Азим Тажанг сабабига ўзи ҳам тушунмаган бир итоат билан Фуломжонга қаради. Энди унинг раҳм билмас юзида қонсираган жаллод кўзлари эмас, ҳурмат учкунлари чақнаган шафқат кўзлари бор эди. Фуломжон шу кўзларга тикилиб туриб:

— Қўйворинг, у айбдор эмас, — деди.

Азим Тажангнинг чангаллари айрилди, уларнинг орасида Жумон Писмиқнинг калласи шилқ этиб кўкрагига тушди.

Фуломжон ўз ерига қайтди. Гувоҳлар бири қорнини кучоқлаб, иккинчиси ерда беҳуш юмалаб ётарди. Орага совуқ жимжитлик тушди. Мингбоши гапни нимадан бошлашни билмай ерга узоқ тикилиб турди. Кейин бошини оғир кўтариб, Фуломжонга қаради. Фуломжон сўз навбати ўзига келганини англади.

У бу қабиҳ найрангбозликдан қаттиқ назабга келсада, ўзини оғир тутиб, оғир сўзлашга ҳаракат қилди. У ўз изоҳларига ўтишдан аввал, гувоҳларга бир қатор саволлар беришни лозим топди. «Жабрдийданинг» ҳам, гувоҳларнинг ҳам думи хуржунда гаплари, айниқса икки гувоҳнинг бир қолидаги таъкид ва ҳаволалари шундай саволлар берилишини талаб ётарди.

— Гувоҳлар жавоб беришга қодир бўлсалар, бир неча масалани аниқлаб олмоқчи эдим, — деди Фуломжон, назокатли бир кесатиқ билан.

Мингбоши миршабига буюрди:

— Турғиз икковини!

Гувоҳларни Мирқосим йўлаб турғизди. Жумон Писмиқ инқиллар, аҳволи оғир эди. Фуломжон саволни Соли Совуқдан бошлади.

— Эликбоши, сизлар меникига келганларингизда, мени чақирганларингизни эшитиб ҳовлидан югуриб чиқмадимми?

Соли Совуқ Фуломжоннинг кўзларига бақрайиб туриб безрайганича:

— Йўқ, ҳужрангиздан тутиб чиқдик, — деди.

— Шундайми? — заҳарли бир истехзо билан сўради Фуломжон.

— Шундай.

— Жумон, сиз айтинг, — деди Фуломжон, салобатли товуш билан, — меникига нима мақсадда чилвир кўтариб бориб эдингиз?

Жумон Писмиқ ўзини беҳолликка солиб жавдиради. Соли Совуқ жавоб қилмоқчи эди. Фуломжон қўймади. Ниҳоят, Жумон Писмиқ:

— Ўзим, — деди, беҳол, нимжон товуш билан.

— Уни ким берган эди сизга? — яна Фуломжон сўради.

— Мулла Соли.

— Балли, кифоя. Мулла Соли, сиз жавоб қилинг: жиянингиз меникида эканини, мен унга гўё зўрлик қилаётганимни сиз қаердан билиб ёрдамга югуриб кела қолдингиз? Сиз-ку поччангизникида эдингиз, шундоқ эмасми?

— Шундоғ, — Соли Совуқ бундан маъқул жавоб тополмай, анча ўйланиб турди. Кейин бақа бурнидан пинғиллатиб шу сўзларни чиқарди: — Шундоғ, сизни бир кўриб чиқай деб кирувдим-да...

Ҳамма хахолаб кулиб юборди. Писмиқ ҳам кўзларини чақчайтириб дўстига бир қараб олди. Фуломжон кулмади, у янги савол билан Соли Совуқ юрагига наштар урди:

— Мана шундай тўполонда, ҳокимнинг келишига каллаи саҳардан тайёргарлик кўра бошлаган поччангизнинг эшигида ишингиз бошингиздан ошиб-тошиб ётган вақтда, бир ёнингизга Жумонни чилвир билан, бир ёнингизга миршабни қиличи билан олибсизу, мени кўриб чиқай деб, қадр қилиб келибсиз-да, шундоғми?

Бу савол ва бунинг мантиқий хулосаси асосий гувоҳни узил-кесил барбод қилди. У кўзини ерга тикиб, бошини кўтаролмай қолди. Азим Тажанг Соли Совуқни уриб юборгудек бўлиб бир хезланиб қўйди. «Иҳ» деб мушт ўқталди-ю, урмади. Ёнида турган Фуломжон уни қўлидан тутиб қолди. Фуломжон мантиқли тадбири билан ўзининг тўғрилигига, ҳақлигига

ишонч туғдирувчи бамаъни гаплари билан Азим Тажанга ёқиб қолган эди. У Фуломжонни шу вақтгача танимагани учун афсус еяр, ошкор бир таважжуҳ билан унга қараб-қараб кўяр эди.

Гувоҳларнинг дабдаласи чиққандан кейин Фуломжон деди:

— Бўлиб ўтган мана шу гапларнинг ўзи ҳам жабрдийда Жўрапошша эмас, жабрдийда, мен эканимни, мен туҳматчилар қурбони бўлиб турганимни исбот қилишга етиб ортади. Шундай бўлса ҳам, Азимжон бойваччани бутун тафсилот билан мукамал таништириш учун бу можарони айтиб беришга мажбурман, чунки бу ерда менинг шаъним қанчалик ҳимоят талаб қилса, Азимжон бойваччанинг шаъни ҳам шунчалик ҳақиқат талабида эканини унутмаслик керак.

Ана шундан кейин Фуломжон «Бир келиб кетсин» ашуласини айтиб турганда райҳон тушганидан бошлаб, эшигидан ҳайдаб чиқиб кетилганига қадар бўлиб ўтган воқеаларнинг ҳаммасини батафсил сўзлаб берди.

— Менинг бир гуноҳим, — деди у, сўзининг охирида, — «туш» деганда тушмаганим бўлса, иккинчи гуноҳим, — ўриқдан ўзимизникига тушиб кетаётганимда Жўрапошша орқамдан: «Менинг совунимга кир ювмабсиз! Шошмай туринг, кўзингизни мошдай очиб кўйганимда биласиз!» деган огоҳига шунчаки гап деб қараганим, натижада унга эҳтиёт чорасини кўрмаганимдир. Мана шундай қилиб, менда ҳеч қандай гуноҳ йўқлигини кўрдингиз.

Фосих афанди сапчиб ўрнидан турди-да, Фуломжонга ўқрайиб:

— Шошманг, афандим, — деди, — шошманг, у қадар эмас! Йўқ, йўқ, йўқ! Сиз ўйлаган қадар осон эмас, афандим, гуноҳдан қутулиб кетишингиз! Қуруқ гап — қулоққа ёқмас, ҳа, афандим! Гувоҳ кўрсатинг, гувоҳ!

Жўраҳон Фосих афандининг сакраб-силкиниб юриб айтган гапларидан ҳимоя топиб қадини анча тиклаб олди. Кейин эрига қараб, ўзини оқлашга тушди:

— Ҳамма гаплари ёлғон. Азимжон ака, кейин ўзим айтиб бераман. Бу ўзини оқлаш учун менга шундай туҳмат қиляпти. Менинг гувоҳларим бор. Оқ бўлса нимага гувоҳ кўрсатмайди? Кўрсатсин!

— Гувоҳинг борми? — деди мингбоши ҳам Фуломжондан, қизининг талабини қувватлаб.

— Гувоҳим йўқ!

— Бор! Мен! Мен гувоҳ!

Нафрат ва ҳиддат билан тўлиқ бу дадил овоз ҳамани ҳайрон қилди. Фуломжон бўлса бутунлай тушунолмай қолди. Бу нотаниш хотин овози Жўраҳон ёнида турган эски паранжи ичидан чиққан эди.

Мингбоши шошиб:

— Сен кимсан? — деб сўради. У ҳам буни овозидан танимаган эди.

— Мен чўрингиз, Кароматман, — деди хотин.

— Хоним... а, хотин! — деди Фосих афанди, «хоним афанди» дейишни чўри учун ортиқча шараф деб фаҳмлаб. Кейин бу хатосини дарҳол «хотин» сўзи билан тўғрилади. — Хотин — чўрининг гувоҳлиги бузоқнинг тирақайлашидай гап, борадиган жойи...

— Нима учун? — деди Каромат, ичидан чиқиб келган бир чинқириқ билан. — Нима учун бузоқнинг тирақайлашидай гап бўлар экан? Чўри одам эмасми? Ё мен одамнинг яримтасими? Бир бечорага тухмат қилишса-ю, билиб туриб, кўра туриб жим ўтирсам, гуноҳ бўлмайдами? Сиз эшитгингиз келмаса эшитмай кўя қолинг. Мен адолат қилаётган мингбошига айтаман. Майли, Жўрапошша қизи бўлса ҳам айтаман. Иннайкейин, Азимбой ҳам эшитсин, хотини нима ишлар қилиб юрганини билиб қўйсин!

Каромат куйиб-ёниб гапириб турганда, мингбоши эрталаб уни катта уйда кўрганини, хотини кийиб туришга кўйлак берганда олмасдан чиқиб кетганини эслади. «Оббо, оёғимнинг тагидаги заминда шунчалик дарз борлигини билмабман-да. Душманларим ташқарида десам, ичимда ҳам бор экан-ку». Унинг хаёлини Азим Тажангнинг гулдуриси тарқатди.

— Гапир, мен эшитаман, — деди Азим Тажанг, Кароматга.

Чўри гувоҳлик бера бошлади.

— Эрта-метан сигирларни соғиб, хамирни қориб, энди гулларга сув сепаётувдим, Жўрапошша Мадаминхўжанинг қизи Ҳаётхонни гулзор четига тортди-ю, ранги ўчиб бир нималар сўрагандай бўлди. Нималар сўраганини билмайман, бировнинг гапини пойлаб эшитиш уят-да. Лекин гапириб туриб, Фуломжоннинг она-

си томонга калласини бир силтаб қўйганига кўзим тушиб қолди. Иннайкейин, гулзор ўртасидаги чорпоёга келиб ўтиришди. Мен сувимни сепавердим. Шу маҳал Жўрапошша бўйнидан қум марварид маржонини чиқарди-да, ипини шарт-шурт узиб, марваридларни кигизга тўқди. «Ипи ўлгур чириб қолди, шуни бошқатдан териб беринг, ўртоқжон», деди. Ўзиям унчамунча маржонлардан эмас, ўн икки шода-я! Мунчани тергунча юрагинг қон бўлиб кетади. Ҳаётхон бечора ип эшиб, марваридларни теришга ўтирди. Жўрапошша бўлса валишга¹ кириб кетди. Узум егиси келгандир-да. Сувни сепиб бўлувдим, эликбоши қўй сўяётган экан, қарашиб юбор, деди. Қарашдим. Чўри бўлганингдан кейин қар хил ишларни қилавериб, кўзинг пишиб қолар экан. Ёғни ёққа, гўштни-гўштга энди ажратиб бўлай деганимизда, Жўрапошша келиб қолди. Рангида зигирчаям қон йўқ, оп-оқариб кетибди. Тоғасини бир четга тортиб, қулоғига роса гап уқтирди. Нималар деганини билмайман. Қулоқ солганим йўқ-да, менинг нима ишим бор! Ҳа, тоғаси сўйилган қўйнинг ипини олди-ю, шошиб ташқарига чиқиб кетди. Мен, гўшт-ёғни ташиб бўлиб, ҳовлининг тўрисиغا ўрик тергани бордим. Эрталаб Бегойим: «Фуломжонларнинг қантак ўриги тўкилиб ётибди, териб келгин» деб тайинловди. Ҳеч нарсадан хабарим йўқ ўрик териб турсам, Жўрапошша, кичкина шоти бор эди, шуни кўтариб келиб қолди. Деворга қўйиб, шотига чиқди. Девор ўлгидай баланда-да, бўйи етмади. Пастга тушиб, шотини тиклаб қўйди. Мени ўрик териб турган еримдан чақириб, ушлаб тур, деди Ушлаб турдим. Жўрапошша қийналиб юриб чиқди. Тикка шотидан чиқиш қийинда. Чиқиб олиб, девор устидан нарёққа қаради. У ёқ — Фуломжонларнинг ҳовлиси. Мен нима қиларкан, деб эсим оғиб турдим. шу маҳал Фуломжонларникидан эликбошининг: «Фуломжон! Ҳо, мулла Фулом» деган овози эшитилди. Шу топдагина мингбошиникида юрувди, дарров бу ерга етиб кепти-я, деб бир ҳайрон бўлувдим-а! Ҳа, Жўрапошша тоғасининг овозини эшитди-ю, «ановини обер» деди. Ановиси нима бало экан деб у ёқ-бу ёққа қарасам, девор тагида арқон ётибди. «Арқонни ол, бир учини менга бер», деди. Айтганини қилдим. Белини арқон билан боғлаб, бир учини менга

¹ Ишқомга.

тутқазиб қўйди. Кейин сочини ёйди, тўзғитди, девор тупроғини юзига суртди, этагини тишлаб йиртди. Мен шундоғ оғзим очилиб, ванг бўлиб қолдим. Нимага бундай қилганини билиб ўтирибманми? Ҳа, девордан яна жиндек қараб турди. Кейин, «Арқоннинг учини маҳкам тут, қўлингдан чиқариб юборма тагин! Девордан ошаман, жиндай-жиндайдан бўшатиб турасан», деб тайинлади. Айтганини қилдим. Уят бўлса ҳам айтай, бировниқанда нима қиларкин, деб мен ҳам шоти билан деворга чиқдим. Одам қизиқар экан-да. Ҳа, деворга чиқиб қарасам: буйин-кўкраklarини бураб кўкартиряпти: вой ўлай, дедим. Кейин лабини тишлаб қонатди, сочини яна баттар тўзғитиб, Гуломжонларнинг ичкарисига қараб кетди. Мен девордан кўриб турдим. Жўрапошша муйишга келди-ю: «Войдод! Зўравоннинг дастидан дод!» деб лўлилик қилди. Мен ҳаммасини девордан кўриб турдим. Кейин эликбоши билан анави имонсиз Писмиқнинг сассиқ гаплари эшитилди. Ярим чойнак чой ичгулик вақт ўтмай, бўйнинг узилгур икки балохўр гуноҳсиз бир бечорани ўз уйидан ҳайдаб чиқишди. Жўрапошша арқондан осилиб яна ўзлариникига ошиб ўтди.

Аттанг! Жўрахон ўйлаган, Соли Совуқ маъқуллаган, Жумон Писмиқ қувватлаган, Мирқосим миршаб бош қўшган ва Мадумар мингбоши ҳимоят қилган комедия ниҳоясига етганда мачит томидаги карнай-сурнай пардани барвақт тушириб қўйди!

Ҳоким келди!!!

Ўнинчи боб

Катта бувининг невараларидан бири

Лапанглаб югурган мингбоши гузарга аранг етиб келганда, ҳоким тўра алақачон одан тушиб, туз-намак қабул қилаётган эди. Мадумар мингбоши буни самовар айвонидан, ҳокимнинг орқа томонидан кўрди. Шошиб ўтмоқчи эди, ҳокимга соқчилик қилиб келган солдатлар йўл қўймади. Ана шундан кейин «мен мингбошиман» деб кўрди — бўлмади, муддаосини русча тушунтирмоқчи бўлиб: «Меники волостной», деди, бунга ҳам қулоқ солишмади. Мингбошининг жаҳди чиқди. Ўзига эмас, уни ўтказмаган ҳоким соқчиларига ҳам эмас (ҳай-ҳай, буларга тил тегизиб бўладими!),

йўқ, шу топда қаёққадир гумдон бўлган Мирқосим миршабга жаҳли чиқди. Мадумар уни кўзи билан қидириб кўрди — топмади. Шосула орқасидаги садақайрағочда осиглиқ кийимини, камарини, қиличинини, жиғалик силласини кўрди — уларга қўли етмас эди. Мана шу ерда мингбошининг дуди осмонга чиқди. Эрталабдан бери бошига тушган шўришларни бир-бир ўйлаб, дунёда шу бутунгичалик абгор бўлмаганлигини эслади. Кейин: «Яна нималарни кўрсатар экансан бугун, худо-ей!» деб ўйлади.

Ўртада қози, унинг бир ёнида ҳокимга аталган кимхоб тўн билан Содиқ амин, иккинчи ёнида зарбоф тўн билан Ҳаким бойвачча турар эди! Гиёсиддин аъламининг кўсовга ўхшаган қоп-қора қўлларида эса турли нозу неъмат, ширин-шакар қанд-курс, патир-ширмонлар билан безатилиб, устига шойи рўмолчада қитдай туз қўйилган каттакон баркаш бор эди. Ҳоким соқоли тоза қирилиб, қора мўйлови мойлангандай йилтираб турган ўрта ёшли бақувват бир ўзбекка юзланиб қозининг қўлига бош ирғади. Ўзбек қози қўлидаги баркашни олди. Ана шундан кейин Содиқ амин билан Ҳаким бойвачча баравар олдига юриб, бири ҳокимнинг чап елкасига, иккинчиси ўнг елкасига қимматбахо оғир тўнларни илди. Қози худди шу маросимни кутиб тургандек, фотиҳага қўл кўтарди ва «Финляндия, Эсландия, Курляндия, император» сўзларини ўзича бузиб дуо қилди:

— Ўрусия мустабиди, Лаҳистон подшоҳи, филлар, эслар, кўрлар ҳамда жамики Ўрусия оқ ва қолмиш халқларининг кинози каби Некалай иккинчи эмбратур аъзамларига ҳамда аларнинг оилаи олияларига биз осий ва мутеъ қуллари оллоҳу таолодин узоқ умр ва сихатлук ҳамда давлатларига кучу қувват, тахтларига баракат ва душманларига ўлиму фалокат тилайдурмиз. Омин, умрлари узун, давлатлари зиёда бўлсун!

— Омин!

Қозининг қалтироқ овозини аъёнлар гулдираб қўлаб юборишди. Халқ ҳам қўл кўтарди-ю, лекин ун чиқармади. Бу ҳол аъёнлар орқасида, оломоннинг ўнг қанотида, ҳокимга яқинроқ ерда турган Фосих афандини жиғибийрон қилди. У одамларга калласи билан, турли имо-ишоралар билан зуғум қилар, паст, лекин ғазабли товуш билан: «Омин» деб бақиринглар,

қулинглар, илжайинглар!» деб ғижинар, бир илжайиб, ҳоким тўрага, бир хўмрайиб халойиққа қарар эди.

Халққа ғижиниб, нафратланиб зуғум қилаётган Фосих афанди бирдан ёнида пайдо бўлиб қолган Қудрат тақачини кўрди-ю, дарров ўзини супа томонга урди. Супага келиб, додхоҳнинг мингбошилиқ ашқол-дашқоллари ва кийим-бошларига кўзи тушди. «Ўзи қаерда экан?» деб аёнлар орасини, ҳоким ён-верини қаради, мингбоши ҳеч ерда йўқ эди. «Бечора, кийим-бошлари бу ерда қолгани учун, ҳокимдан уялиб чиқолмай ўтирибди шекилли», деб ўйлади-да, ҳамма кийим, шопу камар, жиғаю салласини кўтариб, мингбошиникига югурди. Буни мингбоши кўриб турган эди. Фосих афанди одамлар орқаси билан юриб бориб самовар четига етай деганда, мингбоши уни чақириб олди.

Ҳокимни кутиш маросимининг дуойи фотиҳа қисми тугаб, азиз меҳмон шосупага таклиф қилинганда, у бирдан мингбошини йўқлаб қолди.

— Мезбон қани, Тешабой? — деди у, рус тилини немисларга хос бир талаффуз билан бузиб.

Ҳоким «Тешабой» деб атаган киши Фосих афанди билан нима ҳақидадир қизишиб, асабийлашиб гаплашиб турган эди. У ҳокимнинг саволини эшитиб:

— Мана! — деди-да, расмий кийим-бош ичида даб-даба ва тантана билан келаётган Мадумар мингбошини кўрсатди.

Мингбоши супага яқинлашганда қадамини майдалаштириб, тезлаштириб, бутун гавдаси билан букилиб, олдинга югурди. Ҳоким супада ёнбошлаб ётган ерида тўрт бармоғи қимматбаҳо олтин узуклар билан безалган чўзинчоқ панжасини узатди. У югуриб бориб шу панжани кўзларига суртди. Кейин тортиниб, ийманиб узр сўради:

— Уйда зарур ишлар билан тутилиб қолиб, тўрамни отдан ўзим тушуrolмадим, маъзур кўрадилар-да.

Ҳоким унинг гапига тушунмаган бўлса керак, «бу нима деяпти?» дегандек қилиб бояги хушмўйлов ўзбекка қараган эди, у мингбошининг узрини таржима қилиб берди. Ҳоким қўл силтади, мингбошининг ўзига ҳам, узрига ҳам парво қилмай, баркашдаги пистага қўл урди.

Мадумар ҳокимнинг совуқ муомаласини кўриб ичи-

дан зил кетди. Унинг кўнглига кўп хунук гаплар келди: «Ҳали муомала шу бўладиган бўлса шўрим қуриди. Содик хотингалокдан хавфим зўр эди-я, мана хавфим тўғри чиқди. Менинг йўқлигимдан фойдаланиб, ҳокимга тўн кийгизди, мана энди пинжиги кириб олиб қилган ҳиринг-ҳирингини қаранг!» деб ўйлади. Кейин куёвининг нарёқда Фосиқ афандига қилаётган дағдағасини эшитиб, ўша томонга кетди. Бойваччанинг дағдағаси зўр эди.

— Мен сизни одам деб юборсам, ҳайвондан баттар иш қилибсиз-ку! — дея эди у Фосиқ афандига. — Мен нима деган эдим? Ҳоким деса, бой деса, фуқаро юзини тескари ўтириб олади, ўшаларни ширин сўз билан йўлга солинг, демабмидим? Кийим-бошларини қаранг! Хўмрайиб туришларини қаранг! Бири-биридан хароб, бири-биридан баттар! «Ясангириб чиқаринг», деб тайинламабмидим сизга? Нима учун деворларга гилам қоқмадинглар? Нима учун ҳамма ёқни палаклар, сўзаналар билан ясамадинглар? Нима учун ҳоким йўлига поёндоз солмадинглар? Сиз ҳам одаму, эшак ҳам махлуқ-да, а?

Мадумар Фосиқ афандининг ҳолини кўриб: «Хўжайинлик бўлиш ёмон-да, дами чиқмай қолди-а, заниталоқни!» деб ўйлади.

• Тешабой ҳамон бўғилар эди:

— Ҳоким келганда сиз йўқ, ҳалиги бир замбил сассиқ қорин йўқ! Бу қандай расвогарчилик? А? Э, лаънат сендақа хунасаларга!..

Тешабойнинг жиғибийрони Мадумарни унга яқин йўлатмас эди... Ўзи ҳақидаги кўрс, совуқ гаплар эса, «мингбоши бўлиб келаётмаганмикан?» деган иштибосини тасдиқлагандай бўлди. Шу хунук гапларни эшитиб Мадумар: «Бу ёқда ҳам дилисиёхлик!» деб ичичидан хўрсинди. Шу вақт Тешабой худди орқасида кўзи бору қайнатасини кўриб тургандек, бирдан ўтирилди-да, сўрашмасданоқ савол берди:

— Ҳамма эшитганми?

Бу дудмал саволга Мадумар аввал тушунмади, кейин таваккал қилиб:

— Эшитган, — деди.

— Эшитган бўлса, нимага ҳамма чиқмабди? — Тешабой яна зуғум билан сўради.

— Сизларни кечки салқинда келади деб эшиттир-

ган эдик, — деди мингбоши, одамларнинг йиғилмаганига сабаб кўрсатиб.

Шу қисқа савол-жавобдан кейин Тешабой ҳоким томонга кетди. Ана шундагина Фосих афанди ўзига келди ва гўдак боланикига ўхшаш кичкина муштини торгина кўкраги олдида силкитиб, мингбошига ўдайланди.

— Шу гапларнинг ҳаммасини айтувдим-а, сизга, афандим! Бажармадингиз! Қулоқ солмадингиз! Шарманда қилдингиз!

— Бажараман деб ўлишим керакми? Ҳо анови кўзи олайганлар унамаса нима қилай? — деди мингбоши, ўзини оқлаб.

Ҳоким Тешабой билан нималар ҳақидадир гаплашгандан кейин, ёнбошлаб ётган еридан турди-да, шпор тақилган чанг, ифлос хром этиги билан шойи, бахмал тўшакларни, оппоқ дастурхонни босиб ўтиб, супанинг четига келди. Тешабой ҳам кавушини ечиб супага чиқдида, унинг бир ёнига бориб турди. Хушмўйлов ўзбек эса (тиломоч бўлса керак) тўранинг иккинчи ёнидан жой олди. Айни замонда Фиёсиддин аълам, Ҳақимжон бойвачча, Содиқ амин, Салим амин, Асад қори ва бошқа аъёнлар ҳам ҳокимнинг чап томонига, супа яқинига ўтиб қўл қовуштирдилар. Мингбоши, бундан беҳабар, у Фосих афанди билан сўзлашиб турар эди. Супадан жуда нарида, марвартак тутлар салқинида, мачит девори орқасидаги дўконлар айвонида худди хавф олдидаги кирпитикон сингари хурпайиб олган оломон эса, узоқдан момағудурақлар билан босиб келаётган ҳайбатли қора булутларга ваҳим еб қараган паноҳсиз сайёҳдек, ҳокимнинг совуқ кўзларига, икки бошли бургут шакли қадалган ялтироқ шапкасига, қашқарлик бойлар хачирининг серҳашам тўқимига ўхшаш заррин эполетларига, бўйнидан осилиб тушган аксельбандига, қимматбаҳо юнг матодан тикилган нос ранг формасига, кенг камарига осиб олган узун, тўғри қиличига хўмрайиб қараб турар эди. Ҳокимнинг новча, ҳайбатли қомати олдида ўзининг ўрта бўйи, силлиқ, ихчам гавдаси, қора қош ва қора кўзи, тевараги текис қилиб қирқилган қора соқол ва чиройли мўйлови, хитойи жужунчадан тикилган узун камзули, бошида силлиқ қилиб ўралган ихчам симоби салласи, оёқларида амиркон маҳсиси билан замонаси-

нинг қорни катта бойларига сира ўхшамаган Тешабой ҳам одамлар назаридан четда эмас эди.

Ҳоким додхоҳ томонга қичқирди:

— Мингбоши!

— Лаббай, тақсир! — Мингбоши дарҳол етиб келдида, аъёнлар олдида тўхтаб, ҳокимнинг газабли юзига термилди. Қўллари дўппайган қорни устида қовуштирилган эди.

Ҳоким тилмоч орқали зуғум билан сўради:

— Бўлис тинчми? Хавф-хатар йўқми?

— Жаноби олийларининг сояи давлатларида, олоҳга шукур, бўлисимиз тинч ва хавф-хатарлардан холи.

— Солиқ, ўлпон, тўловлар қандай?

Ҳокимнинг бу саволи мингбошини ўйлатиб қўйди. У ҳозир ўзини икки ўт орасида тургандек ҳис қилар, қаёққа талпинса ёнишидан қўрқар эди. «Тўламаган бор» десам, «Нега ундирмадинг?» деса, «Ҳамма тўлаган», десам, «Хужжат кўрсат» деса! Ундай десам ҳам балога қолар эканман, бундай десам ҳам, яхшиси: «Тўламаганлар бор», дея-ю, калтак синса ҳам халқ бошида синсин!» деб ўйлади. Кейин нажот йўлини топгандек:

— Тўламаганлар бор, тўрам, — деб дадил жавоб қилди.

Ҳоким худди шу жавобни кутиб тургандек: «das Schwein, des Teufel, der Hund, der Esel...»¹ каби немисча ҳақоратларни аралаштириб русча қичқирди. Екатерина бувисининг маҳрига тушгандек, Украинанинг Херсон, Николаев сингари районларини Schwars meer deutschland² деб аташга сурбетларча ўрганиб қолган бу Бавар от заводчисининг Николай II Россиясида Фарғона уездларидан бирида ҳоким бўлиб олган ўғли рус мужигининг нонини еб, рус подшосининг шонини кўтариб юрса ҳам лекин булар унинг русча гапириб, немисча иш кўришига халақит бермас эди.

— Ҳаммангни сибирь қиламан, die Schwiene³ — деб қичқира бошлади ҳоким. — Подшоҳнинг ҳақини ейдиган аблаҳларни wi Hun⁴ жазолайман, zum Teufel!⁵ —

¹ Чўчка, шайтон, ит, эшак.

² Қора денгиз Германияси.

³ Чўққалар!

⁴ Итдай.

⁵ Шайтонча.

Кейин мингбошига ўшқирди: — Нега чора кўрмадинг, Esel!

Мингбоши қалтиради, уни ҳокимнинг даҳшати зил кеткизиб юборган эди.

— Гашир! — деди ҳоким, яна ҳам даҳшатли қичқириқ билан.

Мингбоши гапирди, лекин тугилиб, қалтираб гапирди.

— Тақсир, рост гапни айтсам, тўламаганлар жуда кўп. Бирини жазоласанг иккинчиси, иккинчисини жазоласанг, эҳ-ҳа, нари ёқда тўлиб ётибди. Ҳаммасини жазолашга куч керак экан.

— Кучинг етмадими? — деди ҳоким, захарханда билан қичқириб. Кейин соқчилар томонга ҳайқирди:

— Ясовул!

Ясовул қилич сопини ўнг қўли билан, қин белини чап қўли билан ушлаган ҳолда шпорларини жаранглатиб югуриб келди. Ясовулнинг қилични суғуришга чоғланиб югурганини ва ҳокимнинг газаб билан турганини кўриб, Мадумар у ёқда турсин, оломон ҳам: «Мингбошини ҳозир чопиб ташлатади», деб ишонган эди. Ясовул этигини этикка уриб, шпорларини жаранглатиб туриб честь билан бирга:

— Слушаюсь, вскорь! — деганда, мингбоши калласини елкаларига тиқиб ўзини аъёнлар ичига урди.

Аммо қарға қарганинг кўзини чўқимади.

— Тиз солдатларингни! — деди ҳоким ясовулга.

Ясовул яна бир қур: «Слушаюсь, вскорь!» деб честь берди-ю, шпорларини жаранг-журунг қилиб кескин орқага бурибди ва оёқларини топ-туп этказиб бир неча қадам босгач, бўғиқ, хирқи товуш билан қичқирди:

— Стройсь!

Йигирма беш чоғли солдат қўлларида милтиқ, ёнларида қилич билан ҳоким амрига тайёр бўлди. Ясовул уларни саф билан супа ёнига келтирди. Улар милтиқларини оломонга ўқталиб, ҳар дам отишга тайёр турардилар. Тагидан қайнаб, ҳаракатланиб ётган гирдоб юзини кучли шамол жараёни лапанглатиб кетгандек, милтиқлар ўқталганда халқ ҳам бир қўзғалиб, тўлқинланиб олди. Лекин ҳеч ким гузарни ташлаб кетмади. Бир-бирининг орқасига ҳам ўтмади.

Ҳоким қуролли солдатларга ишора қилиб:

— Мана куч! — деди мингбошига.

Мадумарга жон кирди, салқи юзи жилмайди.

Ҳоким йигирма беш солдатнинг кучи ўзига ўтиб қолгандек, кучана бошлади:

— Подшоҳнинг ҳақини еб, газнасига зарар етказётганлар ким? Гапир!

Мингбоши аъёнлар орасидан чиқиб, яна бояги жойига келиб турди. Кейин бир ҳокимга, бир халойиққа қараб олиб, солиқ тўламаганларни санай кетди. Ҳеч кимни аямади, биронтасини яшириб ҳам қолмади. У: «Бу одамлар солиқ тўламай, қонунга бўйсунмай юришлари билан ўзимнинг ҳам обрўйимга катта зарар етказишяпти», деб ўйлар эди. Мингбоши назарида, яна шундай бебошлардан қасос оладиган пайт келган эди. Шунинг учун у Ҳасан сўфидан тортиб, то Матқовул қоровулгача ҳамма боқимондачиларни бир-бир санаб чиқиб, бир неча минутга чўзилган ҳисобини шу сўзлар билан тугатди:

— Подшоҳ аъзамларининг ҳақларига жавр қилиб келаётган мутгаҳамлар мана шулар. Буларни жаноби олийларининг ўзларига ҳавола қилдик, жазоларини ўзлари берсинлар...

Ҳокимнинг жийрон мўйлови учди, сариқ қошлари чимирилди, узун, совуқ юзи тиришди, зағча кўзлари олайди ва қатор терилиб турган оппоқ тишлари орасидан шу сўзлар зўрға-зўрға йўл топиб чиқди:

— Verflucheh Bandifen!¹ Ё боқимондаларни тўлайсан ҳозир, ё ҳаммангни оттириб, уйингга ўт қўйдираман! Лаънати бандитлар!

Шу он Ҳасан сўфи халойиқ ичидан ҳассасига таяниб олдинга чиқди. Ҳамиша кулиб турадиган меҳрибон чехраси оғир ўйлар жараёни уриб чиққандек ҳозир жиддий эди. Милтиқ ўқталганлардан қўрқмай гузарнинг кун тушиб турган қайноқ ерига, ўртасига етиб тўхтади-да, мўйсафид бошини азод кўтариб:

— Бизни оттириб юбориш ё уйимизга ўт қўйиш осон нарса! — деди. Кейин ҳассаси билан ерни тақ уриб, гапини улади. — Бу эски дунё, ҳоким! Қонни кўра-кўра, ўтни кўра-кўра суяги қотган одамлармиз, ҳа! Бизни у қиламан, бу қиламан дегунча нима сабабдан тўламаяпсан бу лаънати солиқларни деб сўрасанг бўлмайдами, ҳоким? Уч йилдан бери сув деб еримиз

¹ Лаънати бандитлар!

ташна, ўзимиз ташна! Буни ўйламайсанлару нукул со-
лиқ дейсанлар, йигим дейсанлар, ўлпон дейсанлар, йўл
пули дейсанлар, у пули дейсанлар, бу пули дейсанлар!
Э, ўша лаънатиларни тўлаш учун бир ердан пул то-
пиш керакми? Пулни деҳқон қаердан топади; ери бўл-
маса, суви бўлмаса! Бунинг учун сув керак! Ер керак!
Қани ўша ер? Қани ўша сув?

Ҳоким уни ортиқча гапиртирмади. Шундай бўлса
ҳам, Ҳасан сўфи гапиришга ҳаракат қилди, лекин ҳо-
ким қўймади. У гузарга даҳшат солиб ўкирди:

— Боқимондачилар ўртага чиқсин!

Гузарни тўлдириб турган оломоннинг қарийб ҳам-
маси ўртага чиқиб Ҳасан сўфига қўшилди. Ҳоким бо-
қимондачиларнинг шунча кўплигини кўриб, ғалати ку-
либ қўйди. Бу заҳархандамиди ё қувонч — билиш
қийин эди.

Калла олиб ўрганиб қолган жаллод янги каллани
олаётганида кўз юмаганидек, ҳоким ҳам одамларни
отиб, уйларига ўт қўйиб одатланиб қолган киши со-
вуққонлиги билан ўшқирди:

— Қарзларингни тўламасанг ҳозир ҳаммангни ўқ-
қа тутаман!

Аҳоли ғалаёнга келди, қўрққанидан эмас, зулмга,
зўрликка, ҳақиқатсизликка чидамаганидан ғалаёнга кел-
ди.

— Отсанг от! Кунда ўлгандан бир ўлган яхши!

— Пулимиз бўлмаса, битимиз билан тўлаймизми?

— Сув бўлмаса, ер бўлмаса, иш бўлмаса, қаердан
пул топиб тўлаймиз!

— Уч йилдан бери сувимиз қуриб, ўзимиз қақраб
ётибмизу!

Ҳоким таҳдид қилиб сўради:

— Тўламайсанларми?

Бутун халқ бир оғиздан қичқирди:

— Тўлаёлмаймиз!

— Уч марта санайман,— деди ҳоким, боқиманда-
чиларни огоҳлантириб,— уч марта санайман, учинчи-
сида ҳам «йўқ» десанглар, кейин ўзларингдан кўр! Ясо-
вул! Учгача санаганимдан кейин ҳам «йўқ» дейишса,
командасиз ўт оч!

— Слушаюсь, вскорь!

Шундан кейин халқ ҳам қўзғолмади, асрлардан бе-
ри кўпириб, ўкириб урилган қудратли тўлқинлар ҳам

Йўқолмаган тоғдек, маҳкам тура берди. Одамларнинг зич орасини ёриб Фуломжон, Қудрат тақачи, Замон, Барот полвонлар олдинга ўтишди. Матқовулни бўлса одамлар тўлқини бояёқ олдинга чиқариб ташлаган эди. Фуломжонлар орқасидан яна ўттиз чоғлиқ бўз йигит қадалиб келди. Даҳшатли минутлар нафас сари яқинлашиб келмоқда эди. Ҳар жон милтиқларнинг ажал мўралаб турган оғизларига қарамасликка тиришиб, ҳокимни даҳшатли кўзи билан йиқиш пайида эди. Ҳамма бир-бирига туташиб бир тан, бир жон бўлиб кетгандек ғуж турар, бир хил нафас оларди. Ҳозир ўқузишлари лозим бўлган солдатлар ҳам қандайдир маъюс, хижил кўринар, қаршисида турган эски чопон, хароб оломонга очиқ кўз билан қарашга уялгандек кўзларини олиб қочар эдилар.

Ҳоким ваъда қилган рақамларни айта бошлади:

— Бир!

Қудрат тақачи, шу «бир» нидоси билан оломон ичидан олдинга отилиб чиқди. Ҳоким навбатдаги рақамини эълон қилди:

— Икки!

Қудрат тақачи, ўнг қўлини баланг кўтариб, солдатларга рус тилида хитоб қилди:

— Стой!

Ҳокимнинг «уч» нидосини Қудратнинг гулдурасли хитоби тўсиб қолди. Қудрат солдатларга билганича русчалаб гапирар эди:

— Стой! Братья! Кимларга ўт очмоқчисизлар? Тили бошқа бўлса ҳам, дили сизларники билан бир бўлган оғайнилариңизгами? Ахир сизлар ҳам шу камбағалларга ўхшаш эзилган, еру сувидан, бошпанасидан айрилган шўр пешоналар эмасмисизлар? Отманлар!..

Ҳоким «уч!» нидосини айтишга энди оғиз жуфтлаб қўл силтайман деб турганда Тешабой одамлар билан солдатлар ўртасига югуриб чиқди, қулочларини ёзиб, солдатларга кўксини тутди-ю, ҳокимга юзланиб баланг овоз билан мурожаат қилди:

— Ҳоким жаноблари! Боқимондачиларнинг гуноҳларини мен учун ўтинг! Ахир булар менинг ҳамқишлоқларим! Кечиринг, ҳоким жаноблари, қарзларини мен тўлай, сув керак бўлса — сув чиқариб берай, ер керак бўлса — ер очиб берай! Илтимос қиламан, ҳоким жаноблари, рухсат этинг, ғарибларга ёрдам қилай!

Ҳокимнинг юзида жилмайиш сояси кўринди. У бу дудмал табассумни мўйловлари остига яшириб:

— Отставить! — деб команда берди.

Ясовул командани такрорлади:

— Отставить!

Солдатлар милтиқларини ёнга оддилар. Жонларидан тўйган кишилардек, ўлиш ё қолиш бефарқдек безрайиб турган халқ орасида жонланиш бошланди. Таранг тортилган жон ришталари бўшалди. Аммо халқ ҳамма нарсага ишониши мумкин эди-ю, лекин бир тийин устида минг юмаланадиган бойдан бундай гап чиқишига ишаноламас эди. Эртага қиёмат деса ишониш мумкин эди-ю, лекин ўлгудай қаттиқлиги, хасислиги билан донг чиқарган Болта кўпаснинг ўғлидан бундай сахийлик келишига ишониш мумкин эмасди. Тешабойнинг ҳокимга қилган илтижолари ҳаяжонли денгиздай оғир-оғир нафас олиб турган халқнигина эмас, бундай нарсаларга сира ишанолмайдиган Қудратни ҳам шошириб қўйди. Ҳамма, шулар қатори Қудрат ҳам бир неча минут ҳайрон бўлиб турди. Қудрат «ҳамқишлоқларимга ёрдам қилай» деб ижозат сўраётган, ижозат сўраб ялиниб-ёлвораётган халқпарвар сахийнинг бошқа биров эмас, худди Тешабойнинг ўзи эканига, Тешабойни кўриб турган кўзларига, унинг илтижоларини эшитиб турган қулоқларига ишаномай қийналарди. Халқ ичида бошланган чуғур-чуғур, халқ юзида кўринган шодлик ва ғурур Қудратни кўрган-эшитганларига ишонишга ундар эди. У ўзини эзилган, хўрланган халқнинг бир зарраси деб билар, мана шу шўрлик халқ саодати учун курашда жавлон уриб келарди. Мана шу дили қон, юзи заъфарон халқ чехрасида, таланган, хўрланган, зорланган одамлар чехрасида барқ урган бу оний шодлик Қудратни ўзининг ёйиқ, илиқ бағрига тортди. Қудрат ларзага келтирувчи бу ҳодисага ўзини ишонтиришга тиришиб, ҳаётдан кучли далиллар излади. У, «ҳамма вақт ҳам ёмоннинг боласи — ёмон, яхшининг боласи — яхши бўлавермайди-ку», деб ўйлади. Ҳақиқатан ҳам, ўғрининг боласи ўғри бўлиши шартми? Агар мингтадан битта Тешабой чиқиб қолган бўлса не ажаб? Тешабой шаҳар савдогари бўлса ҳам, лекин бир жиҳатдан қишлоққа боғлиқ. Қорабулоқда кўп бўлмаса ҳам юз десятинча ери, мана шу гузарга туташган боғ-чорвоғлик катта-

гина ҳовли-жойи бор ахир! Қишлоққа сув чиқарса, энг олдин сув ичадиган, сув бошида турадиган ҳам Тешабойнинг ўзи-ку!

Қудрат шу хил андиша билан халқ ичига қайтганда, суюнчиларининг чеки кўринмаган Фуломжон, Замон, Барот полвон, Ҳасан сўфи, Матқовул қоровуллар уни ўзларининг шовқинли давраларига олдилар.

Фосиҳ афанди ҳам суюнарди. Аммо ялангоёқ, кийимлари йиртиқ-ямоқ гадолар бахтига эмас — йўқ! Унинг ўзи таъриф қилгандек, миллат таянчи бўлмиш Тешабойнинг халқ олдида кўраётган иззату ҳурмати ва қозонаётган ишончи учун суюнар эди. Ҳатто халқ говури ичида унинг: «Яшасин Тешабой афанди! Яшасин миллатимизнинг мустаҳкам таянчи!» деган қичқириви бир неча бор эшитилди ҳам.

Мингбоши-чи! О, мингбошининг ичидан кетадигани кетиб бўлди! У ўзини шу дамгача мингбошилиқ мартабасисиз тасаввур қилиб кўрмаган эди. Агар тасаввур қилганида, ҳозиргидек кулинч аҳволга тушиб қолишини кўрарди-ю, алақачон ўтакаси ёрилиб ўларди. Ҳозир важоҳати шу қадар аянч эдики, кўрган кишининг кулгиси қистарди: ҳамма вақт шосупада талтайиб ўтирадиган йўфон гавдаси мана энди кичрайди, нортуюдек новча бўйи пасайди, ўзи эса совуқда қолган етим боладек шумшайди...

Қози домла бўлса — бу кишиники ҳамма вақт яло — парволари фалак! «Менга барибир, ундай бўлса ҳам наф меники, бундай бўлса ҳам наф меники!» деб қувонаётгандек, қари хўкизнинг эснашини эслатувчи кулгилари билан оғзини барала очиб кулар, атиги уч донагина қолган сариқ сўйлоқ тишлари эса «ҳалиям жойимизда турибмиз!» деб мақтанаётгандек кўринар эди.

Мана бу бир неча минутгина давом этган руҳий ҳолат охирида ҳоким Тешабойнинг юзига кулиб қаради. Тешабой ҳам айни назокат билан жавоб қилди, шунда икковининг кўзлари тўқнашди бу тўқнашда ниманингдир ўти чақнади. Аммо ниманинг ўти?..

Ҳоким гувиллаётган халққа қараб гапирди:

— Бахтларинг бор экан, бой қутқазиб қолди сенларни бир ўлимдан! Тешабой бўлмасами, қонингни дарё қилардим! — Кейин Тешабойга ўтирилиб буюрди: — Шартларингизни айтинг.

Халқ жим бўлди. Ҳамма бой нима шартлар кўяркин, деб жон қулоғи билан тинглаб турди. Аммо Тешабой халқни қийнайдиган шарту шароитларни олдинга сурмади.

— Менинг ҳеч қандай шартим йўқ десам бўлади, ҳоким жаноблари,— деб гап бошлади у.— Мен қорабулоқликларга холисанлилло ёрдам қилмоқчиман. Мана худо кўриб турибди, бошқа гаразим йўқ. Пошшоликка ким қанча қарздор бўлса айтар, жоним билан тўлайман. Бу — бир. Иккинчиси шуки, халқ бошига кўп офатлар келтирган Андижон зилзиласи Қорабулоқни сувдан маҳрум қилиб қўйди. Шундоғми? — деди у халққа қараб.

Халқ гувиллаб тасдиқлади. Ҳамма ёқдан: «Шундоғ!», «Шундоғ!» деган овозлар эшитилди. Одамлар жимигандан кейин Тешабой яна сўзини давом эттирди:

— Қўлимдан келса, сув чиқариб бериш ниятим ҳам йўқ эмас. Лекин бу ишга аввало, ҳоким тўрадан руҳсат лозим, қолаверса, халқ ёрдами керак. Халқ қараб турмаса, мен ҳам қараб турмайман. Қарс, албатта икки қўлдан чиқади. Шундоғми? — У яна халққа мурожаат қилади. Халқ ичида яна: «Шундоғ!» «Шундоғ!» садолари кўтарилди.— Ишнинг оғирини ўз гарданимга оламан: пули, озиқ-овқати, асбоб-ускунаси, улови мендан, меҳнат халқдан. Шунга хўп десанглар, мен тайёр. Йўқ десанглар, яна ўзинглар биласизлар, у вақтда мендан ўпка қилишга ҳожат қолмайди. Сабабки, ҳар қанча хоҳлаганимда ҳам бир ўзим сув чиқариб беролмайман, уdda қилиш қийин. Катта иш, жуда катта иш бу.

Халқ чуғурлай бошлади. Шу дам кимнингдир йўфон овози ҳамманикидан ажралиб чиқиб, гузар устида гувиллаганича осилиб қолди. Ҳоким ҳам, Тешабой ҳам, халойиқ ҳам ўша томонга қаради. Бўйи новча, ўзи ингичка, соқол-мўйлови оппоқ, истараси иссиқ бир чол ниҳоятда йўфон, гувиллаган товуш билан гапирмоқда эди.

— Халққа бемалол ишонаверинг, бой! — деди у.— Халқ халқ бўлиб бировни алдаган эмас, аммо лекигин халқни алдаганлар бўлган, ҳа сиз бизни алдамасангиз бўлди, бой, биз сизни алдамаймиз. Сув даставвал деҳқонга керак. Ариқ қазиш, сув чиқариш тўғрисида кел-

сак, бу эски гап — азалнинг иши, ҳа, деҳқоннинг мана шу ерида бор гап,— деди у, елкасига икки-уч тап-туп уриб. — Улуғлар «Ол!» деса бас, тоғни опташлайди халқ! Халқдан хотиржам бўлаверинг. Халқки сув деб қақшаб ётибдими — у сизни доғда қўймайди. Деҳқоннинг иши ер билан, ер — сув билан! Бўлмаса ана — Қорабулоқни ер босиб ётибди, кетмон урсанг сапчиб пешанангга тегади! Ана шу ерларни обод қилиш керак, сув чиқариш керак. Гапнинг қисқаси, бизга рухсат оберсангиз бўлди, бой, у ёғини ўзимизга қўйиб бераверинг, ўзимиз тўғрилаймиз. Катталар хўп деса, тоғни тешиб, Тожиксойни ҳайдаб келамиз! — Чол катта кетиб юбормадимми деган хавф билан тўхтаб, кекса кўзлари билан халқни сузиб чиқди. Халқ жим эшитар эди. Кейин: — Бу ёғини яна ўйлашиб кўрамиз,— деб қўйди.

Чолнинг гапи тугаши билан ўртада яна бир киши овоз кўтарди:

— Бой: «Шартим йўқ, холисанилло ёрдам бермоқчиман», деди. Шу гап астойдил гапмикан ё кейин сув пули, у пули, бу пули, деб жиндаккина қолган жонимизниям суғуриб олармикан? Шу ёғини...

— Қўрқманглар, — деди Тешабой, ҳалиги одамнинг гапини бўлиб.— Сув сизларга керак бўлса, менга ҳам керак. Ҳозир у эди, бу эди, деб бош қотириб ўтирмасдан, бир маслаҳатга келайлик. Сув чиқарамизми-йўқми?

— Чиқарамиз! — деди ҳамма бирдан бақириб.

Тешабой оғзининг таноби қочди.

— Баракалла, мана бу гап бўпти!

Халқ ғовури тингандан кейин Ғуломжон одамлар орасидан калласини кўтариб, гапиришга чоғланди. Мингбоши уни кўрди-ю: «Оббаакибар, қисталоқни қаматиб қўймай шошиб чиқиб кета берибману! Ҳозир мени расво қилади! Ҳалиги гапларни айтиб ҳокимга арз қилса-я! Тоза шармандам чиқади. Муттаҳам Мирқосим ҳам орқамдан югуриб чиқаверибди-да!..» деб ўйлади. Кейин ўзини ярим соатгина аввал Ғуломжонни сўроқ қилиб исканжага олган золим мингбошига эмас, иккаласининг ўртасида ҳеч нарса ўтмаган яқин дўстга солиб сохталиги ошкор бир ялтоқлик билан тиржайди.

— Мулла Фулом, бу тўғрида сиз нима дейсиз, иним? — деди у.

Аммо Фуломжон унга парво қилмади, унинг тулкилигига ҳатто пиқ этиб кулиб ҳам қўймади. Унинг сўзини гўё эшитмагандек, шосупада турган Тешабойга қараб гапирди:

— Бойвачча шарт қўймади, лекин биз шарт қўймасдан иш бошлаёлмаймиз! — деди у, кескин қилиб. Ҳамма, ҳокимдан бошлаб оломонгача унинг оғзига қараб қолди. У сўзларни салмоқ билан тера берди: — Бизнинг шартимиз шуки, сув чиқарилиб, қақир ерларга жон киритилганда, ерсиз ва кам ерли камбағаллар икки бармоғини бурнига тикиб қолмасин! Иш битиб, эшак лойдан ўтгандан кейин зўравонлар чиқиб, ерларни эгаллаб оладиган бўлса, бунинг оқибати ёмон бўлади. Халқ хафа бўлибгина қолмай, хафа ҳам қилиб қўйиши мумкин. Шунинг учун ҳозир писанда қилиб олмасак, кейин пушаймон еймиз, унда фойдаси бўлмайди.

Фуломжоннинг қарийб ҳаммага манзур бўлган талаби аъёнларга, айниқса Тешабойга ёқмади. У совуққина тиржайиб, калласини чайқади. Ҳоким бўлса Фуломжонни таниб, унга ўқрайиб қаради.

— Ў-ў! — деди у чўзиб.— Дардинг мактаб очишгинами десам, ҳали бу ёқда гап катта экану! Хўш, халққа бош бўлиб, бизни хафа қилмоқчимисан? Ясовул, олиб бор буни!

Ҳокимнинг зуғумли буйруғи халқни ғалаёнга келтирди. Замон Фуломжонни енгидан тортиб оломон ичига киргизиб юборди. Ҳамма ёқда одамлар селпиниб, норозилик билдира бошлади. Тешабой халқ овозини кўриб ваҳимага тушди. У югуриб келаётган ясовулнинг йўлини тўсиб, ҳокимга ялинди.

— Тўрам, узр, билмасдан айтди, кечиринг!

Ҳоким пича қаҳрланиб турди, кейин қўлини силтаб ясовулни қайтарди.

Халқ говури бир оз босилгандан сўнг яна биров қўрқа-писа сўради:

— Ҳалиги гап нима бўлади — ер бериладими?

Ҳокимнинг терилган нозик қошлари жийрилди.

У Тешабойнинг кўзига бир зумгина қараб тургандан сўнг:

— Майли, сув чиқаришда ишлаган ерсизларга ер ажратиб беринг,— деди.

Тешабой бутун юзи билан кулиб:

— Жоним билан,— деди. Кейин халойикдан сўради: — Бўлдими? — Халойиқ жим қолгандан кейин, сўзини давом эттирди: — Маслаҳатни бир ерга қўйдик. Энди ишни қачон бошлаймиз, сувни қаердан чиқарамиз, асбоб-ускуналарни нима қиламиз — буларни қишлоқ оқсоқоллари, мироблари, эликбошилари билан жамулжам ўтириб бафуржа ўйлаб чиқамиз. Шундоғми, мингбоши? — деди у, қишлоққа келганидан бери мингбошини энди эслаб.

Мингбоши ўз ўйлари билан банд бўлса керак, ундан нима сўралаётганига ҳам эътибор қилмай, «албатта!» деди қўйди. Таваккал билан айтган бу жавоби ҳам, боягисидек, ўринли чиқди. Аммо мингбошининг ҳозир кайфи жойида эмасди. Унинг иштирокидан ташқарида қилинаётган бу ишлар иззат-нафсини хўрламоқда эди. У ҳозир ич-ичидан эзиларди. Уни ҳамма нарсадан ортиқ эзаётган нарса — ҳокимнинг парвосизлиги эмас, куёвининг назар-писанд қилмагани ҳам эмас, аниқсизлик эди. У ўзини юрт оғасидек эркин, сарбаст тутаётган Тешабойнинг мингбоши бўлиб келганми-йўқлигини билишни истар, лекин билолмай тажанг бўларди. Бундан ташқари, ҳадеб юраги сиқилар, чуқур-чуқур уҳ тортгиси келарди.

Тешабой эса қайнотасининг акси, у жуда хурсанд, кайфи чоғ. Тешабой ҳоким билан висирлашиб олиб, халққа меҳрибонлик изҳор қила бошлади.

— О-о, офтобда қолибсизлар-ку? — деди у, халқнинг офтобда куйиб турганига энди кўзи тушгандек. — Қани, сояга ўтинлар, бай-бай-бай!

Халқ офтобдан сояга ўта бошлаганда, Тешабой бир нарса эсига тушган кишидай яна халққа юзланди-ю, мулойим товуш билан:

— Яхшилар,— деди. Халқ тўхтагач, муддаосини гапирди: — Азиз меҳмоннинг хурсандчилиги учун кечқурун бир кўнгил хушлиги қилсак, қарши эмасми-сизлар.

Бир ўлимдан қолган оломон шодлиги устига бу ҳам бир шодлик бўлди.

Ўн биринчи боб

Денгиздан бир қатра

Иссиқ бирмунча бўшашгандек туюлса ҳам, димлик заптида эди. Осилиб турган ўргимчак ипини қимирлатгудек заррача шабаданинг йўқлиги одамларни ҳар кунги қийноқ билан қийнади. Ариқлар қақраган, дарахт япроқлари тўз, осмон чанг, гўё бўрон ўтгану, Қорабулоқни шу кепатага киритиб кетган. Бирам хунук, қарагинг келмайди ҳеч!

Ҳамма ўзини соя-салқинга урғанда, Матқовул офтоб куйдириб турган оловдек кўча билан уйига югурди. Ҳатто Қудрат: «Пича ўтиринг, гаплашадиган гап бор» деса ҳам қулоқ солмади.

Матқовул бир вақтлар очиб-ёпиладиган, кечалари занжири илиниб, тамбалаб қўйиладиган эшиги ўрнида энди унгур оғзидай очилиб турган ердан лип этиб ичкари кирди-да, офтоб қиздириб юборган шапалоқдек саҳнда тўхтамай, бир тавақалик эски, чирик эшиги ланг очиқ пастак кулбага ўзини урди. Кулбанинг неча ёшга кирганлигини билиш қийин. Лекин эгаларининг эғнидаги кийимларига ўхшаш ҳар ер-ҳар ерига ямоқ тушган гувала девори, бўротидан тўкилиб ётган чирик қамиши унинг анча эскилигидан далолат берарди. Матқовул ана шу қоронғи кулба остонасидан ичкари ҳатлаб ўтди-ю, ҳаяжонли товуш билан хотинини чақирди.

— Онаси! Қаердасан? Бормисан?

Тўққиз боланинг шўрпешона онаси — Матқовулнинг хотини, аслида Салтанат биби бўлса ҳам камбағаллигидан, бечоралигидан, соддалигидан ҳамма Салтонбуви деб айтадиган бу мушטיפар хотин эшигидан бошқа ёруғ тушадиган тешиги йўқ, ерида палос тугул чирик похол ҳам йўқ, токчалари бўш, тахмонсиз, сандиқсиз, кўрпа-тўшаксиз эски тўсинлари, шифти қопқора ис, деворлари сувоқсиз бу ним қоронғи кулбада тагига эски пўстак солиб олиб, чарх йигириб ўтирарди. У дугининг ғув-ғувидан қулоғи битиб қолгани учун, эрининг чақирганини эшитмади. Эри Салтонбувининг рўзфор ишларидан бўшаган вақтларида ўтирадиган ерини биларди. У ер — шу пўстак усти, чарх қулоғи эди. Шунинг учун дарров пўстакка қаради.

— Хотин! Онаси! Бормисан? — деди яна Матқовул, ўпкаси оғзига тикилиб.

Салтонбуви эрининг ҳаяжонли важоҳатини, ҳовлиққанини кўрди-ю:

— Вой шўрим! Нима бўлди? — деб юборди. Мингбоши айтгандек, эримни аспаласопинга юборишадиган бўпти, деб қўрқиб кетган эди у.

— Дамингни чиқарма, ҳа!

— Нима бўлди, айтсангиз-чи? — деди Салтонбуви, кўкрагига зулуқдек ёпишиб олиб эмиб ётган ориқ, заҳил, оёқлари ингичка қорни катта бувагини тиззасига ўтқазиб.

— Иш катта! — деб айтди Матқовул, яна дудмал қилиб. Яхши гапларни чўзса маза топадигандек, ҳамиша мана шундай чўзиб, айлантириб хотинини ялинтириб ўтирарди у. Ҳозир ҳам ўша феълени қилиб тез айта қолмади. Хотинининг эса нима гаплигини билгиси қистарди. Ахир, ҳоким бекор келмагандир-ку?

— Гапиринг! — деди хотини, ниҳоят, сабри тутаб.

— Ишлар беш, хотин! Уй ёнимизга қолди...

— А?!

— Ҳа. Сувурдан ҳам қутулдим!

— Худога шукур-эй!

Хотини ҳар қандай шукроналикни ҳам бунчалик қалбдан айта олмас эди. У бутун қалбини даҳшатли чангалида гижимлаб ётган қора ваҳм ўрнини эгаллаган шодликни бошқача ҳам кутиб ололмас эди. Ахир, бу шодлик, бу хушхабар уни, унинг назарида, ҳамма болаларини, эрини гўр оғзидан қайтариб келган эди! У шундай бақриб юбордики, уй бурчида оғир ётган ўн уч яшарли озгин, чўзгин қизи чўчиб кетар деб ҳам ўйламади.

Ана, инқилаб ётган қиз бошини кўтарди, суюнганидан ўзини йўқотиб қўйган онасига, оғзи қулоғига етиб ўтирган отасига ва уларнинг шодликдан чарақлаб кетган чехраларига қараб, булар ҳам шодланишлари, кулишлари мумкинлигига ажабланди. Шу он эр-хотинни қамраб олган шодлик гўё кулбани ёритгандек бўлди. Ҳа, фақатгина ёритгандек бўлди! Аммо кулбага нур кирмаган, уни ҳамиша қоронғи қилиб келган, болаларнинг бирини суториқ, бирини шол, бирини сил, бирини подачига ёрдамчи, бирини темирчига босқончи, бирини бўзчига шогирд, бирини бойга югурдак

қилиб, уларга болалик бахти ва шодлиги нима эканини бир умр кўрсатмаган аксинча, бирларини дард билан ўкситиб, бирларини муҳтожлик қувғинида уяларидан тўзғитиб юборган, ҳамма нарсани кемириб, ғажиб, сўриб, қутуриб, созуриб келган, ёзда иссиқда куйдириб, қишда совуқда музлатиб келаётган мудҳиш камбағаллик ҳамон шу ерда эди. У кетмаган эди, у бу бахти қаролар уйини қачон, қандай ташлаб кетишини ҳеч ким билмас эди.

Касал қиз ота-онасининг шодлигини кўриб шодланган бўлса ҳам, лекин кулбаларига камдан-кам меҳмон бўлиб келадиган бу шодлик сабабини билмас эди. У: «Зора отам бозор нон келтирган бўлса, нон опкелганда ҳамма вақт шундай суюнар эдик», деб ўйлади-ю, ўзининг чўзиқ бўйига, ёшига тўғри келмаган жуда ҳам ингичка товуш билан инқиллади:

— Буви, отам нон опкептими? Менга жиндек беринг...

— Нон қайда, жон болам! Яхши гап топиб келибди. Шунга суюнаямиз,— деди она.

Яхши гапни еб бўлмас эди. Қиз умид билан кўтарган бошчасини яна ёстиққа қўйди. Нон илинжида чақнаган йирик кўзлари маъюс юмилди. «Яна ардоб, яна умоч, яна атала! О, кошкийди кунда бўлиб турса шулар ҳам!» Матқовул гузарда бўлиб ўтган гапларни оқизмай-томизмай хотинига айтиб берди. Золим ҳоким солиқни тўламаганларни отишга буюрганини, лекин Тешабой ўртага тушиб ҳокимдан сўраб олганини, буларнинг пошшолик қарзини ўзим узаман деганини, ҳаммасини-ҳаммасини сўзлаб бериб, охирида айтди:

— Қишлоққа сув чиқарадиган бўлдик, бизга ҳам ер беришади — ҳоким айтди! Биз ҳам деҳқончилик қиламиз, қоровуликни ташлайман, кўп-кўп буғдой, жўхори экамиз, мош, лўвя экамиз, қовун, тарвуз экамиз.

Матқовул хурсанд эди. Салтонбуви шод илжарди. Касал қиз тандирдан энди узилган хушбўй, иссиқ, буғдой нонни кўз олдига келтириб қувонар эди. Ҳаммалари суюнар, суюнчлари ичларига сиймай бахтиёр-бахтиёр кулар эдилар. Гўё бутуноқ, ҳозироқ қоронғи кулбалари ғаллага, овқатга тўладигандек, камдан-кам осиладиган қозонларида сергўшт, сермой шўрва қайнаётгандек қувониб кулардилар!

Салтонбуви гаму ғуссадан, муҳтожлик ва доимий

очликдан сўлишиб, тиришиб кетган қотма юзини чўз-
филовчи кулгидан ўзини тутолмай кулар:

— Вой худо-ей! Бизга ҳам нон кўрадиган кунлар
келар эканми-а? — деяр, яна кулар эди.

Бурчақдаги қиз яна инқиллади:

— Ота, гўза ҳам экамизми?

Отаси ажабланиб сўради:

— Нимага сўраяпсан, қизим?

Қиз кўзларини юмиб чалқанча ётарди, шу ҳолида
шивирлади:

— Кўрпамиз йўқ.

— Ҳа, ҳа, экамиз, оппоғим, албатта экамиз,— деди
отаси, қизининг дардига тушуниб.— Биз экмасак ким
экади? Ота-бувамизнинг касби, болам. Гўза эмаган
деҳқон — деҳқонми! Экамиз, Лобархон, экамиз. Ўзинг
терасан, бувинг теради, укаларинг теришади — ҳам-
мамиз терамиз, кўрпа-тўшак қиламиз. Хўпми? Ин-
найкейин, буғдой экамиз, иссиқ-иссиқ нон ёпасизлар,
увра ош қиласизлар, лағмон қиласизлар, манти, сом-
са...

Матқовулнинг тансиқ овқатларни тилга олишидан
мақсади ёлғиз қизини юпатишгина эмас эди. Мана шу
лаззатли таомларнинг номларини тилга олиб бир ҳу-
зур қилмоқчи эди, лекин оғзининг суви келиб паловга
ҳам ўтмасдан санокни сомсада тугатди. Камбағалчи-
лик одамни не кўйга солмайди! Матқовулнинг аянч
аҳволига тушуниш учун — Матқовул бўлиш; болала-
рининг шўрига тушуниш учун эса — ўша шўр пеша-
налардан бири бўлиш керак. Ахир Матқовулнинг жў-
жабирдек болалари зўрға сиғиб ётган саҳни шапалоқ-
дай ҳовлига, эртаю кеч ғам аримаган қора кулбага
эрталаб кун келиб, тун кетади, кечқурун тун келиб,
кун кетади-ю, лекин камбағаллик ҳеч кетмайди! Узун
кун, қишин-ёзин у шу ерда! Матқовул ўзининг қора
кулбасидан кетмаган бу сурбет очлик ва муҳтожликка
қарши шундай кезларда одам боласининг қўлидан ке-
ла оладиган ҳамма чора ва тадбирлар билан курашди.
Агар одамнинг жон томирини узиб олишга чанг сола-
диган бу даҳшатли курашда у жафокаш бошини минг
тошга ургани билан ҳалига қадар хору зорликдан, муҳ-
тожликдан қутулолмай келаётган бўлса, бунда Матқо-
вул айбдор эмас, албатта. Ажабо, Қорабулоқда шўр-
пешана битта Матқовулгинами? Ўз номи билан қора

бўлган бу қора қишлоқда одамлар хору зорлиги булоқдай қайнаб ётмаяптими? Ота-бувалари бу ерни шунинг учун ҳам Қорабулоқ деб атаб кетишмаганмикан? Бўлмаса Матқовулнинг ўнг қўшниси Ҳасан сўфи нима учун беш боласи билан хору зор, муҳтожликдан дунё кўзига тор? Чап қўшниси Самандар-чи? Уни қишлоқдан қувган муҳтожлик, бечорачилик эмасми? Болаларимни қандай боқар эканман деб шаҳарда иш излаб, изғиб қолган Самандар эмасми? Қодиржон, Расул ака, Турғунбой, Ҳамроқул, Фаффор, Қосимхўжа, Ашурмат, ялангоёқ Замон-чи... Эҳ-ҳа, бу шўрпешаналарни санаган билан тугатиб бўлармишми?

Тўғри Матқовул юзлаб ҳамқишлоқларига ўхшаш, бошқа қишлоқларга, узоқ шаҳарларга нон қидириб бормади. Шунинг учун бормадики, ҳамма ерда хўроз бир маҳалда чақирар эди. Агар чиндан ҳам у ерларда тўқлик, маъмурчилик бўлса, чиндан ҳам иш топилишига кўзи етса, бир Матқовулгина эмас, Қорабулоқ камбағалларининг ҳаммаси алақачон ўша ёқларга бола-чақаларини олиб кўчиб кетишмасмиди? Агар чиндан ҳам иш топилса, у ерларнинг камбағаллари Қорабулоққа нон қидириб, иш қидириб келармидилар? Демак, бечораларни мурувватсизлик билан қириб келган камбағаллик ҳамма ерда: қишлоқларда, шаҳарларда, ўлкаларда, давлатларда ҳамиша изғиб юргани учун Матқовул ўз дунёсига бир тасодиф бўлмай, денгиздан бир қатра эди.

Матқовул дунёга келибдики, кўргани муҳтожлик! Отаси ҳам қийинчилик, камбағаллик билан ўтган, Матқовул отасидан мерос бўлиб қолган ана шу камбағалликка қарши ёшлигидан кураш очди. У бу курашни ўзидан икки яшар катта Салтанатхонга уйланишдан бошлади. Унинг нияти ҳам бир ҳалол виждонли кишининг нияти сингари олижаноб эди. У ёш Салтанатхонга ёки ҳозирги Салтонбувига отасидан қолган тўрт таноб ерда йигитлик терларини тўкиб, ўзига кичкина қуёши, кичкина баҳти, кичкина маишати билан кичик бир гўша қурмоқчи эди. Тўрт таноб ердан оғир меҳнат эвазига олинадиган ҳосилни бу ниятнинг рўёбга чиқишига гаров деб биларди.

Бундан йигирма уч йил аввал Матқовул ўзининг забардаст кетмони билан Салтонбувининг тўрт таноб ерини тўрт кун деганда ағдариб чиқди. Ер тайёр бўл-

гандан кейин ярмига ғалла, ярмига чигит эқди. Ҳар икковининг ҳам ҳосили кутилмаганидан ортиқ бўлди. Мадрайим гадонинг камбағал ўғли ғаллани уйига ташиб, пахтани бойга сотди-да, Салтанатхонга совға-саломлар олиб қайтди. Шу куни қозонда гўшт-ёғ қовурилди... Ким билсин, Матқовулнинг ҳаётида ҳеч унутилмайдиган энг ёрқин дам ўша дам бўлгандир? Чунки у ўзининг одамлик ўтмишини эслаганда, ўша гўшт-ёғ қовурилиб турган кунни эсламай ўтолмайди? Хуллас, ўша йили Матқовул ўзларига бир қатор кийим-кечак, уйларига қадр ҳол кўрпа-тўшак қилди. Ғалласи бўлса қиши билан баҳузур етиб берди. Матқовул қишда ҳам тинмади. Ўзига омов йўнди, мола ясади, келаси йил ҳосили ҳисобига Ҳакимжон бойваччанинг отаси Латифжон бойдан пул кўтариб от олди. Кейин ўзига ўхшаш бирон якка улов билан шериклашиб, ерга яхши ишлов бермоқчи, ҳосилни ҳам, албатта, кўпроқ олмақчи эди. Лекин камбағални туянинг устида ит қопади. Эрта баҳор, қўш чиқар пайт эди. Матқовул шерик топиб, далага чиқишга шайланиб турганда, оти қорни шишиб ҳаром ўлиб қолди. Бояқиш хабар олгани саҳарлаб отхонага кирди-ю, отини кўриб эси чиқиб кетди. Оти оғзидан кўпик отиб, кўзи тиниб ётарди. Матқовулнинг кўз олди қоронғилашди. Йиғлашни ҳам, додлашни ҳам билмас эди. Шундай феъли бузилдики, худодан ҳам хафа бўлиб кетди. Лоақал пичоқ тортиб юборганда ҳам эти ёнга қоларди. Бирдан икки зарба! Матқовулнинг пешанасидаги шўри шугина эмас экан. Отидан айрилиб, қаноти қайрилиб чиқди далага. Ер унча тобида эмасди. Шундай бўлса ҳам кетмонлай бошлади. Отини ўлдирган, ўзини қарзга кўмдирган гўё кетмонидек, уни қарсиллатиб урар, аламини ундан оларди. Кун қиёмига етганда, ўнг биқинида оғриқ сизди. Аммо парво қилмади — ҳамон кетмонини ураверди. Кечга бориб қўлини кўтаролмай қолди. Зўрға уйига келди. Кечаси билан биқини ёниб, лўқиллаб чиқди. Ўнг қўлини, бир ёнини ололмай қолди. Биқинига жуда катта чипқон чиққан эди. Шундай бўлса ҳам эртасига яна далага чиқди. Лекин бир қўллаб чопиб бўлмас, чопмоқчи бўлса оғриғи қўймас эди. Шундан кейин ўн кунгача қўлини кўтаролмай ётди. Ўн биринчи кунда далага чиқмоқчи бўлди. Лекин йўлини янги чипқон тўсди. Экин-тикин вақтлари ўтиб

борар, лекин болалаб чиқаверган чипқонлардан қутулиб бўлмас эди. Ўзининг ишга ярамаслигига узил-кесил ишонгандан кейин, Салтонбуви билан маслаҳатлашиб, ерни ўртоқларидан бирига шерикликка берди. Кечикиб экилган ғалла ҳам, чигит ҳам Матқовулнинг кейин берган ишловларига қарамай яхши ҳосил қилмади. Матқовулнинг тегиши бўлса қарзларини ҳам қоплаёлмади. Матқовул жодугар турмушга ташлаган биринчи қадамиёқ қулоғидан қарзга ботди-ю, шу-шу ўнганолмади... Кейин кетма-кет болалар туғилди, ҳар бола ўзи билан янги ташвиш, янги юк келтираверди.

Бойдан қарз бўлиш нима-ю, ботқоққа ботиш нима. Ботқоқдан бир оёғингни зўрға чиқарсанг, иккинчиси ботади, унисини чиқарсанг буниси, секин-секин чўкиб кетаверасан. Матқовул ҳам шундай бўлди. От учун олган қарзидан қутулмасдан янги қарзга ботди. Бунисини узгунча бўлмай, яна янгиси дамига тортди. Шундай шафқатсиз тортдики, Салтонбувининг отасидан қолган тўрт таноб ерни ўтказиб ҳам қутулолмади. Ахирри Латифжон бойнинг чоракорига айланди. Энди Латифжон бой бурнидан ип ўтказиб торта бошлади. Боёқиш Матқовул йил — ўн икки ой ишлаб, ўзи ундирган ҳосилнинг тўртдан уч бўлагини бойга топшириб, бир бўлагини ўзи олиши керак. О, жон кошкийди, ақалли шу бир бўлакнинг ҳаммасини ўзи олса! Ҳосилнинг ўндан бир ҳисобида мачитга бериладиган ушур, моҳи рамазонда жон бошига бериладиган фитр, имомга, сўфига, миробга, сартарошга бериладиган кафсан, пошшоликка тўланадиган солиқ, кўприк пули, йўл пули, сув пули, у пули, бу пули, бало пули, дард пули, қўйинг-чи, ҳаммаси ана шу шўрлик чоракорга тегадиган тўртдан бир бўлак устида! Дод десанг, додингни эшитадиган йўқ! Шу ҳолда тўққиз болани боқиб кўрчи! Шу ҳолда сен ҳам одам бўлиб, эгнингга янги кийим, бошингга янги дўппи кийиб кўрчи! Шу ҳолда сен ҳам қозонингни мой билан, гўшт билан қайнатиб кўрчи! Йўқ бу фақирлик ва ҳақирликка Матқовул сингари ғафлат ва жаҳолат ичида, зулм ва истибдод остида эзилиб, янчилиб, қон-қора қақшаб ётган кишигина чидай олиши мумкин!

Матқовул Андижон зилзиласига қадар Латифжон бойда чорикорлик қилди. Кейин йил сайин орқага қараб кетаётган ишини ҳам зилзила кўп кўрди-ю, та-

қа-тақ тұхтади-қўйди. Қишлоқ сувдан, Матқовул чоракорликдан махрум бўлди. Энди унинг тўрт тарафи қибла, хоҳлаган томонига бориб тирикчилик қилиши мумкин эди. Аммо тирикчилик қилиши учун манба керак, манба эса йўқ эди. Олдин ҳар ерда, ҳар кимларникида мардикорлик қилиб юрди. Бу кам даромадлиқ оғир иш ҳам ҳар кун, ҳамма вақт топилавермади. Қишлоқ эркаklarининг қарийб ҳаммаси бекор бўлиб, иш сўраган, нон сўраганларнинг сон-саноғи йўқ эди. Ниҳоят, шу йил маҳалла камбағалларининг ҳа-ҳаси билан маҳаллага қоровул бўлди-ю, гарданида уч йиллик солиқ пули йиғилиб қолди.

Салтонбувининг тақдири ҳам, эри Матқовулнинг тақдири сингари замонасининг қарийб ҳамма одамлари тақдирдан фарқ қилмас эди. Агар Салтонбувининг тақдирида бирон фарқ қиладиган жойи бўлса, у тўққиз болани катта қилгунча қон ютиб, қон қусганида эмас, ўзи яшаб турган вафосиз дунёдаги аксар опасингиллари сингари жаҳолатда, маърифатсизликда, қашшоқлик ва муҳтожликда қолиб келаётганида ҳам эмас, йўқ-йўқ, у фарқ шунда эдики, Салтонбуви ниҳоятда содда бўлиб, ҳаммани ўзига ўхшаш тўғри сўз, тўғри кўз деб билар, агар биронта одам: «Бозор бошида осмон тешилиб қопти!» деса, астойдил ишонар, «А-а?» деб ажабланирди-ю, ўз ишини қилиб кетаверарди. Борди-ю: «Кичкинангиз йиқилиб, бурнини қонатиб олибди», деса-чи? О, Салтонбуви боласини калхатга олдирган она товукдай ўзини йўқотиб югуради. Агар баъзи бир хил болалари кўп бечора ҳол аёллар азбаройи қийналиб, оғир турмушдан безор бўлиб кетганларидан болаларини қарғасалар, «худо кўтармади», деб зорлансалар, Салтонбуви ҳеч маҳал бундай гумроҳлик қилмас, болаларига ўлим тиламас, касал ётганлари бўлса: «О, тузаладиган бўлсанг тузалмадинг ҳам», деб жеркимас эди. Агар кўнглидан шу хил гап ўтгудай бўлса, кечалари ўзини койиб ухламай чиқар, билмасдан хафа қилиб қўйган боласининг кўзига қарашга уялиб юрар эди. Бой-бақувватларнинг шум болалари битта-яримта боласини хафа қилгудек бўлса, боласи билан бирга хафа бўлар, уриб йиғлатгудек бўлса, боласи билан бирга ўтириб йиғлар: «Пешанамиз шўр, болам, биз дунёга урилиш, сўкилишга келганмиз», деб куйинар, ўзи айтган сўзларидан хўрлиги келиб, ич-

ичидан, хўрланган қалбидан эзилиб йиғлар эди. Унинг бирдан-бир дунёси, умид-орзуси, кўзларининг оқу қораси болалари эди. Ўзи емас эди — болаларига егизарди, ўзини демас эди — болаларини деярди. Тўйпўйга, маврид-павридга борган кезларида дастурхондаги нозу неъматларга, ширин овқатларга қараб, ўз нафсини эмас, болаларини ўйлар, оч-яланғоч, хору зор болаларини эслар эди. Бойлар кир ювдиргани чақирганларида эргашиб ё йўқлаб борган боласига қаттиқ-қуруқ текканларини кўрса, кирни кўз ёшлари билан ювиб келар, кейин ундай жойларга иккиламчи қадам босмай қўяр эди. Мана бугун ҳам мингбошининг керик хотини Бегойим ишларга қарашиб берсин деб чақиртирганда: «Итваччаларини эргаштириб чиқмасин, бирам суқ, бирам ифлоски болалари», деганини эшитиб бормади. Камбағал бўлса ҳам болаларини севишни, бошига кўтаришни, болаларини эъзозлашни биларди у. О, қоронғи кулбада, бир парча эски пўстак устида чархини ғувиллатиб ўтирган бу муштипар, рангпар хотиннинг тамадан, макру ҳийладан мусаффо, пок беғубор қалби меҳру муҳаббат билан тепар, меҳру муҳаббат билан яшар, меҳру муҳаббат билан тўлиботошар эди! Уни бойлар эшигида хўрланишга, бемурувват турмушнинг қақшатғич азоблари ичида қийналишга мажбур қилган куч, балки болаларига бўлган ўша меҳру муҳаббатидир! Чарх ёнида эртадан қора кечгача ўтириб ип йигиришга, чарх ғув-ғувидан кулоқларини битиришга мажбур қилган куч, балки болаларига бўлган яна ўша меҳру муҳаббатидир? Очлик ва муҳтожликнинг қайтариб бўлмайдиган шафқатсиз буйруқларига, зўравонлигига бўйсуниб, тўрт севгили боласини, — қалбининг тўрт иссиқ парчасини, — уясида ҳар ёққа учирганда ҳафталар, ойлар тинмасдан йиғлашга, шўрпешаналигини айтиб қақшашга мажбур қилган куч, балки болаларига бўлган ҳамон ўша меҳру муҳаббатидир? Қани энди кўр тагида йилтираб турган чўғ сингари йиртиқ-ямоқ, жулдуз кийим остидаги бу гавҳардек оқ, булоқдек тиниқ, ёқутдек ёниқ инсоний қалбни ўзларининг ногираликларини шойи-ипаклар, бўёқлар билан яширишга интилган Жўрахонлар, Бегойимлар кўра олсайди!.. О, йўқ, бундай қалбни кўра билиш учун бундай қалбга эга бўлиш керак!..

— Онаси! — деди Матқовул, ўзида йўқ қувониб.—

Пича ун топиб келсам қозон оссак, қалай бўлар экан-а?..

— Кошкийди топиб келсангиз, отаси! — деди Салтонбуви, эрининг ёрилишидан суюниб. Кейин касал қизига ишора қилиб, шоширди.— Болам бечора сажардан бери овқат сўрайвериб юраклари тўкилди, бора қолинг бўлмаса!

Матқовул бахтиёр эди. Бугун қозон осиларди. Лекин қозонда нима қайнашини билмаса ҳам, қайнаши ҳали даргумон бўлса ҳам, бир вақтлар гўшт-ёғ қовурилиб тургандагидек бахтиёр эди. У хотинининг қучоғида ўтирган суториқ ўғлини кўлига олди, кўз тағлари халта бўлиб, бетлари осилиб, қари чолниқига ўхшаш тиришиб ётган қонсиз юзидан чўпиллатиб-чўпиллатиб ўпди. Ўпиб туриб эркалади, эркалаб туриб қулоққа ёқадиган сўзлар айтди.

— Ишлар беш оғайни,— деди у, бу чапани сўзини муштумдек ўғли тушунадигандек,— ҳа, ишлар беш! Бугун қозон осамиз, ҳа! Сен ҳам овқатдан ичасанми? Ичасан, полвон, ичасан, ҳа! Лобархон опанг ҳам ичади, акаларинг ҳам ичишади, ҳаммамиз ичамиз! Ҳа, ишлар беш!

Ўн иккинчи боб

Коса, коса тагида нимкоса

Матқовул кўчага чиқди-да, қаёққа борсам, кимдан қарз олсам экан, деб ўйланиб қолди. Бу ўй унинг қора кулбасини чароқлатган бояги қувонч устига қора парда тортди. У моғор дўшиси тагига панжасини суқиб пича бошини қашиб турди. Кейин оёқлари тортиб-тортмай гузар томонга юрди.

Гузар саратон дошқозонида қовурилар, самоварда эса чойфурушнинг бир ўзи моғор лунгиси билан елпиниб ўтирар эди. Матқовул шипиллаб гузардан ўтди. Бирон аллопдан — насиягами ё иш-миши бўлса қилиб бериш шарти биланми — бир оз ун топиб келиш ниятида бозорга борар эди. Лекин мингбошининг ланг очиб қўйилган данғиллама дарвозасига ётганда йўлига ғов тушди: ташқаридан Мирқосим миршаб чиқиб келаверди. Миршаб ҳали анча нарида бўлгани учун, Матқовул дарвоза олдидан ўтиб, тезлаб кетаётган эди, Мирқосим чақириб қолди.

— Ҳой! — деди у, ўн қадамча нарига бориб қолган Матқовул орқасидан.

Матқовул тўхтади. Миршабнинг осилиб турган қовоғини, юзидан томиб турган заҳарини кўриб, Матқовул алақандай бўлиб кетди. «Мингбоши эрталабки воқеани ҳокимга айтган бўлса-я!» деб ўйлади, ўйи ҳақиқат қадар ваҳимали эди. Матқовулнинг кўз ўнгини хира парда олди.

— Бу ёққа кел! — деб ўшқирди миршаб, олдидаги катта одамга эмасу ёш боладек.

Матқовул қадам-бақадам тезланиб борган майда одимлар билан унинг олдига етиб келди. Миршаб мингбошининг саҳни кенг ташқарисига калласи билан имо қилиб:

— Кир, ишларга қарашиб юбор,— деди.

Матқовул қалин қилиб сув урилган дарвозахонадан ташқарига кириб кетди. Ҳоким, Тешабой, қози домла ва бошқалар тарвақайлаб кетган садақайрағоч тагидаги салқин сўрида елпинишиб ўтиришар, солдатлар эса отларига пақирлаб сув беришар эди. Матқовул буларни кўриб, эсхонаси чиқиб кетди. Секин бурилди-ю, орқасига қайтди, аммо чиқиб кетолмади. Дарвозахонада Мирқосим миршаб турган эди, уни яна орқасига қайтариб юборди. Энди у ўзини жарга ташлашга юраги бетламаган кишидай секин-секин юриб борди. Лекин қаёққа боришини, қайси ишга қўл уришини билмас эди. Шу маҳал меҳмонхонадан Фосих афанди чиқиб қолди-да, ўрта йўлда гангиб турган Матқовулни кўриб, бармоғи билан имлади.

— Нечун қараб турибсиз, аф...— Фосих афанди олдида мингайиб турган уст-боши вайрон киши учун «афандим» сўзини ҳайф билди шекилли, сўзининг ярмини ютиб қолди. Кейин унинг ўзига муносиб сўзлар терди: — Нимага серрайиб турибсан, мўлтон! Бор, аскар болаларга қудуқдан сув тортишиб бер.

Матқовул шипилаб қудуқ бошига борди. Узунлиги бир қаричча келадиган қалин, сарғиш соқоли солдат қўлидан учига каттакон пақир боғланган йўғон арқонни олди.

Сўри қудуққа яқин эди. Баланд мартабали меҳмон ёнбошлаб сигара чекар, бошқалар камтарлик билан чўкка тушиб ўтирарди. Мингбоши эса гоҳ ичкарига шошиб кириб кетади, яна чиқади, юзида алақандай

ташвиш сояси кўринади. Матқовул иккинчи пақирни бўшатганда ичкаридан Соли Совуқ дастурхон кўтариб чиқди. Фосих афанди дастурхонни унинг қўлидан олиб сўри ўртасига солди. Мулозимлар тузоғлик бар-кашлар, сўйилган қовун ва тарвузлар, турли-туман нозу неъматлар кўтариб келишди. Буларни ҳам Фосих афанди бирма-бир олиб дастурхонга қўйди. Кейин ўзи пастда қўл қовуштириб, хизматни бажо келтириб турди. Мингбоши сўри чеккасига ўтириб, меҳмонларни дастурхонга таклиф этди.

Гиёсиддин аълам олдига қўйилган узумдан икки донасини бирданига оғзига солди-ю, калласини қимирлатиб туриб:

— Алалхусус, тақсири аржуманднинг илтифоти олиялари ақли кутоҳ табъаи осийни муҳайюр айлади,¹— деди Тешабойга қараб.

Шариат қозиси Гиёсиддин аълам ибн Муҳаммад Расул ҳожи Хунборий ҳазратлари авом халқ арзини эшитганда, ана шу арзга авом халқ тилида жавоб қилиши лозим бўлса ҳам, у киши кўп йиллар мадраса тупровини ялаб чиққан уламо ва фузалолар зўрға тушунадиган форс ва араб сўзларини аралаштириб гапиришни замонасининг юксак фазилатларидан деб билар эди. Тешабой ўзига айтилган бу сўзларга тушунмай, «гапирдингизми» дегандай қилиб қозига қараб қўйди. Мингбоши бўлса заҳар аралаш қилиб кулди-ю:

— Нима бало, тилингизни қарға чўқиганми, тақсир? Гапингизга ҳам тушуниб бўлмайди,— деди.

Қози хум калласини силкилатиб ҳи-ҳилади. Кейин ер остидан Асад қорига секин қараб қўйди. Қори бу қарашнинг маъносини билар эди.

— Қози домла муҳтарам Тешабой жанобларининг илтифотларидан мамнун бўлибдилар,— деди қори.— Дарҳақиқат, жанобларнинг камбағалпарварлиги ҳаммамизда, айниқса авом халқда таважжуҳ уйғотди.

Қози домла имомнинг гапини дарров тасдиқлади.

— Хо, хо.

Ҳоким гап нима тўғрисида кетаётганлигини тилмочдан сўраб, Тешабойга кулиб қўйди — тарғил кўзларида ғалати бир сирнинг ўти чақнади.

¹ Айниқса, сиз доно жанобларининг олий шафқати ақли қисқа қора халқни ҳайрон қолдирди.

Матқовул қудуқдан сув тортиб туриб, бу ёққа қараб-қараб қўяр, қулоғига етиб келган гапларни эшитмасликка тиришар эди. Лекин камбағаллар тўғрисидаги гап қулоқларини динг қилди. Ана шундан кейин сувни шарпасиз тортишга тиришиб, гапга зимдан қулоқ сола бошлади.

Тешабой олдидаги қовун косадан шошилмасдан бир тилим олди-ю, оғзига келтирмай, икки бармоғи орасида қисиб туриб:

— Тақсир, — деди қози домлага, — ниятимиз улуғ, Қорабулоқда бекор қақраб ётган эгасиз қўриқлар кўп. Шуларга сув чиқарсак, мана, ҳоким тўрага ҳам, бизга ҳам, қолаверса... — Тешабой негадир ялманиб қолди, қўлидаги тилимни оғзига олиб борди-ю, яна қайтариб гапини улади, — қолаверса, халққа ҳам бўлади. Шунинг учун ҳозир сиёсат қиладиган пайт эмас. Халққа яхши муомала қилмасак, одамларни отанг яхши, онанг яхши, деб ишга солмасак бўлмайди.

— Ҳа-да, тақсир, — деди Асад қори, ўтирган ерида хиёл кўзғалиб, — яхши гап билан илон инидан чиқур, ёмон гап билан...

— Ҳоким тўрага нима, оттириб ташласа оттириб ташлайверади, — Тешабой гердайиб гапирди. — Бу билан у кишининг бир мўйи ҳам кам бўлмас эди, лекин ҳозир мақсад бошқа ерда. Боқимондачиларни, майда жиноятчиларни жазолаб, халқни ўзимизга қарши қилиб қўйишдан нима наф кўрамиз? Ҳеч қандай. Шундай бўлгандан кейин авом халқни алдаб-сулдаб ишга солиш керак — наф мана бунда.

— Ҳасанот! — деди қози ҳам калласини ликилла-тиб. Тешабой қўлидаги қовун тилимини оғзига солди. Кўкимтир амирий тил ёрғувчи шарбатини оғзида қолдириб, томоқдан силлиққина ўтиб кетди.

— Шундоқ, тақсир, — деди яна Тешабой, — ниятимиз улуғ. Замбилнинг бир ёғини биз кўтарсак, бир ёғини халқ, сув чиқариладиган ерларга чигит эксак, кейинча мана шу Отбозорига пахта тозалайдиган битта завод қурсак деймиз. Буни бир ўзим қилолмайман, албатта. Мардикор керак.

Пастда қўл қовуштириб турган Фосих афанди тиржайиб:

— Мардикор — халқ-да, афандим, — деди.

Тешабой унинг гапини эшитмадими ё эшитса ҳам

парво қилмадими, амирийдан яна бир тилим олиб оғзи-га солди, кейин лабларини ялаб туриб:

— Ори рост, — деди, — беш танга, ўн танга чиқимдор бўламиз, бусиз илож йўқ, лекин шу ёғи борки, чиқимдан қочган киримдан қолади. Биз савдогар одаммиз, ҳамён кўтарадиган бўлса зиёндан чўчиб ўтирмаймиз. Борди-ю... — Тешабой бирдан тўхтаб, дарвоза томонга қаради. У ерда хотин киши миршаб билан жанжал қилиб турган эди. Тешабой қайнатасига қаради. Қайнатаси эса дарвоза томонга қичқирди:

— Ҳой, нима жанжал?

Мирқосим хотин кишининг йўлини тўсиб туриб:

— Ҳоким тўрага арзим бор, кираман, деб қўйма-япти, — деди.

Ҳокимга тушунтиришди. У бир нима дейишдан аввал Тешабой билан кўз уриштириб олди. Кейин калласи билан «кирсин» имосини қилди.

Ҳокимнинг кўзи хотин томонга бурилди. У эски парпаша паранжи ичида ўралашиб юриб эмас, югургандай тезлаб келар эди. Сўрига етмасдан бирдан дод солиб юборди:

— Уйгинанг куйгур мингбошининг дастидан дод! Адолат қилмай ўғлимни қамаб қўйди! Войдо!

— Шанғиллама, алвасти! Нимага дод соласан? — деди мингбоши, сўридан тушиб.

Хотин киши паранжи ичида йиғлаб, қақшаб туриб зорланди:

— Ҳоким тўра ҳақиқат қилсин. Боламни чиқариб ўзи сўрасин! Муштумдай болани бир ҳафтадан бери зиндонда чиритди бу золим! Ўғлимда гуноҳ йўқ! Бекордан-бекорга қамаб қўйди!

Ҳоким тилмоч орқали мингбошидан сўради:

— Ким бунинг ўғли?

— Бола, — деди мингбоши, анчагина бўзариб.

— Нима гуноҳ қилди?

Мингбоши дарров жавоб қила қолмади. Бир оз ялманиб тургандан сўнг:

— Гуноҳи анчагина бор, тўрам, — деди.

— Қамоқда қанча одам бор?

— Икки-уч киши бор, тўрам.

— Олдириб чиқинг, ҳаммасини олдириб чиқинг!

— Хўп бўлади, тўрам.

Мирқосим миршаб маҳбусларни олдига солиб кел-

ди. Улар тўрт киши эди. Қоронғидан чиқишгани учун кўзларини дадил очолмай, ярим-ёрти юмиб келар эдилар. Миршаб сўридан ўн қадамча нарида тўхтади. Маҳбуслар бир қаторга тизилиб туришди. Ораларида ўн ўн икки ёшли бир ўғил бола ҳам бор эди. Паранжили хотин ўғлининг заҳил юзини, озиб кетганини кўриб, йиғлаб юборди.

— Вой, айланай болам-ей! Жон болам-ей! Сени қандай кепатага солибди-я, бу золим!

Ҳоким сўроқни шу боладан бошлади.

— Нима гуноҳ қилдинг, тирранча?

Бола жавдираб мингбошига қаради. Жумон Писмиқ тутиб келганда Соли Совуқдан еган шапатиси, мингбошидан еган тепкиси ҳали эсидан чиқмаган эди. У бўз куйлагининг сузилиб, иплари попуқдай осилиб қолган йиртиқ енгил билан бурнини артди-да, онасига термилиб олиб, касал мушукдай миёвлади:

— Олма олувдим.

Ҳоким жеркиб сўради:

— Қаердан олувдинг?

— Мингбоши бувамникидан.

— Кўп олувдингми?

— Бир қўйин.

— Бўлгани шуми?

— Ҳа.

— Шохдан териб олдингми?

— Ерга тўкилганидан.

Ҳокимнинг сариқ мўйлови учди, қути ўчди...

— Сен сартвачча, муштумдай жонинг билан бировнинг боғига ўғирликка тушдингми, а?!

Боланинг юраги чиқиб, дами ичига тушиб кетди. Онаси унинг пуф деса йиқилиб кетадиган бир аҳволда мадори қуриб, гангиб қолганига чидаб туролмади. Йиғлаб қақшаб ҳокимга ялинди:

— Вой айланай тўрам, боққа тушгани йўқ, кўчага тўкилганидан олган. Беш пахса девордан қандай ошиб ўтади бу! Ерда тўкилиб ётган бўлса, болалигига бориб олгандир-да. Шунга ҳам шунчами, айланай тўрам!

Ҳоким миршабга буюрди:

— Чўз қулоғини баччағарнинг!

Миршаб беҳол боланинг ўнг қулоғини чўзма камакдайдан чўзиб кетди. Бола аввал ун чиқармай чидашга ҳаракат қилди. Кўзчаларини юмиб озғин юзчасини ти-

риштириб қулоғини орқасидан чўзилиб борди. Ўғлининг қулоғи эмас, ўзининг жон томири чўзилаётгандек, она боласига талпиниб йиғлар, сўридагилар эса боланинг босилган чувалчанг сингари тўлғанишидан завқланиб кулар эдилар. Бола қулоғи қизариб ранги бўзариб кетса ҳам ун чиқармас эди. Мингбоши гаши келиб миршабга ўшқирди:

— Ҳой ўлакса, жонинг борми, қаттиқроқ чўзсангчи!

Миршаб кучаниб туриб зарб билан тортган эди, оғриқ жонидан ўтиб кетди шекилли бола вай-войлаб юборди. Ҳоким қаҳ-қаҳ уриб кулди. Мингбоши билан қози домла шарақлаб юборди. Она фигон билан югуриб келиб миршаб қўлига осилди.

— Вой, уйинг куйгур, қўйвор, қулоғини узиб оласан! Қўйвор дейман сенга!!!

— Бас, — деди Тешабой миршабга. У қўйиб юборгандан кейин жағиллаб йиғлаб турган хотинга гапирди: — Иккиламчи, мингбошининг олмасига тегдирма. Бор, ҳокимни дуо қилиб, олиб кет болангни. Она-бола йиғлаб чиқиб кетди.

Ҳоким чала чекиб қўйилган сигарасини оғзига солди, чўнтагидан кичкина қора тўппонча чиқариб, уни ўнг кафтига қўйди-ю, бир-икки ирғитди. Ҳамманинг кўзи тўппончага тикилиб қолди: баъзилар ваҳм билан, баъзилар мароқ билан. Айниқса, қози домланинг юраги шиф этиб кетди, кулишга, ҳиринглашга ўрин бўлмаса ҳам, у киши ўзларича ҳиринглай бошладилар. Мингбоши унга қараб: «Ҳа, қари ҳўкиз, савил қоғур жонинг ўлгидай ширин-а», деб ичида сўкиб қўйди. Ҳали чиқиб кетган бола ёнидаги киши бошидаги қалпоғини бостириброқ олди — ҳокиминг ўзига тикилиб қолганидан ташвишга тушган эди. Ҳоким ана шу сарғиш соғоли битишиб, қовоқлари шишиб кетган қисик кўзли кишига тикилганича тўппончасининг тепкисига зумрад кўзли олтин узуклар билан безанган чиройли, нозик бармоғини олиб борди. Тилмоч билан Тешабойдан бошқа ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди. Қалпоқли маҳбус ёнида турган йўғон гавдали иккинчи маҳбус бирдан олдинга югуриб чиқди-ю, қисик кўзли кишини гавдаси билан тўсиб, ҳокимга қичқирди:

— Отма, гуноҳини сўрамай нимага отасан бу камбағални!

Ҳоким унинг эътирозига парво қилмади, гапининг таржимасини тилмочдан сўраб ҳам ўтирмади, тепкини босиб юборди. Широқ этган овоз билан бирга тўппонча учида кичкина ўт ёнди. Қалпоқли киши ихтиёрсиз войлаб юборди. Ҳоким кулар, тилмоч жилмаяр, Тешабой илжаяр эди. Йўғон киши ичида лаънат ўқиб жойига қайтди. Ҳоким кулиб бўлиб сигарасини туташтирди, тутунни ичига тортиб туриб яна кулди. Фосих афанди кўкрагига туф-туфлаб ўтирган қози домлага, кейин маҳбуслар томонга қараб:

— Шундан ҳам қўрқиб ўтирибсизларми! Боракалло-е, тўранинг сигара туташтирадиган ўтхонаси-ку бу! — деди.

Ҳоким кулгини бирдан тўхтатди, қовоқларини солди, турқини буриштириб туриб:

— Бу менга аталган, — деди қўлидаги зажигалка-тўппончани ўйнатиб. Кейин ёнидаги маузерга қўл урди. — Сенларга аталгани мана буниси! Тўғри жавоб берсанг, гуноҳларингни бўйинларингга олсанг, бу қинда ётади, бўлмаса... ҳа, буниси чиқса ёмон бўлади!

Ўртага оғир сукунат тушди. Ҳар бир маҳбус қинда ётган даҳшатли тўппончадан ўз пешанасига ўқ узилаётгандек ваҳимага тушиб қолди. Ҳар бир маҳбус ўзининггина эмас, қаторида турганларнинг ҳам гуноҳсизлигини билса-да, яна даҳшатли ўйларга борди. Улар бу маузернинг табиатини билар эди: унинг металлдан ясалган совуқ танасида ҳақиқат ва адолат тамғаси йўқ эди. «Инсоннинг қадри шу бўлдими? Истасалар ҳазил деб масхара қилсалар, истасалар чинакамига отиб ташласалар!» деб ўйларди йўғон гавдали маҳбус.

— Сен нима гуноҳ қилдинг? — деб сўради ҳоким, қалпоқли кишининг уриб чиққан бет ёноқларига тикилиб туриб.

Қалпоқли киши қисик кўзларини пилпиллатди.

— Менда айб жўк, — деди у.

— Айбинг йўқ бўлса нимага қамаб қўйдим?

— Мен додқонин қулунини қараймин. Овуруб жотсам, қорабайирдин тайшиғини бўри жарип кетипти. Жақси қарамағансин, деб қамаб қўйдигўй.

Ҳоким энди мингбошига қаради.

— Шундоғми?

— Бе! — деди мингбоши, мўғулча мўйловини жаҳл

билан учириб. — Бу муттаҳам ҳар йили шунақа қилади. Бўри баҳона-ю, қорин ғанимат!

— Сен нима қилдинг? — деб ҳоким «муттаҳам» ёнидаги баланд бўйли, бақувват кишидан сўраган эди, у:

— Мен нима қилибман? — деди жаҳл аралаш таажжуб билан. — Мен мингбошининг корандасиман. Каллаи саҳардан қоронғи кечгача қўш ҳайдаб, бир маҳал ҳўкизларини қайтариб келаётсам, ҳаром ўлгурлардан биттасининг оёғи бузуқ кўприкка тикилиб синиб қолди. Шунини тўлайсан, деб ушлаб ўтирибди.

— Неча кун бўлди қамаганига?

— Бир ойдан ошиб қолди.

— Тўлайсанми? — ҳоким хўмрайиб сўради.

— Э, тақсир, товон тўлашга қурбим етса бировга қоранда бўлиб юрармидим!

— Менга қара, Саримсоқ! — деди мингбоши ўдағайлаб. — Тўлашга қурбинг етмас экан, хўп, нега бўлма-са ишлаб уз десам унамайсан?

Саримсоқнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Э, минг йил ишлаганимда ҳам «бас» дейдиган одаммисиз, сиз, тақсир! Бойдан қарзинг узилгунча бўйнинг узилади! Ҳўкизингиз-ку одамдан қадрли экан, ундай бўлгандан кейин кўприкни тузаттириб қўйингда. Катта йўл, қишин-ёзин от-улов қатнаб туради. Ҳали жонивор экан, бу савилдан одам ҳам зўрға ўтади-ку. Ўтган ой бир салт отлиқ кўприқдан ўтаман деб жарга қулаб кетди — хабарингиз бор, хўш, унга ҳам мен айбдорми? Кўприк пули дейсиз — халқдан пул йиғасиз, йўл пули дейсиз — халқдан пул йиғасиз, қани, қаёққа кетяпти ўша пуллар?!

— Бўлди, кўп вағиллама! Ҳе ўша, сени гапдон қилиб қўйганининг!.. — Мингбоши оғзини бепошна қилиб сўқди.

Ҳоким Саримсоқ айтган пулларнинг йиғилганми-йўғлигини мингбошидан сўрамади, терговни ҳам чўзмади. Аввалги айбдорнинг жавобларидан қонганми-йўқлигини айтмаганидек, бу тўғрида ҳам индамади. Калласини энг четда шумшайиб турган қари чолга бурди. Кўзларидан нур, оёқларидан мадор кетган, кир яктагининг қийтиқ ёқасидан кўкрак суяклари муштумдай уриб чиққан бу чолнинг юзида ҳаёт эмас, ўлим сояси бор эди. Ҳоким ундан бир нима сўрашга чоғланиб турганини Ҳақимбойвачча кўрди-ю, сўрида ўтирган

ерида ўнг қўлини чолга силтаб ҳокимга арз қила бошлади:

— Бу имонсиз ўн йилдан бери ҳақимни бермайди! Хотин ўлганда бир чорак буғдой сўраб келувди, берсам берай, ўзимнинг ҳамқишлоғим деб берганман. Ўшандан бери ана бераман, мана бераман, деб алдаб келади. Жонимдан тўйиб кетдим, тақсир! Ё ҳақимни берсин, ё қилмишига яраша жазосини тортсин!

Ҳоким тилмоч орқали сўради:

— Шундоғми?

— Хафа бўлманг, ота, — деди Тешабой, чолнинг ёнига келиб. — Гуноҳингизни ўзим сўраб оламан. Чолнинг яна ҳассасага суяниб олган қадди бирдан ростланди, кўзлари алам билан ёнди. Кейин хўрланган, оёқ ости қилинган киши товуши билан зорланди:

— Савул қоғур чорак буғдойни ўн баравар қилиб қайтардим, ўн йилдан бери итдай ишлаб ҳам бердим, яна гуноҳ менда экан-да, тақсир!

Чолнинг қалбини алақандай совуқ бир қўл омбир орасига олиб сиқар, оғриғи юзига уриб борар эди. Кўзларида мунг, сўзларида мунг билан:

— Ёш бўлиб, ёшлигимда бахт кўрмадим, қариганимда эса топган қадрим шу бўлди, — деди.

Аммо чолнинг гапига ҳеч ким эътибор қилмади. У калласини солинтириб, ҳассасига суяниб турар эди.

— Ясовул!

Тешабой югуриб ўртага чиқди.

— Тўрам, — деди у ҳоким қаршисида қўл қовуштириб. — Буларнинг ҳам гуноҳларини ўтсангиз. Кимнинг кимга бераси бўлса, майли, буниси ҳам менинг гарданимга. Лекин битта шартим бор, Тешабойдан шунча пул кўтардим, деб вексиль беришса бас.

Ҳассасига беҳол суяниб турган чолнинг калласи азод кўтарилди.

— Йўқ! — деди у, ҳассасини ерга тўқ эткизиб уриб. — Жон керак бўлса бераманки, вексиль бермайман! Бу лаънати меңдан кейин бола-чақамни ҳам қақшатсинми! Йўқ-йўқ!

Фишман жаҳли чиққан пайтларда русча сўз тополмай, немисча гапириб юборар эди. Ҳозир ҳам:

— Дас депик!¹ — деб қичқирди. — Гузарда, халойиқ олдида сазангизни ерда қолдирмадим. Тешабой

¹ Бас!

у ерда керак эди, лекин бу ерда мени еб юборгудек бўлиб турган халқ йўқ. Бу ерда мен билганимни қиламан. Бас, ўртага тушманг! Ясовул, кишан сол ҳаммасининг қўлига!

Бир неча солдат келиб маҳбусларни ушлади. Ясовул ҳаммасининг қўлига кишан урди. Уч маҳбус бошига бало осмони ағдарилгандек кишанбанд қўлларини қоринлари устида жуфтлаб, гангиб турар эди.

Ҳоким ясовулга буюрди.

— Олиб бор, бугуноқ конвой билан шаҳарга жўнат. Бу муттаҳамлар билан ўша ерда гаплашаман.

Йўгон гавдали Саримсоқ жойидан жилмай, бир мингбошига, бир ҳокимга ўқрайиб тураверди. Ясовул юр деб елкасидан итарган эди, уни кўз аралаш калла қилди. Ўртада тўполон кўтарилди. Ясовул ағдарилиб тушишга сал қолди. Солдатлар кўпайишиб, уни сурсурс қилиб олиб кетишди. То қамоқхонага киритишгунча, ясовул уни орқасидан тепиб дўппослаб борди. Қудуқ ёнида Матқовул бу зулмга эзилиб йиғлагудай бўлиб қараб турар эди.

Тешабой ҳокимнинг қулоғига бир нима деди. Ҳоким ясовулни чақириб тайинлади:

— Қишлоқ халқи томошага йиғилганда, секин киши билмас орқа кўча билан жўнат, қоронғи тушгандан кейин.

Ўн учинчи боб

Шилпилдоқ

Матқовул аканинг чалдиворига бир аёл шип этиб кириб келди. Уни китобхон танийди, унинг тўғрисида кўп ҳикоялар эшитди, ҳатто ўзини бир қур хирмонда, булоқ бошида, ойдин кечада ва ниҳоят, Ширмонхон опаларникида кўрди. У Ҳаёт эди.

Ҳаёт ичкарига кириши билан бошидаги чопонни олиб ташлаб, ўзини қоронғи кулбага урди. У ғоят ҳаяжонли эди. Салтонбуви қиз юзини кўриб, қўрқиб кетди. Уйда биров ўлса ё шунга ўхшаш ёмон иш бўлса, одамнинг юзи шунақа ўзгаради.

— Вой айланай, нима бўлди сизга? — деб юборди

Салтонбуви, Ҳаётхон бутун оғирлиги билан ўзини ерга гурс ташлаб ўтирганда. Салтон буви: «Мастон кампир кўққисдан узилиб-нетиб қолдими», деб ўйлади-да, шошиб сўради: — Катта бувингиз эсон-омон юрибдими?

Ҳаёт бош тебратди, кейин қуришган лабларини зўрға қимирлатиб сув сўради.

— Сувми, айланай? Бор, булоқ суви бор. Худо олсин, ўша мачитнинг сувини. Кўм-кўкариб, қурт босиб кетибди, сузиб ҳам ичиб бўлмайди, бирам сассиқ!

Салтонбуви гапириб юриб қора, эски, учик ёғоч чўмичда сув келтирди. Бир вақтлар чўмичга сингиб қолган мой ҳиди бурунга уриб турганига қарамай, Ҳаёт чўмичдан сувни тагигача шимирди. Кейин нафасини зўрға-зўрға олиб туриб сўради:

— Хадича холамнинг ўғли тўғрисида поччам ҳеч нима демадими?

Савол Салтонбувини ҳайрон қилди. У ғалати бўлиб кетди.

— Фуломжон тўғрисидами? — деди у, юраги ўйнаб.

— Ҳа, ўша киши тўғрисида.

— Ҳеч нима демади-ю. Бир нима бўлганими Фуломжонга?

— Вой холажон-ей, бир нимаям гапми?! Мингбоши ўлгурни шилқим қизи бошини айлантираман деб балага кўйибди!..

— Жўрапошшами? — ҳовлиқиб сўради Салтонбуви.

— Ҳа, менга маржонни тердириб қўйиб, ўзи Хадича холамларникига тушибди. У йигит тўғри одам, биласиз. Гапига қулоқ осмаса, қаматиб отасига тергов қилдирибди. Мен жувон ўлгурникида беҳабар ўтираверибман. Бир вақт Каромат опа кириб айтмайдими — жон-поним чиқиб кетди. Катта бувимга ҳам қарамай орқасидан чопдим, уйда ҳам, кўчада ҳам йўқ. Бегонадан сўрашга оғзим бормади. Поччам билар деб кирувдим...

— Йўқ, ҳеч нима демади. Бир нима бўлса айтарди, — деди Салтонбуви. Унинг ишонч билан айтган сўзлари Ҳаётни пича ўзига келтирди. Тўғридан ҳам Фуломжоннинг бошига тушган саводан Салтонбуви беҳабар эди.

Шу дам эшиқдан Мастон кампирнинг:

— Ҳой, Салтон, Ҳаёт киргани йўқми? — деган шанғиси эшитилди.

Ҳаёт билан Салтонбуви эшикка югуриб чиқди.

— Вой, катта буви-ей, мана мен! — деди хуноб бўлиб турган Ҳаёт жаҳли чиқиб. — Кўланкадай орқамдан юрганингиз юрган!

Тишлари тушиб жағи-жағига киришиб кетган катта бувиси ҳассасини ерга тақ эткизиб урди-ю, қуришиб, эти суягига ёпишиб кетган башарасини тириштириб шанғий бошлади:

— Ҳа, жувон ўлгур, орқангдан юрсам нима қипти? Худо кўтарсин сен инжиқ бўрозни? Узоқдаги қуйруққа кўз тутгунча, яқиндаги ўпкага «ҳа» деб қўя қолсангу, мен ҳам орқангдан саргардон бўлиб юрмасдим, бедаво! Мунча керилмасанг, Мадаминхўжанинг қари кизи!

— Ҳай, холажон, қўйинг, унақа қарғаманг! Ёмон гапиргани йўқ-ку, шунгайм шунчами? Қани, уйга киринг, айланай хола, — деди Салтонбуви, кампирнинг ҳаёсиз гапларидан хижолат тортиб.

Ҳаёт юзини беркитиб йиғлай бошлади. Ўзи не аҳволда эди-ю, яқин кишисидан яна шундай хўрлик кўриши — ўлганнинг устига чиқиб тепгандай бўлди.

— Мени нима учун бундай қийнайсиз, нима учун бундай хўрлайсиз, катта буви? Хўжа бўлиб туғилганим учун мен гуноҳқорми? Кошкийди қорача бўлиб туғилган бўлсам, кўргами, калгами тегиб, сизнинг таънангизни, беандиша сўзларингизни эшитмас эдим!.. Салтонбуви яна ўртага тушди. Ҳаётни қучоқлаб, қиз юзини кўксига босди.

— Қўйинг, айланай, йиғламанг. Майли, катта бувингиз, хафа бўлманг, жонимни қоқай.

Ҳаёт Салтонбувининг сўзларидан тасалли топишга улгурмай, Мастон кампир унинг тутоққан ўтини ловиллатди.

— Оёғинг келишмаган, шумпешана экансан! Этак йиртиш қилиб қўйган куёвнинг ҳаждан қайтмади... Нима бало, худо кўтардим, дарак ҳам бўлмади.

Ҳаёт ичидан отилиб чиққан хўрликка чидай олмай йиғидан, мўлт-мўлт тўкилаётган кўз ёшларидан ўзини тутолмай фифон қилди:

— Ана шу худо кўтарганга илҳақ бўлиб-ку мени ғунчалигимдан сўлдирдингиз! Хўжадан чиқса: «Уна-

шиб қўйганимиз бор, ҳажда» дедингиз! Қорачадан чиқса: «Қорачага тушиб қолган хўжа қизи йўқ!» деб қувдингиз! Қилар ишни ўзингиз қилиб... мана энди... «бўроз» деб...

Ҳаёт гапиролмади, хўрлик туғуни бўғзига турди, мунгли овози кўз ёшларига кўмилди. Салтонбуви қиз бошини қучоқлаб бағрига босди.

Мастон кампир неварасининг йиғлаб туриб қилган зорига қарамай яна тишлаб-тишлаб олмоқчи бўлди, лекин шайтонга ҳай берди.

— Мингбошиникида қиёмат тўполон, — деди у, гапни бошқа ёққа айлантириб. Чуволтириқнинг шаллақи қизини қиморбоз эри тутиб олиб чунонам урдик, итнинг боласиниям ҳеч ким бунақа урмайди.

Шу чоғ қийиғига бир нима туғиб Матқовул шошиб кириб келди. Ҳаёт юзини беркитди.

— Қани, қани меҳмонлар ичкарига! Мана, ун топиб келдим, овқатни бирга қиламиз, — деди Матқовул, кулбасига ўтиб кетаётиб.

Кампир қуллуқ қилиб чиқиб кетди. Ҳаёт сув ичиш баҳонаси билан орқада қолди. У Фуломжоннинг нима бўлганлигини билмоқчи эди. Салтонбуви айтиб, эридан сўратди. Бирпасдан кейин Салтонбуви чўмичда сув кўтариб чиқди-да:

— Фуломжон ҳозир Қудрат тақасининг дўқонида уч-тўрт киши билан гаплашиб ўтирган эмиш. Яна аллақандай қурчоқбоз ҳам бор, дейди, — деди.

Ҳаёт чўмичдаги сувни ҳам ичмай, суюниб чиқиб кетди.

Салтонбуви кулбага қайтиб кирганда, Матқовул қийиқдаги серкепак буғдой унни олдига очиб қўйиб томоша қилиб ўтирар эди. Бурчақда касал ётган қизи ҳам бошини кўтариб, қийиқдаги унга кулиб қараб турарди. У синиқ, хаста товуш билан:

— Зоғора унми, ота? — деб сўради.

— Йўқ, қизим, буғдой ун! — деди отаси, кейин ундан бир чимдим олди-да офиз суви билан ҳуллаб, икки бармоғи орасида ишқаб кўрсатди. — Мана, буғдой ун, қизим, ҳа! Биласанми, қаердан олиб келдим, қизим? Барака топгур Фуломжонларникидан. Хадича холанг туғиб берди.

Салтонбуви ҳам ичилмаган сувни қўрага қайтариб тўқди-ю, шошиб келиб ун ёнига чўнқайди. Қийиқдаги

ун эмасу анқонинг тухумидек, анқайиб қараб қолди. Пўстақда сўлжайиб ўтирган ориқ боланинг нурсиз кўзлари ҳам ўртадаги унда эди. Тўрт жуфт кўзни ўзига боғлаб олган эди у серкепак қорамтир ун!

Матқовул ҳамон чеҳрасидан кетмаган шодлик илжайишини майлига қўйиб хотинидан сўради:

— Нима овқат қилсак экан, а?

— Қанча ўзи? Юз пайсага ўхшамайди!¹

— Йўқ, кўпроқ! — деди Матқовул, «бир ботмон!» дегандек керилиб. — Увра ош қилсак ҳам бўлади. Манжуза қилсак ҳам бўлади. Лағмонга гўшт керак.

Бир бурда нонни ҳам бугун бир тишлам, эртага бир тишлам еб ўрганиб қолган жонсарак Салтонбуви эрининг катта кетишига рози эмасди. Шунинг учун.

— Увра ош дейсиз, манжуза дейсиз, эртага нимани ейсиз? — деди у, зарда аралаш бир таъна билан. — Ундан кўра озгина ёғ топиб келинг, ёғлаб бир атала қилайлик, мазаси оғзимизда қолсин!

Кўзлари мўлтиллаб, унга гиргиттон бўлиб ётган касал қизи:

— Бувижон, — деди ялинган товуш билан, — озгинадан ичсак ҳам бир манжуза қилиб беринг, жон буви!

Салтонбуви болаларининг гапини қайтармас эди. Уясида ҳали ҳам патлаб битмаган қанотчаларини қоқиб, силкиниб, тумшукчалари билан онасига талпиниб турган бабажўш чумчуқ бола сингари жавдираб, қалтираб ётган оч болага қандай йўқ дея олади?

— Хўп, айланай қизим, зора дардингга дармон бўлса! — деди Салтонбуви. У шу ёқимли сўзлари билан Матқовулнинг юрагида ҳали пастлай бошлаган умид чироғини яна кўтарди. Пўстақда ўтирган чолбола ҳам суюниб илжайди. Касал қизнинг кўзлари пориллади. Қоронғи кулбага қандайдир ёруғ киргандай бўлди.

Салтонбуви уч еридан қадоқланган, четларини худди биров ушатиб егандек камшиқ, эски пиёлада намакоб қилди. Кейин бир лаби синиқ, тагигача ёриқ сопол лаганни, кераксизлигидан токчада чанг босиб ётган супрани ун ёнига олиб келди. Унни эламасдан, йирик-йирик кепаклари билан лаганга солди. Ҳаммасини эмас, ярмини солди! Қорий бошлади. Униқидан ташқари яна олти кўз лаганга тикилиб турар эди.

¹ Ҳозирги ўлчовда икки килограммдан камроқ.

— Яна пича солсакмикан? — деб сўради эридан Салтонбуви.

Қориётган хамири кўзига оздек кўринган эди. Матқовул «ҳа» дейишини ҳам, «йўқ» дейишини ҳам билмай бир лагандаги хамирга бир қийиқдаги унга қарар эди. «Ҳа» деса — эртагилик уннинг баракаси учади, «йўқ» деса — бугунги овқатнинг мазаси қочади. Уни бу офир иккиланишдан яна Салтонбувининг ўзи қутқазди.

— Хайр, пича солайлик, эртага умоч қилармиз жуда бўлмаса, — деди у, эрига қараб. Эри бир нима демади. Шундай бўлса ҳам, хотинининг ун кўтарган ҳовучига қараб:

— Кўп кетди! Кўп кетди! — деб жағиллади.

Салтонбуви ҳовучидаги уннинг ярмини қийиққа қайтариб тўқди.

— Хамир яхши қорилса, баракаси ҳам яхши бўлади, — деди Матқовул, яхши маслаҳати гўё хамирни кўпайтирадигандек.

Хотини индамади. Кучининг борича, жонининг борича хамирини муштлаб қорар эди.

Салтонбуви хамир қориб туриб:

— Ёғ топинг, — деди эрига.

Бу Матқовулга эрининг бечоралигига қарамай: «Боринг, менга атлас кўйлак олиб келинг!» деган инжиқ хотиннинг нозидек эшитилди.

— Ёғ?! — Матқовулнинг капалаги учиб кетди.

— Ҳа, ёғ! Ёвфон манжуза бўлармишми? Пиёз билан доғлаб устидан ёғ сепмаймизми?

— Бунисини-ку биламан-а, — деди Матқовул юраги тўкилиб, — лекин ёғни қаердан оламан? Қассобдан қарзга ботиб, кўзига кўринишдан қочиб юрибману ўзим!

— Қандоғ қилдик бўлмаса? — деди Салтонбуви, қўлларига ёпишган хамирни уқалаб тушираётиб.

Бу ишқал — ёмон ишқал бўлди. Ҳамма ўйланиб қолди. Чол-боланинг сўлжоқ бетлари яна баттар сўлжайди. Касал қиз юзини деворга ўгириб олди. Матқовул қийиқдаги унга, Салтонбуви эса эрига қараб ўтирар эди. «Наҳотки манжуза бўлмаса?» Добар қиз онасига қаради: кўзлари нам эди.

— Бувижон, — деди у, онасининг маънос юзига термилиб, — Ширмон холамданми ё Турсун келинбу-

вимданми қарз олиб турсангиз бўлмасмикан? Отам пул топганда қайтариб берармиз...

— Айланай қизим, — деди онаси, юраги эзилиб. — Ширмон холангдан уни-буни сўрайвериб бетимда бет қолмади, болам. Турсун келинбувинг бўлса биздан баттар. Замон камбағаллигидан ялангоёқ юрибди, бизда бўлса биз беришимиз лозим. — Салтонбуви ўйланиб қолди, ўйланиб туриб ўзича сўзларди. — Хаётхонлардан сўрасам бўларди-ю, катта бувиси ўлгудек қурумсоқ, хасис хотин, бермайди.

Матқовул мана шу гапда умид учқунлари чақнаб кетганини сезди. Шошиб:

— Катта бувисини қўй! Неварасидан сўра, ҳа, неварасидан! — деди.

Охирги маслаҳат ҳам, қарор ҳам шу бўлди. Салтонбуви пиёлани қолган намақобдан бўшатди-да, уни қўлтиғига қисиб чиқиб кетди.

Кулбадагилар зўр ҳаяжон ва кемирувчан ваҳим билан қараб қолишди. Матқовул унни боғлаб бир четга сурди. Ориқ ўғлини қўлига олиб, касал қизининг ёнига келди. Қизнинг ҳам кўзларида ваҳм бор эди. У тўкилиб турган юрагига отасидан мадад сўраётгандек:

— Олиб чиқармикан ота? — деб сўради.

Отаси ҳам шуни билгиси келар, отаси ҳам юрагига мадад истар эди.

— Олиб чиқади, — деди у, ишонч билан. Бу ишонч унинг ўзига ҳам, қизига ҳам мадад, юракларига қувват бўлди...

Матқовул қизининг сўлиб бораётган нурсиз кўзларига, сўлгин юзларига қараб раҳми келди. Боёқиш қизини касал чангалидан ажратиб ололмаётгани учун ичидан эзилди. «Дори-дармон бўлмаса, қаратишга табиб бўлмаса, азайимхон ўқигани, эшон дам солгани, бахши кўчиргани билан касал тузалмаса», деб хафа бўлди. Чиндан ҳам, ўтган ҳафта бозорбошилиқ бахши хотин келиб кўчирди. Эшикка катта ўт ёқди, ўт атрофида гир айланиб қўлидаги мис товани данғиллатди, ўзи ирғишлади, сакради, силкинди, ҳайқирди, қичқирди, қоч-қочлаб дўқ урди, қиз бечорага ёпишиб олган жинларни, девларни қувди. Энг охир рўзада ҳам, ҳайитда ҳам ўзлари сўймай сақлаб юрган битта-ю, битта хўрозларининг калласини кесиб, қонини қизнинг пешанасига, иягига суртди-ю, бошқа назру ниёз-

лар билан хўрозни ҳам халтасига тиқиб олиб кетди. Ана шунда — Матқовул анча чиқимдор бўлди. Бир хўрозидан айрилди, лекин қизига бундан ҳеч қандай наф бўлмади — Лобарининг дарди оғирлашса оғирлашдики, енгиллашмади. Энди кимга арзини айтади? Кимдан ёрдам сўрайди? Кимга боласини боқизади? Ҳеч ердан, ҳеч кимдан ҳеч қандай ёрдам кутолмасди, чунки бу нарсаларнинг ўзи йўқ эди...

Салтонбуви оғзи қулоғига етиб кирди. Қўлидаги пиёла тўла ёғ эди:

— Бахтимга қурумсоқ кампир йўқ экан, — деб қувониб гапира кетди Салтонбуви. — Қарасам: Ҳаёт-хон айвонда йиғлаб кашта тиқиб ўтирибди. Қўлимдаги пиёлани кўриб «бўлса-бўлмаса ёққа чиққандир», деб ўйлади шекилли, хумда уруғлаб ётган ёғидан тўлдириб берди. Ёққа чиққанимни дарров билиб, олганини қаранг! Зийрак қиз-да, бахтинг очилгур...

Матқовулнинг кенг дунёдаги тор кулбасида тантана бутун дабдабаси билан бошланди. Мўл ёғни кўриб Салтонбувининг ўзи ҳам мойдай эриб кетди. Манжуза эмас, шилпилдоқ қилиб берадиган бўлди. Бунини ўзи айтди!

Қозон осилиб, хамир ёйилаётган пайтда Матқовулнинг беш ёшли Ўрмонжон, етти ёшли Турғунжон, тўққиз ёшли Раҳматжон деган уч ўғли югуриб кирди. Ҳаммасининг ҳам эғнида биттадан жулдур иштон бўлиб, баданларининг қолган ери очиқ, кир, чанг-тупроқ эди. Турғунжон билан Раҳматжоннинг бошидаги ярасига қора, моғор дўпписи ёпишиб қолган эди.

Ҳали бошига яра тошиб улгурмаган шўх. Ўрмонжон чопиб келиб отасининг бўйнига осилди-да, кичкина, чиройликкина оғизчасини отасининг қулоғига яқин келтириб:

— Қандоқ овқат қиялпмиз? — деб сўради.

Отаси Ўрмонжон сингари шивирламади, у ҳаммага эшиттириб, тантанали қилиб жавоб берди:

— Шилпилдоқ!

Болалар чапак чалиб юборишди, суюнчлари ичига сиғмасдан ирғишлашди. Шу чоғ Салтонбуви юпқа ёйилиб, кичик боласининг шапалоғидай-шапалоғидай қилиб кесилган шилпилдоқ хамирини элак билан товоққа териб олиб чиқди. Бу оталаридан эшитган хушxabарни тасдиқлагандай бўлди.

— Менга қара, ўғлим, — деди Матқовул, Раҳматжонни чақириб, — физиллаб бориб мачитдан сув келтириб анови ерга соч, жой қил. Очиқда ўтириб, маза қилиб ейлик овқатни. Чопа қол, ўғлим.

Уч ўғлоннинг учови ҳам, бири устига сим ўтказиб пақир қилинган эски бўёқ идишни, бири пачоқ кўрани, бири синиқ кўзани кўтариб чопқиллаб кетди. Матқовул зўр тантана билан шилпилдоқларни қайнаб турган қозонга битта-битталаб ташлай бошлади. Салтонбуви эса чой қайнатиладиган кичик ўчоқда ёғни қиздириб, устига майда қилиб тўғралган икки бош пиёзни ташлади. Ўғилларни жаз-биз ва димоғларни қитиқлаган ёқимли ҳид кучоқ очиб қаршилади. Болалар ёқимли ҳавони ичларига тортиб чуқур-чуқур ҳид олар, қилаётган мазаларини баҳам кўрмоқчи ё мақтанмоқчи бўлгандай бир-бирларига қараб, бурунларини шифиллатиб тортар эдилар.

— Қани, бўлларинг, сувни соч, азаматлар, ҳа! — деди Матқовул эшикни босиб кетган ёқимли ҳид завқини олаётган болаларини шоштириб.

Уч ўғлон уч тарафдан сув соча бошлади. Сув билан келган майда итбалиқлар ерга тушиб узунчоқ думларини қилпиллатишар, сакраб қочишар эди.

Турғунжоннинг кўзасидан битта бақа ҳам чиқди... Ерга тушиб қоча бошлади... Болалар бақага, итбалиқларга қараб кулишар, ёнларига сакрашиб келиб қолса, вой-войлаб қочишарди. Кўкариб кетган бу сассиқ сувда бижилаб ётган ҳар хил қуртлар тушган ерида бирикки қилпонглаб дарров ўларди. Энди бу ерни супуриш, сув билан келган итбалиқлардан, қуртлар ўлигидан, бақатўр ва бошқа ахлатлардан тозалаш керак бўлди. Раҳматжон отаси боғлаган чиройли бурган супурги билан ерни бир зумда тозолади, оиланинг бирдан-бир полоси бўлган кўчма пўстакни олиб чиқиб тўрга — иззатли ўринга солди. Унда оила бошлиғи ва балогардони Матқовул қоровул ўтиради. Кейин Лобар қизни ҳам суяб олиб чиқишди. Унинг жойини ҳозир ҳашаматли меҳмондорчилик бошланадиган ерга эъзозлаб солишди. Лобархон оёқларида зўрға турса ҳам, нур кўрганиданми ё димоғини қитиқлаётган ёқимли ҳидданми, ҳар қалай, тинмай жилмаяр эди.

Матқовул камбағалнинг уйида исмини қолдириб, жисмини қачонлари олиб кетган шилпилдоқ сопол то-

воқда устига сепилган пиёз доғи билан жими-жими қилиб турарди. Ўн нафар кўз йўл кўрсатиб турган беш нафар қўл ўзини бараварига товоққа урди. Салтонбуви қўлидаги чол-боласига қадоқ пиёлага солиб берди. Лобархон боя хамир қорилган синиқ лаганда еди. Ҳаш-паш дегунча катта товоқнинг таги кўринди. Салтонбуви товоқни иккинчи марта тўлдириб келди. Шапалоқ-шапалоқ бўлиб ётган юпқа хамирни пиёз доғига булаб урардилар. Бу товоқ ҳам узоқ умр кўрмади, уни учинчи марта тўлдириб келди. Энди бояги тезлик, шошқинлик бўлмаса-да, лекин сабот бояги эди. Ҳамон калла кўтармай олардилар. Ўрмонжон кичкинагина оғзини хамирга тўлдириб, акаларига кўз-кўзлаб қарар, акалари ҳам айна хурсандчилик билан жавоб қилар, чол-бола шилпилдоғини еб бўлиб, ҳадеб пиёласини узатар, Лобар қиз ҳам иккинчи лаганнинг тагига тушиб борар эди...

Шундай қилиб, қозон бир соатгина аввал қай аҳволда бўлса, яна ўша аҳволга қайтди — ўчоқдан туширилди, баланд тоқчага тикка қилиб қўйилди...

Фотиҳадан сўнг болалар чувиллашиб кўчага югуришди. Матқовул эса карнай-сурнай чорлаб турган гузарга кетди. У ерда кўнгилхушлиги бошланган эди.

Ўн тўртинчи боб

Ким у, оғзидан қони келган?

Дарахтларнинг узун-узун соялари гузарга анча файз киргизди. Гарчи шабада юрмаса ҳам, қуёш кўтарилиб самовар бирмунча эркин нафас ола бошлади. Мачитдан яна сув келтириб самовар саҳнига, ён-верига қалин қилиб сепилди. Тўрт бурчакка тўртта кунжара ўрнатилди — булар бутунги Қорабулоқ кечасининг нур сочарлари эди. Кундузи офтобда йиғиштириб олинган полослар яна ўз жойларига солинди. Шосупа тагин чўғ тусини олди. Энди унинг ўртасига катта хонтахта келтирилиб, устига Морозов фабрикасида чиқарилган каттакон гулдор дастурхон ёпилди. Супанинг қарши-сига, ўн қадамча нарига мўъжазгина бир чорпоя қўйилиб, унга самоварнинг эски-туски полослари солинди. Бу ишларнинг ҳаммасига Тешабой топшириғи билан Фосих афанди бошчилик қилди. У одамларни жер-

кийвериб, койийвериб: «Ивидиқсиз, афандим!», «Нотшудсиз, афандим!», «Фаросат йўқ, афандим!» каби дакки-дашнолар, ҳақоратлар билан ҳаммани безорихон қилди. Ниҳоят, ишлар тамом бўлиб, гузар азиз меҳмонлар оёғига ястаниш ҳолига келтирилганда, Фосих афанди бир нима эсига тушгандай ўнг қўлининг шаҳодат бармоғини манглайига қўйиб, ўйлашиб қолди. Кейин яна ўша бармоғи билан самоварчини ёнига чорлади.

— Самоварчи афандим, менинг йўлдошимга кўзингиз тушмадимми баногоҳ? — деб сўради у, самоварчи яқин келганда.

Самоварчи тағдор қилиб кулди-да, ўзини билмаганга солди.

— Башараси совуқ, пакана кишими? — деб сўради у. Фосих афанди жавоб ўрнига ўқрайиб қаради. Ўртоғининг бу хилда таъриф қилиниши иззати нафсига теккан эди. Жавоб бўлмагач, самоварчи:

— Агар ўша бўлса такадан топасиз, — деди.

— Такадан? — жаҳл билан сўради Фосих афанди.

— Ҳа, бангихонадан, — деди самоварчи, масхарали қилиб.

Фосих афанди ўртоғининг бу хил фазилатидан беҳабардек, тепа сочи тик бўлди. Кейин дағал товуш билан буюрди:

— Дарров айттириб келинг!

Аммо самоварчи ҳам дағал қилиб:

— Менда югурдак йўқ, — тақсир! — деди. — Ўзингиз мундоғ ўтиб борсангиз айтиб ҳам келасиз, ўртоғингиз билан отамлашиб ҳам оласиз.

Фосих афанди бир ўқрайиб қаради-ю, гижиниб фудранди:

— Миллат! Ҳайф!..

Ўрмонжон гузарда акалари билан ўйнаб юрган эди, Фосих афанди энди уни чақирди:

— Бери кел!

Оёқлари кирдан ёрилиб, ўзи очликдан чўпдай бўлиб қолган Ўрмонжон, танимаган итнинг яқинига боришдан ҳайиққандек, тоза кийиниб, тоза таранган, кўк шишали кўзойнак тақиб олган афандининг олдига боришдан қўрқиб турди.

— Бери кел, чурвақа! — деди Фосих афанди, хит бўлиб.

Ўрмонжон атиги бир неча қадамгина илгари борди. Кейин яна илгарилашга нимадир халақит бераётгандек тўхтаб қолди. Фосих афандининг этсиз юзи тиришди. Қовоқларининг солингани кўк шишалар устидаги туксиз қошларининг жийирилганидан маълум эди.

— Такяни биласанми? — деб сўради у. Бола елкасини қисди — билмас экан. — Бангихонани билмайсанми, рўдапо? — Бола калласини тебратди — билар экан. — Чопиб бориб, Мамарайим афандини айтиб кел!

Ўрмон аввало Мамарайим афандини танимасди, қолаверса, ҳар қаерда санқиб юрадиган бебош бола эмасди.

— Боринг-э! — деди у, орқасига қайрилиб. — Отам сўксинми, бангихонага борибсан, деб...

Карнайчилар мачит томига чиқиб олиб яна одамларни чорлар, энди кун тифидан қорайиб қутулган гузар саҳни одамга тўлиб борар эди. Ҳамма ёқда ялангбош, ялангоёқ, гоҳилари қипяланғоч болалар чуғурлашиб югуришар, номерсиз билет билан томошага кирган кишилар сингари ўз дилларига ва бўйларига муносиб ўрин танлашар, бу хил бопта ўринларни кўпинча дарахтларнинг устларидан, йўғон-нозик шохлардан топишар, қўнган ерларидан бир-бирларига қичқириб гап отишар эди. Кичкина чуғурчуқлар шунча кўп қўндиларки, дарахтларнинг шохлари қишда қалин қор босгандаги сингари ерга салом бериб қолди.

Одамлар, яъни кўнгил хушлигига келган бахтиёрлар Фосих афандининг кўк шиша орқали ҳаммани ва ҳамма нарсани кўриб турадиган ўткир кўзлари кўрсатган саҳнга кенг давра қуриб ўтирдилар. Булар қишлоқ камбағаллари эди. Булар полоссиз қоқ ерларга ўтириб ўрганиб қолган эдилар. Ҳозир ҳам Фосих афандининг меҳру шафқати билан қуруқ ердан жой олдилар. Ана шундан кейин Фосих афанди уларни туси номаълум кўзлари билан сузиб чиқди. Ҳамма шу ерда: ёшу яланг, қари-қартанг, бою гадо, ҳамма! Фақат хотинлар йўқ, холос!

Гузар эркаклар билан тўлиб, ўтирадиган, турадиган жой қарийб қолмагач, Фосих афанди полвонлар оғасини ёнига чақириб, унга нималардир бидирлади.

Полвон оға, яъни полвонлар оғаси — барот полвон

эди. У Тешабойнинг илтимоси билан яқин-ўртадаги ҳамма полвонларни чақиртирди. Шайтон полвон деб донг чиқарган Абдурайим Турк¹ ҳам етиб келди. Полвонлар ўз тўплари билан ўтирардилар. Давра ўртасида Барот полвоннинг чинордек баланд, бақувват гавдаси пайдо бўлди. Гузар сув сепгандек жимиди. У йўғон, гулдураган товуш билан:

— Меҳмонлар келгунча эрмак қилиб турсак, а? — деди полвонларга қараб. Полвонлар маъқуллашгандан кейин, кулиб туриб сўради: — Жўжа-хўрозлардан бошласак қалай бўларкин?

Одамлар, айниқса болалар чувиллашиб маъқулладилар. Бўйи унча баланд бўлмаса ҳам, ёнига анча кўнгил берган ўн икки-ўн уч ёшларда баққувват бир бола тортиниб ўртага чиқди. Уни ўртоқлари итаришиб, қисташиб чиқаришган эди. Оқ сурп кўйлак-лозим устидан ингичка қийиқ боғлаб, бошига тагдўзи дўппи кийиб олган ва кўкраги очиқ оппоқ кўйлаги тиззасигача тушиб турган бу ялангоёқ бола Даврон эди. Барот полвон ўғлини кўриб:

— Ие, мен билан тушмоқчимисан, ўғлим? — деди, ҳазиллашиб.

Даврон отаси билан тушишга ҳам тайёрдек, салобат билан турарди. Отаси ўспирин болалардан.

— Тараф борми? — деб сўради.

Бирданига учта бола ўртага югуриб чиқди. Барот полвон ўсмирлардан энг каттасини Даврон билан бел олиштириб қўйди. Боланинг бўйи Давронникидан икки қаричча баланд бўлса ҳам, гавдаси чувак эди. Даврон — отасининг ўғли, отасининг эса кураги ер кўрмаган полвон дейишади. Лекин Даврон ҳали ёш. Ёш бўлса-да, отаси сингари дадил тушади, отаси сингари дадил курашади, курашнинг кўп қалтис ҳунарларини отасидан ўрганиб олган. Мана ҳозир ҳам ҳарифининг белини ушлатиб қўйгандан кейин отасининг таълими эсига тушди: бола белини маҳкам қисиб ўзига тортди ва тортиб туриб бир-икки селпиб қўйди. Бола оёқларида маҳкам туролмай эланди, демак...

Томошабинлар чапак чалиб юбордилар. Ҳамма ёқдан қийқириқ эшитилди. Одамлар Давронни олқир эдилар. У бояги синовдан кейиноқ ҳарифини кўтариб

¹ Т у р к — Ўш, Андижон, Каттақўрғон қишлоқларида яшовчи ўзбек уруғларидан.

ерга урганди. Барот полвон ўғлининг елкасини қоқди — полвонлар одатича, бу «баракалла!» дегани эди. Энди гал бир четда навбат кутиб турган бояги икки ҳаваскорнинг бирига келган эди. Бадани қоп-қора, ялангбош, ялангоёқ бола кўрқиб, хурқиб яқин келди. У иштончанг эди. Барот полвон бола белига қийиқ боғлаб, уни кичкина Давронга рўпара қилди. Учинчи талабгор ўртоғининг чирпирак бўлиб ерга урилганини кўрди-ю, давранан уриб чиқиб кетди. Одамлар қийқириқ-қичқириқ билан чапак чалиб юбордилар. Давронга бўлак тараф чиқмагач, ўртага йигитлар тушди...

Шу пайт аёнлар келиб қолдилар. Олдинда ҳоким билан Тешабой сўзлашиб келар эди. Одамлар Фосих афандининг имо-ишораси билан ўринларидан туриб қўл қовуштирдилар. Ҳоким қўл қовуштириб турган одамларни кўрмагандек, тўғри шосупага борди-да, бахмал кўрпа солиниб, пар ёстиқлар уюлган тўрға шпорлиги этиги билан чиқиб ўтирди. Бир ёнига қози домла чўққайди. У кишининг ўлимтик кўзлари ҳамма нарсадан аввал хонтахта устига тушди. Дастурхоннинг бўшлиги уни таажжублантиришдан ортиқ ғамга солиб қўйган эди. Кўзлари жавдирай бошлаганда Фосих афандининг ҳаракатини кўриб, яна кўнгли жойига тушди. Фосих афанди одамларга буюриб дастурхонга ҳар хил ҳўлу куруқ мевалар ташитди. У ҳам энди дастурхон четига ўтирган эди, куни билан салқинга беркиниб олиб ўзини кўрсатмаган итдай йўқолиб кетган йўлдоши ёнида пайдо бўлиб қолди.

— Қаёқларда юрибсиз? — деди Фосих афанди, йўлдошини «афандим» сўзи билан мушарраф қилмай. Йўлдоши илжайди. — Э, тишингизни беркитинг, катта одамлар ўтирибди ахир! — деди Фосих афанди бўғилиб. Йўлдоши ҳар қанча тиришса ҳам тишини берки толмай, ҳамон илжаяр эди. Балки одати бўлса, қитдай наяки қилиб келгандир? Фосих афандининг жаҳди чиқди, фақат йўлдошининг ўзига эшиттириб ғижинди: — Садқайи миллат!

Шу надомат устига Тешабой келиб қолди. Фосих афандининг бир зумгина аввалги ғазабли юзи ўзгарди, ёриди, унга кулги югурди. У дарров йўлдошини Тешабойга тақдим қила бошлади.

— Бу киши замонамизнинг тадбиркор ўғилларидан Мамарайим афанди... — деди, отасининг номини бил-

маганлиги учун сўнги сўзини чўзиб. — Падари бузрукворларининг исми шарифлари...

Гапни Мамарайим афанди жойида илиб кетди.

— Мамасоли ўғли...

— Шундоғ, афандим, Мамасоли ўғли, — деди Фосих афанди хиёл таъзим билан. Кейин Тешабойга уқтирди: — Мамаройим афанди жамиятимизнинг энг илгор, энг фидокор зоти табаррукларидан. Бу киши ўзининг шон-шарафини миллатнинг кўркилари йўлидаги, — у «кўркилари» деганда, Тешабойни ишорат қилди, — ҳа, афандим, миллатнинг кўркилари йўлидаги фидокорона хизматидан топажагига инонган ва бу инончи ҳамда саъй-ҳаракатлари билан биз каби дардманлар сойғиларини қозонган тоза юракдир! Ана шу буюк тилак ва пок истак билан жанобларининг хизматларига бел боғлаб келди. Биз бу кишини қарсақлар билан қарши олишимиз керак!

Тешабой совуққина қилиб:

— «Мирзабоп одам бор» деганингиз шуми? — деб сўради.

— Шу, афандим! — Шошиб жавоб қилди Фосих афанди.

Тешабой бош тебратди.

Мамарайим афандининг калтакесак терисига ўхшаган совуқ юзидаги жилмайиш осилиб тушган хунук қовоқларигача етиб борди.

Аъёнлар супада, одамлар ерда ўтириб, ғала-ғовур тинчигандан кейин ҳоким одатдагича тилмоч орқали халқни огоҳлантирди. (Тилмоч ҳокимнинг сўзларини фақат маъносини олиб халққа тушунарли ифодалар билан таржима эта кетди.)

— Ит суяк ташлагани биледи, эсидан чиқармайди. Сизлар ҳам Тешабойнинг яхшилигини эсдан чиқарманглар! Сизларни бир ўлимдан қутқазиб қолди-ю, Тешабой! Уезд катталари ҳам, Туркистон генерал-губернатори ҳам Тешабойни яхши ҳурмат қилишади. Сизлар ҳам ҳурмат қилинглар. Эртадан мана шу тоғни, — деди у, қўли билан қишлоқ жанубидаги пастак тоғни кўрсатиб, — эртадан мана шу тоғни тешиб, То-жиксойни шу ёққа боғлайсизлар. Унинг суви иккита Қорабулоққа етиб ортади. Кимда теша, чўкич, болга, кетмон, мисрон, белкурак бўлса, кўтариб чиқаверсин. Ётиб ишлайман деганларга жой қилинади, самовар

қўйилади, қозон осилади. Ишқилиб, оч қолмайсизлар. Бу ишларга Тешабой мутасадди. Ҳамма кори-қолингизни шу киши ҳал қилади. Менинг сизларга тайинлайдиган, сизларни огоҳлантирадиган гапим шуки, кимда-ким ишбузармонлик қилса, ишнинг белига тепса, ишлаётганларни ишдан урса, қайсарлик ё дангасалик қилса, ўзидан хафа бўлсин! Оқ пошшонинг авахтаси ҳам кўп, Сибири ҳам кенг. Муттаҳамларнинг тилини кесиб, униси ўчирадиган жой топилади! — Ҳоким бу дўқини томоғи йиртилиб кетар даражада айтди. Ҳатто зағча кўзлари ҳам ола-була бўлиб кетди. Кейин овозини пича пасайтириб, жўн давом этди. — Ўлпондан кимнинг қанча қарзи бўлса — Тешабой тўлайди. Аммо «Қарздан қутулдим, энди бу ёғи тараллабеод» дейдиганлар бўлса, аввалдан билиб қўйсин: йўқ, тараллабеодга ҳали вақт бор, аввал тоғни тешиш, сув чиқариш, қақраб ётган ерларга чигит экиш керак! Эртага қишлоқнинг ҳамма эркаги ҳу ана шу тоғ этагида ҳозир бўлсин! Чиққан-чиқмаганларни эликбошилар ҳисобга олиб боради. Уқдинларми?

Гапнинг пўписа қисми, муомаланинг қўполлиги бўлмаса, бу гап халқнинг кўнглидаги гап эди. Халқ ўзи сув деб толпинар, ҳокимдан ижозат олиб бер деб мингбошига жағиллаб келар эди. Шунинг учун халқ жон деб рози бўлди.

— Энди, — деди ҳоким, сўзини давом эттириб, — энди ижозат: ўйин-кулгиларингни бошлайверинглар.

Халқ бахтиёр эди. Эртага ҳамма тоғ қазишга, сув чиқаришга боради. Қачонлардан бери интизор қилиб, ташна қилиб келаётган сув, ниҳоят, мана шу қақраб-қақшаб ётган Каттаариққа тиқилиб, тўлиб-тошиб келади!

Ҳокимдан кейин Тешабой ҳам икки-уч оғиз гап қилди:

— Иссиқ овқат — менинг гарданимга, майли, қўйнимдан тўкилса — қўнжимга, сизлар менга ётбегона эмассизлар, ахир бир ерликмиз. Нон масаласига келсак, бунинг иши осон. Дони йўқлар, мана омбордан дон олсин, — деди-да, орқасига қараб чакқирди: — Мамарайим! — Мамарайим афанди югуриб чиқди. — Шу кишига учрашсалар, нима керак бўлса беради. Хўпми? Энди ўйин-кулгини бошлайверинглар. Полвон, — деди, Барот полвонга қараб, — кураш-

ни бошланг. — Бирдан кулиб туриб сўради: — Додхоҳ қани? Бизнинг отахонимизни солсангиз бўларди курашга, Барот ака?

— Э, у киши тушмаса, кураш бўладими? Туширамиз, бой. Ўзиям тушмасдан ўтиролмайти! — деди Барот полвон, кулиб туриб.

У ёқ-бу ёқни қарашди, лекин додхоҳ кўринмади. Шу пайт: «Келишди! Келишди!» деган товушлар эшитилди. Барот полвон «додхоҳ, келибди шекилли», деб самовар томонга қараган эди, дотор, танбур, фишжак, най, доира кўтариб келаётган машшоқларга кўзи тушди. Уларни Фуломжон бошлаб келар эди. Машшоқлар халққа эгилиб салом бердилар. Улардан бирови: «Ўртанглар тўлсин!» деб қичқирди. Булар халққа янги шодлик келтирган эдилар. Халқ ичида: «Келинлар, хуш келибсизлар!» деган меҳру шафқат олқишлари эшитилди. Фуломжон уларни Фосиқ афандининг олижаноб диди ва марҳамати билан ажратилган ғариблар сўрисига бошлади. Самоварчи Фосиқ афандидан яшириқча учта тўшак келтириб солди. Шер тамға кўк чойни андижонча қилиб дамлаб келтирди. У беҳад шод эди. Унинг самовари бино бўлгандан бери бунақа созада ва навозандаларни кўрмаган эди. Фуломжон ҳам машшоқлар ёнига чиқиб ўтирди. Балки ашула қилиб берар?..

Даврада уч жуфт олишиб ётарди. Одамларнинг қийқириқ ва ҳа-ҳалари ҳокимни ўрнидан турғизиб юборди. У супанинг даврага туташган четига келиб ўтирди. Ерда ўтириб томоша қилаётган болалар иссиқ жойларини ташлаб қочишди. Ҳоким ўзбек курашининг моҳиятига тушунмаса ҳам, «Бу ёввойилар нима номаъқулчилик қилишяпти?» дегандек, башарасини буриштириб қараб турди. Қишлоқда чакана ном чиқармаган ёш Жўра полвон Ҳакимжон бойваччанинг акаси Ҳамдам полвонни шунақаям алла қилиб урдик, белидан тортиб тирғазиб кўйишгандан кейин ҳам, у кўзлари ола-була бўлиб, анчагача ўзига келолмай турди.

Шайтон полвон додхоҳнинг қадрдони Қодир кузур билан тушаётган эди. Булар ярим соатчадан бери олишаётган бўлсалар-да, курашни ҳеч ажрим қилолмасдилар: икки томон ҳам қув, зўр курашчи эди. Қодир кузурда бўй бўлса ҳам, эни йўқ; Абдурайим турқда эса эндан бору бўйдан йўқ. Ахийри Қодир кузур Шай-

тонни ердан узиб олди. Абдурайим турк муғомбирлик қилиб кузурнинг кўкрагига чиқиб олди, оёқларини йиғиштириб, пайт пойлаб турди. Уни асли «мушук полвон» десалар тўғри бўлар эди, негаки, мушукни қандай ташламанг, барибир, ерга оёғи билан тушади. Шайтон полвон ҳам шундай эди.

Қодир қандай ташлашни билмай, пахтаси чиқиб кетган ола кўзининг қири билан мўлжал қидириб тургани устига додхоҳ келиб қолди. Қош-қовоғи тушган, ранги-рўйи ўчган эди. Қовоқлари йиғлаган кишининг қовоқлари сингари шишган, қизарган кўринарди. У ҳоким ўзига қараб турганини кўриб илжайди, чунки катталар олдида тумтайиш ярамаслигини яхши билади. Хўжайининг ит бўлса ҳам эрта-ю кеч салом бер, дегунчилардан эди. Муомала омадини яхши билади. Шунинг учун ҳам, ҳокимнинг очилиб қараганини кўрди-ю, башарасида аксини қолдирган ниманингдир қайғуси ҳоким назари билан сидириб ташлангандай бир зумда йўқ бўлди. Ҳоким полвонлар томонга имо қилиб эди, мингбоши қараб қадрдонини кўрди. У ғалаба қасрининг олтин бўсағасида эди. Ҳамма қатори мингбоши ҳам бу ҳаяжонли минутлар асири бўлди. «Қодир, бўш келма!» деганини ўзи ҳам билмай қолди. Кузур дўстидан худди шу далдани кутиб тургандек, Абдурайим туркни чирпирак қилиб урди.

Эҳ, кошкийди уни урмаган бўлса!

Абдурайимни бекорга Шайтон полвон демасдилар. У бақувват оёқлари билан ерга гурсиллаб тушди-ю, Қодирни даст кўтариб, бошидан ошириб урди. Қодирнинг қўлидан қийиқ чиқди, ўзи ерда сулайиб қолди. Кураш ҳаяжони билан нафасини ютиб турган гузар, бехосдан чақнаган момагулдурак сингари, бирдан қарсиллади. Қийқириқлар, ҳайқириқлар, ҳа-ҳалар, кулгилар, олқишлар гуриллади, чапақлар чалинди. Қодир даврадан тез юриб чиқиб кетди. Машшоқлар ҳам машқ қилиш кераклигини унутиб курашга маҳлиё бўлиб қолган эдилар. Бу умумий шов-шув энди бошланадиган чинакам курашнинг даракчиси эди. Шайтон полвонга дам бермасдан, мингбоши бел олди. У шу вақтгача ўзида кўрилмаган ғалати бир ҳужумкорлик, тезлик билан ҳарифини суриб кетди. Ғазаб кучга куч қўшади, дейдилар. Балки дўстининг алами ғазабга келтирган-дир? Балки томирида бошқа аламнинг исёни бордир?

Ҳарҳолда, Шайтон полвонни олдига солиб олиб, дав-
рада икки марта айлантириб чиқди. Абдурайим турк
ҳолдан кетиб узика бошлагандек кўринар эди. Минг-
боши унинг белини жуда қаттиқ қисиб юборди, бар-
моқлари Шайтоннинг қовурғалари тагига қоқилган по-
надек кириб борди. Мингбоши уни элаб туриб олдин-
га тортди. Шайтон полвоннинг қийшайиб кетган қийғи
биқинига сидирилиб чиқди. Бу аҳволда кўтариб бўлмас
эди. Мингбоши қийқни бир силтаб пастга тушир-
ди-ю, «Хайр!» деган наъра билан душманини кўтарди.
Шайтон полвон ҳарифининг кўкрагига чиқиб қолди,
Мадумар уни жон-жаҳди билан ерга урди, лекин у
оёғи билан тушди. Мадумар яна кўтариб урди, у яна
оёғи билан тушди. Энди Шайтон илиб кетди. Мингбо-
ши узун оёқлари билан осилиб қолди. Кўзлари ола-
кула бўлди. Уни йиғилиб қолиш кўрқуви босган эди.
Ҳақиқатан ҳам, Шайтон мингбошининг нозик ерини
билар, йиқишга шайланиб турар эди. Мингбошининг
ўзида ҳам, ҳой-ҳуй кўтара бошлаган томошабинларда
ҳам шубҳа қолмаган эди. Ҳайқириқ ва қийқириқлар
орасида: «Ур баччағарни!», «Оғзидан қонини келтир!»,
«Сол, Шайтон!» деган далдалар эшитилиб қолар эди.
Мингбоши оёқларини типирчилатиб юриб ерга тушиб
олди. Шайтон энди ёнбошга келтираман деб турганда
мингбоши чалиб юборди, иккови бараварига ағдарил-
ди, лекин мингбоши устига тушди. Одамлар бирдан
шовқин кўтариб юборишди:

— Чалди!

— Чалиб юборди!

— Ҳисоб эмас!

Мингбоши ўзининг остига тушган Шайтонни бели-
дан тортиб турғизди-да, одамларга ит қараш қилиб,
серрайиб туриб олди. Ҳамма жим бўлди. Аммо Барот
полвон жим бўлолмади. У холис эди. Шунинг учун
адолат билан ҳукм чиқаришга ва бу ҳукмни халқ ол-
дида эшиттиришга мажбур эди.

— Шошманг, додхоҳ! — деди у, даврадан волиб
такаббурлиги билан чиқиб кетаётган мингбошининг
йўлини тўсиб. — Ҳалол йиқмадингиз! Чалиб юборга-
нингизни бир мен сездимми десам, халойиқ ҳам се-
зибди.

Мингбоши дағдаға қилиб берди:

— Оғзингизга қараб гапиринг, полвон, — деди у,

халқ очик-ошкор кўрган қилвирлигидан тониб. Кейин зиндалиқ қилди. — Ё мен билан бел олишга баҳонангизми бу?

Барот полвон ачитиб гапирди:

— Зарур бўлса, баҳона қидириб ўтирмасдан-ла курашаверамиз, мингбоши, — деди у. — Лекигин гап у эмас. Шунча йилдан бери курашиб полвон деган доврўфингиз бору, кураш таомилини билмаганингиз қизиқ. Сизнинг курашингизда бўлса билмадим, лекин ўзбекларнинг курашида чалиш деган нарса йўқ. Бундақа номаъқулчиликни ҳеч ким қилмайдиям, ҳалол курашаман деган ота ўғли чалмайдиям! Кучингиз етса ҳалол кўтариб, ҳалол уринг, тақсир, ҳа! Сизнинг йиқитганингиз ҳисоб эмас!

Баротнинг ҳаққоний сўзи, ҳукми мингбошини ерга киргизиб юборди. Ҳоким тушунса: «Ўларча қилвири экан-ку», деб ўйлади деган фикр билан мингбоши қизариб кетди. Кейин гўдайиб:

— Менга қара, Барот! — деди, «полвон» сўзини қўшмай. — Юр ўртага, иззатини билмаган!

Барот полвон мингбошига ҳайрон бўлиб қараб қолди. Айниқса, «Иззатини билмаган!» деб ўшқиритиши нафсониятига тегди. Шу вақтгача уни йиқитиб қўйиб балога қолмай, деб келар эди Барот полвон.

— Белни ол, нимага қараб турибсан? — деди Барот полвонга мингбоши, белидаги кенг боғланган белбоғни чўзиб.

Бел олишдан бошқа чора қолмаган эди. Барот полвон кавушини ечди, эҳтиётдан олиб келган юпқа чопонини кийди, лозимини ҳимарди ва Шайтон полвон белидаги узун белбоғни олиб боғлади. «Начора, гинани ўзингиздан қиласиз энди!» дегандай узоқдан мингбошига «Хайр!» деб қўйди. Кейин қайноқ севги билан, ишонч қувонч тўла сезги билан халққа кулиб қаради. Унинг бу қарашида: «Ишончларингизни оқлайман, кўнгилларингиз тўқ бўлсин!» деган ваъда бордек эди. Кейин икки қўлини кенг елкалари бараварига ёзиб кўтарди-да:

— Қани, фотиҳа беринглар! — деди халққа.

Халқ ўз ўғлини жангга юбораётганда: «Ой бориб, омон кел! Ол, олдирма!» деб дуо қилганидек, кўкларгача гуриллаб чиққан йўфон, бақувват, яхлит товуш билан:

— Қўлинг баланд бўлсин, омин! — деди.

Ана шундан сўнг Барот полвон девдай гердаиб турган мингбошининг ёнига борди. Шайтон полвон икковининг ҳам бўш боғланган белбоғларини чўзиб, кенглигини ўлчади — таомил шу эди. Барот полвон бел олдириш учун чап қўлини баланд кўтарди. Мингбоши ўнг қўлини ҳарифининг биқинидан ўтказиб, белбоғини уч айлантириб ушлади. Навбат Барот полвонга келди. У чопонининг чап ёқасини баландроқ кўтариб, кўкрагини очиб қўйди, кейин бояги тартибда мингбошининг белини олди. Чап қўллар ҳарифларнинг ўнг қўллари устидан ошиб бориб белбоғларга ёпишди. Икки донгдор полвон белдан букилган узун гавдаларини икки томонга чўзиб, аста-аста юра бошлади.

Ғулумжон ҳам машшоқлар ёнидан даврага келиб олган эди. У билан Қудрат тақачи ўртасида ўтирган Даврон отасининг нима учундир мингбоши белини силтаб кўрмаганига ҳайрон бўлди. Ҳамма вақт шундай қиларди-ку? Ё эсидан чиқдимикан-а?

Ҳамма фикру зикри, бутун борлиғи билан кенг даврада куч синашиб юрган икки зўр полвонга тикилиб қолган эди. Полвонларнинг бирига муҳаббат, иккинчисига нафрат билан қараб турган халқ кўзида, унинг ҳаяжонли юзида икки дунё кураши акс этгандек эди. Ана шунинг учун ҳам чурқ этмасдан кузатар, Барот полвонга ҳар ким қадри ҳол севги узатар эди.

Қудрат курашни томоша қилиб ўтирса ҳам, давранинг нариги томонида — анча четда — нима учундир олазарақ бўлиб турган Замонга тез-тез қараб-қараб қўяр эди. Ҳамма — халқ ҳам, амалдорлар ҳам — курашга фикру хаёллари билан михланиб қолган шу ҳаяжонли пайтда Замон билан Қудратнинг кўзлари учрашди. Замон сезилар-сезилмас қилиб кўзларини бир зумгина юмиб-очди. Қудрат ҳам кўзларини юмиб туриб калласини хиёл олдинга эгиб қўйди. Замон турган еридан кескин суғурилиб чиқиб кетди.

Зўрлар кураши ҳамон давом этар эди. Уч давра айлангандан кейин мингбоши ҳаракат бошлади. У икки қўлига гир айлантириб ўтказиб олган белбоғни оёқлари билан ерга тиралиб туриб тортди. Мингбоши қўлларидаги белбоғ Барот полвоннинг юпқа чопони билан бирга сидирилиб бориб курақда тўхтади. Аммо бел букилмади, худди юмалатиб қўйилган узун қайрағоч

ғўласидай қаттиқ тураверди. Мингбоши Барот полвоннинг елкасига қўйиб олган калласини силтаб: «Эҳ-ҳа, чўян!» дегандай ишшайди. Навбат энди Барот полвонга келган эди, у ҳам, ҳарифи қилганини қилди. Халқ нафас олмай, чуғур этмай тикилиб турарди. Мингбошининг белбоғи Барот полвонники сингари сидирилмади, аксинча, бели букилиб, орқаси совлиқ қўй думбасидай чиқиб кетди. Ана шундагина Барот полвон уни бир-икки селпиб қўйди. Аммо мингбоши узун, бақувват оёқларида маҳкам турар эди.

Улар яна ҳамманинг ичини пиширувчи ҳаракатсиз юришларини давом эттирдилар. Балки ҳали куч синашиб бўлмагандир? Иккови ҳам шуҳрати оламини тутган полвонлар ахир! Мингбоши қирқ олтида бўлса ҳам, ҳали ёши қайтган эмас, вужуди кучга тўлиб-тошиб ётибди, билак, бел, кўкрак пайлари темирни букаман дейди. Мана шу катта ҳайитдаги курашда манман деган полвонларни букиб ташлаган шу Мадумар полвон бўлади. Дуруст, ана ўша катта курашда Барот полвон билан ўз обрўйининг ғамини еб тушмаган бўлса, мана энди тушяпти. Барот полвон ҳам буни билади. Агар мингбоши йиқилиб-нетиб, беобрў бўлмайин деб келган бўлса, Барот уни йиқитиб балога қолмайин деб юрарди. Ўттиз беш ёшдаги Барот полвон ўзининг ҳеч кимда йўқ кучи, ажойиб ва қалтис хунари билан шуҳрат чўққисида туриб, Мадумарни ўз кўланкасида қолдириб келарди. Шундай бўлса ҳам, куч бошқа-ю, усул бошқа. Синаш керак, билмай йиқилиб қолишдан ёмон нарса борми? Бунинг хижолатига ким чидайди! Умид кўзи билан термилиб ўтирган дўстларнинг юзига қандай қарайди! Йигитнинг уялгани — ўлгани бўлса, полвоннинг йиқилгани-чи?..

Энди Барот полвон ҳаракат бошлади. У чўяндан қуйилганга ўхшаш узун, маҳкам қўллари билан мингбошининг белбоғини тортди. Мадумар бели синаётгандай бўлиб Барот полвонга қапишиб қолди, у тиззаларини — ҳарифининг тиззаларига, елкаларини — кўкрагига қадаб, кўтаришга йўл қўймади. Мингбошининг оёқлари титрар эди. Болалар, орқадаги одамлар ҳовлиқиб ўринларидан туриб кетдилар. Ҳамма мингбошининг ҳозирги қалтирашини, ердан узилмасликка тиришиб чиранишини, юзи ишшайиб, кўзларининг олайишини кўришга интиларди. Олишувнинг қалтис

пайти ўтди. Барот полвон бўшатиб юборди. Чап қўллари билан белбоғни ушлашиб, ўнг қўлларини бўшатишди. Пешанасидан дўлдай оқаётган терларини ўнг қўли билан ҳалослаб артаётган мингбошига Соли Совуқ жийда гул пиёлада кўк чой тутди. Чойни икки-уч хўплашида тамом қилди, ўзи ўтдай ёниб тургани учун қайноқ чой куйдирмади.

Яна кураш бошланди. Аммо қўллар белбоғни маҳкам ушлаши билан Барот полвон: «Ё Али!» деб қичқирди-ю, мингбошини ердан чўрт узиб олиб азот кўтарди. Мингбоши ҳарифининг елкасига чиқиб қолаёзди. Ҳамманинг нафаси тикилди: «Қандай ташлар экан, қаёққа ташлар экан?» Гузарга пашша учса билинадиган жимлик чўқди. Фосих афанди билан Мамарайим калла мингбошини йиқилишдан қандай қутқазиб қолиш, уни қандай қўллаб юбориш, йиқилган тақдирда қандай суяб олиш имконини ахтараётгандек типирчилар эди. Қози домла ўлган бузоқники сингари фўлайган кўзларини чақчайтириб, ичида нима балолардир ўқирди. Сўридаги машшоқлар ўринларидан туриб олдилар. Даврон нафас олмай қолди. Бир қўли билан Қудрат амакисининг елкасини ғижимлаётганини сезмас эди. Фуломжон Барот полвондан кўзини узиб, бир зумгина Қудратга қаради. Қудратнинг кўзлари ишонч билан порлар эди. Худди шу пайтда, гузарнинг неча юзлаб одам тикилиб ётган кенг саҳни нафас оломай қолган ҳаяжонли бир вақтда Барот полвон елкаларидаги мингбошининг оғирини кўтара олмагандек орқасига қараб йиқила кетди. Гузар кутилмаган бу йиқилишдан войлаб юборди. Даврон юзини қўллари билан тўсди. Қудрат кўзларидаги тантана ишончи сўнди, Фуломжон олазарак бўлиб қолди. Халқ кўзларига инонмас эди. Барот полвон устидан тушиб бораётган мингбошининг олайган кўзлари чақнади, юзига илжайиш югурди. Ҳокимда суюнч пайдо бўлди, қози ҳамдулилло ўқиди, Фосих афанди билан Мамарайим калла чапак чалиб юборишга тос қолди!..

Ҳа, фақат тос қолди! Фуломжонлар қайғуга чўкиб, Фосихлар тантана қила бошлаган ўша ҳаяжонли онда, яъни тагига тушиб келаётган Барот полвон билан ер ораси бир газча қолганда, Барот полвон ҳаммани шошириб қўйган ўйини амалга оширди. У кучли товонлари билан ерга тираниб туриб чўрт қайрилди-ю, ус-

тидаги мингбошини афдариб ғип босиб қўя қолди! Бу курашлар тарихида кўрилмаган ғоят қалтис шижоат эди. Бутун халқ чапак чалиб қичқирди, ҳайқириб олқишлар эди ўз полвонини! Халқ кулар, Қудрат кулар, халқ қувонар, Фуломжон қувонар эди. Даврон югуриб бориб отасини кучоқлади.

Барот полвон қўлларини белбоғдан олмай мингбошини ердан турғизиб қўйди. Мингбоши ёмон тушган эди. Оғзидан қони оқиб чиқа бошлади. У Барот полвонга ўқрайиб қаради-ю, оғир-оғир юриб ўртадан чиқиб кетди. Ана шундан кейин Шайтон полвон кураш одатини қилиб ғолиб дўпписини олди-да, Барот полвонни давра бўйлаб айлангирди. Халқ душманни енгиб келган қаҳрамон ўғлини қарши олаётгандек, Барот полвонни севинч билан, олқиш ҳайқириклари билан қарши олар, Шайтон қўлида кўтариб юрган полвон дўпписига ҳам ким қадрҳол ҳаводор, суюнчи ташлар, қаҳрамонни ардоқлар эди.

Шу пайт созандаларнинг раҳбари уста Жалил Тешабойга пичинг отди.

— Тақсир, совринларини кейинги аравага юклаган экансиз-да? Чопоним эски, бўлмаса кийгизиб юборардим! — деди.

Тешабой ҳиринглаб қўя қолди. Бойнинг безбетлигини Жўра полвон кўриб турар эди. У эгнидаги японги беқасам чопонини ечди-ю, югуриб бориб Барот полвоннинг елкасига ташлади. Одамлар яна чапак чалдилар. Аммо Барот полвон қуллуқ қилиб тўнни қайтарди. Бу Жўра полвонга қайнатаси кийгизган куёвлик тўн эди.

Жўра полвон Барот полвонни йўқ деганига қўймади.

— Мен эмас, халқ кийгизяпти, халқ соврини бу! — деди Жўра полвон, халққа ишорат қилиб.

Халқ кўкламда сув кирган шўх дарёдай ҳамон шо-виллар эди.

Ўн бешинчи боб

«Ушбуларингдан қил халос»

Қуёш Қорабулоқ осмонида битта ҳам тиф қолдирмай кўк чироқларини ёқиб, ётоғига кириб кетганига уч соатча бўлди. Ой кўринмас эди. Тагсиз осмонда

сочишиб ётган саноксиз юлдузлар, гузарнинг тўрт ерига ёқиб қўйилган кунжара машғални эрмак қилаётган-дек, живирлашади. Машғаллар эса ёруғдан кўра кўпроқ сассиқ таратиб ёнади.

Гузар яна ларзага келди. Лекин бу ёқимли, ҳаяжонли ларза эди. Бирдан дап гумбуради, ўртага қандайдир жувон сифатли ёш ўйинчи югуриб чиқди. Ҳамманинг оғзи очилди-қолди. Ўйинчи ёш қиз каби тароватли, келинчак каби кўркем, ёр каби дилбар эди. Бошида нопормон шойи дурра, орқада қирқ кокил, чаккаларида гажак, бир қулоғида атиргул, кўзларида сурма, бетлари қизил, бўйнида маржон, кўкрагида баргак, эгнида беқасам камзул, камзул тагида атлас кўйлак, қўлларида биллагузук, оёқларида амиркон махси... Кимнинг қизи-ю, кимнинг қайлиги бу? У ўз жилваларининг шўхлиги, мақомларининг ранг-баранглиги, ажойиб ноз-карашмалари билан «катта ўйин»нинг кенг, шўх ҳавосига пайванд бўлиб айланарди. У ўз ўйини, дап ўз гумбури билан гузарни тўлдирди. Халойиқ қийқириб хушомад қилишни унутгандай, афсоналарда айтиладиган бошқа бир дунёга келиб қолгандай маҳлиё эди. Ўйинчининг санъати дапчиникидан, дапчиники ўйинчиникидан ортар эди. Ҳамма тикилганча қолди, юраклар ўйнади, гашту ҳузур қайнади. Ҳатто қози домла қимирламай қотиб қолди. У жаннатининг эсу ҳушини ўзбек классик ўйинининг классик ижроси эмас, ижрочиси олиб қўйган эди. Ўйинчининг гулгун юзига, мафтун этувчи кўзига ҳуши кетиб:

— Бай-бай, офатижон-а! Офатижон! — деярд эди ўзича қози.

Жигарсўхталик бу билан ҳам кифоя қилмади, ҳаста дил қози домла ўз ёнида ўтирган Асад қорига пинҳона мурожаат қилишга мажбур бўлди.

— Қори, кимнинг баччаси экан бу! Ҳўп кўзга яқин бала бўптими-а? — деди ўзини мўлтонликка солиб.

— Тақсирим бу баччани яхши биладилар — мадрасада таҳсил кўриб ётган шогирдлари, Мамасодиқ домланинг кенжа ўғли, — деди қори махфий қилиб. Кейин кулиб туриб қўшиб қўйди: — Баъдаз, тақсирим бу офатижон боланинг қўлларидан ўз ҳужраларида бир эмас, бир неча бор ош ҳам тановул қилганлар...

— Ҳа-ҳа! Эсни қаранг-а, — деди қози домла, ўзини овсарликка солиб. — Ўша балами шу?

— Ўша, ўзларининг қадрдони, тақсир...

Ўйинчи чўнтаклари, дурра таглари ҳаводорга тўлиб даврадан чиққанда одамлар уввос тортиб чапақлар қарсақлар билан, оҳ-войлар, қичқириқлар билан яна сўрадилар. Ўйинчи тез қайтавермади. У бастакор билан шивирлашар эди. Машшоқлар чолғуларини қўлга олдилар. Энди гузарда шовқинли «Катта ўйин» ҳавоси эмас, ширин, майин ҳужрабазм садоси оқа кетди. «Дилхирож» ўзининг майда қадами, нозик ҳаракатлари билан даврага кириб келди. Энди ўйинчи югурмас, ўнгу чапига шох ташламас, сакрамас эди. Энди у бир товонлари билан, бир оёқ учлари билан жилиб, ер узра сузиб боради. Қошлар учади, кўзлар кулади, гоҳ чап қўл орқа белга ўтиб, ўнг қўл қош устида камалак бўлади, машқ маромига мосланиб чап кифт учади, гоҳ бир оёғи билан ерга тизланиб, чапга, ўнга оғиш беради, кашта тикаётгандек ҳаракатлар қилади...

«Дилхирож»дан кейин халқ талаби билан «Уфори» ҳам ўтди. Энди ашулага навбат келган эди. Аммо Фосиҳ афанди давра ўртасида бир парча қоғоз билан пайдо бўлиб қолди. Одамлар, «энди бу читтак нима ҳунар кўрсатар экан?» дегандай танг қотиб қолдилар.

— Афандилар! — деди, у гарчи халқ жим турган бўлса ҳам «жим!» дегандай қўлини кўтариб. — Афандилар, мен сизларга ўз шеърларимдан бир-иккитасини ўқиб бермоқ истайман. Шеър, афандилар, одатда шеърят ҳиссини уйғотувчи омилардан энг кучлисидирким, сиз буни менинг шеърларим мисолида кўргунгиздир. Мен сизларга «Гўзал ватан» номли шеъримни ўқиб бераман. Дикқат афандилар, ўқий бошладим!

Фосиҳ афанди, ошга тушган хира пашшадай, шодлик даврасига суқулиб кириб олди. У ўқий бошлаган шеърда даъво қилинганидек, ватани Туркистон эмиш, Туркистон эса Умархонлар, Худоёрхонлар томонидан жаннатсаро ўлкага айлантирилган эмиш, халқ фаровон яшаб, юртда маъмурчилик, ободончилик ҳукм сурган эмиш, катгалар кичикларга (яъни бойлар камбағалларга (меҳрибон ва ғамхўр бўлиб, кичиклар катталарга (яъни камбағаллар бойларга) ҳурмат билан, итоат билан ўтган эмиш, юртда вайроначилик, таланчилик, зулм ва истибдод бўлмаган эмиш! Фосиҳ афанди мана шу хил афсоналар ҳақида узоқдан-узоқ гап сотгандан кейин мамлакатнинг гўзаллигига ўтди. Унинг

қоғозда чизилган боғларда мевалар ҳил-ҳил пишар, тоғларда олтинлар қайнаб-тошар, далаларда буғдойлар бошоқларини кўтаролмай ётар, деҳқон омборлари ғаллалар билан, сандиқлар мол-матолар билан тиқилиб борар эди. Боғларда гуллар очилган, ҳидлари ҳарён сочилаган, ариқларда сув лиммо-лим оқади, деҳқон яйраб-қувнаб боқади... Шу хилда давом этган баландпарвоз сафсаталардан сўнг Фосих афанди шеърини шу сатрлар билан тугатди:

*«Боғлари жаннатсародир, — бу боғлар қайда бор?
Шилдираб сувлар оқадир, — бу сувлар қайда бор?»*

— Қочинг, Афандим, оёғингизнинг тагига кириб кетди! — деб юборди бирдан Ғулумжон ёнида ўтирган бир ёш йигит.

Фосих афанди чўчиб оёғининг тагига қаради. Ҳақиқатан ҳам, кериб турган оёқларининг орасида бир бақа сакраб борар эди. Бақа қўйнига кириб кетаётгандек, Фосих афандининг жон-пони чиқиб кетди. Чинакам ҳам у бақадан ёмон кўрқар эди.

— Оббо лаънати, қаёқдан келиб қолди! — деб Фосих афанди апил-тапил ўзини олиб қочди.

— Ҳовузда қуртларга ем бўлиш жонига теккан бўлса, афандимнинг шилдираб оққан сувлари қаерда экан, бир сўрай, деб чиққан-да жонивор! — деди яна ҳалиги йигит.

Ҳамма хахолаб кулиб юборди. Ғулумжон нашъа қилиб кулди. Супадаги аъёнлар кулгидан четда қолмадилар. Даврон кулавериб қотиб қолди. Бақа қурғур ўчакишгандек, яна Фосих афанди томонга сакрай бошлади. Фосих у ердан қочди.

Унинг жирканиб буришган башарасини кўриб, бир бола:

— Сувни сўраяпти, айтиб беринг-да! — деди қий-қириб кулиб.

Фосих афандининг иккинчи шеърини эшитгилари келмади шекилли, созандалар «Эшвой»ни бошлаб юбордилар. «Эшвой» ўзининг оғир, босиқ ҳавоси билан халойиқни дарров қамраб олди. Фосих афанди машшоқларга бир хўмрайиб қаради-ю, даврадан шитоб чиқиб кетди. Уни Мамарайим калла қучоқ очиб қаршилади, ялтоқлик билан илжайиб Фосих шеърини мақтади. Мана шу мақташ-мақтаниш устига Тешабой ке-

либ қолди. У Мамарайим каллага бир қанча ишларни буюрди-да, ўзи нарёқда кутиб турган ҳоким билан мингбоши томонга кетди. Бир зумдан кейин уч қорчалон қоронғида йўқ бўлди. Худди шу чоғ Замон боя турган ерида яна пайдо бўлди. Қудрат унинг мамнун кўзини, чарақлаган юзини кўриб қувонди-да:

— Туринг энди, Ҳайдар ака, — деди, ёнида ўтирган қорамағиз, иссиқ юз кишига.

Бир нарсани кўриб ё билиб тургандек, у ҳам:

— Энди турсак бўлади, — деди, кейин тақимида босиб ўтирган аланима-балоларни кўтариб қоронғига кириб кетди...

Халқ Гуломжоннинг ширали, ёқимли овозини чуқур сукунат ичида бош чайқатиб ўтириб тинглади. У ўзининг севгили куйи «Ироқ»ни айтар эди. Гуломжон тошни ҳам йиғлатиб юборадиган бу таъсирли ашулани:

«Бу йўлга кирганим, ё раб, ки бир дилбарни изларман!

... Нетай сангпораларни, бебаҳо гавҳарни изларман!...» —

каби ёниқ сўзлар билан бошлар экан, ҳамиша севгилиси Ҳаётни кўз ўнгида тутар эди. Ҳаёт бунинг учун чинакам ҳаёт бўлиб қолган эди. У ҳар қадамда, ҳар дамда ёдлар эди Ҳаётини! Мана ҳозир ҳам «Ироқ»нинг шалолали пардаларига пайванд қилиб севгисини йўллаяпти Ҳаётига! Қани энди Ҳаёти ҳам эшитса, унга аталган, унинг учун айтилган дил розини, жон созини тингласа!

Шу қоронғи кечада, Қорабулоқнинг тўрт кунжара машғал билан хирагина ёритилган кичкина гузарида, кичкина гузарнинг халқ давра қуриб ўтирган кичкина саҳнида қурчоқбоз қаёқдан пайдо бўлиб қолди? Бу кичик сатира театри нимани кўрсатмоқчи қорабулоқликларга?

Тақа шаклидаги давранинг қоқ белига жойланган ва ҳаммага ҳамма ёқдан дангал кўриниб турган қурчоқ чодири олдида боя Қудрат тақачи ёнидан туриб кетган қора соқол Ҳайдар ака кулиб турарди. Одамлар уни кўриб жим бўлдилар. Ҳайдар қурчоқбозни камдан-кам одам танимаса, ҳамма танир эди. У жаҳонгашта бир одам бўлиб, ўз қурчоқлари билан қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар юрар, бир чопони иккита бўлмаса ҳам, ишқилиб, халқ билан бирга ғам еб,

халқ билан бирга дард чекар эди. Бутун нима бўлди-ю, сафари Қорабулоққа тушиб, мана шундай кўнгилхушлиги устидан чиқиб қолди. Қурчоқлар мингбошисининг (Уларда ҳам мингбоши!) шопи синиб қолган экан, шуни тузаттираман деб Қудрат тақачига учрабди. Тақачи: «Қурчоқларингизнинг отлари бўлса келтиринг, тақалаб бераман, лекин менга мингбошини рўпара қилманг, мингбошисиз қоласиз!» деб ҳазиллашибди. Кейин шопни тузатиб бериб, кечқурун томоша кўрсатишни илтимос қилибди.

— Айланай қадрдонлар! — деб гап бошлади қурчоқбоз. — Қурчоқларим тезроқ кира қолинг деб қисташяпти. Чодирни тезроқ очса, сизлар билан тезроқ ҳасратлашсак, дейишади-да, камбағаллар. Қаранг, ўзлари қурчоғу, сизу биздай ўйлашиб, неппа-нозин сўйлашади. Биров хафа қилса, хафа бўлишади, овқат топмаганда оч юришади. Оҳ дейишади, воҳ дейишади, кўйинг-чи, сизу биз! Гаплари қизиқ, қулоқ солсангиз: «Одамларнинг гапларини эшитиб олганми?» дейсиз. Гапларидан дуд чиқади. Айтмоқчи, бир каттанинг гапига кир, бир кичикнинг гапига кир, деганлар. Қани, кичикларнинг гапига ҳам қулоқ солайлик-чи, нима дейишар экан. Ажаб эмас, баъзи бир катталардан чиқмаган маслаҳат ана шу кичиклардан чиқиб қолса!... Ҳозир, ҳозир! — деди Ҳайдар ака, орқасидаги чодирга қараб. Кейин халойиқдан узр сўради. — Хафа бўлмайсизлар, айланай қадрдонлар, тезроқ кирмасам қурчоқларим ҳали замон дод солишади.

Ҳайдар аканинг одамларга маҳол келмайдиган бу кириш сўзлари ҳаммани хушҳол қилди. У эгилиб халққа таъзим қилди-да, чодирнинг бир ёнини кўтариб, ичкари кирди. Ҳамма энди бир газ, узунни бир ярим газ келадиган тўртбурчак чодирга тикилди. Чодир одам бўйи баланд бўлиб тўртала томонига қизил сурп қопланган эди. Томининг устида бир қурчоқ қарнай чалиб, томнинг олдинги икки бурчида биттадан яна иккита қурчоқ ҳали пардаси очилмаган саҳнага одамларни, «қаранглар, марҳамат» дегандай кулиб турибди. Парда теварақлари чиройли заррин попуқлар билан безатилган. Бирдан қурчоқларнинг чодир ичидаги шовқини, нимагадир севинаётганлари эшитилди. Парда ўртаси хиёл очилиб, иккита қурчоқ икки ёққа мўралади. Бири эркак, бири аёл эди. Аёл қурчоқ ич-

карига қараб: «Вой, одам бирам кўпки, тиқилиб кетибди!» деган эди, ичкаридан бошқа қурчоқларнинг шоширгани: «Оч пардани! Оч!» деб қистагани эшитилди. Бояги икки қурчоқ пардани икки томонга елкалари билан суриб кетди. Кичик, мўъжаз, бўм-бўш сахна очилди. Бирдан сахнага бир қучоқ хилма-хил гул сочиб юборилгандек турли-туман қурчоқлар югуриб чиқишди. Ҳаммаси эгилиб салом берди. Саломдан сўнг қурчоқлар халфаси халққа қараб сўзлади:

— Қурчоқлар деб кулманглар,
Менсимасган юрманглар.
Бизда бор кўп ҳақиқат,
Қулоқ солинглар фақат.
Яхшига сўзимиз йўқ.
Ёмонга кўзимиз йўқ.
Биз ёмоннинг гушмани,
Яхшининг жони-тани:
Гапнинг қисқаси, дўстлар,
Бизда бўлса кам-кўстлар,
Кечиргайсиз барисин,
Қурчоқ ёшу қарисин!

Томошабинлар чапак чалиб олқишлашди. Қурчоқлар таъзим билан тарқалишди. Халфа машшоқлар томонга юзланиб:

— Дапчи, қулинг ўргилсинидан чоливор! — деб кичқирди.

Кекса, қотма дапчи, бу хил буйруқ бўлишидан беҳабар эканми, дапни қўлига олиб нимани чалсам экан, дегандек, пича ўйланиб тургач, тўғри келган машқни чалиб юборди. Чодир сахнасида бир қиз билан бир йигит чиқиб ўйин қилди. Одамлар қойил қолиб, хахолашдилар. Ўйинчилар гулдурос қарсақлар билан гузарни тўлдирган шовқинли халққа таъзим қилгач, тисарилиб бориб чиқиб кетдилар. Ана шундан кейин сахнанинг нариги бурчидан ҳўкизнинг шикоятли мўлаши эшитилди ва дам ўтмай қовурғалари вассадек уриб чиққан, озгин, ўлакса бир ҳўкиз орқасида қўшчи омоч билан сахнада пайдо бўлди. Қўш қулоғидаги жулдур иштонли қаролнинг қовурғалари ҳам ҳўкизники сингари уриб чиққан, у ҳам озгин, тўзгин эди. Қўшчи қўлидаги хивичини ўйнатиб, ҳўкизга дўқ ура бошлади:

— Илдам бос, гунг ўлгур! Мунча оёфингни судрайсан? Кимнинг моли, кимнинг ҳўкизисан?

Хўкиз қўшчига бир шохи синиқ калласини ўтириб қаради-да, кўзларини гўлайтириб, хўкиз мўлашига ўхшаш бир ун билан жавоб қилди.

— *Эгамнинг оти мулла Хол.
Бирам хасис, эчки соқол!
Бергани нукул похол. —
Мен қайдан илдам бўлайин?*

Одамлар гуриллаб кулиб юборишди. Хўкиз калласини эгиб омочини тортишга уринар, қўшчи эса ҳадеб кистар эди:

— У билан ишим йўқ, омочни торт, бўлмаса бойдан балога қоламан. Хўш! Бос илдам!

Хўкиз олдинга эмас, орқага кетгандай қимирлар эди. Одамлар хахолашиб кулар, қўшчи эса бўғилар эди.

— Қимирласанг-чи! — деб ўшқирди у хўкизга. — Нима бало, музлаб қотиб қолдингми?

Хўкиз яна калласини ўтириб шикоят қилди:

*Йил — ўн икки ой ишлатиб,
Чирик хашакни тишлатиб,
Совуқда қўйса қишлатиб, —
Мен қайдан илдам бўлайин?*

Қўшчининг жаҳли чиқди:

— Кўп вайсама, гап уқмас! Юр, илдам-илдам юр! Хўкизман деб ётиб оласанми жудайла?

Хўкиз чиндан ҳам орқа оёқларини йиғиштириб ўтириб олди. Олдинги оёқларига тираниб бир мўлади, кейин йиғлаётгандек нола қилди:

— *Меҳнат қилиб, мен хорман.
Тўйиб емоққа зорман.
Хўкиз деганча борман, —
Мен қайдан илдам бўлайин?*

«Хўкиз деганча борман!» деганда одамлар шарақлаб кулиб юбордилар. Қўшчи хўкизнинг эътиборига ҳам қарамай дағдаға қилди:

— Бўлди, кўп ҳаддингдан ошма, тур! Торт илдам-илдам!

Хўкиз одамга ўхшаб қулди. Кейин қўшчининг ўзига таъна қилди:

— Мен-ку хўкиз, сен кимсан?
Бутун одам ёнимсан?
Хор бўлсанг ҳам тек, жимсан? —
Мен қайдан илдам бўлайин?

Қўшчи бу гапни эшитиб шошиб қолди.

— Ия, — деди у, бир хўкизга, бир одамларга қараб. — Роса болади-ку! Хўш-хўш, яна нима дейсан? Яна қандай гапинг бор? Гапир, армонда кетма!

Хўкиз ҳалиги таънаси устига-устак қилди:

— Иккимиз ҳам бир қўшдамиз,
Эртаю кеч тирқишдамиз,
Ёзи келмас бир қишдамиз, —
Мен қайдан илдам бўлайин?

Қўшчи бошини қашиб ўтириб қолди. Хўкиз давом этди:

— Ҳолимиз бир хил хароб,
Кўз ёшимиз селдан сероб.
Бизга ҳар кун минг бир азоб, —
Мен қайдан илдам бўлайин?

Қўшчи ғамгин кўз билан хўкизга қаради. Йиғлагиси келиб:

— Тўғри айтасан, оғайни, икковимизнинг ҳам кунимиз бир хил хароб! — деди.

Хўкиз бўлса қўшчини аяб, ялаб, мўлаб зорланди:

— Устинг ямоқ, ялангоёқ,
Еганинг-чи? — Йўғон таёқ!
Ўтирганинг — қора овоқ, —
Мен қайдан илдам бўлайин?

Қўшчи ортиқ чидаб туролмади. Кўзларига ёш олиб, хўкизга миннатдорчилик билдира бошлади.

— Раҳмат, минг раҳмат сенга! — деярд эди у. — Менинг кунимни билибсан, мен ҳам сен қатори бўлиб қолганимни сезибсан! Айтганинг учун раҳмат!..

Хўкиз дўстига ачинган одам сингари насихат қилди:

— Одамсан сен, унутма,
Лахта-лахта қон ютма.
Тур ахир, ухлаб ётма!..

Ҳўкиз ўзининг одатидаги «Мен қайдан илдам бўлайин»ни айтолмай қолди. Қўшчи югуриб келиб уни бўйнидан қучоқлаб олди, ўз ҳолига ўзи ачиниб, хўрлиги келиб хўнг-хўнг йиғлади...

Кўз ёшлари билан тутаган замон лавҳасини бошда кулиб, қаҳқаҳа уриб, гойида чапак чалиб, қийқириб тинглаган халқ охирида қўшчига қўшилиб йиғлагудек бўлди. Ҳар кимнинг юрагида қўшчи алами, қўшчи доғи бор эди. Умрида қўшчилик қилмаган Қудрат ҳам қўшчилар қатори ғамга ботди. У ёш нималигини билмаган кўзларининг намиққананини ўзи ҳам сезмай қолди. Бир алам, бир дард билан ёнига қаради. У ерда Фуломжон ўтирар эди. Қудрат унинг кўлини маҳкам қисди.

— Раҳмат, Фуломжон! Халқ дардини халқча тушуниб, шундай ажойиб нарсалар ёзиб берганингиз учун минг раҳмат! — деди у, миннатдор бўлиб.

Фуломжон Қудратнинг кўзларига қараб туриб:

— Бурчимиз, — деди.

Чодир пардаси очилиб, сахна олдида яна қурчоқлар халфаси пайдо бўлди. Халфа эълон қилди:

— Айланайин қадрдонларим! Муҳаммад Амин хўжа Муқимий бизнинг кўп яхши кўрган шоиримиз. Биз бир-биримизни ёдлаб, тез-тез йўқлаб турамиз. Мавлоно Муқимий бир кун бизни йўқлаб келиб бошимизни осмонга етқирдилар. Ҳурматли устознинг пойи қадами етганига бугун роса уч йил тўлди. Қандай қелиб, қандай кетганларини бугун бир эслаб ўтмоқчимиз.

Халқ шодланиб қарши олди. Муқимийни кўрганлар кам бўлса ҳам, лекин уни оғиздан-оғизга ўтиб келган дилтортар ғазалларидан, кулдириб, ичак узар ҳажвларидан танийдиганлар кўп эди.

Парда секин очилди, сахна тўрида мулла ёқа кўйлак, алак чопон кийган, бошига ихчам салла қўндирган қора соқол, қора қош, чиройли бир киши пайдо бўлди. Истараси иссиқ эди. У халққа бугун гавдасини эгиб таъзим қилди. Кейин у сахнанинг бир бурчига қараб кетаётганда, иккинчи бурчида камарида — шоп, салласида — жиға, кўлида — қамчи, эғнида — кимхоб тўн билан мингбоши кўринди. У Мадумар додхоҳнинг ўзгинаси, фақат кичкина қилиб қўйилган нусхаси эди. Ҳамма:

— Ана! Ана мингбоши! Мадумар! — деб юборди.

Бу Мадумар додхоҳ, одатича зуғум билан, сиёсат билан халққа хўмрайиб турарди. Қурчоқ Муқимий узокдан туриб:

— Додхоҳим! — деди, киноя, заҳарханда тўлиқ нафратли бир товуш билан.

Мингбоши қовоғини солиб қаради. Муқимий яна ҳам баттароқ нафрат билан гапирди.

— *Додхоҳим, додхоҳлик сенга мос!
Порасиз ўтмас сенга юз илтимос!*

Халқ шарақлаб кулди. Додхоҳнинг эса мўйловлари учди, қовоқлари баттар тушди, кўзларига қон тўлди, лекин индамай тураверди, чунки шу пайт ёнига бир мовут тўнли бой келиб қолди. Эски, йиртиқ чопон камбағал ҳам саҳнага кирди-ю, лекин додхоҳ олдига боришдан қўрқиб, бир чеккада қунишиб турди. Муқимий гапини давом қилди:

— *Учраса илдам мовут тўнли киши,
Ўйлашиб, сўнг учрашар йиртиқ либос!*

Сўнгги сатрни айта туриб, Муқимий камбағалга ишора қилди. Бой мингбошига таъзим қилиб чиқиб кетди. Мингбоши бўлса гердайиб у ёқ-бу ёққа юра бошлаган эди, Муқимий:

— *Мунча гергайдинг, Худоёрхонмисан?
Шунчаки мингбошисан, ўпкангни бос!*

Мингбоши Муқимий таънасига парво қилмай яна гердайиб туравергач, Муқимий аввал мингбоши белидаги шопу камарга, кейин халққа ишорат қилиб, яна уни савалаб кетди.

— *Додхоҳ, шопу камар камлик қилур,
Халқ тавқи лаънатин бўйнингта ос!*

Халқ шодлигидан қийқириб юборди. Кулгилар гулдуриси гузарни тўлдирди. Энди қозондай салла ўраган, сурра чопон этаклари орасида ўралашган бир мулла саҳнага кириб келди. Мулла мингбошининг ёнига бориб, у билан оғиз-бурун ўпиша бошлади, Муқимий сўзини давом қилди:

— *Хўмрайиб ер остидан қўлга қарар,
Сенга ўхшаш порахўр қозинг Фиёс!*

Ҳамма «воҳ-хо-хо!» деб кулиб юборди. Боя минг-боши абгор қилиниб расвоси чиқарилаётганда, уч донагина сариқ тишини кўрсатиб, ҳузур қилиб хахолаб ўтирган қози домла ўз исми шарифини эшитди-ю, ўтирган ерида кўймичига кўққисдан игна санчилгандек сапчиб туриб кетди. Оғзидан тупук сочиб бир нималар деган бўлса ҳам, халқ шовқини кўмиб юборди. Худди шу пайт қурчоқлар ёнига ҳоким билан яна бир бой келиб қўшилди. Халқ энди нима деяр экан Муқимий деб, унинг оғзига тикилиб қолди, Муқимий гапни қисқа қилди:

— Мен Муқимийга ажал келмай туриб,
Э худо, ушбуларингдин қил холос!

Муқимий сўнги сатрни айта туриб бурчақдаги тўрт мўътабар зотни кўрсатганда, халқ осмонгача гурлаб чиққан гулдурос билан шарақлаб кулди. Лекин бу шодлик уввоси худди қилич урилганидек, бирдан кесилди.

— Тўхта, жойларингдан жилма!

Мирқосим қўлда қилич билан гузарга ҳайқириб кирди. Одамлар уни кўриб кўрқиб кетишди. Қурчоқ-боз апил-тапил чодирни йиғиштириб қочди. Мирқосим кетидан ҳоким одамлари билан етиб келди. Унинг оғзидан немисча ҳақоратлар тушмас эди. Супага чиқди-ю, халққа ўқирди:

— Лаънати бандитлар!

Халқнинг эсхонаси чиқиб кетди. Нима гап ўтганини, ҳоким нега тўнани бирдан тескари кийиб олганининг сабабини ҳеч ким билмас эди. Фишман таржимони орқали вағиллай кетди:

— Муттаҳамлар! Шаҳарга мен жўнатган учта аристонни йўлда ким қочирди?! Ким конвойнинг қўл-оёғини боғлаб, оғзига латта тикди?! Ким дейман, гапир!!! Муттаҳамларни тутиб берсанг бердинг, бўлмаса ҳаммангни ҳозир қиличдан ўтказаман!

Халқнинг нафаси ичига тушди. Кўпчилик шилт этиб қоронғига шўнғиб кетди. Супа яқинида турган Қудрат Гуломжонга, кейин Барот полвон билан Замонга шукрона кўзлар билан ер остидан секин қараб қўйди.

УЧИНЧИ ҚИСМ

АЛДАНГАН УМИДЛАР

Биринчи боб

Замон гурзиси

Азон паллада бутун Қорабулоқ тоққа жўнади. Кимлар отда, кимлар пиёда ҳой-ҳув солиб борарди. Ҳамма хушчақчақ, қувноқ эди. Улар ўзларига, ўз уйларига ҳаёт суви келтириш учун, сувнинг баракатли неъматини билан бахтиёр бўлиш учун курашга борардилар. Елкаларидан эзиб келган қора қашшоқликни афдариб ташлаш умидида, одам боласига ярашган бахтли ҳаёт билан яшаш умидида шод ва хуррам бўлиб борардилар. Уйда қолдириб келган бола-чақасини қорнини, устини, ётар жойини ҳеч ким ўйламас эди. Ҳамма тоғтошдан эмас, пўлатдан бўлганда ҳам тешиб сув чиқаришни ўйларди. Ҳозир ҳамманинг ўйи сув эди. Араваларда, отларда, пиёда кетиб бораётган ёшу яланг, қариқаранглар суюнчлари ичларига сиғмай ялла айтишади, бир-бирларига гап отишади, аския қилишади, куйлишади, куйлашади. Бу шоду хуррамликни туйдирган яна ўша сув эди. Сув, албатта сув! Ўзбек халқини асрлар бўйи ташна қилиб келган сув! Шунинг учун ҳам ҳеч ким ишининг оғирлигини ўйламайди, гўё олдинда тоғ тешиш мушқули йўқдек, қовун сайилига кетилаётгандек ғам қилмай, парво қилмай боради.

Қазувчилар карвони тоққа яқинлашган сари араваларнинг филдираклари тош-шағалларда яна баттар фижирлай бошлади. Тоғ яқин эди. Одамлар тоққа эмас, сувга етгандек, сувни кўргандек ошиқиб, ҳовлиқиб илгарилардилар. Отларнинг кишнаши, одамларнинг ҳайқуллаши манзилнинг яқинлигини билдирар эди.

Тонг аллақачон ёришган. Осмон ҳар вақтдагидек, булутлардан холи, беғубор, тиниқ, кўм-кўк. Тонгта яқин

совиган тоғдан юз-кўзларга салқин ҳаво уриб туради. Тонг ёришгани, дунёга нур тўлгани учун қувонаётган-дек, осмонда тўрғайлар ҳамду сано ўқийдилар, кундузни олқишлайдилар. Узоқ-яқинларда турли-туман қушлар ўз тилларида дилшодлик қиладилар. Тоғнинг баланд чўққисида ўтирган қушлар шоҳи пастда йиғилаётган одамларга йиртқич кўзлари билан хўмрайиб қарайди.

Ёв кўрғонини қамал қилиб, унинг қулочкаш баланд деворлари ёнига чодир ташлаган қўшин каби, одамлар тоғ этагига тўлиб кетдилар. Кетмон кўтарган, чўкич-болға кўтарган тоғ қазувчилар кети узилмай келар эди. Улар қўлларидаги ана шу чўкич-ломлар билан, болға-мисронлар билан тоғни тешиб сув чиқаришлари керак! Балки бу қуроллар билан қазигунча игна билан қудуқ қазиш жўнроқ бўлар? Лекин ҳеч ким буни ўйламас эди. Улар қуроллари синса — қўллари билан, қўллари синса — тишлари билан, тишлари синса — иродалари билан қазиш қасдида келган сув ташналари эди.

Кунгайда, қишлоқнинг жанубида чўккалаган ва этагига қазувчилар манзил қурган бу пастак тоғ, Федченко музлик тоғларининг тармоқларидан бири бўлиб, маҳаллий аҳоли томонидан Музлоқ тоғ деб аталарди. Бу ном унинг ҳозирги аҳволига унча тўғри келмаса ҳам, бир вақтлари музлоқ эканидан ёки музи борлигидан далолат беради. Балки музли тоғларга туташгани ёки музли тоғларнинг эриган сувлари бунинг сиртидан оқиб келгани учун шундай аталар?

Ҳарҳолда, ёз у ёқда турсин, ҳатто баҳорда ҳам шапалоқдек муз кўрмайдиган бу чатоқ тоғнинг оти Музлоқ эди. Агар мана шу Музлоқ тоғнинг чўккаланган нор туянинг ўрқачига ўхшаган сиртига чиқилса, кишининг кўз олдига бир-бирига зид икки дунё очилади. Жануб — сувлари тошқин сойи, кўм-кўк дарахтлари, қалаңдарларнинг чопонига ўхшаш ола-қуроқ, экинлар, қори эрмаган баланд тоғлари билан, шимол эса чанг тўзон остида ётган кичкина воҳаси, охири кўринмаган қақроқ даштлари, экинсиз, жонсиз ётган қовжироқ ерлари, япроқлари сарғайган қурфоқ дарахтлар билан одамни ҳайратга солади. Бир ёқда — ташналик, сўлғинлик, иккинчи ёқда — сероблик, гулгунлик! Бири биридан мадад ололмайдди, бири бирига

ёрдам қилолмайди... Ўртада — тоғ! Бўлмаса, тоғдан атиги уч чақиримча нарида янги ойдек эгилиб, Муз-лоқ тоғ этаги билан ғарбга бурилган Тожиксой, Шаҳрихонсойга бориб қуйилувчи шовқинли сувларининг шўх куйлари остида мана шундай маст-аласт ётарми-ди? Неча замонлардан бери фойдасиз оқиб ётибди. Балки ўртада тоғ бўлгани учун фойдасиз ётгандир? Агар тоғни сув бурилиб оқаётган ердан тешилса-чи? Унда Тожиксой ўзининг эркак сувлари билан Қорабулоққа бахт бўлиб кирмасмикан? Ҳамма гап тоғни тешишда — ерга, элга наф етирмай сувларини алақаёқларга изғитиб кетаётган қайсар сойни буриб юборишда!

Одамлар тамом йиғилган бўлсалар ҳам, ҳали катталардан дарак йўқ эди. Баъзи бировлар ичи пишиб, гоҳ йўлга қарашади, гоҳ тоққа чиқиб, қилинадиган ишларини ўзларича чўтлашади. Бир хиллар: «Тоғ тешилса бас, Тожиксой бизники!» деса, бир хиллар: «Бу даргумон. Товуқ босиб ётган тухумдан хўроз чиқади, деб ҳам бўлмайди, макиён чиқади, деб ҳам бўлмайди, балки палағда чиқиб қолар», дейди. Кеча ҳоким олдида «Катталар хўп деса, тоғни тешиб, Тожиксойни ҳайдаб келамиз» деган Алим бува бўлса:

— Сувни бу ердан солиб бўлмайди. Сув уч-тўрт чақирим юқоридан икки ёғига чим босиб, кўтариб келиш лозим бўлади, — деган эди, Ҳасан сўфи тоғнинг икки томонини синчиклаб қаради-да, калласини чайқаб:

— Сув чиқади-ю, лекигин бойга яраша чиқади. Бу сувдан бизга туянинг думи ерга етганида тегади, — деди.

Алим бува оқ, ўсиқ қошлари остидан ҳали ёш кўринган иттик кўзларини шарққа тикиди. Ўша ёққа узоқ қараб тургандан кейин юзини секин Ҳасан сўфига бурди-да, ўзига ярашиб тушган йўғон пийрона товуш билан фикрини айтди:

— Сўфи дейман, асли Тожиксойнинг баҳридан ўтиб, узоқ бўлсаям, Оқбўранинг ярмини қайириб келган маъқулмиди, а?

Кейин нима деяр экан, деб Ҳасан сўфининг юзига тикилиб турди. Ҳасан сўфи ҳам кунчиқарга қаради. Қаради-ю, гўё Оқбўри сойи оқиб келаётгандек, жилмайди.

— Менгаям шу маъкул кўринади, оқсоқол, — деди сўфи. — Узоқлиги узоқ-а, лекигин меҳнат зое кетмас эди-да. Оқбўрининг ярмини эмас, тўртдан бирини қайириб келганимиздаям, қишлоғимиз кўл, ўзимиз ўрдак бўлардигу! Ана унда қақир ерларга жон кирарди-я!.. Дуруст айтасиз оқсоқол!

Бирдан пастдан, тоғ қазувчилар манзилидан шодиёна қичқириқлар кўтарилди. Алим бува билан Ҳасан сўфи дарров пастга қарашди. У ерда, оломон орасида бир неча сувори отлардан тушаётган эди.

— Ҳоким, — деди Алим бува.

Ҳасан сўфи эчки соқолини селкилатиб кулди.

— Тавба, хурсандчилик одам боласини нималар қилмайди-я! Қаранг, оқсоқол, кеча ҳокимни гажиб ташлагундай бўлиб, ёвлашиб ўтирган халқ, мана бугун уни бошига кўтаряпти.

— Шуни айтинг, — деди Алим бува ҳам кулиб. — Сув ўзини жуда азиз қилиб юборди-да. Кўрмайсизми, сувнинг шарпасини эшитиб бечоралар оламга сизмай кетишди.

Ҳадемай ҳоким, Тешабой, мингбоши, оқсоқоллар, эликбошилар тоққа чиқиб келишди. Улар Алим бува билан Ҳасан сўфининг бор-йўқларига ҳам парво қилмай, ўртада тўхташиб, қилинадиган ишлар устида сўзлаша бошладилар. Тешабой қайнатасига тоғнинг хипчароқ ерини кўрсатиб:

— Мана шу ердан тешамиз, — деди. Мингбоши каласини тебратиб маъқуллагандан кейин, буйруқ тарзида тайинлади: — Қорабулоқда иккита амин бор, бири — қишлоқ томондан, яна бири — сой томондан тешади. Икки ёқдан бараварига тешмасак, иш ҳам чўзилиб кетади, одамлар ҳам бекор қолади.

Мингбоши бошлиқ олдида ўзини йўқотиб қўйган тобедай, заиф товуш билан:

— Тешган маъкул бўлармикан ё тоғни устидан кесиб туширсакмикан? — деб сўраган эди, Тешабой жеркиб ташлади:

— Мен сизга бунинг маслаҳатини солаётганим йўқ! Уқдингизми? Мен сизга аминларингизни ишга солинг, ишга кўз-қулоқ бўлинг деяпман. Уқдингизми? — Мингбоши «уқтим» ҳам демади, бошқа сўз ҳам айтмади. «Яна нима дейсан?» дегандай безрайиб тураверди. Те-

шабой: — Буни ўн йилда ҳам кесолмаймиз, додхоҳ, — деди, «бефаҳм!» дегандай қилиб.

Ҳоким нима гаплигини сўраган эди, Тешабой таржима қилиб берди. Ҳоким ҳам, Тешабой билан тил бириктиргандек, кўнмади.

— Йўқ-йўқ! Асло-асло!

Шу пайт Алим бува бояги мулоҳазаларини Тешабойга айтиб:

— Маслаҳатли иш қочмайди, — деган эди, Тешабой қайириб ташлади:

— Қариб миянгизни еб қопсиз, кўздан ҳам қопсиз! — деди у чолни беҳурмат қилиб. Кейин дағдаға қилиб берди: — Ўттиз чақирим ердан ариқ чиқараман деб ўттиз ой саргардон бўлайми? Йўқ, бундақа маслаҳатни уйга борганингизда кампирга берганингиз маъқул, оқсоқол, ҳа! Худога шукур, биз ҳам унчалик миямизни еб қўйганимиз йўқ!

Чолнинг дами ичига тушиб кетди. У ўзининг оқ кўнгилик билан айтган гапини ўзига надомат тоши бўлиб қайтар деб ўйламаган эди. Эл таомилида: кексалар ҳамиша маслаҳат беришар, ёшлар эса ўша маслаҳат меваларини теришар эди. Тешабойнинг такаббурлигини кўриб, Ҳасан сўфи ҳам индамай қўя қолди.

Дарҳақиқат, Тешабой нима қилишини, нима қилаётганини билар эди. У кеча қишлоққа кириб келмасдан аввал бу ерларни ҳоким билан бирга юриб кўрган ва унинг маслаҳати билан шу қарорга келган эди. Агар улар Қорабулоққа фақат тоғни тешиб сув чиқаришга қарор қилган бўлсалар, балки бунда кўзлаган бир мақсадлари бордир? Агар улар бу мақсадларини очиб айтмаётган бўлсалар, балки бунда бир сирлари бордир? Агар улар бу сирларини ўлиб-тирилиб яшираётган бўлсалар, балки бунда бир қилвирлик бордир? Хуллас, бу чигал жумбоқ бўлиб, ечилиши жуда қийин эди. Кези келганда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Тешабой кеча ўзи айтганидек, савдогар тоифасидан. У савдо-сотиқ, олди-берди масалаларида, яъни бирни ўн қилиш бобида икки онани эмган қув бузоқлардан, ўз касб-қорида Шарқ билан Ғарб фирибларидан сира ийманмай фойдаланиб келади. Агар немис-ҳоким *ich habe eine drosse deschess demacht!* деб қувонса: ўзбек бой: «Ҳамённинг тагида қоладиган бўлдим!» деб суюнади.

¹ Катта манфаат кўрдим.

Агар у икки дошқозон остириб, икки қўйнинг этида палов пишираятган бўлса, мўлжаллаган ҳамёнинг зақоти қадар ҳам чиқимдор бўлмаётганини яхши биларди. У савдогар отаси Болта кўпаснинг «Ҳамён кўтарса зиёндан қочма», деган васиятини кўз ўнгида тутарди. Тешабойнинг ҳисоби содда: бирга — ўн!

Тешабой ўз вазияти доирасида гап қилгандан кейин, уезд ҳокими Қорабулоқ камбағалларининг оғзидаги луқмаларини олиб Тешабой билан гешефт, яъни «бор барака» қилган чайқовчи немис Эдуард Карл Фишман сифатида эмас, Қорабулоқ камбағаллари бошида данак чақиб ўтирган чор ҳокими немис Эдуард Карл Фишман сифатида зуғум билан буйруқ қилди:

— Мингбоши! — деди у қўлидаги ўрма қамчисининг юлғун сопи билан додхоқ қорнини нуқиб. — Бўлисингда ишга чиқмайдиган биттаям одам бўлмаслиги керак! Агар уман, буман деб ишга чиқмайдиганларни қўйиб берсанг, тоғни ўзинга тештираман! Кўзингни катта оч! Сен анавиларга, — ҳоким каласи билан пастдаги халққа ишора қилди, — сен анавиларга мингбоши, менга-чи? Биласанми, нима? Биласан, ҳа! Аминларингни маҳкам ушла, эликбошилар одамларга кўз-қулоқ бўлсин, ишдан қочувчиларни хабар қилиб турсин, уқтингни? — деди у қишлоқ амалдорларига қараб. Ҳаммалари таъзим билан уққанликларини айтдилар. Кейин ҳоким пастдаги халққа қичқирди: — Бутундан тоғни тешасанлар! Ишдан бўйин товлайдиганлар бўлса, борадиган ери Сибирь! Оёқларинга кишан солиб ҳайдайман, уқтиларингни? Нон — ўзларингдан, иссиқ овқат — Тешабойдан. Буйруқ шу: тонг ёришгандан қоронғи тушгунча иш, бошқа гап йўқ. Сувни фақат тоғни тешиб ўтказсинлар, бошқасига ижозат йўқ! Содик амин ўз одамлари билан қишлоқ томондан, Салим амин ўз одамлари билан сой томондан тешади. Тоғ таги, жуда бўлса, бир чақирим келар, лекин ўн чақирим келганда ҳам буйруқ шу — тешасанлар, сув чиқарасанлар! Буйруқ шу!

Ҳоким бошқача буйруқ қилиши мумкин эмасиди, чунки тўнтарифлик коса ўз тагидаги нимкосани кўздан яширгани сингари, унинг эгнидаги ҳокимлик либоси ҳам ўзи остидаги чайқовчи Фишманни халқ ва давлат кўзидан яшириб келар, ҳоким Фишман билан чайқовчи Фишман аслида бир киши бўлганлиги тўфайли ик-

кови ҳам бир манфаатни кўзлар, бир ҳамённи излар эди. Агар ҳоким Фишман халқни каторга ишига ҳайдаётган бўлса, у фақат чайқовчи Фишман манфаатинигина кўзлаб ҳайдамоқда.

Бир вақтлар ерининг семизлиги, ҳосилдорлиги билан теварак-атрофда ҳар қанча донг чиқарган бўлса ҳам, лекин қишлоқ бунёд бўлгандан бери, айниқса Андижон зилзиласидан кейин сувга муҳтож бўлиб, чанқаб, қақшаб келаётган Қорабулоқ аҳолисига ҳокимнинг бирдан раҳми келгани, у билан бирга Тешабойнинг томдан тараша тушгандек пайдо бўлгани ва бойлар тоифасида учрамаган ғалати ғамхўрлик кўрсата бошлагани Қудрат сингари оқу қорага яхши тушунадиганларгина эмас, Матқовул сингари соддадилларни ҳам ажаблантирмай қолмади. Бир тийинимни ўн тийин қилармиканман, деб ҳаром-харишдан ҳам ҳазар қилмайдиган бойни неча кунда чиқарилиши номаълум бўлган сув учун ҳар кун икки кўй сўйдириб, икки қозон остиришга нима мажбур қилаётганини халқ билмас эди. Бунга ҳайрон бўлиб ёқасини ушлаганлар ҳам озмунча эмас эди.

Бу таажжуб ҳол одамларда гумон туғдирмай қолмади. Айниқса, сувни Оқбўридан эмас, Музлоқ тоғни тешиб, Тожиқсойдан келтириш тўғрисидаги ўжарлик одамлардаги гумонни яна бешбаттар оширди. Ҳамма унинг сабабини билишни истар эди. «Мўътадил ҳавонинг бирдан илиб кетиши ёмғирдан дарак берса, ҳоким билан бойнинг ийиб кетиши кўз ёшларидан хабар бермасмикин?» деб қўрқувчилар ҳам кўп эди.

Аммо уларнинг мурувват ва саховат либосига буркалган бу ҳаракатлари келажакдаги чақмоқнинг бир учқуни эди, холос. Аслида эса Миркомил, Симхаев, Фателяхов¹ каби катта ер эгалари ва пахта тозалаш заводларининг хўжайинлари таъсирига тушиб улгурмаган районларни ҳоким билан Тешабой шериклашиб қўлга киритиш, сув лозим бўлган ерларга сув чиқариш, янги ерлар очиш, пахта майдонларини иложи борича кенгайтириш тўғрисида ўзаро келишиб олган ва бу сертомир ҳаракатни Қорабулоқдан бошлаган эдилар. Уларнинг ўзаро писандаларига мувофиқ: янги ерлар,

¹ Симхаев билан Фателяхов — маҳаллий яҳудий бойлари. Фарғона водийсининг қарийб ҳамма шаҳарлари ва кўп қишлоқларида буларнинг пахта тозалаш заводлари, кўп ер-сувлари бўлган.

чиқариладиган сувлар Тешабойга текин ўтади. Тешабой эса ана шу районларда олинадиган бутун пахта ҳосилини, пиллани, жунни оқизмай-томизмай чайқовчи Эдуард Фишманга пуллайди. Фишман қишлоқ деҳқонларининг пешана терлари ва шўрлари билан ундирилган бу пахталар, пиллалар, жунларни ҳоким Эдуард Фишманнинг Бавариядаги фабрикант акаси Фриц Фишманнинг тўқимачилик комбинатига юборади. Шунинг учун ҳоким дағдаға билан, Тешабой эса мулла мушуклик билан халқни ўтга солмоқда эди. Энди Оқбўрадан сув келтирмаслик масаласига келинса, — бунинг ҳам сабаби йўқ эмас. У район Симхаев таъсирида бўлгани, ерига, сувига тегиб уни ўзларига қарши оёқлантиришни истамаганлари учун, мушкул бўлса ҳам тоғ тешиб, сув чиқаришга қарор қилган эдилар.

Аҳолини ажаблантирган яна бир масала бор эди, у ҳам бўлса: ҳокимнинг қишлоққа келиши муносабати билан янги қамашлар бўлмади. Дунё бино бўлиб ҳокимнинг ё катта амадорнинг қишлоққа келиши лоақал кўз ёши билан қайд қилинмаганини ҳеч ким эшитмаган эди. Золимлиги, порахўрлиги, арзачиларни қақшатганлиги, камбағаллардан жирканганлиги туфайли халқда:

*Бизнинг ҳоким — Фишмандир,
Арзачилар шишмондир.
Худо олсин ўшани, —
Пули йўққа душмандир!..*

— деб таърифланган Эдуард Фишманнинг ҳеч кимга жазо бермагани, дўқ-сўқ билан кифоялангани, айниқса, халойиқ ичида отилиб чиқиб, солдатларга: «Отма! Оғайнилар!» деб хитоб қилган Қудратга ҳам индамагани жуда таажжуб эди. Начора, балки вақт ўз сониялари билан бу сирнинг тагини ковлаб очиб берар?..

Кун анча кўтарилиб, кўланкалар бўйи қирқила борди. Ҳаво ҳали исимаган бўлса ҳам, хомсемиз ҳоким формасининг кўкрак тутмаларини ечиб ташлаб елпинишга тутинди. Бу мингбошини ташвишга солди. Хўжайинни иссиқлатиб қўйиш ярамаслигини додхоҳ яхши билар эди. У ёнида ивирсиб юрган Соли Совуққа:

— Боринг, ҳов сой бўйига муздек жой қилинг, — деди.

Соли совуқ ҳам ўз қуйруғига буюрди:

— Жуманбой, пастдан полос олиб боринг, чопинг!

Қуйруқ бу ёққа, Соли Совуқ у ёққа югурди.

Мингбоши катталар ёнига қайтганда, Тешабой Содик амин билан гап талашиб турган эди.

— Икки томондан тешишга-ку тешамиз, тўғри келмай қолса нима бўлади? — деб сўрарди Содик амин.

Тешабойнинг жаҳли чиқди.

— Тешганда кўзингизни тешмайсиз-ку, амин! Мунча кўрқмасангиз?

Совуқ жавоб Содик аминнинг қитигига тегди.

— Биламан, тақсир, — деди у ҳам, совуқ қилиб. — Одамлар бекорга овора бўлмасин дейман-да.

— Бўлмаса кўрсатиб беринг, — деди Тешабой, энди ҳовуридан тушиб.

Содик амин ўйланиб қолди. Қандай кўрсатиб беришни билмас эди. Ҳасан сўфи билан бир четда гап-лашиб турган Алим бува:

— Бунинг масаласи осон, оқсоқол, — деди Содик аминга, унинг ўйга ботиб турганини кўриб. — Бунинг жазоси бир қулоч бир ярим қулочлик беш-олтита таёқ. У ёғи осон, бирпасда тўғри қиламиз.

Содик амин аввал ҳайрон бўлди, кейин Тешабойга маслаҳат солиб кўриб эди, у:

— Майли, келтиринг, кўрамиз, — деди.

Ҳадемай бир кучоқ тол ходаларни келтирдилар. Алим бува тўғри чизиқни аниқлашга киришди. Узун ип йўқ эди, «борми», деб сўрамади ҳам. Икки кишининг қўлига энг узун ходаларни тутқазиб, уларни тешиш мўлжалланган ер устига турғизди. Иккови ҳам ходаларнинг тагини белбоғига қўйиб маҳкам ушлаб турди. Кейин икковининг қоқ ўртасига — тоғ сиртига учинчи одамни калтароқ ходалар билан турғизди-да:

— Ҳой, ўғлим, Матюнуснинг ходасини кўряпсанми? — деди чол қишлоқ ёқдаги йигитга сой томондаги йигит ходасини кўрсатиб.

Йигит кўраётганини айтди. Ора узоқ, қарийб бир километрча келар эди. Чол айти саволни Матюнусга ҳам берди. У ҳам қишлоқ томондаги йигитнинг жавобини қилди.

— Энди, — деди чол яна бояги йигитга, — энди

ходани икки кўзининг ўртасига тут-да, каллангни бир оз орқага олиб туриб. Матюнуснинг ходасига қара. Қарадингни?

— Қарадим.

— Баракалла, — деди Алим бува. — Ўртадаги хода қандай турибди: четдами ё сенинг ходангдан Матюнус ходасига ип тортилса, худди ип йўлида турибдими?

Йигит ўнгроқда турганини айтди. Шу саволни Матюнусга берган эди, у чапроқда эканини билдирди. Демак, ўртада эмас. Чол у ёқ суриб, сўраб юриб ўртадаги ходани хаёл қилинган ип йўлига тўғрилаб қўйди. Ўзи ҳам текшириб кўрди — тўғри эди. Шундан кейин учала ходани ҳам турган ерларига кўмдирди. Атрофига тош суятиб, маҳкамлатди. Яна текшириб кўрди — тўғри кўмилган, уч хода бир чизикда эди. Кейин четдаги ёрдамчиларига иккитадан ходача бериб, уларни ўз томонларига — тоғдан ерга туширди. Ўзи ўртадаги хода орқали қараб, пастдаги ходачаларни ҳам хаёлдаги чизикқа кўмдирди. Энди пастда — ҳар икки томонда иккитадан қозиқ ҳосил бўлди. Энг четдаги қозиқдан унинг ёнидаги иккинчи қозиқ орқали қараб, учинчисини қазиладиган унгур оғзига қоқтирди.

— Унгур чуқурлашган сари қозиқлар шу зайлда қоқиб борилса, йўлдан адашмаймиз, иншоолмоҳ, — деди чол энг охирида:

Ҳоким Соли Совуқ тайёрлаган салқинга кетмаган эди. У махсус оптик асбобсиз ҳам унгурларга тўғри йўл кўрсатиб берган бу гадойбашара чолга оғзи очилиб қараб турарди. Бу европалик донишманд эски, йиртиқ кийимда, озгин-тўзгин қиёфада, хорлик ва зорлик, очлик ва муҳтожликда қолиб келаётган Осиё «ёввойиларида» ҳам ақл ва идрок борлигига, фаҳм ва фаросат борлигига, ўйлаш ва изланиш қобилияти борлигига ажабланар эди.

— Қизиқ! — деди ҳоким, чолга қараб туриб. Унинг сўзи оҳангида қанча масхаралаш бўлса, шунча тангирқаш ҳам бор эди.

Салим амин одамларини сой томонга олиб ўтди. Қазиладиган ҳар икки унгур оғзига йигитларнинг гули йиғилди. Ҳар бири девсифат, бақувват йигитлар эди. Қўлларида гурзи, чўқмор, чўкич, лом, темир пона, искана...

Унгур йўлини аниқлаб берган қари чол икки ёққа

бемалол кўриниб турадиган баландликка чиқди-да, кекса қўлларини фотиҳага кўтариб оппоқ соқол ва оппоқ мўйлов орасида аранг кўриниб турган табаррук оғзидан тилак сўзларини учирди. Унинг овози ниҳоят даражада йўғон эди, у тоғ тошлари орасида гурлаб, акс садолар билан ёйилди:

— Худо ҳаммангизга қувват берсин! Кимийки халқ йўлида, халқ ғамида тер тўкса, қўли ҳамма ерда баланд бўлсин. Олинглар, олдирманглар! Омин!

Музлоқ тоғ бино бўлиб бундай кучли гулдуросни эшитмаган эди. Уни ер ости зилзилалари ҳам халқ овозидек титратмаган эди. Қорабулоқ осмони халқ садоларига бунчалик тўлмаган эди. Ҳамма ёқни гуркираган «Омин!» босди. Қўллар яхши тилаклар билан юз-кўзларга, соқолларга суртилди. Халқ юриш бошланди. Бу бир бурда нон учун, инсоний ном учун бошланган юриш эди. Халқ пуфласа бўрон турар экан, халқ чанг солса тоғ қолармикан?

Замоннинг оёғида Қудрат берган эски чорик, қўлида ёш боланинг калласидай темир гурзи, эгнида барлари белбоғига қистириғлиқ қора чопон, бошида эски дўппи, пешанаси кўзларигача туширилиб танғилган, юзида вайраг ўти — у шу қиёфада Фарҳодни эсга солади. Аммо у гўзал Ширинни ахтариб Хўтадан келган Фарҳод эмас, у ўзини оч қолган бола-чақасини боқиш учун сув чиқаришга келган қорабулоқлик камбағал эди.

Барот полвон билан Фуломжон ҳам Замон янглиш шай бўлиб турарди. Матқовул билан яна бир киши нарироқда замбил, кетмон, болға билан қуролланиб, тош-шағал таширди. Булар орасида фақат Қудрат кўринмайди. Қўллар юзларга сурилиб фотиҳа тамом бўлгач, қазиладиган унгур оғзида ётган харсанг тошга замон гурзи урди — тош пачақланди, учқунлар чақнади...

Иккинчи боб

Қора дулдул

Ҳоким, Тешабой, мингбоши қишлоққа қайтди. Соли Совуқ сой бўйига солган муздай жой ҳам қолиб кетди. У мингбошининг эсига келмади ҳам. Мингбоши кеча хаёл паришонлиги билан ҳамма нарсани эсидан

чиқарган бўлса, бугун вақти чоғлиғидан эсдан чиқарган эди. Дарҳақиқат, мингбоши бугун тетик, кайфи жойида кўринарди. У йўл бўйи куёви билан кулишиб, валақлашиб келди. Бугун у ваҳм бўлган кишидай ҳар нарсадан чўчиб, қўрқиб, ҳадиксираб, лаб-лунжи осилиб юрган кечаги Мадумар мингбошига сира ўхшамас эди. Ҳокимнинг боя қилган зуғуми хўжа кўрсинга қилинган қуруқ пўписа эканини билгани учун зигирча ҳам кўнгли чўкмади. Ҳақиқатда, ҳокимнинг у зуғумдан кўзлаган мақсади тоғ қазувчилар юрагига қўрқув солиш эди. Мана энди, бегона кўз, бегона қулоқнинг йўғидан учови хохолашиб, овиз-бурун ўпишиб келаётир. Буларнинг кайфлари шунчалик чоғ эдики, кўрган киши мутлақо яхши борбарақадан боши осмонга етган алдамчи савдогарларми деб ўйлар, муқаррар шундай деб ўйлар эди.

Хушчақчақлик — вақт юҳоси: улар кулишиб, хохолашиб, ҳангамалашиб қишлоққа кириб келганларини ўзлари ҳам билмай қолдилар. Мингбошининг қаролари ҳам эл кўзида ишга чиқарилган эди. Уч корчалон мингбоши ташқарисига отлик кириб келганда, хайриятмки Фосиҳ афанди билан Мамарайим афанди шу ерда экан. Улар додхоҳ малайларини ўринларини йўқотмадилар. Бири ҳокимга, иккинчиси Тешабойга пешвоз чиқиб, уларни қўлтиқларидан суяб отлардан туширдилар, отларини оғилга боғладилар, юганларининг сувлиқларини чиқариб, олдиларига кўк беда солдилар. Мамарайим афанди шу шарафли ишдан бўшарбўшамас мингбоши чақариб, отининг жиловини тутқизди-да:

— Оборинг, отхонага боғлаб, олдига беда солинг! — деди.

Мамарайим афанди мингбошининг отини етаклаб кетди.

Уч корчалон тўғри меҳмонхонага кирди. У ер бой бисотлари, чиройли безаклари, юшоқ тўшак ва парёстиклари билан кўзларга ором берар эди. Ҳоким ясовулни чақариб, йўлга ҳозирланишни буюрди. Ясовул чиқиб кетгандан кейин мингбошига юзланиб:

— Отни ким миниб боради? — деб сўради.

Додхоҳ гап қандай ва қайси от устида эканини, у от ўзини ҳокимнинг исканжаларидан қутқазиб қолган

қора дулдул эканини яхши билар эди. Шунинг учун дарров жавоб қила қолди:

— Жабдуқ урдириб берсам, ўзлари миниб кетсалар.

— Йўқ, тўғри келмайди, — деди Тешабой калласини чайқаб. — Одамлар, Мадумар додхоҳ ҳокимга от миндириб мингбоши бўлиб юрибди, демайдими?

Тешабойнинг хавфи мингбошини ташвишга солмади. У фақат мийиғида кулиб қўйди. Унинг бу кулишида: «Халқдан тортинадиган ерим йўқ!» дегандай бир маъно бор эди. Шунинг учун бўлса керак:

— «Ошинг ҳалол бўлса кўчада ич» деган, тақсир, — деди.

Тешабой қайнатасининг олатўғаноқлик қилаётганига хохолаб кулди. Кейин қайнатасининг юрагини кечадан бери қирчиб келаётган ташвиш қуртини сезиб қолгандек:

— Мингбошилиқни ёнга қолдирган ош ҳаром бўлармишми, тақсир, — деди.

Мингбоши ўзини овсарликка солиб кулди. Унга жавоб қилмай ҳокимдан сўради.

— Нима қилайлик бўлмаса, тўрам?

Фосих афанди ҳам шу ерда эди. У аввал ҳокимга, кейин ҳимоя талаб қилаётгандек, Тешабойга термилиб:

— Аввало, ҳоким тўра афандим, қолаверса, додхоҳи олам йўқ демасалар, шаҳаргача мен миниб борсам, илло яёвман, — деди.

Ҳоким сигара чекиш билан овора эди, унинг илтижосини эшитмади. Мингбоши бўлса «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам. Жавобни Тешабой қилди:

— Жуда соз, миниб бора қолинг. Шаҳарда сизга бир иш ҳам бор. Уста Баҳром деганни биласизми?

— Йўф-а, — деди Фосих афанди икки букилиб.

— Бақақурилдоқ кўчасида туради. Фурсати қанақа экан, билиб келасиз. Ҳозир тоғдан иморатбоп тошлар чиқяпти, шуларни эртадан ташитаман. Иморатларни янгилатмасак бўлмайди. Ҳозир шаҳарда уста Баҳромнинг олдига тушадиган фаранг йўқ. Ие — деди Тешабой, бирдан эсига тушиб, — отам раҳматлининг мирзасини билмасмидингиз?

— Ашур Мирзоними?

— Ҳа.

— Ие, яхши таниймиз у кишини.

— Бўлмаса, уста Баҳром ўша фарангнинг божаси бўлади.

Ясовул ҳамма нарса тахт бўлганлигини билдирди. Ҳоқим чўзилиб ётган еридан туриб ташқари чиқди. Тешабой Мамарайим афандига лозим буйруқ ва топшириқларни бергач, ҳоқим орқасидан чиқиб борди. Мамарайим пилдираб бориб отни келтирди-да, хўжайинини қўлтиғидан йўлаб миндирди. Фосих афанди бўлса кеча мингбоши катта умидлар билан ювдириб, таратиб ҳоқим кўзига боғлатиб қўйган қора дулдул устида куйдирган калладек иржайиб ўтирар эди. Мана шундай қилиб, Фосих афанди шаҳар жўнади. Мамарайим афанди эса Тешабойга мирза бўлиб Қорабулоқ қишлоғида қолди.

Сўнги солдатнинг қораси кўча муюшида кўздан гойиб бўлгач, елкасида эзиб ётган офир тош устидан кулагандек Мадумар додхоҳ чуқур тин олди. Енгил тортиб кулди.

— Хайрият!

Шу биргина сўз унинг бутун ички ва ташқи дунёсини ўзида акс эттирган эди. Илгари куни кечаси чопар келгандан бошлаб кеча кечаси ҳоқимнинг кўнглини олгунча ўзини қилкўприк устида сезган, ана йиқилдим, мана йиқилдим, деб ит азоби кўрган мингбоши мана эндигина аслига қайтиб, эркин нафас олди. У «хайрият!» дейишгагина эмас, ташқарида тўхтамай ичкарига югуришга ҳам ҳақли эди. Ичкарига кириб, Бегойимга нималар дейишини, нималарни кўрсатишини кўнглига туғиб қўйган. Шунинг учун ҳам, ҳоқим қораси ўчди дегунча, ялт этиб белига қаради. Мингбошилиқ камари билан шопи белидами-йқлигини кўришни истар эди. Гарчи у шоп-шалоп белида эканини, ҳеч ким томонидан тортиб олинмаганини билса ҳам, барибир, яна билгиси келарди. Шунинг учун билгиси келар эдики, у Мадумар мингбошини ҳеч вақт шопу шалопсиз кўз олдига келтирмаган, шу билан бирга қўл-оёқ, кўз-қулоқ одам боласига энг зарур тан аъзоларидан бўлса, шопу шалоп ҳам Мадумар мингбошига шундай зарур тан аъзоси деб ўрганиб қолган эди. Шу туфайли, шопу камарини белида кўриб бирам қувонди, бирам қувондики, шопини авайлаб кўзларига келтирди-да, тўғтиё қилиб кўзларига суртди.

— Хайрият!

Мадумар мингбоши чинакам бахтиёр эди. Фақат кечагина юзини ўгириб олган бу ситамкор бахт Мадумар оиласига бугун яна тўлиб-тошиб, қучоқ очиб келган эди. Шу ҳолда суюнмай бўладими? Шу ҳолда ташқарини ўртага қолдириб, ичкарига югурмай бўладими? Мадумар додхоҳ, яъни Фосиҳ афанди бошига кўтариб додхоҳи олам деб атаган мингбоши югуриб ичкари кирди, айвонда хотинини кўрди, қулоғига етган оғзидан бояги сўзини учинчи марта учирди:

— Хайрият!

Бегойим ер остида илон қимирласа биладиган қув хотин. У эрига узоқдан қаради-ю, мингбоши ойимлик ўзида қолганини дарров фаҳмлади.

— Хайрият! — деди у ҳам эрининг кўксига бошини кўйиб.

Эру хотин, ўн саккиз йилдан бери шу кибру ҳаво билан уриб келган кўнгилларининг нотавон куйларига қулоқ солаётгандек, бир неча минут индашмай турди. Кейин улар кеча эрталаб ҳокимга сарпо танлашган катта уйга кирдилар. Ўртага қалин қилиб солинган, пар-ёстиклар уюлган жойда биров устига кўрпа ёпиниб ётар эди. Эру хотин оёқ учида юриб келиб, ўрин олдида тўхтади. Мингбоши энгашиб кўрпанинг бир четини кўтарди. Юзлари пачақланган, ҳамма ёғи моматалоқ, сочлари тўзғиган, ранги ўчиқ Жўраҳон ётар эди. У шу аҳволида кеча Фуломжон олдига жон олиш қасдида келган жононга сира ўхшамасди. Уни парипайкарлик қиёфасидан тушириб, шу аҳволга келтириш учун Азим Тажанг кеча озмунча куч сарф қилмади. Кеча Мاستон Кампир ҳам Салтонбувиникида бунинг учини чиқаргандек бўлиб эди. Чиндан ҳам, Жўраҳон шу ётишида, шу аҳволида Мастон кампирнинг топиб келган гапига жонли далил эди. Мингбоши кўрпани яна секин ёпди-да, хотинига: «Қалай?» дегандек қаради.

— Тузук. Овқат сўровди, қиймалаб, қатиклаб хўрда қилиб бердим. Қалампирдан кўпгина эзиб, аччиққина қилиб ичиб олди. Энди худо хоҳласа тузалиб кетади, — деди Бегойим.

Мингбоши узоқ ўйланиб турди. Кейин қовоғини солиб хотинидан сўради:

— Манжалақи оқсочингни нима қилдинг?

Бегойимнинг қотма юзи тиришди. Ёмон нарсани кўрган кишидай жирканиб:

— Кувиб чиқардим жувон ўлгурни! — деди.

— Хўп қилибсан. Ҳа, айтмоқчи, қиморбоз қаёққа қочибди билмадингми?

— Худоё қораси ўчсин! — деди Бегойим бўзариб.

— Шошмай тур ҳали, у иззатини билмаган итваччани тутиб адабини бермасам, Мадумар отимни бошқа қўйиб юбораман. Қочиб ерга кирса — қулоғидан тортиб чиқараман, қочиб осмонга чиқса — оёғидан тортиб тушираман! Қани, қўлимга тушмас экан-а! — деди у қалтираб.

— Болм бечорани сочларидан судраб юриб урди, қоринларига тепди, йигит ўлгур қиморбоз! Сиз бўлсангиз болангизнинг додини, оқини эшитиб чидаб туролмасдингиз. Бирам ялинди, бирам ёлворди, урманг, тавба қилдим, деб йиғлади, кўзларидан дарё-дарё ёш кетди-я! Худоё оғзингдан қора қонинг келсин, қиморбоз! Наҳотки, ёшлигида бирга катта бўлган бир манқага кўзи тушгани учун шунча хўрласа-я...

Бегойим қизи туфайли шу тахлит куйиб-ёнганидан кейин эрига давдага қила бошлади.

— Ҳамма айб сизда! Эрга бермай девга бердингиз, худо олсин ўша гўрсўхта қариндошингизни!..

Мингбоши хотинини жеркиб ташлади.

— Уч талоқ қўйиб кетибди-ку, энди дидингдагини топиб берарсан, кўп вақирлайверма!

Учинчи боб

Қудрат

Қудрат еттига кирмай етим қолган эди. Хайриятки, бадавлат баззозга тушган аммаси бор экан, уни пинжигга олди... Аммо баззоз поччанинг бекорчи оғизга тоби йўқ эди, у Қудратни кенг саҳнли ташқини супуриб-сидиришга қўйди. Бола кучи етса челақ судраб, етмаса кўра кўтариб саҳнга сув сепар, супурар, ахлат ташир, кечқурун қароллар даладан келганларида отларга жодида беда қирқишар, гоҳ у ишга, гоҳ бу ишга югурар, кечалари эса ҳолдан тойиб, ҳориб, данг қотиб ухлаб, тонг отмай, товуклар қўндоқларидан тушмай яна ишга тушар эди.

Қудрат аммасиникида қанча йил сув сепиб, ер сурганини, неча қур тепки еб, туртилганини эслай олмаса ҳам, лекин бир воқеа ҳали-ҳали кўз ўнгида. Баззоз дўконини катта ўғлига қолдириб, ҳар кун аср намозини уйига келиб ўқир эди. Шунгача ташқи супуриб-сидирилган, қалин қилиб сув урилган бўлиши керак. Бу эса кичкина Қудратнинг зиммасидаги катта вазифалардан бири. Бир кун Қудрат сув сепиб тургани устига ўзидан бир яшар катта бўласи ичкаридан ёғоч от миниб чиқиб қолди. От гижинг эди. Бўйнига ҳар хил латта-лутталар, иплар осилиб, «юган» ҳам урилган. Чавандоз отини чоптириб кетаётиб кўлобда шалолаб йиқилди. Кўлоб ҳозиргина сепилган сувдан ҳосил бўлган эди. У ўрнидан ҳамма ёғи ҳўл бўлиб турди-ю, ёнгинасида сув сепаетган Қудратнинг орқасига бир мушт урди. Қудрат кўлидаги сули челак билан мункиди, лекин йиқилмади. Челакни улоқтириб бўласига ўқрайди. Бўласи энди шапати отган эди, Қудрат унга чап берди. Шу мушкетти устига баззоз кириб келди. Аммо жанжалга аралашмай, узоқдан қараб турди. Қудрат ўзидан катта бўласини тагига босиб олиб роса дўппослади. Бўласининг оғиз-бурнидан қон келди...

Баззоз ўғлининг кучук боласидек дўппосланаётганига чидаб туролмади, овозининг борича қичқирди:

— Ҳой, ҳароми, қўйвор!

Баззоз болалар устига бостириб келди. Қудратни кўлидан ушлаб бир-икки силтади. Кейин унинг кўлини орқасига қайириб, ўғлига буюрди:

— Ур сенам, бурнига ур!

Бойвачча ҳимоясиз Қудратнинг юз-кўзига, бурнига мушт ёғдира бошлади. Аёвсиз туширилган икки-уч муштан кейин Қудратнинг бурнидан қон кетди, лекин кўзидан ёш кетмади. Шу маҳал ташқаридан икки кўли ушлоғлиқ, оғзи-бурни қон Қудратдан, қариндошини ураётган бойваччадан ва ўғлининг тантанасидан қувониб хахолаётган бой поччадан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Амма ичкарида, қароллар далада, ўртага тушувчи йўқ!

Қудрат аммасиникидан кетди. Бозорда уч кунгача овқат кўзлаб, бошпана излаб юрди. Тўртинчи кун керосин сотувчи бир рус савдогарга дастёр бўлиб кирди. Икки йил ёққа беланиб, ёғ сассифини ҳидлади. Энди у ўн бешга кирган, рус тилини неппа-нозин

билиб олган эди. Магазин янги шаҳарда бўлгани учун Қудрат ҳам янги шаҳарда туриб, темир йўлда, депода шогирд бўлиб ишлайдиган бир қанча рус болалар билан оғайни тутинди ва ниҳоят, ўзи ҳам депога шогирд бўлиб ўтиб кетди. Депода олти йил ишлаб, йигирма бир ёшида вагонларни ремонт қиладиган подмастер бўлиб етишди. Унга бу ажойиб хунарни кекса рус мастеровойлари ўргатдилар. Улар Қудратга бу хунарни ўрганиш билан бирга ҳақсизликка қарши курашни, бу ҳақсизликни таратувчилардан нафратланишни ҳам ўргатдилар. Қудрат деподаги революцион ишчиларнинг яширин тўғарагида тобланиб, у ерда ўрганганларини маҳаллий ишчилар орасида кенг ёйиб юрган кунларининг бирида уни жандарма исковичлари тутиб қамадилар. Аммо у қамоқда яна ҳам чиниқиб, революцион руҳи яна ҳам тиниқиб чиқди. Қамоқ деподаги ишидан айирган бўлса ҳам, лекин у ерда орттирган дўстларидан айиролмади. Аксинча, у дўстликни кучайтирди, абадийлаштирди. Энди у Симхаев пахта тозалаш заводига ишга кирди. У ерда тожик, уйғур, ўзбек ишчилари кўп эди. Қудрат ана шу ерлик халқ ишчилари орасида революцион варақалар мазмунини ўз тилида тушунтириб юрди. Бундан уч йил бурун, Андижон зилзиласидан кейин, Симхаев заводидаги ерлик ишчилар иш ҳақининг оширилишини, жарималарга барҳам берилишини, ишчиларга одамларча муомала қилинишини талаб этиб иш ташладилар. РСДРПнинг деподаги яширин тўғараги раҳбарлигида қилинган ерлик ишчилар валаёни беоқибат кетмади. Талаб қисман бўлса ҳам қабул этилди. Аммо Қудрат яна жандарма қувғинига учради. Бу сафар Сибирь қилиниши аниқ эди. Қудрат олдида ё Сибирни қабул қилишу бир неча давр революцион ҳаракатдан маҳрум бўлиш, ёки ўзини четга олиб, хавф босилгунча яшириниб туриш масаласи кўндаланг бўлди. Қудрат яширин тўғарак раҳбарларининг маслаҳати билан Қорабулоққа чиқиб кетди. Энди у ўзи униб-ўсган азиз қишлоғига ўн йил бурунги қуруқ гавда ва кетмондан бошқа ҳеч нимага ярамаган қадоқ қўллар билан эмас, темирни ҳам букадиган мустаҳкам ирода, катта ҳаётий тажриба билан қайтди. Элу юрт бошидаги оғир кулфатни, қишлоғи чўкиб ётган тошбағир муҳтожлик ва жаҳолатни бурунлари фақат камбағалликдан деб би-

либ, бундан нарисини кўрмай келган бўлса, энди — о, йўқ! Бу ялмоғиз қашшоқликнинг заҳарли томирлари ўз ризқини қаердан ва қандай олишини яхши билиб олди — депода очилган кўзлари жуда-жуда узоқларни кўрадиган бўлди. Шунинг учун қишлоқда ҳам ўз жонининг қайғуси билан эмас, бахти қаро халқ қайғуси билан яшай бошлади. У ўз теварагида Фуломжон, Замон, Барот полвон сингари ёру дўстларини йиғиб, уларнинг ёрдам ва мададлари билан қишлоқ мазлумларининг ҳақ ва ҳуқуқларини қўлидан келганича ҳимоя қилиб, уларга балоғардон бўлиб келади. Қорабулоққа қайтиб келганига уч йил бўлибдики, ана шу давр ичида камбағаллар тарафини олиб қишлоқ балоҳўрлари билан олишмаган кунини билмайди. Ҳокимнинг келишида қишлоқ учунгина эмас, ўзи учун ҳам хавф борлигини била туриб, кеча солдатларга: «Отманглар!» деб хитоб қилиш каби қалтис журъатдан ҳам ҳайиқмади. Кечаси ҳоким: «Аристонларни ким қочирди?!» деб халойиққа зуғум қилганда, бу зуғум энг аввал ўзига қаратилганини билганига ва сезиб турганига қарамай, ҳокимнинг ўша замон қон тўлиб кетган кўзларидан яширинмади, аксинча, ўртоқлари билан гузарда ярим кечагача жилмай ўтирди. Ҳоким халққа минг алфозда ўкириб, ҳаммани ҳақорат қилиб кетгандан кейингина у уйига қайтди. Аммо бошини ёстиққа қўйишга улгурмай, Мирқосим миршаб кириб келди.

— Юр бу ёққа! — деди у ташқарига ишора қилиб.

Қудратнинг ичида бир нарса ағдарилгандай бўлди — юраги шиф этиб кетди. Лекин буни сездирмади. Мирқосим нимага келганини, қаёққа юр деганини билса ҳам ўзини гўлликка солиб:

— Қаёққа? — деб сўради.

— Ҳокимнинг олдига.

Қудрат олдинга тушди, миршаб қиличини суғурди.

— Қочма, чопиб ташлайман!

Қудрат қочишни хаёлига ҳам келтирмаган эди. Қочса ҳамма иш барбод бўлишини, ўзи устидаги гумон чинга айланишини биларди. У индамай кетаверди. Фақат гузардан ўтаётганда самоварга аланглаб қаради — у ерда дўстлари тугул бошқа чойхўрлар ҳам йўқ эди. Мирқосим уни тўғри мингбошиникига ҳайдаб келди. Дарвоза олдида иккита солдат соқчилик қилиб турар эди. Қудрат шулар орасидан мужмал бир ваҳм билан

ўтиб кетди. Ташқарида одам суғорилиб, осма фонарь тагидаги сўрида Тешабой икки киши билан гаплашиб ўтирган эди. Қудрат ўша ёққа қаради-ю, ҳокимнинг йўқлигини кўриб, пича енгил тортди. Мирқосим уни тўғри сўрига олиб келганда эса Тешабойнинг иржайиб қарши олиши юрагини мужмал ваҳимадан бўшатгандай бўлди.

— Келинг, уста Қудрат, — деди Тешабой ўтирган ерида мулойимгина кулимсираб. Кейин сўрига таклиф қилди: — Ўтиринг.

Қудрат сўри четига ўтирди. У ерда Тешабойдан ташқари Фосих афанди билан Мамарайим калла ҳам бор эди. Қудрат Тешабойга савол назари билан қаради.

— Қўрқманг, уста мен сиздан аристонларни қандай қочиртирганлигингизни суриштирмоқчи эмасман, — деди Тешабой шарақлаб кулиб.

Қудрат галати бўлиб кетди, лекин ўзини йўқотмади, у ҳам хахолаб кулди-да:

— Хўжайиннинг исковичлари ҳид билмай қолишган бўлса, нима бало, ҳаммаси тумовми дейман-а? — деди.

Қудрат кулиб туриб Фосих афандига ер остидан қараб кўйди. Буни Тешабой сезиб, бешбаттар кулиб юборди. Фосих афанди гезариб чинқирди:

— Менга нимага қарайсиз?!

Қудрат нашъа қилиб кулди.

— Қарасам нима бўпти, тақсир? Ўзингиз кўрдингиз, бугун гузардан бир қадам ҳам жилганим йўқ, гувоҳ бўларсиз дейман-да.

Фосих афанди кўк шишали кўзойнагини асабият билан тузатди.

— Жилганмисиз, жилмаганмисиз, гап бунда эмас, — деди Тешабой жиддий қилиб. — Хайриятки, солдатларга тегишмабди. Яроқ-аслаҳалари, отлари билан эсон-омон қайтиб келишмаганда борми, эҳ-ҳа, ҳали битта Фосих афанди экану мингта Фосих афанди келиб гувоҳ ўтганда ҳам... Хайр, бу гапни кўяйлик, мен сизни бошқа тўғрида чақиртирувдим. Одамлар саҳарлаб тоғ тешгани чиқишади. Нима билан тешишади? Тешадиган асбоб борми? Бўлмаса, қилишнинг иложи қандай? Шу тўғриларда сиз билан бир маслаҳатлашиб олмоқчи эдим. Нима дейсиз?

Қудрат ўйланиб қолди, у ҳам бу тўғрида ҳеч нима билмас эди.

— Қорабулоқликлар бирида-иккида тоғ тешишган бўлсайдики, асбоблари сақланса, асбоб йўқ, — деди у елкаларини қисиб. — Лекин одам боласи қилади. Ўтмишда ота-буваларимиз озмунча тоғ қазиишганми, биз ҳам қазиймиз. Назаримда: мисрон, гурзи, пўлат поналар керак бўлар. Замбил бўлса топилади.

— Шу асбоблар борми?

— Йўқ-да.

— Қилинса қалай бўлади?

— Ёғочдан қилинмайди-ку, пўлат керак.

— Ўзингизда борми?

— Бе-е, менда пўлат нима қилади, тақсир. Эски тақалар, темир-терсақлар билан зўрға қимирлаб турибмиз.

Тешабой остки лабини тишлаб ўйланиб турди.

— Шаҳардан олиб чиқилса-чи? — деб сўради у.

— Бўлади.

— Бўлмаса, ўзингиз тушиб чиқасизми?

— Йўқ, бир-икки кун бошни қашишга ҳам қўл тегмайди. Алим бува билан Ҳасан сўфи икки-учта гурзи ясаб бермасангиз бўлмайди деб саза қилишган. Шуларни тайёрлаб бермасам, иш тўхтаб қолади.

— Ундай бўлса, биронта одамни туширингу олдириб чиқинг қўйинг-да.

— Шундай қилсак ҳам бўлади.

— Айтмоқчи, — деди Тешабой бирдан жонланиб, — Фулом қорини тушира қолсангиз қалай бўлади? Эпи ҳам тузук.

— Бўлади, лекин мингбоши жавоб берармикан?

— Беради, айтиб қўяман.

Фуломжон кечалаб шаҳарга жўнади. Тоғ қазувчилар истироҳатга бош қўйганларида, Фуломжон алақачон қишлоқдан чиқиб, ўйдим-чуқур шаҳар йўлида ёлғиз борар эди. Ой ҳали чиқмаган, фақат унинг заиф нури қоронғидан кўркқандек, шарқ осмонининг этагида йилт-йилт этиб кетади. Осмон тўла юдуз бир-бирига кўз сузишиб, жимирлашади. Узоқларда, алақаёқларда итларнинг ҳургани, қашқирларнинг йиғлагани эшитилади. Гоҳ чақда, гоҳ ўнгда қулоқларни тешувчи чинқи-

риқ товушлар билан чигирткалар чириллашади. Кимсасиз кечада — хавфдан, хатардан холи деб ўйлашган қоронғи кечада — ваф-ваф ва битбилдоғлари билан киши ҳушини олгувчи беданалар балки келин туширардилар. Кеча ўз симфонияси билан ҳаётни чорлайди, ҳаёт эса кечада ҳам ҳаёт, кечада ҳам ўз ҳукми, ўз ҳуқуқи билан шод эди.

Фуломжон икки шаҳар ўртасидаги тош йўлга етганда, шаҳарга пахта олиб кетаётган аравалардан бирига чиқиб олди. Катта қанор қошларга тиқиб солинган пахталар араваларда ўрлаб ётади.

Ғўзалар энди шоналаб, кўсак боғлаб келаётган бир маҳалда, асад чиқмай, сумбула ўтмай, мезон кирмай туриб шаҳар заводларига пахта ташилиши Фуломжонни ажаблантирмади. Агар унинг ўрнида бошқа одам бўлса, бу аҳвол уни албатта ажаблантирар ва аравакашдан:

— Офайни, асадда пишган қайси омади келишганининг пахтаси экан-а? — деб сўрашга мажбур этар, аравакаш ҳам савол бергувчининг соддалигига кулиб:

— Э, биродар, тагига ўт ёққанингиздаям ғўза асадда пишмайди. Бу ўтган йилги, узоқ йилги пахталар, — деб жавоб қиларди.

Фуломжон ўрнидаги киши яна:

— Қизик, биз пахта етилмай, териб улгурмай, ҳосилни қарз-қурз, бўнак билан еб тамомламаймизу ўтган йилги тугул, узоқ йилги пахталарини ҳам босиб ётган худонинг қайси ўктам бандаси экан? Нима учун кузда пахта пишиғида эмас, ҳозир — ёзда сотар экан? — деб сўраб қолса, аравакаш, бу сафар кулиб эмас, қовоғини солиб:

— Бу Қаландар бойнинг пахтаси, у сиз билан бизга ўхшаш ҳосилни кўрагида еб қўядиган очлардан эмас, — деб жавоб қилган бўлур эди. Энди пахтани нимага кузда сотмай, ёзда сотаётганига келсак, бунинг тагида гап кўп. Сиз билан биз баҳор чиқиб узукиб қоламиз. Бир пуд ғаллани, топилса, уч пуд ғаллага бўлсаям жон деб кўтарамиз. Шундайми? Ҳа, баракалла. Пахта ҳам шунақа, заводчилар ёзга бориб икки баравар қимматига бўлсаям сотиб олишар экан. Бизнинг Қаландар бой кузда камбағалларнинг пахтасини арзон-арзон сотиб олиб, саройига босиб қўяди. Ёзда мана шунақа, бир мирилик матони беш мирига сотади.

Аmmo Ғуломжон қоплар орасига кириб ётиб олди. Бугун кун билан тоғ қазиб қаттиқ чарчаган эди. Шаҳар ҳам ҳали олис, тонг ҳали ёришмаган. Иссиқ, юмшоқ пахта қоплар, араванинг бешик сингари тебраниши, мойланмаган гупчакларнинг фижиллаши қаттиқ чарчаган, кеча уйқудан қолган Ғуломжонни элитди. Ёш, кучли уйқу босди. У аравақашдан юқоридаги гапларни сўрамади, аравақаш ҳам Ғуломжоннинг кимлигини, қаерга кетаётганлигини суриштирмади. Ким билади, балки унинг ҳам ўзига етарли қайғу-аламлари бордир, балки у ўз аравасини эмас, бой аравасини енгиб кетаётгандир, балки уни кечалар ва кундузлар ҳаловатидан маҳрум қилган даҳшатли қудрат бордирки, у буни шундай мункайтириб, ўй сурдириб қўйгандир? У эгар устида ё хаёл суриб, ё мудраб борарди. Ғуломжоннинг ухлаб қолганини ҳам, уйқусида ширин тушлар кўраётганини ҳам билмайди...

Ғуломжон бугун кундузи бориб ишлаган Музлоқ тоғ эмиш. Оломон қурт-қумурсқадай кўп. Ғуломжон ҳар гурзи урганда тоғ палахса-палахса бўлиб ағдарилар, одамлар қийқиришиб, югуришиб ташишар эмиш. Бир маҳал одамлар: «Малика келди! Ширин келди!» деб қичқира бошлашади. Ғуломжон гурзисини ёнига қўйиб, пешанасидаги терларини артар эмишу, булутлар ичидан оққуш сингари сузиб келаётган оқ либосли, юзи пардали фариштага ҳуши кетиб тикилиб қолармиш. Фаришта Ғуломжонни қўлидан етаклаб тоғ устига олиб чиқиб кетармиш. «Ие, одамлар Ширин келди, дейишган эди, бу ким бўлди?» деб ўйлармиш-да Ғуломжон, ундан: «Сиз кимсиз, фариштамисиз?» деб сўрармиш. Фаришта Ҳаётнинг товушига ўхшаган ёқимли овоз билан: «Сизни қидирмаган жойим қолмади! Хайрият, топдим!» дермиш, кейин юзидан ҳафиф пардасини кўтарармиш. Ғуломжон: «Ҳаётим, Ҳаётгинам, сизмисиз?!» деб ўзини унга ташлармиш. Ҳаёт эса Ғуломнинг пешанасини силаб: «Шўрликкинам, қанчалар азоб чеқдингиз-а йўлимда! Мана ахир топишдик, энди бизни ҳеч ким айирмайди. Юринг, ҳов анави боққа кирайлик», дермишу Ғуломжонни бошлаб кетармиш. Кейин улар алақандай анҳор бўйида, қиёқлар орасида ўтиришиб яйрашармиш. Бир вақт қаердан ҳам устига қора чодир ёпинган Ёсуман пайдо бўлармиш. «А-а-а, қўлимга тушдинг!» деб чириллармиш-да, у юзи-

ни тўсиб турган қора чодирни очиб ташлармиш. У Ҳаётнинг катта бувиси эмиш. Фуломжон сапчиб туриб кампирга човут солса, кампир уни пуфлаб етти юмалатиб юборармиш, кейин Ҳаётни сочларидан судраб, қон қора қақшатиб олиб кетармиш. Фуломжон йиқилган еридан туриб, ҳар қанча югурай деса ҳам ҳеч югуролмас эмиш.

Шу пайт аравакаш:

— Ҳой, биродар, туринг, шаҳарга келдик, — деб уйғотиб қолди.

Фуломжон чўчиб уйғонди-ю, теварагига аланглаб қаради. Арава Симхаевнинг пахта тозалайдиган заводи олдида турар эди. У аравадан сакраб тушди-да, ухлаб қолгани учун аравакашдан узр сўради. Арава завод дарвозасига, Фуломжон эса орқага юрди — унинг борадиган ери қолиб кетган эди.

Тонг аллақачон ёришиб, кўчалар одамга тўлган. Ҳамма ўз юмуши, ўз ташвиши билан банд. Кимлар Чархипалак, коппон томонга, кимлар беда бозори, хода бозорига шошади. Фуломжон икки юзига қатор мирзатерак ўтқазилган кенг кўчанинг салқин тротуарида жануб томон борар эди. Шимолдан жанубга тўғри чўзилган бу кенг кўчанинг ўртасига тош ётқизилган бўлса ҳам, чеккалари Қорабулоқ кўчалари сингари ўйдим-чуқур, чанг, ифлос эди. Ҳамма ёқда даҳшатли зилзила излари, кўринади: йиқилган уйлар, урилмаган деворлар, вайрона жинкўчалар...

Бугун бозор куни бўлса керак, қишлоқ деҳқонлари қўқон араваларда, эшак араваларда ўрик, тут, терак саржинлари, дарахт шохлари, тол, мирзатерак ходалари, тўсинбоп ёғочлар, ғўзапоя, хашак, сомон, похол ва шунга ўхшаш нарсалар юклаб бормоқда эдилар. Гоҳида катта аравага зўрға сиғадиган бирталай пичан ё похол юкланган эшаклар устларидаги юklar орасида кўринмай ўтиб қолади. Қўққисдан қараган кишига нарам оёқ чиқариб юриб кетаётгандек кўринади. Қўлтиқларида товуқ, хўроз билан, бошларида қатиқ ивигилган лаган ё хурма билан яланг оёқ, кир, жулдуз кийимли болалар шипиллаб ўтади. Буларнинг қишлоқ болаларими ё шаҳар болаларими эканлигини ажратиб бўлмайди. Улари ҳам, булари ҳам қарийб бир хил. Унда-бунда сайёр атторларнинг: «Ип кетди, игна кетди, ангишвана кетди, сақич кетди, атирсовун кетди!..»

каби қичқириқлари, юк ортилган эшакларнинг ўз тоифаларини кўриб қолиб ҳанграшлари шаҳар шовқинига мадад бериб туради. Тандирдан янги узилган оби нонларнинг ёқимли ҳидларини сочиб, нонларининг иссиқлигини, қаймоқли эканлигини, егувчиларнинг пуллари ёнида қолишлигини, емаганлар бўлса армонда кетишлигини айтиб новвойлар шипиллаб ўтадилар, гоҳида саватларини бурнингизнинг тагига келтириб нонларини сўлқиллатиб, мақтайдилар.

— Мана, қаймоқ ейсиз. Пулингиз ёнингизда кетади!

Фуломжон кўчани баландда кесиб ўтган темир йўл осма кўпригига етмай, бир табақалик кичик эшикни очиб ичкари кирди. Деразалари кўчага, айвони ғарбга қараган бу европача уйнинг саҳни унча катта бўлмаса ҳам, ҳар хил гуллар экиб ташланганиданми, поёни йўқ гулзорга ўхшаб кўринарди. Фуломжон кирганда эшикда ҳам, айвонда ҳам ҳеч ким йўқ эди. Биров келганини билдириш учун секин йўталиб қўйди. Уйнинг айвон эшиги очилди-ю, остонада йигирма беш-йигирма етти ёшларда ўрта бўй, ниҳоят хушрўй: сочлари сарғиш, қўзлари катта, кўкиш, қошлари ингичка, бурни тўғри, оппоқ юзида меҳр чақнаб турган бақувват бир рус жувон пайдо бўлди. У айвонга қараб келаётган кишини таниб:

— Э, Фуломжон, келинг! — деди соф ўзбек тилида.

Фуломжон эгилиб салом берди, соф-саломатлик сўради. Кейин:

— Қудрат акам, дуо деб юбордилар, — деди.

— Саломат бўлсин. Ўзи тинчми?

— Тинч!

— Қишлоқ-чи?

— Қишлоқда гап кўп, Ольга Петровна.

— Юринг, ичкарида гаплашайлик.

Иккови деразаси айвонга қараган катта хонага кирди. Хона ўртасида устига оппоқ дастурхон ёпилиб, янги узилган ранго-ранг гуллари бутун хонага ёқимли ҳид сочиб турган гулдонлар қўйилган каттакон стол, атрофида Вена стуллари, икки дераза ўртасидаги шифтга етарли катта тошойнак, эшикнинг ўнг томонидаги тўғри девор ёнида пианино, нота этажеркаси, эшик қаршисидаги девор олдида устига майда ёстиқчалар ташлаб қўйилган пружинали диван, унинг икки ёнида

китоб жавонлари, диван устида қора соқол, юзлари чиройли, ўрта ёшли бир эркакнинг қора рамкага солинган каттакон сурати бор эди. Бу шинам кўркем хона ўзининг бисоти ва безаклари билан кирган одамни дарров қамраб оларди. Фуломжон кирганда юзига бир тароват, бир башанглик гупиллаб урганини сизди. Салобати ва жиддияти билан одамни ҳам ўзидай тутиб турадиган бу кенг хонага Фуломжон авваллари ҳам кўп келган эди. Шунинг учун анграйиб ё тортиниб турмади — уй эгасининг таклифи билан келиб ўтира қолди. Ольга Петровна эса эрининг юмшоқ курсисига жойлашди. Курси дивандан икки қадам нарида, дераза ёнида эди.

— Хўш? — деди Ольга Петровна, энди гапирсангиз бўлади дегандай қилиб.

Фуломжон қишлоқда бўлган воқеаларни оқизмай-томизмай сўзлаб берди. Ольга Петровна қошларини чимириб, қовоқларини солиб ўтириб эшитди.

— Қудрат ака солдатларга хитоб қилганда ҳам ҳоким ҳеч нима демадимми?

— Йўқ, мана шуниси қизиқ-да.

— Ҳеч кимни қамамади ҳам, ҳеч кимни жазоламади ҳам, шундайми?

— Шундай.

— Бунда бир гап бор, — деди Ольга Петровна курсидан туриб. — Менинг фикримча, одамларни алдаб-сулдаб ишга солишмоқчи. Агар ҳоким ҳеч кимни, айниқса Қудрат акани қамамаган бўлса, аҳолини қўрқитмаслик, ишдан совутмаслик учун қамамаган. Бу немис фирибгар қиладиган ишини билиб қилади. О, у пихи чиққан туллак! Шошмай туринглар, аввал сув чиқсин, кейин ҳақиқий башарасини кўрсатади у. Ҳозир тек қўйиб қўйган одамларни сув чиққандан сўнг қамашди ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Лекин сизлар ҳам ишни бошидан пухта қилиб боришларингиз керак. Ҳар нима бўлганда ҳам, сув даставвал халққа керак. Бир қатра сувга зор бўлиб ўтиришибди бечоралар. Шундай қилиш керакки, халқнинг пешана тери билан, оғир меҳнати билан чиқариладиган сув битта ё бир неча балохўр қўлига ўтиб кетиб қолмасин. Иннайкейин, ҳазир бўлинглар, қақир ерларга жон кирганда тағин Тешабой илиб кетмасин. Бошдан писанда қилиб камбағал-

ларга бўлиб бериш чорасини кўриш керак. Булар сизларнинг олдиларингизда турган энг муҳим масалалар. Хўш, яна қандай гаплар бор?

Фуломжон ёнини кавлаб тахлоғлиқ қоғоз чиқарди.

— Шуни Қудрат акам сизга бериб юборди.

Ольга Петровна қоғозни олиб очди. Хат қисқа эди, бир зумда ўқиб чиқиб:

— Темир сўрабди, топиб бераман, — деди.

Фуломжон унга ажабланиб қараб қолди, Ольга Петровна буни дарҳол сизди-ю:

— Хўш, нима бўлди? — деб сўради.

— Хатда бошқа гап йўқми?

— Яна нима бўлиши керак эди?!

— Боя қишлоқдаги аҳволни сизга гапириб берганимда, Қудрат акамнинг бир аломат ишини хатга битгандир, деб ташлаб кетувдим. Ёзмабди-да?

— Нима иш эди?

— Ҳоким учта маҳбусни шаҳар турмасига жўнатганда, ўшаларни Қудрат акам қочириб юборди.

Ольга Петровна завқланиб кулди, кулиб туриб:

— Яшаңг, бундай гапларни хатга солиб бўлармиди! — деди Фуломжон хижолат бўлиб елкаларини қисди. — Асло солиб бўлмайди. Хат жандарма қўлига тушиб қолиши мумкин, унда нима бўлади?..

— Ўз бўйинингга ўзинг сиртмоқ солиб берган бўласан-да, — деди Фуломжон қизариб.

— Ҳа, баракалла. Шунинг учун бундай гапларни фақат оғизма-оғиз, ўшанда ҳам фақат синалган, ишончли оғиз орқали етказилади. Қани, айтинг.

Гузарда полвонлар қаттиқ олишиб, ҳамма томоша билан банд бўлиб турганда, мингбоши дарвозасидан учта маҳбусни олдига солиб икки отлиқ конвой пинҳона йўлга тушди. Ой шарқ осмонига энди кўтарилиб, илк нурларини соча бошлаган эди. Маҳбусларнинг қўллари орқаларига қайрилиб кишан урилган, бу ҳам етмагандек, тагин тирсақларидан бир-бирига тушаб қўйилган. Ўртада норғил Саримсоқ, ўнг томонида қари чол, чап ёғида эса қирғиз чўпон борар эди. Қишлоқ кўчалари жимжит, фақат ҳовлиларда нимадандир безовта бўлиб итлар ҳуришади. Маҳбуслар чурқ этмай боришади — уларга ун чиқармайсан, биров билан гап-

лашмайсан деб буюрилган. Қари чол гоҳ қоқиниб олдига мункиб кетади. Шундай кезларда:

— Э, худо, шунча хор қилгунча омонатингни олиб қўя қолсанг нима қилади-я! — деб куйинади.

Лекин уни илтижо қилишга ҳам конвой кўймайди. «Молчи!» деб милтигининг найзаси билан орқасига нўқийди. Саримсоқ вазаби қайнаб конвойга дўнғиллайди, лекин унинг ҳам кўлидан ҳеч нима келмайди. Фақат каллаларини эгиб, оғир-оғир юриб боришади. Маҳбусларнинг номаълум тақдир ташвишга солса, конвойларни эсон-омон шаҳарга етиб олиш ваҳми қийнар эди. Дарҳақиқат, сўнгги йилларда шаҳарлар тугул қишлоқлар ҳам бесаранжом бўлиб қолди. Гоҳ у қишлоқда, гоҳ бу қишлоқда камбағаллар кўзғолиб, бойларнинг фарамларига, уй-жойларига ўт кўйишар, йўлларда қароқчилар учраб турар эди. Конвойлар шуларни ўйлаб юраклари така-пука бўлади, бир нима шитирлаб кетса, дарров милтиқларини ўқталиб: «Ким у?» деб қичқиришади.

Ой тик кўтарилиб, қишлоқ узоқ орқада қолиб кетди. Энди Қорабулоқ чегарасидаги доводдан ўтиб олишса, у ёғи осон. Катта тош йўлга чиқишади-ю, шаҳарга бехатар етиб олишади. Аммо довоннинг бериги этагидаги ваҳимали жар ёнидан эсон-омон ўтиб олишармикин?

— Дод! Войдод! Қароқчилар босди!!!

Довон орқасидан икки хотин фарёд кўтариб чиқди. Конвойларнинг эхонаси чиқиб кетди. Улар дарров маҳбусларни тўхтатиб, милтиқларини хотинларга ўқталишди.

— Стой! Стрелять буду!¹ — деб ўкирди соқоли солдат.

Аммо хотинлар чопиб келаверишди. Ойдинда уларнинг паранжили иккита аёл эканлиги равшан кўришиб турар эди. Хотинларнинг орқаларида ҳеч ким йўқлиги конвойларни ўқ узишдан сақлаб қолди. Хотинлар йиғлашиб, ҳаллослашиб келиб, бири у, бири бу отнинг оёғига ўзини ташлади.

— Қароқчи босди! Қутқазинглар! Дод!

Соқоли солдат чала-чулпа ўзбекча билар экан:

— Қайда каракчи? — деб сўради.

¹ Тўхта отаман!

— Довон орқасида, соқолингдан айланай солдат-хон!

— Кўп унда каракчи?

— Кўп эмас, айланай, учтагина. Милтиқлари ҳам йўқ, кўрқма, пичоғи бор экан, холос. Мирпўстиндан келин тушириб келаётувдик, йўлимизни тўсиб, ул-булларни талашяпти. Войдод! Тезроқ боринглар!

Солдатлар барданкаларини олдинга ўқталишди, соқолли солдат маҳбусларга команда берди:

— Марш! Юр!

Конвойлар отларининг биқинларига шпорларини қадашди. Маҳбуслар кетидан отлар дадил юриб кетишди, лекин ўн одимдан ортиқ босишолмади. Бирдан олдинга мункиб, иккала от ҳам гурсиллаб йиқилди. Соқолли солдат от тагида қолди, униси отдан учиб, юмаланиб кетди. Хотинлар боя отларнинг оёғига ёпишиб йиғлашганда, паранжи ичида келтиришган қорамтир чилвирни отлар оёғига боғлаб қўйишган ва отлар юриб кетгандан кейин орқадан туриб зарб билан тортишган эди. Отлар йиқилди дегунча жарликдан ўн чоғлик эркак югуриб чиқди-ю, солдатларни босиб, милтиқларини олишди.

— Кишаннинг калитини бер! — деди эркаклардан бири кўрққанидан дағ-дағ титрай бошлаган соқолли солдатга.

Солдат калитни берди. Бояги эркак маҳбусларнинг қўлларидаги кишанларни очди, кейин солдатларнинг қўлларини олдинга қилиб, ҳар қайсисига битгадан кишан урди-да, кўплашиб уларни отларга миндиришди-ю, милтиқларини елкаларига осиб қўйиб, отларнинг сағрига хипчин уришди, орқадан қийқириқ кўтаришди. Қишлоққа ўтириб қўйилган отлар бирдан суриб кетди...

— Шундай қилиб, Қудрат аканинг ажойиб тадбири билан уч нафар гуноҳсиз ҳоким зулмидан қутқазиб қолинди, — деди Фуломжон, шу воқеани ҳикоя қилиб.

Ольга Петровна оғир табиатли жувон, шундай бўлса ҳам ҳозир қувончини ичига сиғдиrolмай, ҳаммаслагига таҳсин ўқишдан ўзини сақлаб қололмади:

— Офарин! Кўнгилдагидай иш қилибди. Қишлоққа қайтганингизда, менинг номимдан қўлини маҳкам қисиб қўясиз.

Тўртинчи боб

Яхши Барина

— Сиз бир зумгина ўтириб туринг, мен қўшни-мизни-кига чиқиб, темир масаласини гаплашиб келай. Қўшнимиз депода ишлайди, — деди-ю, Ольга Петровна, уйдан чиқиб кетди.

Фуломжон уй таровати ва саранжомига ҳаваси келиб ўтирди. Кейин бир воқеа эсига тушиб, мийиғида кулиб қўйди. Мадрасада ўқиб юрган кезларида «Рус тилини билгингиз, ёзув-ўқувини ўргангингиз келса, мен сизга домла топиб бераман», деб Қудрат уни Ольга Петровнанинг уйига пинҳона бошлаб келган эди. Ўшанда Қудрат уни Ольга Петровна билан таништириб:

— Мана сизга домла, шу кишида ўқийсиз, — деди.

Ольга Петровна Фуломжондан бир неча ёш катта бўлса ҳам, кўринишдан йигирмага энди кирган сулув қизга ўхшар эди. Фуломжон ўнғайсизлангандай бўлди. Гарчи кўнглига қийиқ гап келмаган бўлса ҳамки, шундай ёш жувонда ўқиш ўзи учун ғайритабиийдек кўринар эди. Фуломжон бир нима демади-ю, калласи билан маъқуллаб қўя қолди. Ана шундан кейин бир неча бор келиб сабоқ олди. Ольга Петровна тажрибали муаллима эди. Уни катта ёшдагиларга хос усул билан ўқитиб, икки-уч ой ичида русча ўқиш-ёзишга бирмунча ўргатиб қўйди. Фуломжоннинг рус тилига ишқибозлиги, зеҳнининг ўткирлиги ҳам бу масалада озмунча таъсир қилмади. У бу соҳада ўзидан мамнун бўлса ҳам, бошқа бир нарсада ёмон қийналар эди. Фуломжон Ольга Петровнани нима деб аташини билмасди. Дарҳақиқат, иши тушган ё гаплашиб турган одамини бир нима деб атолмаган киши ҳамиша ўнғайсизланади. «Отинбуви» дейишга тили бормаиди, «хоним» деяйин деса, қандай бўларкин деб тортинади, муаллима деса-чи? Йўқ, бу ҳам қуруқ бўлади. Шундай пайтлар бўладики, уни бир нима деб аташга ўзида қайтариб бўлмайдиган бир эҳтиёж ҳис этади. Ахир бир кун шу тўғрида Қудратга ёрилишга мажбур бўлди.

— Йўқ, орқаваротдан муаллима десангиз ҳам, ўзининг олдидан Ольга Петровна деяверинг, шуниси ўнғай, — деди Қудрат.

Фуломжон ҳозир шуни эслаб кулиб турганида Ольга Петровна кириб келди.

— Фуломжон, сизга бир илтимос бор, — деди у, шляпасини қўлига ола туриб.

— Марҳамат.

— Темирни гаплашиб қўйдим. Эртага саҳар шу ердан олиб кетасиз. Унгача битта иш бор. Сиз келмасдан олдин мен бир ерга отланиб турган эдим. Агар шаҳарда зарур ишларингиз бўлмаса, мен билан бир ерга бориб келсангиз.

— Жоним билан. Қаерга?

— Ҳозир айтаман. Самарқандда Морозов деган инкилобчи бор, сиз уни танимайсиз. У киши РСДРПнинг Туркистондаги вакилларида бири. Яқинда унинг олдидан бир одам келди. У киши рус-тузем мактабларига мусулмон камбағалларининг болаларини кўпроқ жалб қилиш тўғрисида махсус топшириқ юборибди. Шунинг учун мактаб ёнида яна бир синф очадиган бўлди. Бошқа синфларда ҳам бор мусулмон болалари, лекин кўпчилиги савдогарвачча, бойваччалар. Очадиган синфимизга иложи борича камбағал болаларини йиғмоқчимиз. Ана шу синф учун парталар қилдираётган эдик. Уста икки-уч кундан бери келмайди. Асбоблари шу ерда-ю, ўзи йўқ. Тоби қочиб қолган бўлса керак-да. Уйини топиб, хабар олиб келмоқчи эдим.

— Отини биласизми?

— Ҳа, уста Баҳром.

— Э, шунақа демайсизми! Мен яхши биламан у кишини.

Ольга Петровнанинг ичига чироқ ёқилгандай бўлди. У сочларини турмаклаб, шляпасини алақачон кийиб бўлган эди.

— Фурсатингиз бўлса, бирга бориб келсак, — деди у яна.

— Сизниқидан чиқиб, ўзим ҳам тўғри ўша ёққа бормоқчи бўлиб турган эдим. Бўлди, сиз овора бўлманг, ўзим бораман.

— Йўқ-йўқ, мен ҳам бормасам бўлмайди.

— Нима, сизнинг боришингиз жуда зарурми?

— Зарур, — деди кулимсираб Ольга Петровна. — Сиз билмайсиз-да, мени бу атрофдаги ўзбек аёллар, эркаклар бири отин опа дейишса, бири доктор опа дейишади.

Фуломжоннинг кўзларида шавқ ўти ёнади, у ошкор бир ҳайрат билан:

— Ольга Петровна! — деб юборди.

— Ёшлигимда кўп касал бўлганман. Арзандароқ эканманми. Ўшанда ичган, суртган дориларим эсимда қолган. Табиб — табиб эмас, бошидан ўтган — табиб, деганлари сингари, мен ҳам майда-чуйда касалларни шифолаб тураман. Қўни-қўшнилариимиз касал-пасал бўлиб қолишса, дарров менга келишади. Шаҳарда касал кўп, доктор бўлса икки-учтагина, ҳаммага қараб улгурмайди. Ундан ташқари, докторга қаратишга, дори-дармон олишга камбағалларда пул қайда дейсиз. Чорночор ёрдам қилишга мажбур бўласан киши. Дорим билан тузалиб кетганлар мени «доктор опа» деб эсла-ри кетишади.

— Қишлоқларда-чи, муолажа тополмай ўлиб кетаётганлар қанча! — деди Фуломжон юзида чуқур мунг билан.

— Қишлоқларда ҳам кўп. Сиз бу ердаги қишлоқларни айтасиз, Россияда ҳам аҳвол шу-да. Юринг, кетдик.

Уста Баҳром Оқёр даҳасининг Бақақурилдоқ маҳалласида турар эди. Фуломжонлар у ерга етиб боргунча қинғир-қийшиқ кўчаларда, уйлари йиқилиб бири-бирига қўшилиб кетган ва чанги тиззадан келадиган жинкўчаларда роса тўзу тупроқ ютишди. Бу орада кун балаң кўтарилиб, дарахтсиз, сувсиз кўчаларни ўтгувчи-кетгувчиларни оташида ёндириб борди. Фуломжонлар Бақақурилдоққа терга пишиб, чангга беланиб зўрға етиб келишди-да, офтобда қуриб, тахта оралари катта-катта очилиб қолган бир тавақали эшикни тақиллатишди. Худди бировнинг тақиллатишини кутиб тургандай, кичкина, жажжигина қизча уни дарров оча қолди. Ольга Петровна қизалоқни кўрди-ю, худди у юрагини жизиллатгандек:

— Вой, мунча ширин қиз экан! — деб юборди.

Олти-етти ёшлар чамаси дўндиққина, қош-кўзлари қорагина оққа мойил юзчаси иссиққина, текис қилиб кесилган ва қошларига тушиб турган пати ҳамда бошгинасидаги ниҳоят чиройли тағдўзи дўпписи билан бу жажжи қиз ўзидан кўра кўпроқ қўғирчоққа ўхшарди.

Ольга Петровна дарров энгашиб, қизчанинг бошгинасини силади. Кейин чўнқайиб ўтирди-да қизгинани бир қўли билан қучоқлаб ўзига тортди. Фуломжон ош-

наси Ашур Мирзодан қизининг таърифини жуда кўп марта эшитган, қизнинг ўзини ҳам бир қур кўриб суратини дилига чизиб олган эди. Бу жажжи қизни кўрган заҳоти дарров таниди-ю, аммо Ольга Петровнанинг қизалоққа парвона бўлаётгани, қизни кўриб қувонаётгани учун гапга аралашмай, бир четда жиламайиб қараб турди.

Ольга Петровна сумкасини очди-да, болаларга улашиш учун ҳар вақт олиб юрадиган қоғозли конфетдан бир сиқим олиб қизчанинг қора гилос сувидан қизарган момиқ ҳовучига солди. Қизгина боя тортинмаганидек, конфетдан кейин ҳам талтайиб кетмади. Ольга Петровнанинг шафқатли қучоғида унинг тароватли юзига, шиша сингари кўм-кўк чиройли кўзларига тикилиб тураверди. Ольга Петровна офтобда қизиб кетган юзини қизчанинг кулча юзига суртиб отини сўраган эди, қизалоқ ўз ёшига, жуссасига тўғри келмаган дўридоқ товуши билан:

— Тўти, — деди.

— Тўти! Таня! Татьяна! Мунча отинг чиройли экан, қизгина? — Қизни, унинг номини ўз қалбига яқин тутиб, яхши кўрган номи билан ардоқлади Ольга Петровна.

Фуломжон Ольга Петровнанинг севинчига, худди йўқотган қизини топиб олгандек нима қиларини, нима деярини билмай қизчага ҳамон парвона бўлаётганига ҳам завқ, ҳам ҳайрат билан қараб турарди.

— Кимнинг қизисан, Тўтигинам? — деб сўради Ольга Петровна, қизнинг жиддий, чуқур қора кўзларига тикилиб.

Тўтиқиз авзойини ўзгартирмай, боягидай жиддий қилиб:

— Бувимнинг қизиман, — деди.

Катталар нашъа қилиб кулдилар.

— Ҳа-ҳа, — деди Ольга Петровна ажаблангандек, — бувингнинг оти нима?

— Бувим, — деди Тўтиқиз, ишонч билан.

Улар яна завқ қилиб кулишди. Тўти онасининг отини билмас экан.

Ольга Петровна қизалоқнинг ўнг бетидан ўпиб:

— Сенинг отанг уста Баҳромми? — деб сўради.

— Йўқ, у Дилшод акамники.

— Дилшод ким?

— Холамнинг ўғли.

— Шу эшиқда туришадими?

— Ановида, — деди Тўтиқиз бошчаси билан қўшни эшикка имо қилиб.

Шу пайт эшикни рит очиб, тўққиз-ўн ёшларда, кўзлари кулиб турган чиройли бир ўғил бола чиқди. Тўтиқиз уни кўрсатиб.

— Ана Дилшод акам! — деди.

Дилшод катталарга салом берди. Тўтиқиз билан Дилшодда чиндан ҳам ўхшашлик, умумий жозиба бор эди. Ольга Петровна билан Фуломжон ана шу умумийликни аниқлашмоқчи бўлгандек Дилшодга тикилиб қолганларида, Тўтиқиз югуриб бориб конфетининг ярмини Дилшодга узатди. Дилшод олмади, қизариб кетди. Лекин унамаганига қўймай, Тўтиқиз конфетларни Дилшоднинг қўлига суқиб қочди.

— Ол, болам, ола қол, — деган эди Ольга Петровна меҳрибонлик қилиб, Дилшод яна бешбаттар қизариб кетди. Уни тезроқ бу ўнғайсизликдан қутқазиш учун Фуломжон:

— Отанг уйдами, яхши йигит? — деб сўради.

— Уйда, оғриб ётибди, — деди Дилшод.

Ольга Петровна: «Шундайлигини сезувдим-а!» дегандай Фуломжонга қараб олгач, Дилшодга тайинлади:

— Бор, болам, мактабдан Ольга Петровна келибди, сизни кўрмоқчи экан, кирсинми, деб сўраб чиқ.

Ҳаял ўтмай Дилшод югуриб чиқди-да, ўз холаси ё аммасидай Ольга Петровнани қўлидан ушлаб ичкарига тортди. Тўтиқиз Фуломжонни етаклади.

Аксар шаҳар уйларидек, уста Баҳромники ҳам икки хона, бир айвондан ва кичик саҳндан иборат ташқисиз эшик эди. Саҳнга дид билан ранг-баранг гуллар экилибди, ариқчада ўрта бармоқдай сув эринчоқлик билан чулдираб оқиб турибди, ҳаммаёқ ёғ тушса ялайдиган қилиб супуриб-сидирилибди, муздай қилиб сув сепилибди. Кирган кишига энг аввал уй эгаларининг диди балаң эканлиги, тоза, пок ҳаёт кечиришлиги кўзга чалинар эди. Ҳамма нарса ўз ерида, саранжом эди.

Ольга Петровна билан Фуломжон кирганда, уста Баҳром айвонда ётган эди. Меҳмонларни кўриб, аввал бошини, кейин ўзини кўтармоқчи бўлди. Лекин Ольга Петровна етиб келиб қўймади.

— Э, турманг, турманг. Қимирламанг! — деди у.

Уста Баҳром туrolмасдан:

— Э, қандай бўлади, сизлар келсангизу мен ётсам, отин опа, — деди хижолатдан қизариб. Кейин ётган ерида Фуломжон билан саломлашди. Меҳмонлар солиғлик тўшакка ўтирдилар. Ольга Петровна уста Баҳромнинг шу бир неча кунда чўзилиб, озиб кетган қонсиз юзига, чўкик кўзига разм солиб, Фуломжонга:

— Юракбуруққа ўхшайди, — деди пичирлаб. Кейин касалнинг тилини чиқартириб кўрди. Шубҳаси қолмаган бўлса ҳам, яна сўради: — Нима бўлди уста?

Ольга Петровна айтганидек, уста Баҳром ичидан шикоят қилди, аммо тафсилотни айтишга оғзи бормади. Унинг тортинасганлигини сезиб, Ольга Петровна ўрнидан турди-да, бир чеккада қора кўзчаларини ўзидан узмай қараб турган Тўтиқиз билан уйга кирди. Энди эркаклар баҳузур гаплашишлари мумкин эди. Уста Баҳромнинг юракбуруқ бўлганига ўн беш кунчадан ортибди. Табиб қўй жигарини хом кабоб қилиб бужғун сепиб енг деган экан, бир-икки қипти, лекин дарди шифо топмабди, баттарроқ бўпти, жийда қайнатиб ичибди, қалампир мунчоқ қайнатиб ичибди, хуллас, ҳеч бири қор қилмабди, ахийри илгари куни ишдан келибдию, йиқилибди.

Ольга Петровна ҳам уйда уста Баҳромнинг хотинидан худди шу нарсаларни эшитди-да, нима қилиш кераклигини уқтириб тайинлади. Айвонга қайтгач, сумкасини титкилаб ичидан икки-уч хил дори олди, уларни уста Баҳромга бериб, қачон, қандай ичишни тайинлади. Ёғлиқ овқат, гўшт, жигар, сут, қаймоқ, юмшоқ нон ейиш мумкин эмаслигини, нон қоқиси еб, қуюқ фамилчой ичиш лозимлигини айтди. Сўзининг охирида:

— Тар мевани оғзингизга ола кўрманг, — деди.

Меҳмонлар чой-нондан кейин саҳнга тушганларида, уста Баҳром заиф товуш билан Фуломжонни тўхтатди.

— Мулла Фулом, бугун хизматда бўлайлик, қўл бўшади дегунча тўғри келаверасиз, — деди.

Фуломжон кечқурун келишга ваъда бериб, Ольга Петровна билан чиқиб кетди. Кўчада Тўтиқиз ўзидан чизм катта, ўзига ўхшаш чиройли, қўғирчоқдек бир қизча билан турар эди. У Ольга Петровнани кўриб:

— Бу Тўфа, ўртоғим, ашулага уста, овози бор-да, — деди.

Ольга Петровна бир қўли билан Тўфани, иккинчи қўли билан Тўтиқизни қучоқлади, икковини баравар эркалади, сумкасини очиб конфет олиб берди. Кейин қизчаларни пешаналаридан ўпиб хайрлашди. У юрагининг бир парчаси қолгандек, орқасига қараб-қараб кетар эди. То кўздан ғойиб бўлгунча бир неча бор рўмолчасини силкитди...

Тўтиқиз ҳам хомуш бўлиб қараб қолди. Онаси у ёқ-бу ёққа ташлаб кетганда ҳамиша шундай кўнгли чўкиб, хафа бўлиб қоларди. Ольга Петровнага то у кўринмай кетгунча қараб турди. Бутунлай кўринмай кетгандан кейин эса Тўфа қизга қараб:

— Вой, яхши барина экан! — деди.

Шу тўрттагина сўзда унинг Ольга Петровнага бўлган бутун севгиси, сезгиси ифода этилган эди. Энди у ўзининг кичкинагина юракчасида севгигами, севинчгами ўхшаган катта бир сезгининг ёруғ чироғини ёқиб кетган яхши баринани онасига мақташи керак. Ўз қизидан ортиқ кўриб суйиб-сийпалаган, ўпиб-эркалаган, ҳатто кўнглига яқин тутиб «Татьяна» деган баринани мақтамай бўладими?

Тўтиқиз Тўфахонни ҳам эсидан чиқариб, уйига қараб чопди. Ольга Петровнанинг иссиқ қалбидан ушатиб қолган, Фуломжонда ширин умидлар туғдирган бу қақажон қиз бизни ҳам кўчада қолдириб кетди. Бир кун келарки, биз у билан бирга-бирга ўтириб йиғлашармиз, бирга-бирга яйраб-яшнашармиз. Магар истиқбол шу экан, келинг, биз ҳам кирайлик, қизнинг тилини, дилини, тилак-истакларини билайлик!

Бешинчи боб

Дадангиз ташлаб кетди-ю...

Тўтиқизларнинг ҳовлиси ҳам Дилшодларникига ўхшар, баб-баравар эди. Бу ерда ҳам ўша ранг-баранг гуллар, ўша кичкина суви чулдираб оққан ариқ, ўша айвон, ўша икки хонали уй. Бу ерда ҳам ўша тозалик, ўшандай саришта. Унда ҳам бир туп марвартак тут, бунда ҳам, унда ҳам девор тағларида қора гилослар, бунда ҳам. Хуллас, ўртасидан тешик қўйиб, пастак девор билан ажратилган бу икки эшик бир онадан туғилган эгизаклар қадар ўхшаш эди.

Тўтиқиз айвонда дўппи тикиб ўтирган онасининг ёнига югуриб келди. Онаси юз-кўзлари Тўтиқизникига ўхшаган, ҳар қандай ёш келинчак сингари обиравон кўйлагида тиқилиб турган, истараси иссиқ, лекин чеҳрасида қандайдир ғам, ҳасрат изи ошкор кўриниб ётган офир, босиқ жувон эди. Йигирма уч ёшида ҳар қандай жувон эри билан бахтиёр бўлса, Тўтиқизнинг онаси эри ҳасратида эртадан кечгача ўтириб дўппи, қийиқ, палак, сўзана, сардеворлар тикар, буларни чиқариб сотар, кичкина тўтисини, ўзини боқар эди. У ёш жувонлик бахтидан, ўйин-кулгиларидан барвақт айрилган, барвақт ғам-ғуссага чўмган муштипар она эди. Бир тиззасига қўйиб тикиб ўтирган дўпписини Тўтиқиз яқинлашиши билан ёнига ташлади-да, суюниб, шодланиб келаётган қизалоғини бағрига олди. У қизчасини бир нафас кўрмаса, соғиниб қолар, қизгинаси кўчада узоқ ўйнаворса ҳамиша шундай бағрига босиб қувонар эди. Мана, Ольга Петровна сингари ўзининг таранг юзини қизнинг иссиқ юзига босди. Ана шунда, она-бола бир-бирига пайванд бўлган бу ширин дамда, Тўтиқиз конфетлар яширилган кичкина қўлчасини онасининг кўзлари олдида бирдан очди-ю:

— Муни қаранг, буви! — деди кўз-кўзлаб.

Онаси, қизчасининг момик қўлчаларидаги қоғозли конфетларни кўриб, чиндан ҳаваси келдими ё қизининг севинчга тўлиб турган кўнглига яна севинчлар қўшмоқчи бўлди:

— Вой, мунча чиройли конфетлар экан? Ким берди, қўзичоғим? — деди.

Тўти ўз ёшидаги ҳар қандай қизалоқ сингари эр-каланмади, талтаймади, боягидай жиддий товуш билан:

— Барина, — деб айтди-да, жичча кулиб, калласини ён ташлаб қўйди.

Онаси қувониб гапга солди.

— Вой, қанақа барина экан, Тўтихон, сизга шунча конфет берибди?

— Яхши барина.

— Қани, менга ҳам кўрсатинг ўша яхши баринани.

— Кетиб қолди. Менга қараб-қараб кетди. Рўмолчасини силкитди. Нимага силкитди, буви?

— Яхши қолинг, Тўтиқиз, яхши қолинг, деганида. Кўчада кўрдингизми, оппоққинам?

— Дилшод акаларникига келди. Оппоқ дадамга дори берди.

Тўтининг онаси доктор хотин бўлса керак деб ўйлади. Тўтиқиз эса топиб келган гапини яна қувониб давом этди:

— Мени қучоқлаб ўпди. Отимни бирам қизиқ қилиб айтди!

— Тили келмадими?

— Келди, ўзича қилиб айтди. Иннайкегин-чи, буви, бетини бетимга босувди-чи, бир яхши ҳид келди. Қулоғида гули бор шекилли, деб қарасам — гулиям йўқ. Нимага, а, буви?

— Атир сепиб олгандир-да.

— Атир нима?

— Атир гул исига ўхшаган ҳид берадиган сув.

— Ариқда оқадими?

— Йўқ, кичкина шишада бўлади.

— Бизда борми?

— Йўқ.

— Нимага йўқ?

— Сотиб олишга пулимиз йўқ.

— Нимага пулимиз йўқ?

— Дадангиз бизни ташлаб кетган-да.

— Қаёққа кетган-да.

— Ҳажга.

— Ҳаж нима?

— Биздақа бечораларнинг шўри.

Тўтиқиз «шўр»га ҳам тушунмас эди. Бўғилиб сўради:

— Вой, шўр нима?

— Дадангиз ташлаб кетди-ю, ана шу.

— Нима учун ташлаб кетди?

— Ҳажни биздан ортиқ кўргани учун.

— Бизни ёмон кўрадими?

— ...

Онаси қизини кўксига босиб пиқ-пиқ йиғлади. Қизи билан гаплашганда, гап шу хил гапга улашганда, ҳаминша юрагидаги ўтга ўт қаланар, кўзёшлари ихтиёридан ташқари қуйилар эди. Мана бир йил бўлди эрининг кетганига, ҳали дарак йўқ. Ҳаждан келганлар ҳам «кўрдим» демайди. Наҳотки денгиз ютиб юборган бўлса? Йўлда ана шундай қутурган, одам ютадиган, катта-катта кемаларни ҳам дамига тортадиган азим

дарёлар бор дейишади. Ким билсин, ҳажга бораман деб балиқларга ем бўлгандир?

Тўтининг отаси Ашур Мирзо ҳаромхўрлик, фирибгарлик, қилвирлик, хонаси келганда ўғрилиқ билан дунё орттириб, Болта кўпас деб ном чиқарган катта савдогарнинг ўктам мирзаси эди. У ҳар бир содиқ малай каби ўз уйига эмас, хўжайинига меҳр қўйган, хўжайинининг ўл деса — ўладиган, тирил деса тириладиган вафоли қули эди. Болта кўпас умр бўйи қилиб келган ҳаром-ҳариш ишлари учун тавба қилгани ҳажга отланганда, Ашур Мирзонинг кўзига кўринган нарса — бир вақтлар севиб, фироқида ёниб олган севгили Жамиласи, ширин-шакар Тўтиқизи бўлмади. Йўк, бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда бўлиб қолган имонсиз хўжайиннинг исқирт жони бўлди! У севгили хотинини, дилбар қизини ташлаб, ҳилвираран бойнинг обдас-тасини кўтариб кетди.

— Боринг, Тўтигинам ўйнанг. Мен дўппини тикай, сотайлик, нон олайлик, хўпми, оппоғим? — деди онаси, кўз ёшларини артиб.

Олтинчи боб

Кошки эди данак отилмаган бўлса

Тўтиқизларнинг кўча эшиги билан Дилшодлар эшиги ёнма-ён бўлиб, усти битта том билан ёпилган эди. Гарчи буларда дарвоза эмас, бир тавақали эшик бўлса ҳам шу эшиклар ёнидаги бостирма нима учундир дарвозахона деб аталарди. Ана шу дарвозахонанинг пастак тупроқ томи Тўтиқиз учун гўё кўчага қаратиб солинган баҳаво балконлик вазифасини адо этар, Тўтиқиз кўпинча ўша ерга чиқиб кўчани томоша қилар эди. Мана ҳозир ҳам ўша томда. Қора гилослар фарқ пишиб шохлари томга тушиб турар эди. Тўтиқиз гилослари ғуж пишиб ётган шохлардан бирини ўзига тортди-да катта-катта, қора-қора доналарни танлаб, дўпписига тера кетди. Дўпписи тўлай деганда, кўчадан Дилшоднинг овози эшитилгандай бўлди. Тўтиқиз шохни қўйиб юбориб, бўғотдан кўчага қаради. Тўғри, Дилшод кўчада эди.

— Дилшод ака, манг гилос. Катта-катта, — деди Тўтиқиз, терган гилосларининг чиндан ҳам, каттали-

гини билдириш учун кўзларини олайтириб. — Очинг этагингизни, ташлайман.

Дилшод қора гилосни яхши кўрар эди. Дарров этагини очди. Тўтиқиз тоmidан гилосларини тўкди. Ҳаммаси этакка тўкилди, фақат уч донаси ерга тушди холос, майли. Дилшод суйиб гилос емоққа, Тўтиқиз эса ўзига термоққа бошлади. Дўпписи ярим бўлганда Тўтиқиз томнинг қуруқ кўкатлари устида кўчани томоша қилиб, гилос еб ётди. Бир вақт мачит ёқдан келаётган бети очиқ хотинга кўзи тушди-ю, тикилиб қараб қолди. Хотин бошида катта дастурхон, қўлтиғида ҳам ундан қолишмайдиган зўр тугун билан ҳаллослаб келаётган эди. Тўтиқиз уни таниди — Ҳожи хола деган дастурхончи хотин. У тўй-томошаларда болаларни қувиб, тўйхонага яқин йўлатмас эди. Бир кун Тўтиқизни ҳам тўйдан ҳайдаб чиқарган. «Бувим тўйда» деса ҳам қарамаган. Шундай ёмон, шаллақи хотин! Ўшанда Тўтиқиз йиғламагану, лекин хап сеними, катта бўлсам ёнингни ўйиб, аламимни чиқариб оламан, деган эди. Кўнгил қоралиги билан демаган, йўқ, Тўтиқизнинг кўнгли қорамас, аламига чидамаганидан, хотиннинг ўзи ёмонлигидан деган. Ҳозир Тўтиқиз қараса, катта бўлмасдан ҳам аламини чиқариб олса бўладиган. У еб бўлган қора гилосининг сирфанчиқ данагини икки бармоғи орасида қисиб туриб дастурхончининг юзига мўлжалаб отган эди, данак тўғри бориб хотиннинг пешонасига тегди. Қўққисдан келиб теккан данак Ҳожи холанинг жон-понини чиқариб юборди. Данак жуда қаттиқ теккан бўлса керак, Ҳожи хола дайди ўқ тегди деб ўзини ташлаб юборишга оз қолди. Бир қадам орқага сакраб тушди. Бошидаги дастурхонни афдарилиб кетаёзди. Кўзлари ола-була бўлиб, рўпарасига қаради: Дилшод ўзларининг эшиги олдида гилос еб кулиб турарди. Ҳожи хола кўрди-ю: «Бетинг сидирилсин, отишга отиб қўйиб, ўзини билмасликка солиб турганини!» деб ўйлади-да, бир шанғиб бермоқчи, қувиб тутмоқчи, қулоғини чўзма камалақдай чўзмоқчи бўлди. Аммо ўзининг юклари билан оғирлигини боланинг энг югурдак оёқлари билан енгиллигини эслаб, бу фикрдан қайтди. Одатини қилиб, макр ишлатмоқчи бўлди. Гўё пешонасига гилос данаги келиб тегмагану, фақат қўлтиғидаги юки сурилиб туриб кетаётгандек, Дилшодни ёрдамга чақирди.

— Ҳой бола, кела қол, анави тугун ўлгурни баландроқ кўтариб қўй, тушиб кетяпти, — деди.

Дилшод ҳаммани ўзидай тўғри сўз деб билади, шунинг учун ҳам югуриб борди-ю, билмасдан кўрни босиб олгандай, войлаб юборди: унинг қўллари Ҳожи холанинг қўлтиғидаги тугунга етмай, Ҳожи холанинг бўш қўли Дилшоднинг қулоғига етиб келди.

— Ҳа-а, жувонмарг, қўлимга тушдингми! — деди Ҳожи хола, ёсуман тантанасини қилиб. — Сен йигит ўлгурга ким ўргатди бировнинг пешонасига гилос да-нагини отишни, а?!

Ҳожи хола шанғиб, Дилшодни қарғаб юриб қулоғини чўза кетди. Аммо Дилшод қулоғи қанча оғриси ҳам йиғламади, тавба ҳам қилмади, фақат «мен отганим йўқ!» деди-ю, тортилган қулоғи орқасидан ўзи ҳам бўйнини чўзиб бораверди. Бераҳм хотин шундай қаттиқ чўздики, Дилшоднинг юзи қийшайиб бориб, унинг чапланган ачитмаси чангга, терга қоришиб лойдай оқиб тушаётган чўтир, хунук юзига тегай-тегай деб қолди. Худди шу он яна бир данак учиб келди. Буниси Ҳожи холанинг бояги данак изи қизил бўлиб турган пешонасига эмас, қизил шолғомга ўхшаган бедаво бурнига келиб тегди. Бурни пўк этиб кетди. Ҳожи хола боя бир чўчиб тушган бўлса, бу гал ўн баравар ортиқ чўчиди. Дилшоднинг қулоғи қўлидан чиқиб кетди, қўли шошиб бурнини ушлади. Қаттиқ оғридими ё бурнини учириб кетди деб ўйладими, қўли билан ушлаб-ушлаб кўрди. Бурни жойида эди, фақат зарб билан теккан данак зирқиратиб оғритарди.

— Вой бурнингдан қонинг келгур, ким у? Ким отган? — деди Ҳожи хола, атрофига жавдираб.

Отувчи ҳеч қаерда йўқ эди. Дилшод шарақлаб кулиб юборди. Қулоғининг оғриғи босилгандек бўлди. Ҳожи хола бўлса мерганни тополмай тажанг эди.

Ҳожи холанинг қораси ўчгандан кейин Дилшод томга қичқирди:

— Тўти, туш пастга!

Тўтиқиз томдан тушди, шу онда Дилшод ҳам кўчадан кириб келди. У бўласини қўлидан ушлаб айвонга етаклади.

Тўтиқизнинг онаси ўзига ўхшаган хушрўй, фақат гавдаси йирикроқ, бўйи ҳам хиёл баландроқ бир жувон билан айвонда гаплашиб ўтирган эди. Бу жувон-

нинг юзи Жамилахоннинг кулча юзидай юмалоқ эмас, Дилшодникидай чизм узунчоқ эди. Аммо оғир, жиддий, маъноли кўзлари бир-бириникидан фарқ қилмасди. Тишлари ҳам бир хил садафдек, қошлари ҳам ингичка — териб кўйилгандек. Фақат кийим-кечакларида фарқ катта бўлиб, уларни бир-биридан ажратиб турган нарса ҳам шу эди. Жамилахоннинг эгнида анча эскирган обиравон кўйлак, оппоқ бўйнида арзонбаҳо маржон, қўлларида кумуш билакузук бўлса, у жувоннинг эгнида одми чит кўйлак бўлиб, қўллари билан бўйни безаклардан холи эди. Балки қайтган, дунё безакларидан кўнгли қолгандир? Йўқ, бундай деб бўлмайди. Агар Тўтиқизнинг онаси ҳақиқатда ҳам, қиёфатда ҳам гулдай очилиб турган йигирма уч ёшли жувон таассуротини қолдирса, у жувонни ҳам ҳеч ким, ҳеч бир йўсин билан йигирма беш ёшдан ортиқ деёлмас эди. Кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшаган бу икки жувон опа-сингил бўлиб, униси Жамилахоннинг опаси Ҳамидахон эди. Булар ўз иноқликлари, бир-бирларига бўлган ҳурмат ва муҳаббатлари билан ҳамманинг оғзида мақталиб келардилар. Шу ёшга келиб, опа бўлиб, Ҳамидахон сингисини камситмаган, айтарли ишларини сингисидан бемаслаҳат қилмаган бўлса, сингиси Жамилахон ҳам опасининг раъйидан, майлидан ташқари бирон нарса қилиб Ҳамидахоннинг кўнглига озор етказмаган эди. Мана ҳозир ана шу опа-сингилнинг болалари қўл ушлашиб айвонга келмоқдалар.

— Хола, — деди Дилшод, айвонга етмай.

— Лаббай, Дилшодим, нима дейсиз, айланай? — Жамилахон ҳар вақтдагидай суйиб жавоб қилди.

Дилшод онасига бир қараб олиб, кейин холасига гапирди:

— Тўтингизни тиядиган бўлсангиз тийиб олинг!

Дилшоднинг бўғилиб айтган гапига холасидан ҳам онаси кўпроқ ажабланди. У кулиб туриб сўради:

— Ҳа, нима қилиб қўя қопти Тўтимиз?

— Одамни шарманда қилди, — деди Дилшод, бир қулоғини ушлаб.

Холаси югуриб тушиб, Дилшод ёнида чўнқайди ва икки қўли билан уни ушлаб, юзига қараб туриб сўради:

— Нима қилди, айланай Дилшоджон, айта қолинг?

— Томга чиқиб олиб, кўчадан ўтганларга гилос да-

нагини отяпти ҳадеб. Отган бу-ю, балога қолган — ман. Мана қаранг, қулоғимни чўзиб узиб олай деди.

Опа-сингил Дилшоднинг қулоғига қаради. Ҳақиқатан ҳам қизариб кетган эди.

— Вой ўлай, кимга отибди? — деди Жамилахон, хавотирланиб.

Тўтиқиз айвон ёнида бир Дилшодга, бир холасига, бир онасига қараб индамай турарди. Қилгилик қилинган, гуноҳ содир бўлган эди. Шундай пайтларда йиғисиғи билан қутуладиган лўли қизлардан бўлмагани учун, у йиғламади ҳам. Аксинча, олинган қасос ғурури билан кўнгли байрамга тўлган одамдай, тавбага ташланмас, пушаймон кўринмас эди.

— Ҳожи холага, — деди тажанг бўлиб Дилшод.

— Қайси Ҳожи холага, дастурхончигами? — деб сўради онаси.

— Ҳа. Бетини очиб келаётган экан, пешонасига пақиллатиб урувди, мени тутиб олиб, қулоғимни чўзди.

Ҳамидахон шарақлаб кулиб юборди. Кейин кулиб, сўйиб туриб сўради:

— Дастурхончини урдингизми, Тўтиқиз?

— Ҳа, — деди Тўтиқиз дадил. — У мени тўйдан ҳайдаб чиқарди-ю...

Хотинлар хахолаб кулиб юбордилар. Дилшоднинг ҳам юзини кулги юмшоқ қанотлари билан сийпаб кетди.

— Ўша шаллақини урган бўлса ажаб қипти! Ўзи ёмон хотин, қилғилиғига яраша бўпти! — деди Дилшоднинг онаси. Кейин Тўтиқизни кучоқлаб, юз кўзларидан ўпди.

Холасининг дастурхончи тўғрисида кўнгилдагидек сўз қилгани, айниқса, «хўп қипсиз-да!» дегандай юз кўзларидан ўпгани Тўтиқизни энди суюнтирмоқчи бўлиб турувди, онаси гап кўзғаб, суюнчини қочириб юборди...

— Иннайкин, Дилшоджон, — деди Жамилахон кулиб, — Тўтихон кичкиналигида — менинг қизим бўлса, катта бўлганда — сизнинг қайлиғингиз. Ҳа!

Бу гап Ҳамидахонга бўлиб берди. Улоқни энди у олиб қочди.

— Тўғри-да, Дилшоджон, — деди онаси, — ё тона-сизми? Қайлиқ сизники бўлгандан кейин, тергаш, тийиш ҳам сизники-да.

Икки томондан қилинган ҳужум Дилшодни шошириб қўйди. Бу офир аҳволдан қутулиш йўллари кесиб қўйилган эди — Дилшодни холаси қучоқлаб ўтирарди. Дилшодга фақат қизаришдан, ерга қарашдан бошқа чора қолмади.

Гап калаваси энди холасининг қўлига ўтди.

— Поччангиз ҳажга кетаётганда, тупроғим ўша ёқда бўлса, қайтиб келмасам, Тўтиқизимни катта бўлганда Дилшоджонга беринглар, деб кетган-ку?

— Ҳа, шуни айтинг, — деди Ҳамидахон. — «Катта бўлганда оламан», деб Тўтиқизнинг қулоғини тишлаган ким эди, сизми? Шунақа, Дилшоджон, Тўтингиздан тонманг.

Бу гаплар жиддий эмас, ҳазил бўлса ҳам, Дилшодни жуда уялтирди. Боя дастурхончи хотин бир қулоғини қизартирган бўлса, энди онаси билан холаси иккала қулоғини бараварига қизартирди. Бола бечора роса хижолатда қолди. «Нимага ҳам отди! Кошки эди қуриб кетгур қора гилос данагини отмаган бўлса!» деб ўзича ўйлар, бошини қандай кўтаришни билмай ерга қараб турар эди. Холаси туриб кетгандан кейингина бир оз ўзига келди.

Хотинларнинг гаплари ҳазил тариқасида айтилган бўлса ҳам, лекин ҳақиқат эди. Ашур Мирзо Болта кўпас билан ҳажга жўнаётганда, опа-сингил оналарни ва божаси уста Баҳромни бақамти қилиб: «Қайтсам ўзим берарман, қайтмасам сиз беринг», деб Тўтиқизни Дилшодга этак йиртиш қилиб кетган эди. Ана шундан бери бу гап опа-сингиллар ҳовлисида шу оилаларнинг аъзоси бўлиб яшаб келади. Тўтиқиз бундай гапларга тушунмайди. У бу гапларга «сув ич, нон е» деган гаплардан деб қарайди. Дилшод бўлса, ўзига яраша тушунади, шунинг учун ҳам қизаради. Қизариб туриб, мана шундай гаплар уруғини экиб кетган поччасидан, ўша уруғни ундириб-ўстириш учун куйиб-пишаётган онаси билан холасидан хафа бўлиб кетади.

Ҳозир Тўтиқизнинг Дилшодга жуда ҳам раҳми келиб кетди. У бўласининг қип-қизил қулоқларига юраги ачишиб қараб турарди. Чўнтагида икки дона конфети қолган эди, бир кўнгли шуларни Дилшодга элтиб бермоқчи ҳам бўлди. Лекин юраги бетламади. Қулоғи офрийётган бўлса, кўнглига конфет сиғадими деб ўйлади.

— Хафа бўлманг, Дилшоджон, сизга қараб Тўтиқизнинг ҳам юраги тўкиляпти, — деди онаси, Дилшоднинг пешонасини силаб.

Дилшод бошини кўтарди. Кўзлари ер остида Тўтиқиз томонга югурди. У Дилшоднинг қизарган кўзларига термилиб қараб турар эди.

Еттинчи боб

Тақдирга ўт тушиб куйса нима?

Ош-сувдан кейин Фуломжон уста Баҳром билан айвонда узоқ гаплашиб ўтирди. Ҳамидахон эса Дилшод билан Тўтиқизларникига ётгани чиқиб кетди. Уста Баҳром кўрпада ҳамон чўзилиб ётар, Фуломжон бўлса бешинчи чироқнинг сарғимтил ёруғида гоҳ сўзлаб, гоҳ ўйлаб ўтирар эди. У гоҳо ариқдаги сувнинг бир маромда чулдирашига, гоҳо алақайда яйрашаётган чигирткаларнинг чириллашига қулоқ солиб қолади. Ой аста-секин кўтарилиб ёғдуси қуйилган сари кўнглида алақандай бесаранжомлик ортиб боради. Хаёли уни Қорабулоққа, Ойдин кўл бўйидаги шох тўсилган ҳовлига судрайди. У жисмини шу ерда қолдириб, фикри билан ёр ёнида бўзлайди. «Нима бўлди экан у бечорам?» деб юраги эзилади, жароҳати шилвираб ётган дилида оғриқ туради. Қани энди унинг оҳу зорига қулоқ осгувчи бирон дўст, бирон ҳамдард бўлса-ю, шу дам бутун алам ва ҳасратларини айтиб юрагини бир оз бўлса ҳам бўшатса!..

Фуломжон узоқ ўй суриб кетгани сабабли суҳбат узилиб қолди. Уста Баҳром ётган еридан унга бир неча бор разм солиб қаради. Чироқ айвон тоқчасида, Фуломжоннинг орқасида бўлгани учун унинг юзини ўқиб бўлмас эди. Уста Баҳром томоғини қириб, секин йўталиб қўйди. Лекин бу ҳам Фуломжонни ҳушига келтирмади. Ана шундан кейин уста Баҳром анчадан бери билгиси келиб юрган нарсани сўради:

— Мулла Фулом, бу... — саволнинг у ёғини сўрашга юраги бетламаётгандай, уста сўнгги сўзни меъеридан чўзиб юборди. Фуломжон эшитмади шекилли, парво қилмади. Уста овозини хиёл кўтариб сўради: — бошингизни иккита қилиб олдингизми ё?..

Фуломжон бошини оғир кўтариб уста Баҳромга

қаради. Уста унинг юзидаги чуқур мунгни кўриб кўрқиб кетди. «Тавба, Ашур Мирзо билан улфатчилик қилиб юрган кезларидаги хушчақчақ чеҳраси қани бунинг? Нима бўлди? Ё волидасига бир нима бўлганми-кан-а? Бир нима бўлса айтар эди...».

Фуломжон калласини чайқатиб, ғамгин товуш билан:

— Йўқ, — деди.

— Шунақами? — Уста Баҳром иллат шу ерда эканини пайқагандек, гапни яна шу ёққа бурди: — Нима, қиз топилмаяптими?

Фуломжон истехзоли қилиб илжайди.

— Қиз бор, лекин... — у тортинибми ё бошқа бирон андишаданми, гапини тугатмади, бошини тебратиб ўйланиб турди. Уста анчагача кўзларини унинг оғзидан узолмади. Фуломжон ахир тилга кирди: — ... лекин хўжа қизи, бизга тўғри келмаяпти.

— Нимага? — деб сўради уста, ажабланиб.

— Биз қорачилик қилиб қолдик.

Уста хаста товуш билан қиқирлаб кулди.

— Сиз ҳам қизиқсиз, хўжа қизига илҳақ бўлиб ўтиргунча, қорчасини олавермайсизми? Узоқдаги қуйруқдан яқиндаги ўпка.

Фуломжон устани танимаётгандай, унга тикилиб қаради, қараб туриб, яна аччиққина кулиб қўйди.

— Бўлмайти, уста ака. Бу вафосиз дунёда истак ва заруратдан ташқари кўнгил деган нарса ҳам бор экан.

Уста «ошиқман денг?» дегандай қилиб:

— Ҳа-а, — деди, кейин узр сўраётгандай қилиб гапирди: — Шунақа, мулла Фулом, одамлар бир-бирлари билан салом-алик қилишади, қўйинг-чи, бир товоқдан ош ҳам ейишади-ю, лекигин кўнгилларида нима бор, нима йўқ кўпинча билишмайди. Камина ҳам шунақа. Мабодо малол келмаса, чарчатиб қўйган бўлмасам, ўзингиз тўғрингизда қитдай гапириб берсангиз девдим.

Фуломжон боятдан бери шу эҳтиёж билан қовурилиб турган бўлса ҳам, энди ёритиш имкони тувилганда иккилана бошлади. Тортиниб, қимтиниб туриб:

— Йўқ-э, айб бўлади, — деди.

Уста энди қисташга ўтди:

— Йўқ, гапираверинг, мулла Фулом, асти айби йўқ, ҳа. Касални яшириб бўлармишми, барибир, иситмаси

ошкор қилади. Боя «Кўнгил деган нарса ҳам бор экан» деганингиздаёқ тушунганман. Ҳа, шунақа бўлсин.

Ғуломжон кундузи тоғда ишлагани, кечаси йўлда қийналгани сабабли вужуди бўшашиб, уйқу босаётган бўлса ҳам, юрак дардларини куйлашга қарор қилди. У саргузаштини ҳеч вақт ҳеч кимга айтмаган эди, шунинг учун бу ҳақда оғиз очишга журъат қилолмай анча сукут сақлади. Кейин: «Хайр, нима бўлса бўлди, ахир бу киши Хисрав эмас-ку», деб ўйлади-ю, ҳикоясини ёйиқ бир ҳаяжон билан бошлади.

— У вақтлар отам раҳматлик ҳаёт бўлиб, мен энди ўн саккизга кирган, муртларим энди сабза урган дамлар эди. Отам мени ҳар қандай отадан ортиқ севар, йигит бўлиб, муртим чиққанда ҳам гўдаклик чоғларимдагидек эркаларди. Эрталаб мактабга жўнаётганда: «— Офтобда ўйнама, ёмон болалар билан юрма, биров билан уришма!» деб қайта-қайта тайинлар, офтоб уришидан, ёмон касридан, бирон ерим майиб бўлишидан кўрқар эди. Кейин мадрасада ўқиб юрган, ақл-хушимни анча таниб олган ўспиринлик кезларимда ҳам ташвишларини қўймас эди. Ота-онамнинг ҳар вақт мен учун ташвишланиб туриши, эртаю кеч юз-кўзимга термилиши бежиз эмас эди. Биз онадан тўққиз бола туғилган эдик, аммо саккизи ота-онамнинг эзила-эзила адо бўлган қалбларида, янги-янги жароҳатлар очиб, бирин-кетин дунёдан ўтди. Фақат мен қолдим. Нима учун қолганимга, нима учун ака-укаларим сингари мен ҳам ота-онам юрагида яра очиб кетмаганимга ҳайрон бўлардим. Бояқиш ота-онамнинг фарзанд доғида ҳил-вираган мажруҳ қалбларини менинг ваҳмим, ташвишим билан қийнаш учунгина мени қолдириб кетган бўлсалар керак, деб ўлиб кетган ака-укаларимдан зимдан хафа бўлардим. Чунки ота-онам мен туғилганимда улар қалбида пайдо бўлган севги, севинч билан эмас, бир болага етгулик ташвиш, парвариш билан ҳам эмас, йўқ-йўқ, тўққиз болага аталган меҳнат, муҳаббат, ғурур ва фахр билан теварагимда парвона бўларди. Мен буни кўриб: «ака-укаларим қатори ўлиб кета қолсам, бечоралар мени деб бунчалик жафо чекмасдилар», деб ўйлар эдим. Гумроҳликни қаранг! Энди билсам, эҳ-ҳа, дунёда менинг кўришим керак бўлган хору зорликлар, тақдир қалами аввалдан, мен туғилмасдан битиб қўйган севинч ва аламлар, муҳаббат ва нафратлар, ҳасад ва

фасодлар бор экан! Отам раҳматлик мени ўқишга берганда, бирон мачитга имом ё мутавалли, мингбошига мирза ё қозихонада муфти бўлар деб ўқитган эмас. Мен буни яхши биламан. Отамнинг ўз оғзидан бир қур эмас, неча қур эшитганман: «Болам, дунё шундай бемаъники, қаёққа қарасанг юрагинг сиқилади. Худодёрхон даврида бечора халқ қон қора қақшаб ўтувди, уни йўқ қилиб оқпошшо бўлса ҳам яна боягибояги бойхўжанинг таёғи! Ҳаммаёқда зулм, зўрлик, ҳақсизлик, талаш, тортиш, уриш, ўлдириш, ёқиш, шаҳарда ҳоким, қишлоқда мингбоши — буларнинг дастидан кимга дод дейишингни билмайсан. Сен ҳам бизга ўхшаб хуноб бўлиб ўтма, болам, кел қўй, китоб ўқишни ўрган, ҳа, шуни билиб олсанг марра сеники! Турмушдан туртки едингми (ейсан, бу шунақа турмуш) китоб оч, варақларининг ичига кир! Ана баҳринг ўша ерда очилади!» деб эди отам раҳматлик. Ўзи оми, саводсиз одам бўлса ҳам ўқишга, ўрганишга, маърифатга интилар эди. Бундай қараганда, ким ҳам интилмайди? Лекин қани ўша маърифат, қани ўша имконият? (Шундай қилиб, ўн саккиз ёшимда ўттиз пора қуръоннигина эмас, анча диний китобларни туширдим. Қуръонни бўлса сувдай ёд билиб олдим. Атрофда менинг олдимга тушадиган қори йўқ эди. Мени «булбул қори» дердилар. Кунлар ўтиб, ёшим ортган сари кўзларим ҳам очилиб борди). Забурда, қуръони шарифда, ақойидда айтилган нарсаларнинг турмушда бўлиб турган ҳодисаларга зид эканлигини, бири боғдан келса, бири тоғдан келганини пайқай бошладим. Турмушда тариқатда ҳам, шариатда ҳам йўқ нарсалар мавжуд эди. Эшон, тўра, пир, шайх ва шунинг кабилар шариатда бидъат деб ҳисобланишига қарамай, бу балохўрларнинг ҳамма ерда бечора авом халқнинг қонини зулуқдек сўраётганларини билиб қолдим. Оятда: «Ғийбат зинодан ёмон», дейилади-ю, буни мактаб ва мадрасаларда шогирдларга, мачитларда қавмларга таъкидлайдилару, Ғиёсиддин аълам каби шариат пешволари нукул фисқу фуруж билан кунларини кечиктирадилар. Бир куни қарасангиз: «Фалончи домла фалон муллавачча билан ҳо-ҳо!» деб ғийбат бошлашса, эртасига: «Фалон қори фалончининг хотини билан воҳво-во!» деб фасод сиқишади. Учинчи куни худди ўзлари ўша қоралаган ишлари билан машғул бўладилар. Мана шун-

дан кейин ҳамма нарсадан ихлосим қайтди. Ўқиб турган мадрасамни кўрсам фасодхонани кўргандек бўлавердим. Ахийри ўқишни ташлаб кетдим ҳам. Иложи йўқ эди, чунки мен ўқиб турган мадрасада кўп нарса ёлгон, риё кўриниб қолди.

Фуломжон мадрасадан кетишига сабаб бўлган воқеани сўзлаб бергандан сўнг:

— Бу гапларимни эшитган киши мени диндан қайтибди, кофир бўпти дейиши мумкин, — деди. — Зинҳор ундай эмас! Алҳамдулилло, мусулмонман. Аммо дин номи билан, дин пешвоси либоси билан халқни талашга ё халқни талашда бош қўшишга инсонлик иззату нафсим йўл қўймайди. Раҳматлик отам ўзи сингари авом, ўқимаган, жаҳолатда қолган маърифатсиз кишиларни алда деб маърифат берган эмас менга!

— Мен мадрасани ташлаб тўғри қишлоққа қайтдим ҳамма гапни отамга айтиб бердим. Юрагимда туғилган дардларни ҳаяжон билан ёниб-куйиб, тўлқинланиб гапирган бўлсам керак, бир вақт томоғимда бир нарса туриб қолганини, кўзларимни хира парда тўсганини пайқадим. Кўз ёшларимни енгим билан секин артиб, ер остидан отамга қарадим. Отамнинг кўзларида ҳам ёш бор, пиқиллаб йиғлаб юборишдан ўзини аранг тутиб турар эди. Мен унинг бўйнига ташландим. Отам пешанамдан ва ёшли кўзларимдан чўлп-чўлп ўпди-да, йиғлаб туриб: «Раҳмат, ўғлим, мен сени Фиёсиддинлар йўлидан бор деб, ўқитган эмасман. Сенинг йўлинг халқ йўли, эзилганлар, мазлумлар йўли. Сен ана шу халқ билан бўл, халқ билан бор!» деди. Мени отамдай дўст топганим учун, дардимни англаувчи, сўзимни тушунувчи ҳамдард топганим учун қувониб бошим осмонга етди ва ўша кундан бошлаб қишлоқда янги усул мактаб очиш ҳаракатига тушдим. Отам бу ниятимни маъқуллабгина қолмай, қўлидан келганича моддий ёрдам ҳам берди...

Фуломжон ана шундан кейин янги усул мактаб очганини, камбағал болалари суюниб-сурканиб ўқий бошлаганини, ўзи ҳам бениҳоя хурсанд бўлиб, бутун борлиғи билан мактабига берилганини, лекин қора кучлар келиб умид уйини бузиб кетганларини чуқур алам ва ғам ичида куйиб-ёниб сўзлаб берди-ю, яна сукутга ботди. Ҳикоянинг оғирлиги уста Баҳромнинг хаста вужудини ларзага келтирди. У ҳам анчагача юраги эзи-

либ ётди. Миясига ҳар хил фикрлар келди. Бир маҳал бу аламли ҳикояни худди ўз ўғли Дилшод қилаётгандек бирдан сесканиб кетди. Кўзларини катта очиб Фуломжонга қаради. У бошини солинтириб ўтирар эди. Уни гапга солиш, шу билан аламини пасайтириш учун:

— Хафа бўлманг, мулла Фулом, ойнанинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ. Мактабингизнинг парталарини куйдиришган бўлса, умидингизни куйдиришмагандир-ку, — деди.

Фуломжон бошини кўтарди.

— Йўқ, умидим куюдиган умидлардан эмас, уста ака. Дунёга одам сўппайиб келиб, сўппайиб кетадиган бўлса, ундай одамнинг келганидан келмагани. Юрагингда умидинг, орзу-ҳавасинг, ишқинг бўлмаса, шуларни рўёбга чиқариш йўлидан куймасанг, дардсиз кесақдан нима фарқинг қолди?

— Кам бўлманг!

Уста Баҳром суҳбат бошидаги саволига ҳали жавоб олмаган эди. У Фуломжоннинг юракдаги ишқ ҳақида айтган гапини эшитиб, ҳозир шунинг тарихини ҳикоя қилади, деб бир оз кутиб турди, лекин Фуломжон бу ҳақда оғиз очмади.

— Хўжа қизи масаласи қандай бўлди, мулла Фулом? — деб сўради у.

Фуломжон ортиқ қистатиб ўтирмади. Хирмонда Ҳаётни кўрганидан тортиб то ойдин кечада ҳасратлашганигача бўлган саргузаштларини имкон доирасида сўзлагандан сўнг:

— Бундоғ ўйлаб қараганда, хўжаси, саиди, шоҳи мири — буларнинг ҳаммаси қора ва қорачаларни алдаш, товлаб, овлаш учун Фиёсиддин аълам сингари риёкорлар томонидан ўйлаб чиқарилган сунъий ғовлардан бошқа нарса эмас! — деди. — Наҳотки худо бандаларини яратганда шу фарқлар билан яратган экан! Наҳотки одамлар орасидаги айирмачилик худодан? Йўқ, уста ака, асло бундай эмас. Халқ қонини сўриб келаётган бойлар ва авомларни жаҳолатда сақлашдан манфаат кўриб келаётган руҳонийлар ўйлаб чиқарган кишанлар бу! Ана шу савдолар бошимга тушмасдан бурун мен ҳам бу хил айирмачиликлар, тақиқлар азалнинг иши, яна шундай бўлиши керак, деб ўйлар эдим. Мен у вақтлар бу найрангларнинг Фиёсиддин ва мингбоши Мадумар каби зулуклар ўз манфаатлари учун

худо номи билан, пайғамбар қавли билан қонун тариқасига киритиб олганларини ҳаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Энди билсам, эҳ-ҳа, бошимиздаги шўр жуда чуқур илдиз олиб кетган экан.

Ғуломжон ҳаяжонини босмоқчи бўлгандай бир оз сукут қилди, кейин вазмин товуш билан сўз бошлади.

— Орадан икки йил ўтди. Икки азоб йили! Бу йиллар давомида Ҳаётни бир марта ҳам кўролмадим. Эртақлардаги ялмоғиз сингари катта бувиси уни қулф-калит қилиб қўйди. Мен муттасил соғиниб, сарғайиб юрдим. Қийналишлар, оҳ чекишлар пешамга айланди. Энди қиз ўн саккизга, мен йигирма иккига кириб қолган эдик. Отам мени уйлантириш ҳаракатига тушди. Мен Ҳаётхондан бошқага уйланмаслигимни онам орқали айтдирдим. Бу гапим онамни шоширтирганидек, отамни ҳам боши берк кўчага киритиб қўйди. Менинг талабим: «Миррих юлдузини узиб бер», дейилган инжиқликдай туюлиши табиий эди. Отам бунинг иложи йўқлигини айтиб, иложи бўлса совчиларимизни қайтаришмас эди, деди. Ана шундан кейин онам бошқа ердан ҳаракат қилиш тўғрисида оғиз очди. Лекин мен: «Ишқ-муҳаббат қуш эмас, шохдан-шоҳга учолмайди», дедим. Онам йиғлади, отам хафа бўлди. Лекин иложим йўқ эди: кўнглим ихтиёримдан кетган, аллақачон Ҳаётга бериб қўйилган эди. Мана энди кўнгили раъйига қараб олоҳнинг марҳаматини, худбин одатларимизнинг шафқатини кутиб ўтирибмиз.

Тақиқ қилинган нарсанинг жозибаси кучли бўлади. Бизнинг севгимиз ҳам тақиқланган сари, янгидан-янги зарбаларга учраган сари чиниқиб, мустаҳкамланиб, ўтда тобланган пўлат сингари, ҳажр ва изтироб ўтида тобланиб боряпти.

— Отам камтар, тўғри сўз очикқўл одам эди. Уни шу фазилатлари учун кўп одам ҳурмат қиларди. Отамнинг моддий ва маънавий ёрдамларидан ҳамиша баҳраманда бўлган касалванда Мадаминхўжа эса алоҳида ҳурмат билан бошига кўтарарди. У киши қизи туфайли ўртага тушган совуқчилик сабабли ичидан эзилиб юрган бўлса керак, бир кун отамни холи топиб, узр сўрабди. Йиғлагандан баттар бўлиб, руҳоний онасидан, урф-одатларимизнинг ёмонлигидан шикоят қилибди. «Менга қолса ҳали қизим экану, жонимни сўрасангиз икки қўллаб тутар эдим. Нима қилай, ноилож-

ман. Бериб юбораверай десам бошқа хўжаларнинг лаънатлашидан, онамнинг қарғишидан қўрқаман. Худонинг ғазабига учраб, у дунёлигимдан айрилмасам деб қўрқаман. Келинг, Вали ака, биргалашиб қозига борайлик: фатвосини олайлик. Ахир менинг фарзандларим ҳам ўлиб-ўлиб битта қолган. Сизнинг юрагингиздаги фарзанд доғи менда йўқ дейсизми? Ахир шу биргина ёлғизимни, кўзимнинг оқу қорасини қайси кўнгил билан ўтга ташлайман, Вали ака!» дебди. Кўрдингизми, уста ака, оёқларидаги одат кишанидан зада бўлган хўжалар ҳам бор экан-да дунёда?

— Бор, лекин улар қўл-оёқларимизни чамбарчас боғлаб олган урф-одатлардан, ярамас одамларнинг туҳмат ва маломатларидан, оллоҳнинг ғазабига учрашдан, дўзахда ёнишдан қўрқиб Гиёсиддин аъламлар, Оқ дўппи эшонлар, Мадазим шайхлар, Булбулхон, Қиличхон тўралар, алдамчи азайимхонлар орқасидан кўр-кўрона бораётган шўр пешаналардир! Аҳ, ана шу лаънати жаҳолатнинг қон томиримизда, юрак-бағримизда заҳар сочиб ётган манфур илдизлари қирқиладиган ёруғ кунлар ҳам келармикан? Унинг занг босган кишанларидан эркимизни қутқариб, бахтиёр, диловор яйрайдиган ёрқин кунлар ҳам келармикан?

— Кўп ердан совчи чиққан бўлса ҳам, лекин Ҳаёт ҳеч бирига кўнмади. «Агар сизларга оғирим тушган бўлса, ё ўзимни дорга осиб, ё заҳар ичиб ўлдираман», деб туриб олди. Ҳақиқатан ҳам, шундай қилса қиладиган қиз. Юраги ўтли, шижоатли... Сабр тори узилганда, бундай қиз қўли қалтирамай заҳар ича олади. Агар шу кунгача ичмаган бўлса, мингбошининг енгил оёқ қизи сингари пасткаш махлуқларнинг бўроз, қари қиз деб жон ришталарини суғурганларига чидаб келган бўлса, бунинг боиси бордир, албатта. Шунча йиллардан бери қалбида ардоқлаб келаётган севги гулининг ахир бир кун очилиб кетишига умидвордирки, ана шундай қабих хўрликларга чидаб келади!

— Қиз ёши ўтган сари ота-онанинг ваҳми, хижолати ҳам ортиб боради — бу табиий. Аммо қизларини ўн икки-ўн уч ёшидан, бояқишларнинг гўдаклик суюклари қотмасдан, она сутлари оғзиларидан кетмасдан эрга бериб одатланиб қолган замонимиз ота-оналари бундай ҳолларда ўзларини тамом йўқотиб қўядилар. Авваллари қизининг раъйига, кўзига қараб келган Ма-

даминхўжа ҳам кейинча, айниқса қизи йигирмага кириб қолганда чопонини бутунлай тескари кийиб олди. Оталаримиз қозидан фатво тилаб борганларида, Фиёсиддин аълам ёшларнинг ишқ-муҳаббат деганлари афсона эканлигини айтиб: «Хўжалар пайғамбар суягидан бинобарин, пайғамбаримизнинг қони муборақларини фуқаронинг қони сиёҳи бирлан бузмоқлик бадаргоҳи худо зўр гуноҳдир», деб таъкидлаган. Агар муттаҳам аъламнинг мана шу беъмани тазкирасида заррача ҳақиқат бўлса, нима учун хўжаларнинг ўзлари фуқаро қизига уйланадилар? Нима учун улар фуқаро қизига уйланиш билан пайғамбар қонини бузаётганларидан кўрқмайдилар? Нима учун улар, Фиёсиддин аълам таъкидлаганидек, худо даргоҳида гуноҳкор бўлмайдилар? Кўриб турибсизки, уста ака, турмушимиз шундай зиддиятлар, бидъатлар билан тўлдириб-тоштирилган. Аҳвол шундай бўлгандан кейин жаҳолат қаърида исёнсиз қуншиб ётган Мадаминхўжалардан қандай гина қилиб бўлади? Ажабо, Мадаминхўжа бир ўзимми? Истисноми? Асримиз зулматида адашган, камситилган, ўқситилган минглар, миллионларнинг бири эмасми у?!

— Мадаминхўжа ёсуман онасининг қутқиси билан шу даражага етдики, ахийри илгариги мўмин, вазмин Мадаминхўжа қизини севган, қизининг раҳмини еб, раъйига қаратган отага сира ўхшамай қолди. У кейинги йилларда қизини бўлар-бўлмасга урадиган, ҳаёсизларча бўроз деб сўкадиган бўлиб қолди. Мундай қараганда киши Ҳаётхоннинг қолган жонини энди отаси олишга қасд қилибди, деб ўйлайди.

— Неваралари бўйига етиб қолган қўшни қишлоқлик бир қари хўжа: «Майли, уч хотиним устига бўлса ҳам олсам ола қолай, савоб бўлар», деб бултур қишда Ҳаётхонга совчи юборди. Ҳилвираб қолган кекса тақдирнинг найрангбозлигини қаранг-а! Уч хотини устига невараси тенгли бир қизни никоҳга олиши — қизга саховату худо олдида савоб эмиш!

Сўнги йилларда совчи қадами тийилиб қолганиданми, қизи алақачон йигирма иккига тўлганиданми ё бошқа сабабдан, ҳар нечук, этини еб юрган Мадаминхўжа савобгар қари шайтоннинг совчиларини кўради-ю, офир тўлғоқ азобларидан сўнг ниҳоят кўзи ёриган бахтиёр онадек, чарақлаб кетади. Унинг назарида,

худо қўшган кувёв шу, шу олтмиш уч яшарлик қари хўжа бўлиб кўринади. У шошади, бу сўнги куёвдан ҳам айрилиб қолмаслик учун ошиқади. Шу сабабли тўй шарту шароитлари устида, қалин устида савдолашиб ўтирмай, фотиҳага қўл кўтаради ва уч кундан кейин тўй бўлишини айтади. Шубҳасиз, бу олди-сотди савдосини Мاستон кампир дарча орқасидан ташлаб турган луқмалари билан бошқариб боради ва унашиганини ҳам қизга ўзи айтади. Қиз ўз устида чиқарилган бу шармандалик, хору зорлик ҳукмини одатига қарши тамом совуқдонлик билан қарши олади. Илгари совчи келган пайтларидагидек, ўзини ҳар ёққа урмайди, йиғламайди, балки тақдир шу-ю, бунга кўнишдан ўзга чора қолмагандай, бўйнини эгиб туриб эшитади. Ана шундан кейин отаси бир кунгача қизига кўринмайди. Кўринганда эса, каттакон гуноҳ қилиб қўйгандек, қазининг юзига қарай олмайди. Кўкнори емирган банги сингари, рангсиз, ҳолсиз, довдир, парижонхотир кўринади қизига. Демак, қилмишидан пушаймон еб, бир кунда шу аҳволга тушиб қолган, ундан фақат бир соя қолган. Отаси бошини зўрға кўтариб, кўзларида ёш билан ўзини қизига ташлайди, бошини Ҳаётхоннинг ўнг елкасига қўйиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлайди. Йиғлаб-сиқтаб туриб худонинг зорини қилади. «Мен гуноҳкор, мен осий отангни кечир, қизим!» деб ялинади, кейин ўзини тутолмай оҳу зор қилади: «Мен эмас, одамларнинг маломати, катта бувингнинг жаҳолати ташлади сени ўтга, болам! Фақат улар менинг қўлим билан, кесилгур тилим ризолиги билан қилдилар бу бадкорликни, ёлғизим! Сен беғам, хотиржам кўринсанг ҳам бутун вужудинг билан менга лаънат ўқиётганингни, ичингдан эзилиб, ириётганингни биламан, оппоғим! Кечаси узоқ вақтларгача ухлолмадинг, ухлаганда эса босирқаб фарёдлар отдинг, йиғладинг... Пешанангда ҳарорат, кўкрагингда ўт ёнар эди, талвасаларинг, алаҳлашларинг билан юракларимни ёрдинг, азизим! Мен сенга (о, сенгагина эмас, ўзимга ҳам!) кейинги вақтларда кўп жабр қилдим, оғир сўзлар билан сени ҳақорат қилдим, жон қароғим! Ярамас одатларимиз, одамларнинг таъналари онамнинг исканжалари мени шундай тажанг, заҳар, телба қилиб қўйган эди, Ҳаётим! Кеча сенинг тўйингга ризолик бераётганимда, бу лаънати қора дунёнинг қора қаққаҳалари-

дан тезроқ қутулсам деяр, бунинг учун сенга бахт эмас, — йўқ-йўқ! — умринг охиригача мени қаргасанг ҳам озлик қиладиган бадбахтлик келтираётганимни билар эдим, чароғим! Замонанинг зайли шу бўлса, ўзим чувалчангдек эрксиз, кучсиз бир бечора бўлсам, нима қилай ахир, жон қизим!..» дейди.

— Ҳаётхоннинг сира ранги ўзгармабди: қизармабди, бўзармабди, мумдан ясалгандек охиригача жим туриб эшитибди. Отасининг сўзлари тутаганда эса, кўзёшлари билан ивиган елкасини чап қўли билан бирикки қоқиб, одатдаги мағрур юриши билан индамай кетаверибди.

— Тўй арафасида куни билан қор ёғди, шундай элаб ёғдики, кўзларни очирмай қўйди. Мен шу кун кўчага чиқмадим. Кечгача сандалда ўтириб газалхонлик қилдим. Бу йил қишда онам ўз уйига сандал қурмади. Менинг ҳужрамга кўчиб чиқди. Бутун бошлик эшиқда онам иккимиздан бўлак ҳеч ким турмас эди. Қоронғи тушиб, кўз ҳеч нимани илғамай қолган пайт эди. Онам сандалда ўтириб ғўза чувар, мен китоб ўқир эдим. Юрагим алақандай бўлаверди. Ўзимда кўрилмаган бу ҳолат мени ташқарига чиқарди. Кўча эшигини тамбалаш, отга беда солиш, ташқари эшигини занжирлаб келиш керак эди. Хаёл билан айвондан тушдим, қордаги одам изини кўриб тўхтаб қолдим. Ташқаридан айвонга қараб келган изни ҳали қор босиб улгурмаган эди. «Онам ташқарига чиққан бўлса, у ёққа кетган излар қани? Ё биров кирдими?» деб ўйлаб, дарров айвонга қарадим. Бурчақда кимдир деворга суяниб шумшайиб турарди. Юрагим потирлаб кетди. Ким бўлиши мумкин? Ўғрими? Ўғри бўйнини қисиб, деворга суяниб турмас эди. Балки жон қасдида келган ёвуздир? Нега ташланмайди бўлмаса? «Ким у?» деб секин сўрадим. Жавоб бўлмади. Фақат қоронгида ҳам мазлум кўринган у қора девордан пича узилди. Тик босиб бордим. Ё оллоҳ! Бошида на рўмол, эгнида на чопон, сочлари тўзғиган, кўкраги очиқ бир аёл! Наҳотки Ҳаёт бўлса!

— Ҳаётхон! Нима бўлди сизга, азизим?

Қалбимдан, ичимдан ёпирилиб чиққан биринчи садо шу бўлди. Мен уни елкамга ташлаб чиққан байтили тўним билан ўрадим. Муздек эди. Тириклик нишонлари ҳам ташлаб кетгандек, нест, беҳис кўринар, ча-

ноқларидан ўйнаб чиққан телба кўзлари эса, шу ҳолича қотиб қолгандек қимирламай турарди. У шу қиёфасида жунуни кўзгаган Қайсни эслатар эди. Шошиб қолдим. Елкаларидан бир кўлим билан кучоқлаб уйга тортидим. Қимирламади. Балки музлаб қотиб қолгандир?

— Буви!

Онамни чақирганимни ўзим ҳам билмай қолдим. Онам югуриб чиқди-ю, бурчақда Ҳаёт билан турганимни кўриб, тез етиб келди.

«Вой, айланай Ҳаётхон! Нима қилиб турибсиз, жонимни қоқай! Юринг уйга. Вой шўрим-эй, музлаб қолибсиз!» — деди-да, суяб уйга олиб кирди. Саңдалга, менинг ўрнимга ўтқазди. Елкасида байтили тўн, қонсиз юзида катта очилган кўз... бир неча дақиқа ўнгига қараб ўтирди. Кейин уни тарк этган тириклик нишонлари қайтди, оғзидан чиққан биринчи сўз: «Вой ўлай!» нидоси бўлди. Нидо билан бирга саңдал ичидан кўллари ҳам чиқиб, бирдан қизиллик югура бошлаган юзига парда бўлди. Кейин юзини саңдал кўрпасига яширди ва бутун вужуди билан титраб-қақшаб, озор еган ёш боладек тўлиб-тўлиб йиғлади. Мен эркакларнинг дийдаси қаттиқ бўлади деб эшитар, ўзим ҳам шунга ишонар эдим. Аммо бошимиздаги шўр шунчалар катта, хўрлик шунчалар беҳад эканми, мен ҳам Навоий Хамсасининг сарғич саҳифаларига қараб олиб йиғлардим, кўз ёшларим тўкилиб Навоий терган дурларга қоришарди. Онам бўлса Ҳаётнинг хўл бошини, қўнғир сочларини силар, юрагида босилиб ётган алам сўзлари билан бўзлар, умид келинининг ғамли бошидан дил гавҳарларини сочар, йиғлар, юпанар, яна йиғларди... ташқарида қор элаб ёғиб турган совуқ, қоронғи кечада, ғам билан тўлиқ бир гўшада уч бахти қора йиғлар эдик. Она боласининг бахтини кўролмайд бахтсиз бўлгани учун йиғласа, икки ёш қалб қовушолмай бахтсиз бўлгани учун йиғлар эди. Биз ўз гўшамизда, бахт қуёши билан қачонлари чақнаб кетиши керак бўлган қоронғи гўшамизда йиғлаб, бизни йиғлатганлари учун йиғлар эдик!

— Кейин Ҳаётхон, йиғлаб ўтириб, илгари куни совчи келганини, эртага тўй эканини айтди. Отасининг кечирим сўраб қилган зору фиғонини ҳам истеҳзо аралаш бир ачиниш билан сўзлаб берди. «Эртага тўй», деб туриб менга қаттиқ кин, адоват билан қараб қўйди.

Билмайман, бизни бир-биримиздан абадий ажратиш қасдида бўлган бу шум сўздан кейин қайси биримизнинг кўзимизга олдин ёш чиқди. Мен Ҳаётга қараганимда, унинг ғамли кўзларидан юмалай бошлаган ёшларни ўнгимни тўсиб олган ва кўзларимни ачиштирган аллақандай парда орқали кўра олдим. Онам фарёд қилиб юборди — беш йилдан бери қалбида пўпалаб келган умиди эртага дафн қилинар эди!

«Фуломжон ака! — деди қиз туйқусдан, жиддий, салобатли товуш билан. Бу товуш менга жуда чуқур ўйланган қарор жарчисидек эшитилди. Мен ялт этиб юзига боқдим. Уни бахтсиз қилган мендай, менга итоб билан гапирди. — Бас шунча кўрган хўрликларим! Ё бугун... ё бугун, никоҳингизга оласиз — сизни деб кўрган хўрликларим, тортган азобларим тамом бўлади, ё эртага тўйим азага айланади. Яшаш ё ўлиш пайти келди, бошқасига сабрим тугади. Беш йил унинг захарини тотидим — шу етиб ортади. Агар кучим, қувватим етса, одамларнинг жон олгувчи таъналарига яна чидаш берар эдим, лекин мажолим қолмади. Катта бувим мени унашганини айтганда бугун ўзимни ўлдириш, тўй куни жанозамни ўқитиш аҳдини қилган эдим. Аммо сиз билан видолашмасдан, сўнгги салом ва эҳтиромимни айтмасдан кета олмадим. Сизни кўрганда эса яна яшаш ҳаваси туғилди. Энди ҳамма ихтиёр сизда!..

— Ҳаётхон, мени ўтга солманг, азизим! — дедим оёқларига бош қўйиб, фиғон чекишга тайёр ошиқ зори билан. — Ижозат этсангиз, ҳозир бориб имомни айтиб келай, никоҳ ўқисин!

Ҳаёт чехрасида атиргул япроқчасидек тоза, нафис, тиниқ бир жилмайиш, кўзларида бахтдан, нурдан бунёдга келган бир жуфтгина ёш пайдо бўлди. Ана шунда ҳали-ҳали кўкариб турган лабларидан биргина сўз, ҳаётбахш сўз, беш йиллик ҳажр ўтига хотима бергувчи қудратли сўз учди.

«Майлингиз».

Мени чулғаб олган қувончни айтишга сўз тополмайман. Агар ўшанда суюнганимдан юрагим қинидан чиқиб кетмаган бўлса, бу ҳам бахт кунининг бир муждасидир. Шошиб-пишиб кийина бошладим. Онам гоҳ Ҳаётхонни юз-кўзларидан, гоҳ мени пешанамдан ўпар, нима деярини, нима қиларини билмай теварагимизда парвона айланарди. Кутилмаган бахтдан, селдан сўнгги

куёшдай юзларимиз чароғон, дилларимиз шодон эди. Гўшамизда тиндиришмаган йиғини ўзимиз тиндирган, кулгиси сидирилган юзларимизга ўзимиз кулги, шодлиги олиб қўйилган дилларимизга ўзимиз шодлик берган эдик.

Ҳаётхон ўрнидан турди, онам умид билан унга тиктириб қўйган ва неча йиллардан бери сақлаб келган камзул тўнни, қашқари қундуз телпакни кийгизди. Ҳаётхон қўлтиғидан бир шойи қийиқ чиқариб онамга бердида, менга боғлаб қўйишни илтимос этиб: «Қочоқ қизнинг топгани...» деди. Мен ҳам яйраш интизорлиги билан сандиқда сақлаб келган куёвлик сарполаримни кийдим. Ҳаётхон келтирган қийиқни белимга боғладим, бошимга савсар телпакни бостирдим. Ташқарига чиқдим, имомни айтиб келиш учун эшикни очишга қўл чўзганимда, Ҳаётхон мени тўхтатди. Кейин уялиб, ийманиб иштиҳболарини онамга шипшиб айтди.

«Мачит имомини ичи қора дейишади, қандай бўларкин-а, ўша билмай қўя қолса?...» — деди.

«Эсгинангдан айланай, Ҳаётхон, худди айтганинг, болам. Ҳой Фуломжон, қўя қол ўша галамусни! Айланай болам, оғриб ўлган бошга яна таёқ бўлмасин. Дилорнинг куёви ҳам бунақа нарсаларга омил, чопа қол Дилорларникига, жонимни қоқай, эри билан етиб келсин», — деди онам бир менга, бир Ҳаётга қараб.

Онамнинг маслаҳати Ҳаётхонга ҳам маъқул бўлди. Бахт кечасида дугонаси билан бирга бўлиш — фақат қувончига қувончгина қўшиши мумкин эди...

Эшикни фит очиб кўчага чиққанимда муюлишда гаплашиб турган икки кишига кўзим тушди. Бири мингбошининг қизи шилқим Жўрахоннинг найрангидан кейин мени уйимдан олиб чиқиб қамаган маҳалла эликбошиси Соли Совуқ эди. Салом бериб ёнларидан ўтиб кетаётувдим: «Ҳа, қори, ярим кечада йўл бўлсин?» деди. Мен бир ҳожат билан кетаётганимни айтдим утиб кетавердим. Мен жияним Дилораникига борар эдим. У ҳам бизнинг савдоимиздан хабардор эди. Мен шуларни ўйлаб бордим. Ҳаётхон билан булоқ бошида биринчи марта учрашганимизда, Дилора Мاستон кампирнинг йўлини тўсиб, бизни хавф-хатардан қўриқлаган экан. Кейин бу гапларни ўзи айтиб берди. Ҳаётхон мени қарийб бир йилдан бери кўриб юрар, кўчадан ўтган-кетган пайтларимда эшик тирқишидан қараб

қолар экан. Ундай бўлса, хирмонда бошидан сирғаниб тушган чопон, балки бехосдан тушмагандир? Билмадим, буни Дилора айтмади. Лекин қизлар шайтон бўлишади!

Дилора билан эрини мингбошининг бақабурун миршабидай олдимга солиб ҳайдаб келдим. Улар ҳам суюнишиб йўл кўйи шошиб келишди. Келсак... Уйда онам ёлғиз йиғлаб ўтирибди! «Нима? Нима гап? Ҳаёт қани?» — деб юрагим ёрилиб сўрадим.

Мен кетганимдан кейин Ҳаётхоннинг онаси Соли Совуқ билан кириб қизини зўрлаб олиб чиқиб кетибди. Қизи кўнмаганда, отасининг оғир касаллигини, ўлим тўшагида ётганлигини айтибди. Ҳаётхон уйга борса, чиндан ҳам отаси жон бераётган экан. Отасининг кўкқисдан ўлишида ўзини айбдор ҳисоблаб: «Ўзбошимчалик билан никоҳга розилик берганим учун худонинг қаҳрига учрадим» деб йиғлабди. Аммо отасининг ўлимини тезлаштирган сабаб бу эмас эди. Аввало, отаси неча йиллардан бери касадан чиқмай, на у ёқлик, на бу ёқлик бўлмай келарди. Қолаверса қизи туфайли эшитган надоматлари, онасининг муттасил мияга уриб турган тўқмоқдек фиди-бидилари жонини ҳалқумига келтириб қўйган эди. Айниқса, онасининг қутқиси билан босган кейинги қадами — гулдай бир қизини олтмиш уч яшарли кекса ит ялоғига келтириб ташлаши — мойи тутаган жинчироқ сингари лип ёниб, лип ўчиб турган умр чироғини биратўла ўчирди-қўйди.

Эртасига олтмиш уч яшарли куёв тўра ўзи тенгли куёвнавкарлар билан етиб келди. Аммо у етилган қизнинг ҳашаматли тўйига эмас, ҳали куёви бўлиб улгурмаган Қайнатасининг жанозасига тўғри келди. Дафндан сўнг тўй бир йилсиз бўлмаслигини эшитиб, қари куёв тарвузи қўлтиғидан тушди, қишлоғига хомуш қайтиб кетди.

Отасининг қирқи ўтгандан кейин Ҳаётхонга киши қўйдим. Лекин у яширин никоҳдан қўрқишини, агар шу йўл билан қовушса меңдан айрилиб қолиши аниқлигини, бу тушида аён бўлганлигини айтиб узр сўрабди ва яна бир марта қозидан фатво тилашни илтимос қилибди. Агар Ҳаётхон отасининг ўлимини ўз ҳаракати оқибати деб билиб яширин никоҳга ортиқ ризолик беришдан қўрқиб келаётган бўлса, бунинг учун айб унда эмас, уни ва унга ўхшаган сонсиз-саноқсиз шарқ

қизларининг дўзах, жаҳаннам, азроил, гурзи, қил-кўприк, гуноҳ дейилган манфур бидъатлар билан юракларини олиб қўйган Фиёсиддин аъламларда, Мадумар мингбошиларда, жаҳолатнинг қора илонида, ана шулар ва ана шуларга ўхшаган ярамас одатларимизда, уста ака!

Бир нарсага ҳайрон қоламан. Мен бу ижтимоий офатларни илгарилари кўрмас эдим. Кўрганларимни эса офат деб билмас, балки турмушнинг қонун ва қоидаси, худонинг иродаси деб билар, буларга ота-боболаримиз азалдан итоат қилиб келишган экан, биз ҳам ота-боболаримиз йўлидан боришимиз, турмушда бор ва бўлиб келаётган ҳақсизликларга сўзсиз бўйсунимиз керак, деб тушунар эдим: «Табиб — табиб эмас, бошидан ўтган — табиб» деганлари ҳақ экан. Менинг бошимга ана шу ҳақсизликлар, хўрликлар, ҳақоратлар, тубанликлар, зўрликлар тушгандан кейин, айниқса Қудрат ака билан яқинлашиб унинг ажойиб суҳбатларидан баҳраманд бўлганимдан кейин оқу қорани анча фарқ қиладиган бўлдим. Шунинг оқибати бўлса керак, яшаб турган дунёимиз, бизни қақшатаётган замонамиз кўзимга алақандай жирканч, аянч бўлиб кўрина бошлади. Қалбимда гўё исён, ғалаён аждаҳоси бош кўтаргану менга тинчлик бермайди, мени алланималарга ундайди. Аммо нималарга ундаганини ҳали ўзим билмайман...

Шундай қилиб, уста ака, бахтим очилиб кетишига сал қолган ўша васл оқшомидан бери етти ой ўтди. Ўзим учун ҳар қанча хўрлик бўлса ҳам, бу орада бир неча бор Фиёсиддин аъламга бўйнимни қисиб бордим. Йўл топиб беришини қайта-қайта илтимос қилдим. Сўнгги марта фатво сўраб борганимда, у мени кўп хунук сўзлар билан мулзам қилиб чиқарди: «Қори, мадрасада таҳсил кўриб юрганингизда, сизга эмас, деворга таълим беришган экан-да? «Хўжа қизи қорачага берилмайди, тариқатда йўл йўқ!» деган сўзга тушунасизми? Ё анови динга қайиб турган қулоқ эмасу пўстакнинг тешигимиз?» деди. Шундай қилиб, ишқ шароби билан тўлган юрак жомимни одат харсангига келтириб урди!

Қаттиқ жаҳлим чиқди, унинг уч донагина тиши қолган сассиқ оғзига тепгим келди, лекин тепмадим,

худодан кўрқдим. Ким ёмон бўлса — жазосини худо берсин, дедим.

Мана ҳайит намози куни Ҳаётхон билан дорбоз ёнида учрашдик. У жуда ҳаяжонли эди. Ваҳми меникдан ортиқ кўринарди. У ердаги одамлардан, орқасида пойлаб юрган онасидан кўрқиб кўп гаплашолмадим. Меникига қочиб келган кечасидан бери пойлоқчисиз бир қадам ҳам бостирмай қўйишган эди. Дорбоз ёнида бир-икки оғиз гаплашдигу онасини кўриб қочиб кетди. Ана шундан бери фироқ алангасида қовурилиб, васл учқунларига зор ва интизорман. Бир неча дам уясида беғам, шоду хуррам яшаб, уяси бузилгандан сўнг ошиёнсиз қолган қушдай, қўнар еримни билмай эртаю кеч бўзлайман...

Фуломжон ҳикоясини тугатиб, яна бир зумгина ўйланиб турди, кейин бирдан уста Баҳромга қаради-ю:

— Мана энди ўзингиз ўйлаб кўринг, уста ака, шу аҳволда қандай қилиб бошим иккита бўлсин? — деди. — Ўзингиздан ўтар гап йўқ, бу мол савдоси эмас, умр савдоси. Шундай бўлгандан кейин мени бир умр кўрмаган, менга кўнгил бермаган бир бечоранинг ёнига нечук бош қўяй? Муддао фақат хотин олиш бўлса, тўғри, унда кўнгил зорига қулоқ солиб ўтирилмаса ҳам бўлади, зеро бунда инсоний ҳис эмас, ҳайвоний ҳирс ҳукмронлик қилади. Мабодо Ҳаёт мендан юз ўтириб кетса қанчалик доғу ҳасратда қолишимни, бу оғир жудоликка чидаёлмай жонимга қасд қилиш даражасига тушишимни биламан. Ўртадаги аҳду паймондан ташқари, мен уни жонимдан ортиқ севаман ҳам! Ундан юз ўтириб кетсам севги қиясига қолмайманми? У мени ташлаганда қанчалик доғу ҳасратда қолсам, мен уни ташлаганимда у ҳам менинг кунимга тушмайди-ми? Шунақа, уста ака, пичоқни олдин ўзингга ур, оғримаса бировга, дейдилар. Бирдан Фуломжон тўхтаб, кўчага қулоқ солиб қолди. У ерда бир тўда ёш-яланг гурунглашиб, ҳой-ҳуй солишиб ўтар, ораларида бирови ёниқ товуш билан ашула айтар эди:

*«Бир қиё боқдим илдиним тўтининг занжирига,
Ҳеч илож тополмадим, парвардигор тақдирига,
Тақдирига ўт тушиб куйса нима, ёнса нима!
Икки ошиқ бир бўлиб муродга етса нима!..»*

Фуломжон ортиқ ҳеч нима демади, ўйга ботганича ўтириб қолди. Уста Баҳром ҳам узоқ сукутга чўмиб кетди.

Саккизинчи боб

Ёруғ ва қоронғи

Уч кун деганда уста Баҳром ўрнидан туриб кетди. Ольга Петровна хабар олиб, янги дорилар келтириб турди. У ҳар куни эрталаб қанотларининг бирида Тўтиқиз, иккинчисида Дилшод билан қувнаб-чақнаб килиб келар, Ҳамидахон эса қулочларини барала очиб:

— Вой келинг, Олияхон, тасаддуқжон, келинг! — деб севинчлар, қувончлар билан қарши оларди.

Ольга Петровна Тўтиқизнинг отини яхши кўрганидан: «Татъяна, Тая, Танюшенька» деб айтганидек, Ольга Петровна ўз отини Оля деб айтгандан кейин Ҳамидахонлар ҳам уни севишиб Олияхон дейишар эди. Ана шу Олияхон, яъни Ольга Петровна айвонга чиқар-чиқмас Жамилахон ҳам, яхши баринанинг овозини эшитиб, елдай етиб келар, ҳар қандай тақаллуфни, одамни одамдан узоқлаштирадиган тортинчоқликни бир ёққа йиғиштириб қўйиб, Ольга Петровнани маҳкам-маҳкам қучоқлаб, юз-кўзларидан ўпиб-ўпиб оларди. Одамлар кўнгилдан кўнгилга йўл бор дейдилар. Агар шу ҳақиқат бўлса, бу оиладаги кўнгилларнинг ҳаммасидан Ольга Петровнанинг оқ кўнглига алақачон йўл тушган эди. Улар Ольга Петровнани касалга келтирган дори-дармонлари ё болаларга қилган совға-саломлари учун эмас, (о, зинҳор бунинг учун эмас!) уни ўз оилаларига янги чироқдай ёниб киргани учун, хушчақчақлиги ва очиқлиги учун, оқ кўнглилиги ва меҳрибонлиги учун бошларга кўтарар эдилар. Ольга Петровнанинг шу келиб-кетишларида унинг ғаразлардан, тамалардан пок, тоза қалби ҳаммаёққа томир ёйди, бу томирлардан севги замзамлари оқиб келар эди. Шаҳарнинг бу чет, хилват кўчасида уни Ҳамидахонларгина эмас, яқин-узоқ қўшнилар ҳам таниб, яхши кўриб қолдилар. Бир хиллар: «Мунча яхши барина экан!» деб ҳавас қилсалар, бошқалар: «Умридан барака топсин, очиққина жувон экан!» дер эдилар.

Мана бугун ҳам Ольга Петровна уни кўчада кутиб

олган жўжалари билан чақнаб кириб келди. Тўтиқиз билан Дилшод бугун жуда ажойиб совға олдилар. Улар Ольга Петровнанинг бу совғаларини ҳар кунги конфетлардан ҳам севиброк, шодланиброк қарши олдилар. Ольга Петровна уларга Лев Толстойнинг «Уч айиқ» деган эртагини, Криловнинг бир қанча масаллари босилган суратли майда китобчаларини олиб келди. О, болалар шундай севишишди, шундай суюнишдики, ирғишлаб ўйнаб юборишди! Дунёда шундай қизиқ китоблар ҳам бор эканми? Бунақа суратли, рангли китобчаларни Тўтиқиз ҳеч кўрмаган, ҳатто эшитмаган ҳам эди! Ана бу айиқларни қаранг, ота айиқ, она айиқ бола айиқ! Вой, қандай чиройли! Қандай ажойиб! Анави кўзойнак тақиб ўтирган ким экан? Маймун? Ие, маймун шунақа бўлар эканми? Воҳ-ҳа-ҳа!..

Маймун Тўтиқизга жуда ёқиб қолди. Йўқ, ёққани йўқ, бировга ўхшатди. Қайси куни офриганда, онаси дам солдириш учун уни эшонойимникига олиб борувди. Эшон ойимнинг мана шунақа кўзойнаги бор экан, юзи ҳам мана шу маймуннинг юзига ўхшаган тириш, бадбуруш экан, қовоқлари ҳам шунақа, солиқ. Тўтиқиз бир маймунга қараб, бир эшонойимни эслаб роса кулди. Лекин бу гапни ҳеч кимга айтмади. Ичида ўйлаб кулди. Тўтиқиз билан Дилшодга қўшилиб катталар ҳам суратларни томоша қилиб кулдилар. Ҳамма учун эрмак бўлди бу китобчалар. Тўтиқизнинг ўртоқлари Тўфақиз, Паттихон, Саттихон, Мўттихонлар ҳам югуришиб киришди. Дилшоднинг ўртоқлари ҳам гафлатда қолмадилар. Бир зумда эшик болалар чуғурига тўлди. Китобчалар қўлдан-қўлга ўтиб турди. Аммо ўқишни ҳеч бири билмас эди. Фақат суратларига қараб маза қилишди.

Ольга Петровна қизчаларни, ўғил болаларни айвонга тўплади-да, «Уч айиқ» эртагини русча ўқиб, ўзбекча тушунтириб берди. Айиқларнинг суратларини кўрсатди. Энг катта айиқни кўрсатиб:

— Манави Михайло Иванович, кичкина айиқнинг отаси, — деди.

Болалар завқ қилиб кулдилар. Кейин Ольга Петровна айиқларнинг уйига адашиб кирган қизалоқнинг суратини кўрсатди. Болалар: «Вой, кўрқмаяпти-я!» деб, чувиллашди. Ҳамма нарса болалар учун янги, қизиқ эди, чунки улар (шунда ҳам ҳаммаси эмас, фақат мак-

табда ўқийдиганлари) абжаддан, ҳафтияқдан бўлак китоб кўрмаган эдилар. Кўрганларида ҳам бунақа суратлар қайда? «Қоғозга сурат чизсанг, у дунёда жон даъво қилади, йиртиб ташла», деб қўйишмасди-ю, суратли китоб чиқаришармиди, қалай?

Ольга Петровна «Уч айиқ» эртагини ўқиб, тушунтириб бўлганда, Дилшод:

— Бу китоблар кимники? Ўзингиз ўқийсизми? — деб сўраган эди. Ольга Петровна:

— Ўғлимники, ўғлим Миша ўқийди, — деди.

Шундай қизиқ китобчаларни ўқийдиган Мишага болаларнинг ҳаваси келди. Кимдир:

— Ўғлингиз нечага кирган? — деб сўради.

— Ўн бирга. Лекин булар ёшлигидаги китоблари. Олти-еттиларда эканида ўқиган.

— Олти-еттиларда эканида? — Дилшод ажабланди. Етти ёшга кирган кичкина боланинг шундай китобчаларни ўқиши унинг назарида эртакка ўхшар эди. Дарров ўзини таққослади. — Мен ўндаману ўқишнйям билмайман.

— Хўп қизиқсан-да, Дилшод, — деди кулиб Акрам валат деган шум бола, — менинг отам етмишда-ю, алифни кўрсатсанг «таёқми?» дейди.

Болалар қаҳқаҳа уриб кулишди. Ольга Петровна ҳам кулди. Тўтиқиз алифга тушунмас эди, шунинг учун озгина кулди. Болалар кулгани учун кулди. Кулги босилгандан кейин, Ольга Петровна Дилшоддан сўради.

— Нимага ўқишни билмайсан? Мактабга бормайсанми?

— Мактабга бораман, ановлар ҳам боради, — деди Дилшод, ўртоқларини кўрсатиб. — Бизга мунақа китоб ўқитишмайди-да!

— Нима ўқитишади?

— Аввал абжад, кейин ҳафтияқ, қуръон; чор китоб...

— Ашула ҳам ўргатишадими?

— Ўргатишади.

— Айтишни биласанми?

— Биламан.

— Болалар ҳам билишадими?

— Мактаб болалари билишади.

— Қани айтинглар-чи!

Болалар айтишга уялиб, пича тортиниб туришди.

Дилшод бошлагандан кейин бошқалар ҳам қўшилди. Эшикни қабристонда қуръон ўқиётган қорининг чўзиқ, ғамли товуши билан ёйиладиган мунгли оҳанг тўлдирди. Болалар ерга қараб айтардилар:

... *Ассубҳу баго минг талъатиҳи*¹,
*Валлайлу гажо мин вафратиҳи*²
Фаҳруррусули, мавлон умами.³
Ходис субули бишариатиҳи...⁴

Ольга Петровна болалар ашуласининг битта ҳам сўзига тушунмади. Катталар ҳам кулиб ўтиришди. Улар ҳам тушунмаган бўлсалар керак. Ашула тамом бўлгандан кейин Ольга Петровна ўзининг тушунмаганлигини айтиб, болалардан тушунтириб беришларини сўраган эди, болалар хандон уриб кулиб юборишди. Ольга Петровна мендан кулишяпти шекилли, деб хиёл қизариб кетди. Дилшод кулги сабабини дарров тушунтирди:

— Ўзимиз ҳам тушунмаймиз, Олия хола. Домла-миздан сўрасак: «Кейин, кейин!» дейди-ю, тушунтириб бермайди.

Ольга Петровнани Дилшоднинг изоҳи ажаблантирмади. У мусулмон мактабларининг моҳиятини яхши билар эди. У ерда наинки болалар, ўқитувчиларнинг ўзлари ҳам унчалик англамайдиган диний, хурофий китоблар ўқитилишидан хабардор эди.

Ольга Петровна уста Баҳромнинг тузалганини, эртага ишга бориши мумкинлигини айтиб, китобчаларни Дилшод билан Тўтиқизга топширди-да, ҳамма билан хайрлашди. Тўтиқиз билан Тўфақизни, иннайкейин Паттихон, Саттихон, Мўттихонларни ўлиб кўчага чиқди. Болалар чуддирашиб мачитгача бирга боришди. Ҳеч кимнинг айрилиб қолгиси келмасди. Тўтиқиз билан Тўфақиз ҳам эргашиб борди. Ольга Петровна кўздан ғойиб бўлгунча булар қараб туришди, бутунлай кўринмай кетгандан кейингина қайтишди. Қайтиб келиб ҳам тарқалиб кетишмади. Болалар ҳар кунгидақа ошиқ ўйнашмади, чикалдак уришмади, соққа отишмади, ҳаммаси ғуж бўлиб, Тўтиқизларнинг дарвозахонасида яна китобчаларни томоша қила бошлашди.

¹ Унинг жамоли билан тонг отди.

² Унинг ёғдуси билан зулмат тарқалди.

³ Пайғамбарларнинг фаҳри, умматларнинг хўжаси.

⁴ У ўз шариати билан йил кўрсатувчидир. (*Муҳаммад пайғамбар ҳақидаги гиний қасидаган.*)

Дилшод, худди ўқишни биладигандек, сатрлар ус-тида бармоғини юргизиб бир нималар деяр, ўзини гўё русча ўқиётганга солиб гулдирар эди. Болалар унинг нима деяётганига тушунмас, болалар у ёқда турсин, ўзи ҳам нима деяётганини англамас, лекин гулдирар, гулдирар эди. Шунинг ўзи ҳам унда фахр туғдирар, ўқиётибман деб қувонар эди. Болалар эса «Ўрисчани қаердан билиб ола қопти!» деб қойил қолишарди, Дилшоднинг оғзига қараб ўтиришарди.

«Китобхонлик» шу тақлид қизиб борди. «Уч айиқ» туширилиб, кўзойнакли маймун масали ҳам ярмидан ошганда эшик қаттиқ тепки билан очилди-ю, остонада чувалчангдай чувак, кўзларида кўк шишали кўзойнак, соқол-мўйловлари тоза қирилган, жиртайган бир киши пайдо бўлди. Бу қилиғи совуқ чувалчангни китобхон яхши билади. У Фосих афанди эди.

— Ашур Мирзонинг эшиги шуми? — деди у, остонадан хатлаб ўтиб.

Болалар ҳамон ерда, китобчалар қўлда эди. Улар «қаёқдан пайдо бўлди бу гўрсўхта?» дегандек, анқайиб қолган эдилар.

Болалар жавоб бергунча бўлмай, Фосих афанди қичқирди:

— Тур ўринларингдан, молга ўхшаганлар!

Болалар ирғиб туришди. Тўтиқиз ҳам турди. Бу қанақа одам, нимага бақиради, деб унинг боши қотиб қолди.

— Нима у қўлларингдаги? — деб сўради Фосих афанди, китобчаларга қўл чўзиб.

Дилшод қўрқиб кетди. У китобчаларни узата туриб:

— Ўрисча эртақлар, — деди.

— Ўрисча эртақлар?! — чинқирди товуш билан қичқириб юборди Фосих афанди. У шундай қичқирдики, билмасдан шайтон машинани ўйнаб ўтирган болага: «Қўлингни тегизма, портлаб кетади!» дегандай бўлди. Болалар қўрқиб бир-бирига қарашди. Тўфақиз Тўтиқизнинг орқасига ўтиб олди. Тўтиқиз ўзи ўтмоқчи эди-ю, у олдин ўтиб олди-да. Шундан кейин Тўтиқиз ўтмади. Қўрқса ҳам тураверди.

Фосих афанди китобчаларни олди, варақлаб кўрди, юзи буришди, қовоғи солинди, қўллари қалтиради.

— Ким берди сенларга кофир китобларини? — деди у зуғум билан.

Болалар жуда ёмон кўрқиб кетишди. Акрам валатга ўхшаган чаққонлар Фосих афандининг у ён-бу ёнидан шилт-шилт ўтиб қочиворди. Дарвозахонада Дилшод, Тўтиқиз, яна битта кичкина бола қолди. Дилшод чап қўли билан Тўтиқизни елкаси аралаш ўзига тортиб турар эди. Жавоб бўлавермагач, Фосих афанди қўлидаги китобчалар билан Дилшоднинг бошига пақ эткизиб туширди.

— Кимдан олдинг, ҳароми? — деди яна совуқ товуш.

Дилшоднинг кўзида алам ўти чақнади.

— Урманг! Нимага урасиз? Китоб ўқиса гуноҳми? — деди Дилшод, тап тортмай.

— Кофир китобини ўқиш гуноҳ эмас, деб сенга ким айтди, чурвақа?!

Фосих афанди газаб билан китобчаларни гижимлади. Китобчаларнигина эмас, у шу билан болаларнинг шод, хушбахт қалбларини ҳам бирга қўшиб гижимлади. Дилшод йиғлаб юбораёзди. Тўтиқиз чидаб туролмади.

— Вой айиқчаларим! — деб юборди у.

Фосих афанди китобчаларни хўп гижимлаб, кейин кўчага ирғитди. Болалар кўчага югуришди. Дарвозахонада Фосих афандининг ёлғиз ўзи қолди.

Фосих афанди боя, болалар борлигида сўраб олманига пушаймон еб пича турди. Кейин кўчага чиқди. Кўчада болалар ҳам, ирғитилган китобчалар ҳам йўқ эди. Яна дарвозахонага кириб, очиқ эшик зулфинини шиқирлатди, орқасидан ичкарига қараб:

— Ашур мирзонинг эшиги шуми? — деб овоз қилди.

Ичкаридан Жамилахоннинг пастгина жавоби эшитилди:

— Шу.

Фосих афанди ёшгина овозни эшитиб кифтларини учирди, ўзига чирой берган бедана хўроздай у ёқ-бу ёқларини қоқди, кўзойнагини тузатди, кейин томоғини кириб, мойли товуш билан:

— Заифалари бўласизми, хоним афанди? — деб сўради.

Ичкаридан «ҳа» деган товуш эшитилди.

— Ҳмм, — деди Фосиҳ афанди, гапни қандай бош-лашни билмаган қилвирдай тараддуланиб. — Ҳмм... эсон-омон ўтирибсизми, хоним афанди?

Ичкаридан «шукур» садоси чиқди.

Фосиҳ афанди энди улангандек кўринган гапининг учини яна йўқотиб қўйди.

— Ҳмм, ҳалиги, — деди-да томоғини қириб, бир йўталиб олди, — ҳалиги, бир йилдан ошиб қолди ше-килли кетганигаям-а?

Ичкаридан тасдиқ жавоби эшитилди.

— Ҳмм, ҳалиги, ёлғизлик ҳам, ўхў-ўхў, нима бало, шамолаб қолдимми, ҳа, ҳалиги, хоним афанди, ёлғиз-лик ҳам одамни жа диққинафас қилиб юборади, мун-доғ...

Фосиҳ афанди бежо даромадидан ўтдай куйди. Ич-каридан бири-биридан аччиқ, бири-биридан қаттиқ гап ёғилди.

— Сиз қанақа одамсиз! Эримнинг кетганига бир йилдан ортганлиги, менинг ёлғиз қолганлигим билан нима ишингиз бор? Ўзингиз кимсиз? Нима иш билан келгансиз?

Фосиҳ афанди, тепки еб қочган чиллашир хўроз-дай, апил-тапил кўчага чиқиб олди. Ўзи бошқа киши-дай, бояги маймана ўзи эмасдай, кўчадан туриб ба-ланд товуш билан гапирди:

— Менга Ашур Мирзо афандининг божаси керак, хоним афанди. Мени Болта кўпаснинг ўғли Тешабой афанди зарур юмуш билан юбориб эди, хоним афан-ди, — деди у, хотиннинг жаҳли тез бўлса, чиқиб юлиб қолмасин дегандай ўзини эшиқдан хилватроқ тутиб.

Ичкаридан бояги дашномнинг давоми эшитилди:

— Сиз айтган одамлар бу ёқда йўқ! Иккиламчи, мунақа номаъқулчилик қилманг, ҳа! Гапингизни би-либ гапиринг. Сизга уста керак бўлса, уста керак денг! Гап айлангирманг! Ёнингиздаги эшикни тақиллатинг, устаники.

Шу билан ичкаридаги овоз тинди. Фосиҳ афанди осонгина қутулгани учун беҳад қувонди. У шошиб қўшни эшикни қоқди.

Дилшод уйда йўқ эди. У кўчага вижимлаб иргитил-ган китобчаларни алақаёққа опқочиб кетган эди. Шу-нинг учун уста Баҳром ўзи чиқишга мажбур бўлди.

Уста Баҳром гавда жиҳатидан полвонларга ўхшаса ҳам, лекин ҳеч вақт курашга тушмаган, агар тушса

фақат иш билан курашиб келган меҳнаткаш одам эди. Бўйи Барот полвонники сингари осмонга улашмаганидек, Фосих афандиники сингари ерга ҳам кириб кетмаган, ўртадан баледа, ёнга ёйилган ғўлабир киши эди. Одамлар юракбуруғни ғўдакларга чиқарган, кўтаришади ҳам, беғишава ўлиб кетишади ҳам деб тўғри айтишади. Аммо катталар бир кунда кўзлари киртайиб, ранглари сарғайиб, бўладиганича бўлиб қоладилар. Уста Баҳром ҳам, ўзини анча тетик сезганига қарамай, ўша қиёфадан узоқ эмасди. Дилшодникига ўхшаш йирик, кулиб турган кўзлари — киртайган, узунчоқ, чиройли юзи — сарғайган, этдор лаблари қуришган, аммо чеҳрасидаги иссиқлик, салобат сақланган эди. Фосих афанди унинг касаллигини дарров сизди. Лекин шундай пайтларда «Бахайр?» деб қилинадиган меҳрибончиликни ўзига эп кўрмади шекилли, қуруқ салом-алиқдан сўнг:

— Уста Баҳром сиз бўласизми? — деди.

Уста Баҳром «ҳа» деди-ю, кейин «хизмат?» дегандай қилиб юзига тикилиб турди. Фосих афанди, кўк шишалар устидаги тулаган қошларини ғурур билан чимириб, ўз зиммасига тушган шарафли вазифанинг ифосига бошлади.

— Муҳтарам божангиз Ашур Мирзо афанди рафоқатида ҳажга сафари табаррук этган Болга кўпас жаноби олийларининг муҳтарам ўғли Тешабой афандининг рижойи қалбиялари билан жанобларининг ҳузурли олияларига ташриф буюриб эдим, — деди Фосих афанди, кўкрак чўнтагидаги соатининг измага қадалган тилла занжирини ўнг қўли билан ўйнаб туриб.

Уста Баҳром бу баледапарвоз гапни эшитди-ю, ванг бўлиб қолди. У шу ёшга келиб, ўзини товус қилиб кўрсатишга тиришган бундақанги қирғовулни кўрмаган эди. Бир кўнгли ўзбекчани энди ўрганиб келаётган афгон савдогарларидан бўлса керак, деб ҳам ўйлади. Кейин ётиғи билан илтимос қилди:

— Муддаони ўзимизбоп қилиб айтинг-қўйинг, мулла. Биз ўқимаган одам, қийнаманг.

— Ҳа, дарвоқе, шундоғ, — деди Фосих афанди, «сенинг авомлигингни эсимдан чиқарибман-ку», дегандай қилиб. — Сизбоп қилиб айтсам, уста, Тешабой афанди бир учрасин, зарур ишим бор, деб юборди. Нима ишлигидан хабарим йўқ. Ким билсин, балки божангиздан хат-хабар бордир.

— Хат-хабар бўлса, — деди ўзича мулоҳаза қилиб уста Баҳром, — бир учини сизга чиқармай қўймас эди, иш-пиши бўлса, ҳозир қўлим банд. Бўшаганимда учрайман, албатта.

Фосих афанди қўли нима билан бандлигини сўраб эди, уста Баҳром рус-тузем мактабида парталар қилаётганини айтди. Фосих афанди музга яланғоч ўтириб олгандай сесканиб тушди.

— Ўрис мактабига тарта қилишга қолдимиз кунингиз, уста? — деди у, башарасини жирканган кишидай тириштириб.

Уста Баҳромга бу совуқ гап қаттиқ тегди. Ўзига яраша совуқ жавоб қилиш хонаси келиб турган бўлса ҳам, лекин юмшоқлик билан кесатиброқ сўради:

— Ўрис мактабига тарта қилсак гуноҳ бўлар эканми, а, тақсир?

Фосих афанди, устанинг кайфияти бузилаётганини кўриб, гап оҳангини ўзгартирди.

— Йўқ, гуноҳ эмасдиру, лекин мусулмон болаларини диндан чиқариб, кофир қилаётганлари ёмон! Шуни айтмоқчи эдим, афандим. — Кейин, заҳил юзини иржайтириб, мақтанди. — Яқинда ўзимиз жаҳид мактаблари очамиз. Ана унда, марҳамат, афандим, ҳар қанча истасангиз парталар қила биласиз!

Уста Баҳром кўнглидаги гапни айтди:

— Биз ишласак — тишлайдиган одаммиз, тақсир. Ишқилиб бекор ётмасак бўлди. Бола-чақа, ўзингиз биласиз, замон бундақа, биров яримта нон узатиб: «Ма, оч қопсан, еб ол», демайди. Ўриснинг партасини қилмасак мусулмон нон бермаса, қиламиз-да, тақсир. Иннакейин, — деди уста Баҳром, Фосих афандининг юзига тик қараб, — иннакейин, мусулмонда ҳам мусулмон бор, тақсир! Ҳа, шунга ўхшаш, ўрисда ҳам ўрис бор экан. Худо ўзи кўриб тургандир, гойи ўрислар мусулмондан яхши бўлса яхшики, ёмон эмас! Асти сен у сан, мен бу ман деб илғамайди. Кўраверганингиздан кейин кўзингиз ҳам очилар экан, ҳа!

Фосих афанди уста Баҳромнинг юзига ҳайфсиниб қаради. Унинг назарида, уста Баҳром тамом бўлган, исломдан чиқиб нусронга кириб қолган эди. У дилида «кофир!» деб хитоб қилса-да, тилида тилёғламалик қилиб:

— Албатта, тирикчилик, қиласиз-да, — деди.

Фосих афандини устага қаттиқ гапиришдан ҳайиқ-

тирган иккита муҳим сабаб бор эди. Бири — усталар тажанг келади, жаҳли чиқса, пойтешаси билан чопиб ташлашдан ҳам тойишмайди, сен кимсан деб қараб ўтиришмайди, деб эшитган эди. Бу муҳим сабаб билан ўзининг жонига ачинди. Иккинчиси — уста Баҳром шаҳар усталарининг гули бўлиб, таъб жиҳатдан кўп нозик эди. Кўнглига қитдай қаттиқ тегдими — бўлди: ошингга ҳам қарамайди, ишингга ҳам. Агар қаттиқ тегса бу гап бир кун эмас, бир кун Тешабойнинг қулоғига етади-ю, тағин ўзига гап орттириб олади. Бу иккинчи муҳим сабаб билан ҳам яна ўзининг жонига ачинди. Шунинг учун гапни чўзмай, юмшоққина хайрлашди.

— Қачон ташриф буюрадилар, афандим? — Фосих афанди гапининг баландпарвозлигини билиб қолиб, дарров «устабоп» қилиб тузатди. — Ҳа, дарвоқе, қачон борасиз?

— Вақти-соатини олдиндан айтолмайман, тақсир, лекин кўл бўшади дегунча хизматда бўламыз.

Фосих афанди йўл бўйи уста Баҳромни сўкиб борди. «Кофир!» деди. «Ҳайф! Миллат!» деди. «Чўқинган!», «Сотилган!» деди. Яна кўп сўзлар билан сўқди. Лекин, барибир, хумордан чиқмади. Уста Баҳром: «Ўрисда ҳам ўрис бор экан!» деган сўзлари билан кўз ўнгида кетмай туриб олди. Уни қувиш учун: «Миллат! Ҳайф!» деб кўнглида қичқирди, — кетмади, кейин бу зуғумни айлангириб: «Ҳайф! Миллат!» деб кўрди — бунда ҳам кетмади, қайтага кўзига тикилиб олиб: «Кўраверганингиздан кейин кўзингиз ҳам очилар экан!» деб тураверди. Фосих афанди мана шу руҳий кураш оловида жавлон уриб борди. У ҳар вақт тўлиб-тошган одами билан, чиройли, шинам самоварлари билан қайнаб тургувчи Чархпалақдан қандай ўтганини сезмай қолди. Хўтан ариқ яқинида шарққа қаратиб солинган болохона остидаги катта дарвозадан кириб борганда ҳам уста Баҳром кўз олдида эди. Ташқарида араваларга юк ортилаётганини кўрганидагина Фосих афанди ўзига келди.

Тешабой араваларга юк ортаётган қароларга меҳмонхона айвонидан қараб турган эди. У Фосих афандининг алақандай паришонхотир бўлиб кириб келганини кўрди-ю:

— Ҳа, тополмадингизми? — деб сўради.

Савол уста Баҳром ҳақида бўлса керак, Фосих афанди:

— Топдим, афандим. Лекин қўли банд экан. Бўшадим дегунча албатта бораман, деб ваъда қилди, — кейин уста Баҳромнинг ўзига эриш туюлган гапларини масхаралаб айтиб берди. Болалар ўрисча китобчаларни кўриб ўтирганларини ҳам эсдан чиқармади.

Тешабойнинг қовоғи осилди. Текис юзида ўйдимчукурлар ҳосил бўлди. Ҳазаби қайнаб, Фосих афандига ўдағайланди.

— Ана миллатнинг ҳоли! — деди у, бўғиқ товуш билан қичқириб. — Миллат, миллат деб кекиртакни чўзмасдан, миллатни ана шу шаҳардаги Баҳромлар, қишлоқдаги Фуломлар кириб бораётган йўлдан қайтаришни ўйлаш керак!

Фосих афанди шошиб қўйин дафтарчасини олди ва унга бир нарсалар ёза туриб:

— Тамоман тўғри айтасиз, муҳтарам афандим! — деди.

Миллатдан сўрамай, миллатнинг тилак ва орзуларини назарга олмай, Фосих афандилар миллатга таянч қилиб кўтарган савдогар Тешабой ана шу миллатнинг бахтини эмас, шўрини кўзда тутган ўз мақсад ва маромларини бир-бир таъкидлай бошлади. У ўз таъкидида Фосих афандини сафсатабозликда айблади. У ҳамон бўғиқ товуш билан деяр эди:

— Сиз бўлсангиз, нуқул кўкрагингизга мушт уриб: «Миллат! Во миллато!» дейсиз. Миллат деб сафсата сотганингиз билан миллат сизнинг йўлингизга кириб кета қоладими? Жаҳид мактаблари очинг, миллат деса дегулик тузук-тузук одамларнинг болаларини, бойваччаларни ўқитинг...

— Мутлақо тўғри айтасиз, иззатлу афандим! — деди Фосих афанди, қўлидаги қаламни каласи бараварига кўтариб, силкитиб туриб.

Тешабой узиб қўйилган гапини давом қилди:

— Уларни миллатчилик руҳида, ҳар қандай келгиндиларга, ёту бегоналарга душманчилик руҳида тарбияланг!

— Табрикларим, олқишларим сизга, ҳурматлу афандим! — Фосих афанди, қўлидаги қўйин дафтарчаси билан қаламини ерга қўйиб чапак чалди, Тешабойнинг алангали сўзларини ёлғиз бўлса ҳам чапаклар билан қаршилади.

Тешабой бошқа гапирмади. Соқолига оқ аралашган қотма бир киши келиб, рўпарасида қўл қовуштириб турган эди.

— Бўлдинларми? — деб сўради бой ундан.

— Бўлдик, хўжайин, чиқишса жўнайверамиз.

Тешабой юкли аравалар ёнида қўл қовуштириб турган қаролларга қичқирди:

— Ҳой, икковинг жўнайвер. Шамсивой орқаларингдан етиб олади.

Бойи чақирганда қўл қовуштириб турган икки ёш қарол, аравага қўшиғлик отларига сапчиб минишди-да, сандиқлар, кўрпа-тўшаклар, идиш-оёқлар, ҳар хил бисотлар юкланган араваларни Шамсивой очган дарвозадан кўчага ҳайдаб чиқиб кетишди. Ташқарида яшил ранг билан бўялган гумбур соябон арава қолди. Арава янги эди. Ҳатто шотилари, филдиракларининг кегаклари, гупчаклари ҳам турли бўёқлар билан безатилиб, соябоннинг олди билан орқасига ҳаво ранг дока пардалар тортилган эди. Демак, аёллар тушиб боради.

Тешабой бир қўлида қалам, иккинчисида дафтарча билан ёзишга шай бўлиб турган Фосиҳ афандини айвонда қолдириб, ўзи ичкари эшикка қараб юрди. Эшикни қия очиб:

— Ҳой, чақиринглар! — деди.

Дам ўтмай бири янги бахмал паранжили, ўрта бўй, иккинчиси эски парпаша паранжили, новча хотин чиқиб келди. Қарол араванинг орқасига кичкина шоти қўйиб, ўзи отни ушлаб турди. Хотинлар аравага чиқиб жойлашганларидан кейин соябоннинг олдинги пардаси бир четидан хиёл очилди-да, эркаларникига ўхшаган дўлдироқ хотин товуши эшитилди:

— Ҳой бой, ташлайману қайтаман, ҳа! Эртага тўйим бор.

— Хўп-хўп, оббо, ҳадеб бир гапни гапираверасиз-да, — деди Тешабой, жаҳли чиқиб.

Хотин, пардани зарда билан суриб қўйиб, калласини чиқарди. Юзи очиқ, чимматсиз эди. Фосиҳ афанди бахмал паранжилигига илҳақ бўлиб турган эди, соябондан чиққан каллани кўриб: «Оббо, жодутар Ҳожи хола-ку!» деди. Ҳақиқатан ҳам, Тўтиқизнинг данаклари билан сийланган ўша шаллақи Ҳожи хола шу эди. Ҳозир ҳам аравада туриб шанғий бошлади:

— Менга нима, зарур кептими ҳадеб у ёқ-бу ёққа югуриб!

— Югурмайсиз. Хохласангиз бутун кечкурун қайтади, бўлмаса эртага саҳарлаб шу ерда бўласиз. Кўп ўтакангиз ёрилмасин. Шамсивой, кечкурун деса кечкурун, эрталаб деса эрталаб соябон аравада келтириб ташланг. Жўнанг.

Соябон арава очик дарвозадан гумбурлаб кўчага чиқди.

Тўққизинчи боб

Соябон аравада

Тешабой замонасининг беш-олти хотинлик қолақ бойларидан эмас, унинг ўзи мақтаниб айтишича, онгли бойлардан. Хотини ниҳояти иккита. Катта хотини аввалги ҳоқимда хизмат қилган машҳур Юнус тилмочнинг қизи Ўктамхон, кичиги эса Қорабулоқ мингбошиси Мадумар додхоҳнинг кичик қизи Тўрахон. Агар Муҳаммад пайғамбар ўзи тўққизта хотин олиб, умматларига тўрттагача хотин олишга ижозат берган экан, агар талай-талай бойлар, савдогарлар, ҳар хил уламо-ю фузалолар пайғамбар ижозат қилган миқдордагина эмас, пайғамбарнинг хотинлари миқдоридан ҳам ортиқроқ хотин олган ва бунга шариат йўл топиб берган экан, Тешабой ҳам хотинларини тўққизта эмас, ўттизта қилиши мумкин эди. У ҳам, ўз пайғамбарларининг ҳадисини бузган ёки турли фириблар, қивирликлар билан ўз пайғамбарларини алдаган риёкорлар сингари динидан ҳам чиқмас, шариат олдида муртад ҳам бўлмас эди. Унда ҳам ана шундай кўп хотин олишга моддий имкониятлар бор эди. Аммо Тешабой бу масалада замонасининг бойларидан нима учундир орқада қолиб келарди. Сабаби йўқ эмасдир, албатта. Агар соябон аравада кетаётган икки хотиннинг висир-весирига қулоқ солинса, балки Тешабойнинг сирини билиб олиш мумкин бўлар?

Шаҳардан чиқиб, катта-кичик қушоқларни, майда-йирик чекларни кесиб ўтган чанг-тупроқ йўлда гумбурлаб бораётган соябон аравада, қалин солинган кўрпалар устида Ҳожи хола ёшгина жувон билан висирлашиб боради.

— Ҳой, Тўрахон, Тешабойга тушганингизга ҳам уч йил бўп қолди шекилли, а, айланай? — деб Ҳожи хола ёнидаги жувондан пичирлаб сўради.

Унинг рўпарасида кўкрагини ёстиққа бериб, дум тушиб ётган попуқдай жувон юмалоқ, оппоқ юзини Ҳожи холага ўтирди. Кўзларида нозик бир ўт чақнади. У фахр ўтимиди, ё қаҳр ўти — билиб бўлмади. Лекин мағрур кишининг овози билан эмас, дилгир кишининг навоси билан жавоб қилди:

— Ошдиям!

— Нима бало, тирноқ кўрмай ўтармишими?

— Невлай.

— Ўктам билан қанча умр қипти?

— Тўққиз йил.

— Ундан ҳам бола йўқ...

Тўраҳон қизарди. Бу қизариш унингсиз ҳам чиройли юзига яна чирой ёйди, саҳар очилган қизил гуддай очилди. Кейин чалқанча ағдарилди. Икки кўлини қора сочлари чамбарак қилиб ўрилган бошининг тагига қўйди. Йигирмаларда, бўлиққина жувон эди. У соябон шифтига қараб пича индамай ётди. Кейин ҳамон қизиллиги билан гулгун юзини Ҳожи холага ўтирдида, кулгидан, табассумдан йироқ бир чехра билан:

— Бола ўзича бўлар эканми? — деди.

— Вой ўлай, наҳотки! — деб юборди Ҳожи хола, эшитган гапига ишонмай.

— Мен билан шундоғми десам, Ўктамнинг ҳам дуди осмонда.

— А-а?

— Ҳа.

— Уч йилдан бери индамай юрибман денг?

— Индаб қаерга бораман? Қозига арз қиламанми? Чиқиб кетай десам, иложим йўқ — қўймаса, чиқмай десам...

— Эсингизни ебсиз, шунча давлатни ташлаб қаёққа борардингиз?

— Мен ҳам шу ёғини ўйлайман.

— Бир иложини қилиб туғиб олинг, еру сувиям, давлат-сарватиям болангизга қолади.

— Сиз ҳам қизиқсиз-да, Ҳожи хола!

— Йўқ, қизиқ эмасман, тўғри гапни қиялпман, Тўраҳон!

Тўраҳон гарангсираб қаради. Ҳожи хола кулиб бош тебратди. Кейин бир кўзини қисиб.

— Ҳамма гап ўзингизда! — деди у тағдор қилиб.

Тўраҳонни бу гап ўйлатиб қўйди. У тушунди, лекин

тушунганига ишонолмай, Ҳожи холага савол назари билан қараб қолди. Ҳожи хола яна такрорлади:

— Ҳа, ҳамма гап ўзингизда!

Тўраҳон жиноятга биринчи марта қадам ташлаётган кишидай ранги ўчиб, юраги уриб сўради:

— Қандай қилиб?

Бундай касалларга Ҳожи холада дармон кўп эди. У ҳажга бориб, Истанбулда бир неча йил туриб келгандан кейин шундай касалларни ахтарадиган, топганда эса шифоси йўлида қилган хизматлари учун ҳам ўнг, ҳам чап қўл билан эҳсон оладиган бўлди. Кеча Тешабой уни чақириб: «Эртага Тўраҳонни бирга кўчиришиб боринг» деганда, азбаройи Тўраҳоннинг кўйнига қўл солиб кўриш учун рози бўлган эди. Боя Тўраҳондан Тешабойга тушган йилини сўраганда ҳам, худди шу мақсадда гап қўзғаб эди. Ҳожи хола: «Ов тузоққа илинди, энди патларни юлиш керак», деб ичида суюнди.

— Бунинг йўли осон, — деди Ҳожи хола, овозини паст қилиб.

Тўраҳон чалқанча ётган еридан Ҳожи хола томонга ағдарилди, бошини кўтариб, қошларини чимириганича ҳамсуҳбатининг юзига тикилиб турди. Масала воят жиддий эди.

Ҳожи хола, ёш овини қўлбола қилиб олишига ақли етса-да, гапини узоқдан айлантириб келди.

— Уч-тўрт хотинли бойларнинг, айниқса чорборчи савдогарларнинг беш-олтилаб хотинлари эларини кутиб, сўфи бўлиб ўтиришади дейсизми? Кимга зарур кепти! Улар ҳам одам ахир! Улар ҳам ўйнаб-кулишни хошлашади. Ўйнаб-кулишадиям! — Ҳожи хола кулиб, яна кўзни қисди. — Нима қилишсин бечоралар, ўйнашмаса, гулдай умрлари бекор ўтиб кетса! Унақалар фарзанд учун эмас, кўнгил хушлиги учун қилишади. Сизнинг бўлса йўрифингиз бошқа. Сизга тирноқ керак. Сиз тирноққа зорсиз. Унақалар бир қилганда, сиз ўн қилсангиз ҳам худо гуноҳингизни кечиради.

Ҳожи хола гапининг таъсирини билгиси келдими, пича тўхтаб, Тўраҳонга ер остидан разм солиб турди. Тўраҳоннинг энди хиёл қизара бошлаган юзида қаршилик белгилари йўқ эди. Ҳожи хола, араванинг фижир-ғужурида биров эшитиб қоладигандай шипшисини яна ҳам пасайтириб, жувон қулоғига висирлади:

— Хоҳласангиз, Оқтўппи эшонниқига оборамаи. Дами ўткир. Фарзанд тилаб ундан дуойи фотиҳа олганлар орқасида, худога шукур, ҳали ҳеч ким ноумид кетган эмас. Хўп десангиз...

Ёши ортиб бораётган ҳар бир қиз, ҳар бир жувон сингари, Тўраҳон ҳам бола кўришни хоҳлар эди. Унга бола шунчаки овунчоқликдан ташқари Тешабойнинг меросхўри бўлиш учун ҳам керак эди. Аммо шу бир дуонинг ўзи билан фарзанд бўлаверармикан? Тўраҳон шуни билишни истар эди.

— Бир дуонинг ўзи билан-а, Ҳожи хола?

Ҳожи хола чўрт жавоб қилди.

— У ёғини менга қўйиб берасиз. Рози бўлсангиз розиман денг!

Ҳожи хола Тўраҳоннинг хаёлчан кўзларига кириб олиб, жавоб кутди. Жувон кўзлари секин ерга оғди.

— Розиман.

— Баракалла, мана энди ўзингизга келдингиз.

Ҳожи хола, тирноқ худди ўзига керақдек, Тўраҳон кўрадиган бола унга бахт келтирадигандек, ўзида йўқ суюниб Тўраҳонни ётган ерида қучоқлади. Кейин юзига тикилиб таъкидлади:

— Шу бугундан бошлаб менинг чизифимдан чиқмайсиз. Қўрқманг, мен сизни ўтга ташламайман. Яхши кўраман, ўзингиз биласиз...

Тўраҳон, унда ўзига нисбатан севги бўлганлигини ҳеч вақт сезмаган, кўрмаган бўлса ҳам, яна калласини тебратди.

Ҳожи хола ўзининг ўргимчак тўрини ўрашда давом этди.

— Гойи эркақлар Оқтўппи эшонни ёқтирмайди. Хотинлари дам солдиргани бораман дейишса, ўламан обло, қўйишмайди. Биласиз-ку эркақларнинг қизғанчиқлигини. Ҳаммаси ҳавойи гап. Мабодо сизнинг эрингиз ҳам йўқ-мўқ дегандай бўлса, битта ҳийла ишлатамиз, хўпми?

— Хўп, — деди Тўраҳон, калласини хиёл қимирлатиб.

Ҳожи хола кулимсираб яна уқтирди:

— Эрингиз шаҳардан қайтганда, қулоғидан чўзиб бўлса ҳам уйга опкириб, кўнглини оласиз. Иннайкин: «Бир ғалати туш кўрдим. Тушимда эмиш, Хизр бувам уйимизга кепти. Мени кўриб: «Ҳа, қизим, ҳалиям фарзанд кўрмадингми?» деб сўрадилар. Мен «йўқ» дев-

дим, «эртадан кечикмай Оқтўппи эшонга бориб дам солдир, иншооллоҳ, фарзанд кўрасан, ўзим қўллайман!» деди. Худди ўнгимда айтгандай айтди. Кўзимни очсам, тонг отиб, хўрозлар чақиршияпти...» дейсиз. Ана шундан кейин ҳам «йўқ» деб кўрсин-чи! Хўпми?

Тўраҳон кулиб яна:

— Хўп, — деди. Кулгиси чиройли экан, жонон чинни чертилгандай бўлди. Ширмон сингари бетларида жуда ҳам келишган иккита чуқурчаси бор экан, кулганда чиройини яна ҳам очиб юборди.

— Қолган маслаҳатни жойи билан қиламиз. Ҳа, айтмоқчи, — деди Ҳожи хола, энг муҳим нарса эсидан чиққану энди эсига тушгандек, — айтмоқчи, ирими эсимдан чиқаёзибди. Назрини чўзинг, ҳа! — Ҳожи хола тўраҳонга қўлини чўзди. — Назри нақдона бўлмаса, кўнгил ҳам жойига тушмайди, иш ҳам юришмайди. Беринг, қараб тураманми? — деди у, чўзиғлиқ қўлини силкитиб.

Тўраҳонда ҳеч нима йўқ экан, сандиқда бўлса керак.

— Хўп, уйга борайлик, бераман, — деди.

Ҳожи хола келинчакнинг безакларига кўз югуртирди. Кўзлари югуриб бориб Тўраҳоннинг бармогидаги зумрад кўзли тилла узукда тўхтади. Буни Тўраҳоннинг ўзи ҳам фаҳмлади.

— Боладанам азиз бўптими? — деди Ҳожи хола, Тўраҳоннинг кўзи қиймай, иккиланиб турганини кўриб.

Тўраҳон узукни бермасликка илож тополмади. Чиқариб берди. Ҳожи хола узукни этдор синчилоғига ўтказа туриб ҳиринглади:

— Мана энди айрилмас дўст, сирдош бўлдик. Бир-биримиздан сир сақламаймиз, бир-биримизнинг гапимизни қайтармаймиз. Хўпми? Шарти шу.

— Хўп.

— Эрталик шаҳарнинг баҳридан ўтдим. Оқтўппи эшонниқига бориб, билиб келай: уйдаими ё мурид овлаб кетганми? Йўқ бўлса овора бўлиб юрмайлик. Унгача эрингиз келиб қолса, ҳалиги айтганларимни қилинг. Мени сўраса, «бир ерда молвуд бор экан, айттириб кетишди», денг. Зинҳор эшонниқига кетганимни айта кўрманг. Бу ишларни бир худо билсину, бир сизу мен билайлик. Эшонниқига бориб келганингиздан кейин ҳам ҳеч кимга ёрилманг. Ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнингни ўғри тутма, деганлар.

Тўраҳон калласини тебратиб: «Хўп, хўп», деб турди. Шу он арава бирдан чайқалиб тарақа-туруқ бўлиб кетди. Ҳожи хола пардани кўтариб қаради. Арава тош йўлдан тупроқ йўлга тушган экан. Демак, ҳали йўлнинг ярмидан кўпроғи бор. Бир нафас индамай ётишди. Ҳожи хола кўзи илиниб энди хуррак ота бошлаган эди, Тўраҳон гап қотиб қолди:

— Хола, — деди у, Ҳожи холани қўли билан қимирлатиб. — Сиздан бир нима сўрасам хафа бўлмайсизми?

— Ўлар, ҳар нарсага хафа бўлаверадими одам деган?

— Одамлар орқаворатдан сизнинг тўғрингизда ҳар хил гаплар гапиришади.

— Нима дейишади? — хавотирланиб сўради Ҳожи хола.

— Ёлғон Ҳожи дейишади.

— Одамларнинг гапи шамолнинг ели. Кўришолмаганидан айтишади, айланай. Оёқ-қўлим энгил, эпчилгина эмасманми, шунга алам қилиб ёлғон Ҳожи дейишади. Ўзимнинг бетимга айтганлар ҳам бўлган. Одамларнинг гапига қулоқ солаверсангиз, жинни бўласиз! Ҳа!

Аммо Ҳожи хола савол тагидаги маънога эътибор қилмади. У саволни ё юзаки тушунди, ё тушунса ҳам ўзини шундай тушунмаганга солиб юзаки жавоб қилди. «Ёлғон Ҳожи» деган таъбирнинг асл маъноси, Тўраҳоннинг ҳам назарда тутган маъноси бундай эмас эди. Халқ унинг орқасидан шу таъна тошини отаркан, яна халқ тили билан айтганда, бу «Имонсиз!», «Далли!», «Алдоқчи!», «Товламачи!», «Қўшмачи!» каби маъноларни билдирар, халқ тушунчасича, ҳажга бориб «табаррук» бўлиб келган кишининг қўлидан бу хил пасткашликлар келмас, агар келса, у асл ҳожи эмас, ёлғон ҳожи деб қаралар эди. Тўраҳон ҳам шундай деб тушунарди, шундай деб тушунгани учун шундай маънода савол берган эди.

— Ҳажга борганингиз ростми ишқилиб? — деб сўради Тўраҳон, жавобга қонмай.

— Рост бўлмай ёлғонми? Албатта рост-да.

— Зерикиб ҳам ўтирибмиз, айтиб берсангиз-ку, қишлоққа етганимизни билмай қолардик.

Ҳожи хола ҳаж сирини жуда ишончли одамга айтмаса, унча-мунча одамга айтмас эди. Тўраҳонга ҳам

айтгиси келмади. Ким билсин, қанақа жувон у! Кейин, ўйлаб кўриб, айтишга қарор қилди. Бошидан ўтган воқеаларнинг баъзилари Тўраҳонни ўз тўрлари билан узил-кесил ўраб олишда асқотиб қолиши мумкин эди.

— Айтсам айта қолай, — деди ва ўзининг узун ҳикоясини бошлашдан аввал огоҳлантирди: — Бу айтадиган гап эмасди-ю, сенга айтяпман-да. Аммо ҳеч кимга оғзингдан чиқармайсан!

Ўнинчи боб

Фуод афандининг учирмаси

— Мен отамнинг кенжа қизи эдим. Кенжа бола ҳар вақт ширин бўлади. Отам мени жонидан ортиқ кўрар эди. Онамни билмайман — ёшлигимда ўлиб кетган. Отам бебош, шўх ўтган одам. Отам қилмаган шўхлик йўқ бўлса керак. Қимор ўйнаган, улоқ чопган, нашавандлик қилган, хотинбозлик ҳам қочиб қутилмаган дейишади. Хуллас: тўппи ол деса, калла оладиган довкор бўлган. Мен ўн олтига қадам қўйиб, энди чирой очиб келаётганимда, отам мени қиморда ютқазиб қўйди. Чўтир, бедаво бир қиморбоз қалинсиз, сепсиз, тўйсиз мени ўзига никоҳ қилиб олди. Мен йиғлаб-йиғлаб кетдим. Арзимни кимга айтар, кимга дод деяр эдим. Мен ахир отам томонидан эски кийим-кечаклари қаторида ютқазилган, қиморбознинг мулкига айланган жория эдим. Аслида пешанам шўр бўлса, мен нима ҳам қила олар эдим? Отам ўйин қизигида ютқазिशга ютқазиб қўйиб, кейин ўзини урди, пешанасини ёрди, йиғлади, дод солди — фойдаси қанча? Бўлар иш бўлган, мени қиморбоз никоҳлаб олган эди. Отам эл лаънатидан, юрт надоматидан кўчага чиқолмай қолди. Мени бориб кўришга юзи чидамас, кўрмай деса соғинч қўймас эди. Бир кун эримнинг узоқ сайилга кетганини эшитиб, уйимга етим боладек бўйинни қисиб кириб келди. Аввалги отам эмасди: сўлишибди, қуришибди, қарибди, ранглари сарғайибди! Менга етказган озори уни шу кўйга солган-да. Кўриб раҳмим келди. Нима қилай, мен бировнинг хотини, қиморбознинг ютиб олган дови бўлсам, кўлимдан нима келади? Отам юрак-юрагидан эзилиб йиғлади. Мен ҳам йиғладим. Ота-бола ўтириб йиғлашдик. О, йиғи билан кошки эди қайғулар кета қолса! Мен: «Пеша-

намга ёзилгани бўлди», дедим. Мен буни отамнинг кўнглини кўтариш, ўзимни ҳам юпатиш учун айтдим. Отам кўз ёшларини артди, пешанамдан ўпиб уйига қайтди.

Қиморбоз билан олти йил умр қилдим. Уч бола кўрдик, лекин биттаси ҳам турмади. Бирини қизамиқ, бирини кўкйўтал, энг кичигини юракбуруғ олиб кетди. Мен тақдиримга кўникиб, эримга кўнгил қўйиб қолдим. Эрим қиморбоз бўлса ҳам, чўтир, бедаво бўлса ҳам ёмон эмасди. Юзи хунук бўлгани билан одамгарчилиги бор эди. Мени яхши кўрарди. Ҳар қимордан ютганда менга тилла, кумуш билагузуклар, қиммат-қиммат маржонлар келтирар, ютқазганда яна чиқариб сотса сатар эди. Совға қилиб келса суюнмас, чиқариб сотса куюнмас эдим. Начора, қиморбознинг куни шу! Қимор ўйнагани кетганда: «Мени дов тикмасайди, яна бировга ютқазмасайди!» деб худога илтижо қилар, ютқазмай келганда эса суюниб бошим осмонга етар эди. Мен ундан миннатдор эдим. Мени отам сингари дов тикмагани, қиморда ютқазмагани учун миннатдор эдим. Отам бизникига жуда кам келар эди. Юрагида армон бўлиб қолган ўша шум воқеа ҳалиям кўнглидан кетмаган эди. У ҳеч юзимга қаролмас, келганда ҳам кўзини ердан олмас эди.

Бир кун отам чак-чак уриб кириб келди. Кўзлари ола-ула эди. Мен эс-месини йўқотиб қўйибди шекилли, деб қўрқиб кетдим. Кейин билсам: отам катта қиморда ўйнаб, бир рўмол пул ютиб келибди. Менга совға-саломлар келтирибди. Ҳаммасини этагимга тўқди. Билагузук, тилла баргак, тиллақош, марварид-маржон, ҳар хил узуклар. Пул десанг — саноғи йўқ... Санаб тамом қилиб бўлмайди. Шу келганида: «Энди қимор ўйнасам — онам хотиним бўлсин!» деб қасам ичди. Отамнинг қиморни ташлаганига қувондим. Кейин: «Худо насиб қилса, ҳажга кетиб, гуноҳларимни ўша ёқда ювиб келаман!» деб ният қилди. Қўлидаги пул жуда кўп эди, ўн кишининг ҳажли харажатини бемалол кўтарарди. Ўша қиморда эртаси куни менинг эрим ҳам ўйнабди. Лекин ёмон ютқазибди. Лозимидан бўлак ҳаммаёғини ечиб, расво қилиб чиқаришибди. Эрим «ҳам сеними!» дебди-ю, бир танишидан пул кўтариб бориб, яна ўйнабди. Эрим қиморбоз бўлсам, орияти кучли эди. Шарманда қилганлардан қасос олмоқчи бўлиб, довга кириб борибди. Эримнинг омади келиб

турган эканми, боя уни ютган кишини шип-шийдам қилиб чиқарибди. Дандонбарчилик-да. У ўлгур жир-раки экан, эрим раҳматлини бошига калладай тош билан уриб ўлдирибди! Ўлигини, ютган мол-дунёсини ўша кунни кечкурун аравада олиб келиб ташлашди. Отам мени қиморга ютқазганда қандай қон йиғлаган бўлсам, эримнинг ўлигини кўриб минг чандон йиғладим. Кўнгил берганимни, яхши кўрганимни ўлганидан кейин яна ҳам аниқ билдим. Ҳеч кимдан уялмай бағримга босиб йиғладим. Қиморбоз бўлсаям кўз очиб кўрганим эди. Эртасига жойига қўйдик. Еттисини ўтказиб, отам мени ҳажга олиб жўнади. «Мусофир юртда қазо қилсам, ўз қўлинг билан қўярсан, гуноҳларимни худодан бирга тилашарсан», деди. Раҳматли отам мусофир эларда ўлиги кўмиксиз қолмасин деб ўйлаганида, менинг у ёқларда нима бўлишимни ҳам ўйлаганмидикан? Ўйлаган бўлса, акаларимдан бирини эмас, йигирма иккига кирган гулдай ёш жувонни олиб кетармиди? Ким билсин, менга етказган озори учун ҳаж билан кўнглимни олмоқчи бўлгандир? Мен ҳам унга йўқ деб турмадим. Маккатуллода, табаррук ерда эримга қуръон ўқитарман, гуноҳларини худодан йиғлаб тиларман, деган ният қанот бўлди. Шу қанот мени учириб кетди. Эрим ютган пулларни, қимматбаҳо буюмларни бирга олиб жўнадим. Неча ою, неча кун деганда Маккатуллога етиб келганимиз эсимда йўқ. Оташ арваларда юрдик, попирларга¹ тушдик, туяларда саргардон бўлдик. Ишқилиб, ҳажга етгунча жонимда жон қолмади. Маккатуллода, Мадинада бўлдик, Арафот тоғига чиқдик. Бир ойча зиёфату томошада бўлдик. Охир пулларимиз ҳам суғорилиб, қўри ўча бошлади... Катта-катта сарф қилдик қавму қариндошлар, ёру оғайниларга совға-саломлар қилдик. Энди орқага қайтиш, уйга етиб олиш керак эди. Ота-бола тилакка етган — ҳожи бўлган эдик. Шундай қилиб, ёзнинг қайноқ кунларидан бирида Маккатуллодан қўзғалиб, Қуддуси шарифга жўнадик. Саҳрода арабларнинг бадавий деган ёввойи тоифаси бор экан. Ўшалар не-не машаққат билан ҳажга келган-кетганларни талар экан. Шунинг учун ҳожилар якка-дука юришдан қўрқиб, карвон бўлиб юришар экан. Биз ҳам, отам иккимиз, иккита нор туяни кира қилиб карвонга уландик. Йўл дегани

¹ Пароходларга.

узоқки, сира нарёғи йўқ. Сув — анқога шафи¹. Ҳам-маёқ кум, қизиб, ёниб ётган қақроқ кум. Бизнинг туямиз оқсаб, карвондан орқада қола бошлади. Қўрқиб бордик. Бир кун кечқурун саҳрода хурмо дарахти кўринди. Суяндик. У ерда сув бўлиши керак эди. Тўғридан ҳам, кичиккина булоқ бор экан. Карвон шу ерда тунани. Узоқ-яқинларда бўрилар, қашқирлар улирди. Туячиларнинг ҳаммасида дориси оғзидан тиқиб отиладиган милтиқ бор эди. Булардан ташқари, кечаси қуруқ хашак, чўп ёқиб чиқдик. Бўри ўтни кўрса келмайди-да. Саҳарлаб карвон кўзгалди. Аммо бизнинг бир туямиз, ўламан обло, жойидан қимирламади. Ётганича ётиб олди. У-бу ҳаракат қилдик — бўлмади. Уни ташлаб бир туя билан кетишга туячилар кўнишмади. Ул-булларимизни бошқа туяларга юкламоқчи бўлдик, лекин улар ҳам юкимиз оғир деб унашмади. Оғриқ туяга бутунча дам бериб, кейин келадиган карвонларга қўшилиб кетиш учун булоқ бўйида қолдик.

Биз — ота-бола, улар — уч туякаш. Карвон жўнаб кетди. Мен ўша вақт худди сенга ўхшаган оппоққина, дўндиққина жувон эдим. Йигирма иккига кирган жувон кўзини сузса тоғни йиқитади. Лекин мен кўзимни сузмай ҳам, туячилар бўлганича бўлиб қолишган экан. Ўзбекларга ўхшаш паранжи-чимматга кўмилмай, араб хотинлари сингари бошимга чодра ташлаб олган эдим. Юзим оғзимгача баҳузур кўриниб турарди. Бундан ташқари, у қора мўндиларни тўғатмай, бетимни унча тўсмасдан ўтира бердим. Йигит ўлгур туякашлар умрида оқ бадан хотинни кўришмаган эканми ё хулқлари ўзи шундайми, отамдан ҳайиқмай, хунук-хунук қилиқ қила бошлашди. Мен сира тап тортмай юзим очиқ ўтира бердим. Отам ўзи билганича уларни айбсайб қилди. Номус қилиш у ёқда турсин, ичида девга ўхшаган бир бадбашараси югуриб келиб мени кучоқлади. Отам ёрдамга югурган эди, қолган иккитаси отамга ёпишди. Отам қариб, йўлда ҳориб қолган чол эди. Уни бир зумда ерга ётқизиб ёнидаги бор пулини шилиб олишди. Мен дод солдим — бўлмади. «Мен мусулмон, сизлар ҳам мусулмон!» дедим — бўлмади. Кенг саҳрода уч талончи-ю, ҳожи бўлиш тилагида келган икки ғарибдан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Ҳалиги девсифат қора киши мени даст кўтариб хурмо орқасига

¹ Жуда кам, нодир, топилмас.

олиб ўтди... У-бу ҳаракат қилдим, тепдим, урдим, юлдим, тирнадим, тишладим — бўлмади... Хушимдан кетиб қолдим. Кейин нима бўлганини билмайман... Бир вақт хушимга келсам: отам бошимда йиғлаб ўтирибди. Кўзларимни зўрға очдим — қовоқларим кўрғошиндан қуйилган сингари оғир эди. Турай дедим, туролмадим. Суякларим майдалангандай, аъзойи баданим тўқмоқлангандай оғир эди. Туякашлар Қуддуси шарифга эмас Маккатуллога бориб, менинг отам сингари гуноҳлари учун худога тавба қилишар?

Шундай қилиб, Саҳройи кабирда ота-бола ёлғиз қолдик. Отам қари, мен ожиз эдим. Қўлимиздан ҳеч нима келмас, қашқир ҳамласигаям қарши туролмас эдик. Яхшиямки гугурт бор экан. Отам бир неча қучоқ ҳашак териб келди. Туни билан ўт ёқиб бўрилар ва қашқирлар балосидан ўзимизни кўримоқчи бўлдик. Қоронғи туша бошлаганди, хайрият. Маккатулло томондан қарвон кўнғироғи эшитилди. Ҳадемай, қарвоннинг ўзи ҳам етиб келди. Мен суюнганимдан ўрнимдан туриб кетдим. Бахтимизга қарвонда таниш ҳожилар бор экан. Бу кечаси ҳам шу ерда тунаб, эртасига танишлар билан бирга жўнадик. Туячилар молимизни, пулимизни опқочганларини айтдигу, менга қилган муомалаларидан оғиз очмадик. Бу гап элу юртга ёйилса ўзимга ҳам яхши эмас. Йўқ, эсон-омон Искандария деган шаҳарга етиб келдик. Шаҳар катта экан. Бир ёғи дарёки — чети кўринмайди. Шаҳар паранг, инглиз деган кофирлар билан тўлиб ётибди. Араблар унда бунда кўринади, холос. Ким билсин, араб шаҳримасдир у? Гапнинг қисқаси, попирга тушолмай анча сарсон бўлдик. Ахир бир кун попирга ўтириб, дарёйи азимда юра-юра неча кун деганда Истамбулга етиб келдик. Ҳажга ўтишда ҳам шу ерга қўнган эдик. Қаймоқбозорида бир ҳожихонага тушдик. Ана шу ерда менинг бошимга аввалгисидан ҳам ёмон балолар ёғилди. Саҳро воқеасидан уч ой ўтганда, бўйимда бўлиб қолганига ортиқ гумоним қолмади. Қутулишнинг йўлини билмас, отамга айтишга номус қўймасди. Биз тушган ҳожихонада мендан бўлак хотин киши йўқ эди... Кимга айтишимни, кимга боришимни билмай юравердим. Ҳожихонанинг эгаси истанбуллик бир кекса киши экан. У бизга қаттиқ гапирмас, ижара ҳақини қистамас эди. Йўлқирага пулимиз, пиёда қайтишга иложи-

миз бўлмаганидан, ҳожихонада қолиб кетдик. Яқин танишлар ё ҳамшаҳарлар учраб қолар, деган умид билан ҳожихонанинг бир ҳужрасида кунларимиз ташвиш билан, тунларимиз қайғу билан ўтар эди. Бора-бора қорним дўппайиб, иккиқатлигим ошкор бўлди. Отам аллақачон сезган бўлса ҳам, сабабини билгани учун индамас, ўзини кўрмаганга солиб, дуруст қарамас эди. Ахири отамга айтдим. Менинг у ерда отамдан бошқа қадрдоним, сирдошим йўқ эди. Отам хафа бўлди: «Тушириб юборишнинг илож йўқмиди?» деди. Мен, тўғриси тушириб юборишга ҳаракат ҳам қилмаган эдим. Пулимиз йўқлиги етмай, саргардон сарғайганимиз етмай, бунинг устига юкли бўлиб қолганим иккимизни қайғудан қайғуга отарди. Хайриятки, ҳожихонанинг эгаси Фуод афанди бизга меҳрибончилик қилиб овқатимизга қарашиб турди. Отам у ёқ-бу ёққа кетганда ҳожихона эгаси секин ҳужрамга кириб келар, юзимни тўсиб яширинсам: «Ой, болам, менам мусулмонман, юзингни тўсма. Отанг тенгли қари одамман!» деярд эди. Бора-бора юзимни тўсмайдиган бўлдим. Кейин «болам» деган сўзни ташлаб, «насилсиниз, хоним афанди?» дейдиган қилиқ чиқарди. «Хоним афанди»-сига тушунсам ҳам, «насилсиниз» деганига тушунмай, мени «насмисиз?» деяётибди деб, ўзимча хафа бўлиб юрдим. Шу сўзни эшитсам, қизариб сўз тополмай қолардим. Кейинча буни ҳам билиб олдим. «Қалайсиз?» дегани экан. Ичимда: «тилинг бошингни есин!» десам ҳам, ташимда ҳурмат билан кутар эдим. Бора-бора юз-кўзимга сузилиб, тикилиб қарайдиган бўлди. Шундай пайтларда мени «гулбашакар»¹ деярд эди. Мен ҳалигача бу нима деганига тушунмайман.

Отам ҳар куни Истанбулдаги ҳожихоналарга қатнаб таниш ахтарар, кетишга ёрдам излар эди. Эрталаб кетганича кечқурун ҳориб-толиб, очиқиб келар, таниш топилмаганига куяр эди. Ана шундай кунларнинг бирида ўзим ёлғиз ҳужрада ўтириб, ҳаж йўлида орттирган ҳаромимга кўйлакча тикаётган эдим. Ҳожихонанинг эгаси Фуод афанди рўмолга бир нима ўраб кириб келди. Мен одатимни қилиб ўрнимдан турдим, жой кўрсатдим, ўтирди. Мен туркчага, у ўзбекчага сал-пал тушунадиган бўлиб қолган эдик. Гапни у бошлади. Дабдурустандан, уялмасдан қизиқ гап қилди. Хотини қариб, ногира бўлиб қолганини, ўзининг эса ҳали

¹ Гулқанд!

кўнгли ёшлигини айтди. Мен ҳайрон бўлиб қолдим. Бу менга қилаётган хушомоди эди. Мен ерга қараб индамай ўтиравердим. Лекин, гапнинг тўғриси, Фуод афанди ҳали хотин олса олгудек, тетик, бақувват чол эди. Отамдан ёши катта бўлса ҳам, лекин ўзи абжир, ғўлабир киши эди. Олиб кирган рўмолини ёзди. Ичидан иккита янги, чиройли қутича чиқди. Бирини очди. Марварид-маржон! Бирам яхши, доналарининг ҳар бири маккажўхоридай-маккажўхоридай келади. Маржонни қутичадан олди, икки қўли билан ёйиб кўтарди. Кейин ўрнидан туриб келиб, бўйнимга тақиб қўйди. Ўз қўли билан бошимдан ўтказиб тақди. Мен йўқ демасдим. Маржон — яхши маржон эди. Кейин иккинчи қутичани очди, унда бир жуфт билакузук бор экан. Тилла. Уни ҳам қутичадан олди. Юмшоқ, момик биллакларимни ушлаб қалтиради, қалтираб туриб билагузукларни ўтказди. Аввал ўнг қўлимга, кейин чап қўлимга ўтказди. Билагузукларни ўтказиб бўлиб ҳам қўлимни дарров қўйиб юбормади. Ўзимнинг ҳам тортиб олгим келмади. Фуод афандининг кўзлари қизариб кетган эди. Мен ҳам сен сингари йигирма икки ёшимда, қайнаб-тошиб юрган кезларим эди. Уялиб ерга қарадим...

Шу куни отам кеч қайтди. Чарчаган эканманми, ухлаб қолибман. Отам келганини билдириб йўталди. Турдим. Бўйнимда марварид-маржон, қўлларимда тилла билагузуклар билан ухлаб қолган эканман. Фуод афандидан кейин яшириб қўйиш эсимдан чиқибди. Отам кўриб, қараб қолди. Мен қилган эҳтиётсизлигимни шундагина сездим. Отамнинг қовоқ-лунжи осидди. Мен бўлсам, нима дейишимни билмай, ерга қараб ўтирдим. Отам «Хўжайин кирдимиз?» деб сўради. Мен «ҳа» дедим. Отам бошқа ҳеч нима демасдим, ҳеч нарса сўрамадиям. Солган дастурхоним солиқлигича қолди, отам қўлини ҳам урмай ётиб қолди. Мен номусдан ўлаёздим. Мен ҳам ётдим. Лекин кечаси билан уйқум келмай, тўлганиб чиқдим. Эртасига ҳам отам гапирмади, нонушта қилмай чиқиб кетди. Хафа бўлгани, алами қийнагани маълум эди. Кечаси ҳам, эрталаб ҳам отамни хафа кўриб: «Фуод афанди яна кирса, юзига қарамайман, маржони билан билагузукларини бетига отиб ураман», деб аҳд қилиб эдим. Кундузи Фуод афанди яна кирди. Лекин аҳдимда туролмадим. Кечаги ҳадылар ўзимники бўлиб қолгандай уларга меҳнатим синг-

гандай отиб уришга кўзим қиймади. Шундай маржонни, шундай чиройли билагузукларни отиб уриш учун тоғдай юрак керак эди. Хужрадан ҳам ҳайдаб чиқармадим. Аслида хужра уники, мен эсам бир ижарачи эдим. Кириб келганда юрагим дукурлаб урди. Бугун кўлида ҳеч нима йўқ эди.

Эртасига эрталаб отам кетгандан кейин, Фуод афанди мени хужрасига чақиртирди. Бордим. Бизникидақа кичкина, ғарибона эмас, катта, чиройли, ясангоқ уй экан. Уй тўрисида кенг тахта сўри, гилам, гилам устида кўрпа-тўшаклар, пар ёстиқлар, сўри ўртасида хон-тахта, унда ҳар хил нозу неъматлар, очилган, очилмаган шишалар, бир чеккада бизнинг чилимга ўхшаган, лекин найи ўрнига узун резинка ўрнатилган бир бало. Кейин билсам, буни калён дейишар экан. Фуод афанди сўрида ўзи ёлғиз калён сўриб ўтирган экан. Кирганимда ёнидан жой кўрсатиб: «Марҳабо, хоним афанди, буюринг!» деди. Лекин ўрнидан турмади. Тортиниб-тортиниб зўрға кирдим. Ерга ҳам сўридагидай қипқизил гилам солинган эди. Шу кун куни билан ўша ерда бўлдик. Отам келиши олдидангина жавоб берди. Хайрлашаётиб бир финжон тутди. Улар сопли пиёлани шунақа дейишади. Олдим, ичида майга ўхшаган қизил нарса бор эди. Ичмайман деганимга қўймай, қувват бўлади, ичинг деб ичирди. Ўлгиндай тахир экан, тилимни ёргудай, оғзимни кўйдиргудай бўлди. Борган еригача кўйдириб борди. Бир кўнглим: «Заҳар бериб кўйдими?» деб кўрқдим.

Отам шу куни барвақт келди. Хурсанд эди. Марғилонлик ҳожилардан дарак топибди. «Эртага учрайман», деди. Кейин: «Тезроқ жўнашса, йўл харажати-мизга қарашса, иншооллоҳ, биз ҳам кетворамиз», деди. Мен юкли эканимни, қайтишга уялганимни айтдим. Мен Фуод афандига ўрганиб қолган эдим. Ундан айрилиб кетгим келмасди. Отамга айтган гапим бир баҳона эди. Отам ўйланиб қолди. Кейин, худди менинг кўнглимни кўриб тургандай, Фуод афандидан айрилгим келмаганини сезгандай «Хўжайин кираптими? деб сўради. Мен: «Ўшандан бери кўрганим йўқ», дедим. Ёлғон айтдим. Нимага десанг, бир ёқдан отамни хафа қилгим келмади, иккинчи ёқдан, отам бошқа ҳожихонага кўчириб кетса Фуод афандидан жудо бўлиб қолмай, деб кўрққан эдим. Ётдик. Саҳар палла бирдан кўнглим беҳузур бўлиб, тўлғоқ тута бошлади. Ҳайрон

бўлдим. Ҳали мавруди эмасиди. «Оғир юк кўтардимми, йиқилдимми?» деб ўйладим. Бундай ҳоллар ҳам бўлмаган эди. Эрталаб доду фарёд билан юкимдан бўшадим. Ёмон қийналдим. Баданим ўт бўлиб ёнди, бошим оғриб, кўзларим тинди. Иссиғим ортиқлигидан сув устига сув ичардим. Бир ўлимдан қолдим. Отам қошимдан кетмади. Доям бўлиб бошимда ўтирди.

Шу куни ҳам, эртасига ҳам қимирламай ётдим. Қимирлашга мажолим йўқ эди. Ҳар нима бўлса ҳам боланинг тушиб кетганига суюндим. Отам ҳам суюнди. «Худо бир ҳаромидан сақлади», деб айтди. Отамнинг бу гапи: «Худо бир ўлимдан сақлади», дегандай эшитилди менга: Мен индамадим. Шу куни Фуод афанди кирмади, кўриниш ҳам бермади. Мени шу аҳволга туширган ўзидай, қочиб юрди. Ким билсин, ўзидир, финжонда май эмас, захар бергандир?

Пича ўзимга келганимдан кейин отам яна ҳамшаҳарларини қидириб кетди. Отамнинг қораси йўқолди дегунча Фуод афанди кириб келди. Бошимга кулфат тушганини эшитиб, кўп хафа бўлган эмиш. Унга ким айтибди? Қаердан билибди? Отам ҳеч маҳал бу хил гапни айтмайди, феълини биламан. Хуллас, ҳол-аҳвол сўради, тузуклигимни айтдим. Кейин бу ҳодисадан хафа эмаслигимни, энди юртимизга қайтиш йўли очилганини, отам ҳам ҳамшаҳарларини топганини, худо насиб буюрса, яқинда жўнашлигимизни айтдим. Фуод афанди хомуш ўтириб эшитди. Кейин: «Кетманг, ҳеч бўлмаса кузгача сабр қилинг», деб ялинди. Мен: «Ҳамма ихтиёр отамда», дедим. Тўғридан ҳам отамда эди. Отам кечқурун суюниб келди. «Бир ҳафтадан кейин йўлга чиқадиган бўлдик», деди. Раҳматли суюнганидан мени бағрига босиб, пешанамдан ўпди. Мен бўлсам, бу хабарни эшитиб, икки хил бўлиб қолдим. Бир кўнглим Фуод афандида, бир кўнглим юртимда эди. Қайси биридан кечишни билмас эдим. Эртасига отам танишларининг олдига кетиши билан Фуод афандининг келишини ё чақиритишини кутмасдан-ла, юрагим ошиқиб, ҳужрасига кириб бордим. Фуод афанди қиблага қараб намоз ўқиб турган экан. Эшикнинг ёғитилаб очилганини эшитиб қаради. Мени кўриб, намозини ҳам тугатмай ўрнидан турди. Мени сўрига кўтариб кетди. Жуда яхши кўриб қолган эди-да. Воқеани айтдим. Хафа бўлди. Менсиз яшаши мумкин эмаслигини, дунёда мендан ортиқ кўрган кишиси йўқлигини айтди, ле-

кин йиғламади. Мен-да йиғладим. Менинг ҳам ажралгим келмас эди. Анча ўйнаб-кулишганимиздан кейин, юзи бирдан ёришди-ю: «Хайр, бир гап бўлар», деди.

Жўнашимизга икки кун қолганда Фуод афанди отамни кечкурун меҳмонга чақирди. Мени нима учундир чақирмади. Отам Фуод афандининг хужрасидан ярим кечада қайтди. Мен ухлаб қолган эдим. Келганини эс-эс эшитдим. Эрталаб турсам: Вой худо! Отам жағи тушиб, кўзи пешанасига битиб қопти! Ҳеч мундай ухلامасди. Қўрқиб бошини силкидим. Боши муздек эди. Додлаб ҳобордим. Отам ўлиб қолган эди. Хужра кўшниларим, ҳожихона ходимлари югуриб келишди. Лекин улар орасида Фуод афанди йўқ эди...

Отам ўлгандан кейин Фуод афанди мени ўз хужрасига кўчириб тушди. Никоҳ қилмай бир йилдан ортиқ тотув яшадик. Иннайкин... Ҳа, иннайкин, етти йил бирга туриб, Фуод афанди бандачилик қилгандан кейин, ҳаждан келаётган бир ўзимиз томонлик ҳожига теғдим. Ана шу билан кўш ҳожи бўлиб юртимга қайтиб келдим.

Кўрдингми, отамнинг гапига кириб, ҳожи бўламан, деб шунча нари-бери бўлдим. Қайтиб келганимга мана олти йўл бўлди. Худога минг қатла шукур, ўтган кунлар ўтиб кетди. Мана, юртимда яйраб юрибман. Биров билан ишим йўқ, бировнинг ҳам мен билан иши йўқ. Мени ҳамма ҳожи деб, иш кўзини билади, уддабурон деб ҳурмат қилади, маслаҳат олади, йўл-йўриқ сўрайди. Ана шунақалардан мен ҳам жонимни аямайман. Бир тош эмас, ўн тошда¹ бўлсаям ишини битириб келаман. Улардан қайтмаса худодан қайтар, ўзинг биласан, тўйларда, маъракаларда дастурхончилик қиламан. Нима, шуни қилмасам куним ўтмай қолармиди? Йўқ, ўтарди, лекигин сенга ўхшаш нотавонларга ёрдам берсам дейман. Ахир мусулмонман, айланай, болам!

Ҳожи хола ўз таржимаи ҳолининг жуда кўп ерларини ташлаб, жуда кўп ерларини хаспўшлаб кетди. Ҳар қандай фарни фар деса аччиғи келади, худди шунинг сингари ҳар қандай фар ўзини фарман деб ҳам айтмайди. Ҳожи хола Фуод афандидан ўрганган номаъқулчиликларни шу мулоҳазада айтмай кетган бўлиши мумкин. Бу эҳтимолдан узоқ эмас. Тўраҳонга ҳикоя қила туриб: «Отам ўлгандан кейин Фуод афанди мени хужрасига кўчириб тушди. Никоҳ қилмай бир йилдан

¹ Тош — масофа ўлчови (8 километрча).

ортиқ тотув яшадик. Иннайкин...» деди-ю, тили тути-
либ гапни айлангириб юборди. Ҳожи хола ўзининг
кимлигини кўрсатадиган ҳақиқий саргузаштини шу
ерда яшириб, ёлғон айта бошлаган эди. У гўё Фуод
афанди билан етти йил умр қилганини, Фуод афанди
оламдан ўтгандан кейин бир ҳожи никоҳида юртига
қўш ҳожи бўлиб қайтганини айтди ва шу билан ҳикоя-
сини тўмтоқ қилиб тугатди. Ҳикояда Ҳожи хола айт-
ган «иннайкин» қолиб кетди. Ҳақиқатан эса бундай
бўлган эди.

Исловатхоналари (фоҳишахоналари) тараққий топ-
ган мамлакатларда адашган қизлар, йўлдан озган жу-
вонлар кўпинча Фуод афанди тутган йўллар билан
қўлга туширилар, кейин улар ёшлик, тажрибасизлик
орқасида олган ҳадялари, босган қадамлари учун умр-
ларининг гулбаҳорлари билан, ҳатто ўзлари билан ҳақ
тўлар эдилар. Фуод афанди танфурушлар гумаштаси
бўлиб қора умрини қора ишлар билан ўтказган қабиҳ
бир махлуқ эди. У Ҳожихон сингари енгилтак қиз-
жувонларни ахтарар, уларни турли ҳадялар, вафоли
севгилар билан тузоққа илинтириб, бундайроқларини
ўзида қолдирса ундайроқларини исловатхоналарга со-
тар эди. Бу унинг касби эди, унинг ҳожихонаси эса
ғарлар тайёрлайдиган дўкон-дастгоҳи эди. Ҳожи хола
худди шу дўконда ишланиб, тайёрланиб чиққан ғар
эди. Унинг ишланиши бундай бўлди: Фуод афанди
бир йил у билан кайф-сафо қилгандан кейин (боғбон
экан дарахтининг мевасини аввал ўзи ейди!) ҳар хил
ишлар буюрадиган бўлди. Ёш-яланг ҳожилар, эрон,
афғон савдогарлари қўнса, уларнинг қўлларига сув бер-
дирадиган, дастурхонларини солдириб, хизматларини
қилдирадиган бўлди. Энди у Фуод афандининг ўйна-
ши эмасиди, том маъноси билан жориячисига айлан-
ганди. Фуод афанди истаганини қила биларди... Бора-
бора қилди ҳам. Аввал бой-бадавлат савдогарларга,
кейин эса ўртамиёналарга, бориб-бориб ялангоёқлар-
га ҳам қўшадиган бўлди. Ҳожи хола индамасди эмас,
бошда йиғлади-сиқтади, қаршилиқ қилган чоғлари ҳам
бўлди. Лекин ҳеч бири фойда бермади. Фуод афанди-
нинг қўлида Ҳожи холани ғиқ дегизмайдиган қудрат-
ли ҳужжатлар бор эди. Фуод афанди бир ярим йил-
дан бери уни боқар, ичирар, кийинтирар, безатар,
кўнглини хуш қилар, лекин пул олмас эди. Буларнинг
ҳаммаси унинг бўйнида қарз бўлиб ётарди. Булардан

ташқари, отасининг дафн харажатлари ҳам темир дафтарга ёзиғлиқ эди. Фуод афанди юзидаги оқ пардани кўтариб ташлаб, қора юзи билан қараганда, мусовдаларни бир-бир айта бошлаганда, Ҳожи хола севдим деган кишидан вафо ўрнига шунчалар жафо кўрганига, унга шунчалар қарздор бўлганига аввал ишоналмади. Фуод афанди икки кўлаб узатган янги ҳаёт уни ўз дамига, ўз чоҳига тортиб кетгандан кейин эса ишонмайдиган ҳеч нарса қолмади. Фуод афандининг Ҳожихон чиройи олдиди, тароват ва малоҳат олдиди тиз чўкканлари, «Севийўрим!» деганлари, оҳ урганлари — ҳаммаси бекор, ҳаммаси ёлғон эди. Унда ортиқ шубҳа қолмади, чунки у ҳар хил миллат матрослари, савдогар ва бойлари, саёҳатчи ва ҳожилари кунларни тунларга, тунларни кунларга улаб айш-ишрат қилғувчи исловотхоналардан, ишратхоналардан холи бўлмаган Истанбулда кун сайин разолат тубига чўкиб борарди. Ҳожихон учун эркакнинг ҳам, миллатнинг ҳам, диннинг ҳам ортиқ аҳамияти, фарқи, қадр-қиммати қолмади. Унинг учун ҳамма бир эди, ҳамма учун у ҳам бир эди. Кимларнинг кўлига сув қуймади, кимларнинг кўнглини хуш қилмади. Ҳажга борувчилар ҳам, ҳожи бўлиб қайтувчилар ҳам, савдогару саёҳатчилар ҳам, қўйинг-чи, Фуод афандининг ҳожихонасига кўнувчилардан кимики эринмаса Ҳожихондан бебаҳра қолмади. Ҳожихон ҳам меҳмонлари эҳсонидан доимо баҳраманд эди: арақ-мусалласларини ичди, калёнларини чекди, наша отсалар — бирга отди, қорадори есалар — бирга еди. Ҳеч нимадан ҳазар қилмади. Фуод афандининг ҳожихонасини шу тахлит етти йил обод қилди. Шу давр ичида қўшмачи ҳожи пулни сузиб олди — шинам ҳужрасидан меҳмон аримади. Лекин дунёда туганмас, ўзгармас нарса йўқ, шунинг учун Ҳожихоннинг фасли баҳори ҳам, ҳусни малоҳати ҳам, кучу қуввати ҳам тугалишга қараб юз тутди. Айш-ишратлар, шоҳона маишатлар чарчатди. Етти йил етмиш йилнинг тамғасини босиб кетди. Йигирма тўққизда афти буришди, ичи тушган ҳандалакдек сўлишди. Энди у бир вақтлардаги Ҳожихон сингари севилиб-суркалмас, қари итдай тепилар, урилар, сўкиларди. Хўрлик қадарига етган эди. Ниҳоят, Истанбул кўзига тор бўлиб, юртини қўмсай бошлади. Ишрат кечаларининг бирида Ҳожихон хўжасига сўнгги қадаҳни тутди. Бу қадаҳ Фуод афанди Ҳожи холанинг ота-

сига ичирган «май» билан тўлдирилган эди. Нежаб, ким нима экса шуни олади. Фуод афанди Ҳожи хола-нинг икки жон томирини узган бўлса, Ҳожи хола унинг бир томирини узса нима қипти? Фуод афанди унинг ишончини ўғирлаган бўлса, у Фуод афандининг молу дунёсини ўғирлаб қочса нима қипти?

Кўриб турибсизки, Ҳожи хола Истанбулдан фар бўлибгина эмас, шу билан бирга қотил, ўғри ҳам бўлиб қайтди. Ҳаждан мана шундай расво бўлиб қайтган Ҳожи хола юртига келиб дарров дастурхончилик хуржунини елкасига илди, лекин тўй-маъракаларга фақат дастурхон солиш, кейин тугунини қаппайтириб қайтиш учунгина эмас, шу баҳонада Тўраҳонларни излаш, эски касбу корини енг ичида юргизиб туриш учун ҳам борар эди. Олти йилдан бери қанча пок ёстиқларни булғатмади Фуод афандининг бу учирмаси!

Ўн биринчи боб

Ташналар

Фуломжон ўша куни уста Баҳромниқидан тонг ёришмай хайрлашиб чиқди-ю, тўғри Ольга Петровнаникига келди. У ердан ваъда қилинган темирни бир йўловчи аравага юклаб қишлоққа қайтди-да, нарсаларни Қудратта топшириб, ўзи онасини кўргани кириб кетди. Уйда ҳам узоқ ўтирмади, қорнини тўйгазди-ю, дам олмай тоққа чиқиб кетди. У ерда тоғ қазувчилар дастлабки кунги ғайратларига ғайрат қўшиб, қийқиришиб тоғ қазишаётган эди. Фуломжон тўғри дўстларининг олдига келди, саломлашди, кўришди, кейин назарида қийналиб қолгандай кўринган Замон кўлидан гурзини олди-да, бошидаги бутун шўру аламларга тош айбдордай, шиддат билан гурзи ура бошлади.

Кун ўтди, кун кетидан кун келди, лекин тоғ қазувчилар шиддати заррача ҳам бўшашмади. Фуломжоннинг гурзиси асов тош устига даҳшат билан урилганда бутун тоғ титрар, унгур ичи гумбурлаб кетар эди. Барот полвон мисрон билан қулоч етмас тошларни ағдарди. Замон эса уларни юмалатиб бориб унгур оғзида Матқовулга оширади. Замон, Матқовул, яна бир неча киши чақмоқтошларни замбилларда, миёналарини орқаларида кўтаришиб унгур ичини, оғзини пайдарпай тозалаб туришади. Фуломжонлар шу бир неча

кун ичида унгурни уч қулочдан ортиқ ковлаб қўйдилар. Унгур энига бир қулоч, бўйига бир ярим қулоч қилиб қазилаётган бўлса ҳам, лекин бу айтишга осон, қазишга қийин катта унгур эди. Унгурнинг бу қадар катта қилиб қазилиши бежиз эмасди. Аввало, бунга Ҳасан сўфининг маслаҳати бўлди. Унгур оғзи тозаланиб, энди тоғ ичи ўйила бошлаганда, Ҳасан сўфи:

— «Тор ерда ош егунча, кенг ерда мушт е!» деганлар. Бекорга айтилган матал эмас бу. Биз ҳам тор қазиб қийналгунча, кенг қазиб роҳат кўрайлик, — деб қолди-ю, иш катта қилиб юборилди.

Ҳасан сўфининг маслаҳати тўғри эканлигини дастлабки кунлардаёқ амалда кўрилди. Дарҳақиқат, тор олинганда гурзиларни бемалол ишлатиб бўлмасиди. Гурзисиз ё калта сопли болға билан чақиб ишлаш эса игна билан қудуқ қазигандай гап бўлар эди. Ҳасан сўфининг маслаҳатига тоғ қазувчилар қойил бўлдилар. Иш ҳажми катта бўлса ҳам, суръат жадаллаб борди.

Фуломжон ажойиб тоғ қазар чиқиб қолди. Тўнғакни бир ақлли ёрса, бир ақлсиз ёради, дейдилар. Балки тўғридир. Ақлли тўнғакка нозик ерини, ёриладиган ерини топиб туриб болта уради — ақли билан ёради, ўзини қийнамайди. Униси бўлса палапартиш ураверади — кучи билан ёради, ўзини қийнайди. Фуломжон тўнғак ёрувчиларнинг биринчи хилидан бўлиб, тош тилига дарров тушуниб олди. Урган гурзиси зое кетмас эди. Ҳар урганда одам кўтаролмайдиган тошлар ағдарилаверди. Аммо ўзи ҳам бўлганича бўлди. Чақилган тошлар учиб келиб юзига уриларди. Ҳамма ёғи қонаб, гурра бўлиб чиқди. Юзни тўсишнинг иложи йўқ эди. Кўз бўлса бутунлай очиқ. Шу аҳволда эртадан кечгача тош чақади. Аммо чарчаганини, чақаларининг оғриганини билмайди. Босим ишлайди. Гоҳи маҳаллар Барот полвон нафасини ўнглаб олиш учун пича ўтириб дам олса, Фуломжон нафас ўнглашга кетадиган вақтини ҳам аяйди. Ишга шунчалик чанг солган! Чиқариладиган сув гўё фақат Фуломжон учунгина, бахт чироғи ёқилмаган қоронғи ғамхонаси учунгина керакдай! Меҳнатга ўрганган киши меҳнатсиз қолса, меҳнат хумор қилади. Уни бош кўтартирмай ишлатаётган нарса, балки шу меҳнат хуморидир! Ҳар ҳолда, Фуломжон жон куйдириб ишлар эди.

Барот полвон билакларида қайнашган кучга боп

жой топилгани учун хурсанд эди. У кўп вақт умри билан бирга кучининг ҳам зое кетаётганини ўйлаб хафа бўларди. Унинг кучига куч қўшадиган, кучини қайраб тоблайдиган, ўзини мамнун қиладиган иш йўқ эмас. У ишлагиси, кучини тўккиси келарди. Барот полвон ҳам тоғ қазिशга бутун умр кутиб турган, интизор қилган ишга ёпишгандай ёпишди.

Замон гурзи ололмайдиган бурчакларда, тор, нокулай ерларда кураш олиб борди. Унинг бир қўлида мушук калласидай калтасоп болға, бир қўлида темир пона. У тош қатламларини пона уриб кўчирар, икки ённи бўшатиб гурзига йўл очиб берарди. Замоннинг ҳам юзлари ғурра, ҳамма ёғи яра. Булар орасида ярачақаси камроғи Барот полвон. Фақат унинг қўлини қадоқ, порсилдоқ босиб борди. Барот полвон дунёда икки нарсани яхши кўрар эди. Биринчиси кураш, иккинчиси ашула. Балки биринчиси — ашула, иккинчиси — курашдир! Лекин қайси бири олдин, қайси бири кейинлигини ўзи ҳам билмас эди. Икковини бир хил яхши кўрарди. Ёнида гурзи уриб тош кўчираётган Фуломжонга тез-тез:

— Ҳе, битта бўлсин! — деб қўярди. Ана шундан кейин Фуломжон гоҳ ишлаб туриб, гоҳ бир зумгина дам олиб туриб ашула қилиб беради.

Ўшаанда ҳам фақат дам олиш пайтларида, кунда бир ё икки бўлади. Бошқа вақтларда айтувчи ҳам бўлмади, эшитувчи ҳам. Ким тоғ қазийётган, ким ҳали чиқмаган сув учун ариқ ковлаётган, ким тош, ким шағал, ким тупроқ ташиётган — бекор ўтирган киши йўқ. Ҳамма ёқда иш қайнайди, қайнаб-тошади.

Ҳамманинг диққат марказида, кўзида — унгур эди. Унгур эса ичкарилашган сари қийинчиликлар туғдириб борди. У қулоч илгарилаш билан унгур ичи анча қоронғилашди. Айниқса, эрталаб ва кечқурунлари ҳеч нарса кўриб бўлмай қолди. Энди қандай ёритиш, нима билан ёритиш масаласи кўндаланг бўлиб турар, одамлар эса тажрибасиз эдилар.

Унгурнинг шу текисликда қазиб борилиши Ҳасан сўфи билан Алим бувани нима учундир безовта қиларди. Булар тоққа билак кучлари билан эмас, ақл кучлари, турмуш тажрибалари билан ишлашга, тоғ қазувчи, сой томондан чим босувчиларнинг оғирларини енгил қилишга келган кексалар эди. Халқ жон куйдириб қилаётган бу катта ишлари ўз ҳолига ташлаб

қўйилган. Мадумар додхоҳ, Содик амин, Салим амин каби бошлиқлар салқиндан чиқмай, иш тақдири билан қизиқмай бепарво юра берганлари Ҳасан сўфи билан Алим бувани ҳам тажанг қилар, ҳам ташвишга солар эди. Уларни ташвишга солган нарса, улар назарида ғоят муҳим бўлиб, ҳозир ҳал қилинишини талаб этарди. Кимга айтишларини, қаерга боришларини, нима қилишларини билмай дам-бадам тоққа чиқишар, гоҳ у ёқни, гоҳ бу ёқни синчиклаб ниманидир чамалашар эди. Ана шундай ташвишли дамларнинг бирида Алим бува ваҳмини очик айтди қўйди.

— Сўфи, нима десангиз денг, лекин сув чиқмайди, ҳа! Мана қаранг, ётиб қаранг, — деди сой томонни кўрсатиб. — Бу ёқ Қорабулоқнинг эски ариғидан бир ярим қулоч паст бўлса пастки, баландмас, ҳа! Агар эски ариқдан паст бўлса, эски ерларнинг ўзигаюм сув чиқариб бўлмайди. Ҳолбуки, камбағаллар бўз ерларни очамиз, деб янги ариқни баландлаб чиқаришяпти. Қазиган ариқларимиз ҳам бекор қолади — сув паст.

Ҳасан сўфи ётиб олиб бир у ёққа, бир бу ёққа қаради. Унинг назарида ҳам сой паст эди.

— Нафсамбирга, — деди Ҳасан сўфи, — сой жуда паст. Паст бўлмай иложиям йўқ-да, оқсоқол. Нимага? Ҳар қанақа тоғнинг кунгай ёғи терскай ёғидан шунанга паст бўлади. Муни қаранг; ҳо, кетганича шунанга, — деди ғарбдан шарққача чўзилиб кетган тоғнинг жануб этагини кўрсатиб.

Алим бува билар эди, шундай бўлса ҳам Ҳасан сўфининг кўнгли учун қараб:

— Мехнат бекор кетади-да, — деди, калласини чайқаб.

Кейин иккови тошларни ушлашиб, тошларга ёпишиб сой ёққа тушди. Қайси кун Соли Совуқ ҳокимга солган муздай жойда Мадумар мингбоши кўк чой ичиб ётарди. Яктагини ечиб ташлаган, семиз қорни кучоқларида. Салим амин ҳам шу ерда эди. Мингбоши Содик аминни жини севмагани учунми, у бу ерда йўқ эди. Салим амин сўйилган ўнтача беданани олдиға уюб қўйиб, патларини юлмоқда. Мингбоши қўчқор, хўроз, беданабозликнинг ишқибози бўлса, Салим амин яхши бўза билан бедана кабобнинг ишқибози эди. Ҳозир ҳам иккита катта кўзадаги бўзани муздай сой сувига боғлаб қўйиб, кабоб ҳаракатига тушиб кетди.

Чоллар қисилишиб, сиқилишиб, ийманиб келишди.

Булар Салим амин даҳасидан эмасиди. Шунинг учун у ўкириб қаршиламади. Фақат мингбоши ўкирди:

— Нимага саланглаб юрибсизлар?

— Алим бува гапирмоқчи бўлиб томоғини қирди, кейин:

— Бир маслаҳат билан келувдик, додхоҳ, — деди.

— Унгур битса битадики, лекин сизларнинг маслаҳатингиз битмайди ҳеч» — Мингбоши чойи ичиб бўлинган пиёласини палосга юмалатиб ташлади.

Мингбошининг зардаси Ҳасан сўфининг вазини келтирди. У кинояли қилиб:

— Сиздан маслаҳат чиқар деб келувдик, тақсир, — деди.

— Нима гапларинг бор?

— Тоғни тешишга тешиямизу, лекигин сув чиқмайди.

— Нимага?

— Бу ёқ паст?

— Паст?

— Ҳа, — деди иккала чол бирдан.

— Ким айтди сизларга паст деб?

— Тепадан кафтдек кўриниб турибди.

Додхоҳ кулди: кўнглига қизиқ гап келди шекилли.

— Шундай қарадингларми ё кўзойнак биланми? — деди. Кейин Салим амин билан хахолаб кулиб юборди. Чоллар индамай туравердилар. — Нимага нафасларинг ўчиб кетди?

— Тақсир, — деди Алим бува қовоғини солиб, — кулган яхши-ю, лекигин билиб кулган яхши! Худога шукур, ҳали кўздан қолганимча йўқ. Кўздан қолганимиздаям, халқнинг жафо чекиб турганини кўнгил кўзи билан ҳам кўриб оламиз. Аммо кўз деб бир жуфт тешигу, кўнгил деб бир юмалоқ тошни кўтариб юрган ёмон, худо шу жазосидан сақласин!

Алим бува мингбошини яхшилаб ўйиб олди. Додхоҳ юзидаги пасткаш кулги, худди биров сириб ташлагандай йўқ бўлди. Мингбошининг қовоғи солинди.

— Қазиб бўлишсин, ўшанда кўрамиз!

Ҳасан сўфининг кўзлари олайиб кетди. Алим бува ялт этиб Ҳасан сўфига қаради. Буларнинг юзида шундай бир ҳаяжон пайдо бўлдики, у гўё «Унгурнинг охиригача қазилишини кутиш — ҳалокатга йўл қўйиш билан барабар», деярд эди. Ҳасан сўфи ўзини тутиб туролмади. Дарҳақиқат, унинг ўрнида бошқа, ниҳоят

оғир, бепарво киши бўлганда ҳам, мингбошининг «бўлса бўлар, бўлмаса ёрилиб ўлар» қабилидаги жавобидан кейин посангисини йўқотмай қололмасди.

— Тақсир! — Ҳасан сўфи хитоб қилди. — Сиз салқинда, ғириллаган шабадада кўк чой ичиб, маза қилиб ўтирибсиз! У ёқда халқ жонини жабборга бериб ётибди! Одамгарчилик деган нарса борми, ахир?

— Бор! Бор! Ҳў сендақа насихаттўйни...

Ҳасан сўфи билан Алим бува: «Мингбошига туншунтирсак зора «халқ меҳнати бекор кетмасин, халқ беҳуда жабр кўрмасин», деб халққа ачинар, шафқат қилар», деб келган эди. Улар халқ гамида келган беғараз, бегама кишиларни мингбоши масхара қилар, хунук сўзлар билан ҳақорат қилар, ҳайдар, қувар, деб ўйламаган эдилар. Энди нима бўлди?

Ҳасан сўфи қимирлашини ҳам, қимирламасини ҳам билмай турганича туриб қолди. У қаттиқ ҳақорат қилинган эди.

Алим бува енгидан тортиб:

— Юринг, хафа бўлманг! Замонанинг зайли шу бўлгандан кейин додимизни ким ҳам эшитсин! — деди.

Икки чол, ҳақорат қилинган мўйсафид бошларини солинтириб, қайтиб кетди. Аммо қайтиб, зарда қилиб кетмади, этакларини силтаб тоғдан ҳам ошиб ўтмади, қўлларини ювиб, қўлтиқларига ҳам тикмади. Тўғри бу ёқдаги унгурга боришди. Улар ўзларини ташвишга солган муҳим масалага ҳали жавоб топмаганлар, жавоб излар эдилар.

Бу ёқдаги унгур, сойнинг ҳамма суви бўғиб олингандек, сой сатҳидан бир қулоч паст қазилаётган эди. Ҳасан сўфи бу аҳволни кўриб таъби хира бўлди.

— Эҳ-ҳа, бу ёқ бир қулоч паст, у ёқ бир ярим қулоч чамаси баланд бўлса, тоза бўлган экан ишимиз! Икки ярим қулоч баландга чиқиш учун сувга шоти керак бўлар дейман, оқсоқол? — деди.

Бу ёқнинг жуда ҳам чуқур олиб юборилгани Алим бувани қаттиқ ўйлатиб қўйди. Агар сувни кўтаришга тўғри келса, унгурни сув бараварида юқоридан чақиб тушириш керак бўлади. Бу эса одамларни қийнаши, ҳалоқатларга сабаб бўлиши эҳтимол. Алим бува калласини чайқатди-ю, Ҳасан сўфининг ваҳимаси тўғрисида ҳеч нима демади. Қазувчиларнинг зўр бериб ишлаётганларига ҳайфи келиб қараб қолди.

Бу ёқдаги қазувчилар ҳам Фуломжон, Барот пол-

вон, Замон сингари тоғни урса талқон қиладиган азаматлар эди. Булар ҳам ўша катталиқда қазишяпти. Лекин тўрт қулоқдан ортиқ кетиб қолишибди. Бу ёқнинг тоши у ёқники сингари қаттиқ, яхлит эмас, жуда бўш, ғўраша эди. Шунинг учун тошлар осон кўчиб, осон йиқилади. Мана ҳозир ҳам гурзилар, оғир болғалар, темир пона, мисронлар, чўкичлари билан шиддатли ҳужумларини давом эттириб, тошларни палахса-палахса кўчириб олишяпти.

Ҳар икки томоннинг ишини кўрган одам муқаррар: «Булар ким тез қазирга ўйнашган-ов!» деб ўйлайди. Аммо оғзида бунақа писанда бўлмаса ҳам, кўнгида бўлиб, ҳар икки томон бир-биридан ўзиб кетишга тиришар эди. Бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасиди. Одамлар ташна, ер чанқоқ, юрт қақроқ эди. Ҳамма сув деб толпинар, ҳамма сувга интилар эди.

Ҳасан сўфи билан Алим бува унгур тўрига ўтиб, одамларни бир оз ишдан тўхтатишди-да:

— Қулоқ солингла-чи, нарёқдаги гурзининг овози эшитилармикин? — дейишди.

Ҳамма жим туриб қулоқ солди. Ҳеч қандай овоз йўқ эди. Демак, ўрталик ҳали катта, кўп кунлар, балки ойлар қазишга тўғри келади. Ҳасан сўфи узун, нозик гавдасини чўзиб ерга ётди. Одамлар нима қилар экан деб ҳайрон бўлиб қараб турдилар. Ҳасан сўфи тошга қулоғини босиб тинглади. Анча тинглаб ётди.

— Дук-дук бору, лекигин жуда олис, — деди у ахири.

Бошқалар ҳам ётиб қулоқ солдилар. Аммо ҳеч ким дукурнинг қаёқдан келаётганини аниқлай олмади. Ҳақиқатан ҳам, аниқлашга ҳали вақт эрта эди. Гарчи дукур бўлса-да, лекин унинг қай даражада баланддан ё узоқдан келаётганини махсус асбобсиз, биргина қулоқнинг ўзи билан эшитиб, аниқлаб бўлмаслиги табиий эди.

Ҳасан сўфи билан Алим бува тоққа чиқишди-ю, атрофда одамларнинг чумолидек қайнашиб, ишлашиб ётганларини кўришди, кўнгиллари яна баттар оғриди. Кимлар кетмон билан, кимлар чўкич ва ё замбил билан ишлар эди. Уларни ҳеч ким шошилтирмас, ҳеч ким югуртирмас эди. Уларнинг ўзлари шунга мажбур эдилар! Уларни ташналик, чанқоқлик, муҳтожлик мажбур қилар эди. Ажабо, Ҳасан сўфи билан Алим бува-ни ҳам куз япроқларидек қалтираётган, одамлар меҳ-

нати бекор кетмагайди деб куйдираётган ташвишлар, ваҳималар қозонида қовураётган нарса яна ўша ташналик, яна ўша муҳтожлик эмасмикин? Халқ ўзидек муҳтож бўлса, ким қараб тура олади? Халқни деб юраги тўкилиб турган, халқ шўрида юраги сўкилиб турган шу нуроний кексалар қараб тура олармикин?

Ҳасан сўфи билан Алим бува тоғдан туша солиб Фуломжонлар унгурига югуришди. Уларни Фуломжон, Замон, Барот полвон иззат ва ҳурмат билан кутиб олишди. Чоллар Фуломжон гурзиси билан тисарилиб борган қора унгулга нур келтиргандек бўлдилар. Ҳолаҳвол сўрашгач, Ҳасан сўфи тошга ётди, қулоқ солди. Боягидек дукур бор, лекин қаёқдан келаётгани маълум эмас.

Чолнинг ваҳми, Ҳасан сўфининг ерга ётиб қулоқ солиши Фуломжонларни ҳайрон қилди.

— Бирон фалокат юз бердимми? — Фуломжон юзидаги терларни қора чопонининг енги билан арта туриб сўради.

— Нима гап, оқсоқол? — деди шошиб Барот полвон ҳам.

Ҳасан сўфи ҳам, Алим бува ҳам саволга дарров жавоб бермади, иккови ҳам ўйланиб қолди. Улар ўзларини безовта қилаётган чатоқликларни очиқ айтайлик деса, одамларнинг қўли совиб кетишидан хавфсирар, айтмайлик деса, яранинг газак олишидан ҳадиксирар эдилар. Мана шу андиша билан иккови ҳам саволга жавоб беришдан ўзларини тортарди. Ҳасан сўфи: «Алим бува айтар», деб ерга қараб олган бўлса, Алим бува ҳам: «Ҳасан сўфи айтар», деб индамай тураверди.

Чолларнинг ижирганиб турганларини кўриб, Барот полвон яна йўғон овози билан гуриллади:

— Ҳа, бир гап борми?

— Гап-ку кўп-а, гапга қулоқ соладиганлар йўқ, полвон! — деди ахийри Алим бува, сукунатини бузиб.

Нарёқда тош юмалатиб юрган Замон чоллар ёнига болғасини кўтариб келди. Чолларни гўё биров хафа қилгану хафа қилгани шу болға билан уриш қасдида кўринар эди.

— Айтинлар, эшитайлик! — деди у.

Ташқаридан Матқовул ҳам кирди. Чоллар одамлар даврасида анча жим ўтиришди. Ичларида айтиш ва айтмаслик кураши кетаётгани равшан эди. Ниҳоят,

Ҳасан сўфи бошини кўтариб, кураш оқибатини эълон қилди.

— Гап шуки, — деди у, даврага термилиб, — қазийшга қазиймизу, лекигин ўзимизгамас, тагин ўша балохўрларга қазиймиз.

Барот полвоннинг кўзлари олайиб кетди.

— Нимага?

Ҳасан сўфи жавоб бериш ўрнига, гапини Алим бувага тасдиқлатди:

— Шундақами, оқсоқол?

Алим бува бош тебратди-ю, жим турди. Фуломжон гурзисини ерга қўйди, ичи пишган эди.

— Нима гап, айтинглар ахир! — деди у, овозини бир оз кўтариб.

Ҳасан сўфи гапини давом эттирди.

— У ёқ — паст, бу ёқ — балаңд. Жон киргизамиз деб турган ўша бўз, қақир ерлар ҳам шу сизлар қазийтган унгур бараварида балаңд. Ана шунинг учун эски ариқдан сув ичолмай қақраб келарди-да.

— Ҳали бўз ерларга сув чиқмайдими? — Матқовул кўзлари ола-була бўлиб сўради. Унинг бутун ҳаёти, бола-чақаларининг ҳаёти, унинг фикрича, шу бўз ерга боғлиқ эди.

— Сой томондаги унгур эски ариқдан бир қулоч чамаси паст, бу ёқ бўлса, эски ариқдан бир ярим қулоч балаңд, — деди Ҳасан сўфи куюниб, — қандай қилиб бўз ерларга сув чиқади?

— Ҳали икки бармоғимизни бурнимизга тикиб колаверамиз, денг? — Замон ҳаяжонланиб яна сўради.

— Шунақа бўлади-да, Замонбой! Сув эски ариқдан ҳам пастроқдан чиқади, чиққан билан бизга нафи йўқ. Кўз тикиб турган ерларимиз эски ариқданки сув ичолмабди, янги ариқдан тақир ичолмайди, яна аввалгидай қақраб ётавереди.

Одамларнинг ҳафсаласи пир бўлди. Уларнинг бутун умиди чиқариладиган суву, очиладиган янги ер эди.

Ҳасан сўфининг ташвиши ўринли чиқса, умид барбод бўлиши, одамлар алданиши аниқ эди. Ҳеч ким Ҳасан сўфининг гапига ишонгиси келмасди. Сўфининг ўзи ҳам ишонишни истамас эди. Бу шафқатсиз гап орзулар, ҳаваслар, умидлар билан қанот қоқиб турган бахтиёр кўнгилларни чўқдирувчи, ўлдирувчи гап эди.

Фуломжон, балки Алим бува хушхабар айтар дегувчи кўзлар билан унга термилиб:

— Наҳотки бир нима қилишнинг иложи бўлмаса, а, бува? — деди.

— Дунёда иложи йўқ нарсанинг ўзи йўқ, ўғлим. Ҳа, қаловини билса қор ёнади-ю, нимага бунинг иложи бўлмас экан? Хўш, нима қилайлик дейсиз? Шунга гапиринг, Фуломжон, — Алим бува кулиб сўради. У кулганда қоронғи унғурда яшин гурлагандай бўлди.

Фуломжон яна ҳаяжонланиб гапирди:

— Қақраб ётган ерларга жон киргизайлик, сув чиқарайлик, қишлоғимизни обод қилайлик, камбағалларнинг қоринларини тўйдирайлик, бизам одамқатори яшайлик деймиз-да, бошқа нима деяра эдик?

— Хўп яхши тилагингиз бор экан, дуруст, — деди Алим бува. — Ҳаммамизнинг ҳам тилагимиз шу, Фуломжон.

Кейин Алим бува Замоннинг саволига жавоб қилди:

— Қақир ерлар сув ичсин десак, сизлар шу искартада қазиб кетаверасизлар. Унда нарёқни ҳозирги еридан эмас, икки-икки ярим қулоч баланддан қазиб, сойни юқоридан кўтариб келиш керак. Ана бунда — бизнинг айтганимиз бўлади! Бўз ерларга сув чиқади, қишлоқ атрофи, қақир-бўз ерлар кўкаламзор, экинзор бўлади. «Йўқ», ишқилиб, сув чиқса бас», дейдиган бўлсак, нарёқдагилар ҳозиргидай қазишаверади-ю, сизлар икки ярим қулоч пастдан оласизлар. Унда буларнинг айтгани бўлади: эски ҳаммом, эски тос, яна ерларимиз қақраб қолаверади. Сувни улар ичади, меҳнатимизнинг мевасини улар ейди.

Одамлар икки хил бўлиб қолишди. Суюнишни ҳам, хафа бўлишни ҳам билмас эдилар. Демак, сув чиқади. Қандай қилиб чиқариш эса одамларнинг ихтиёрида. Фақат каттаконлар йўл қўйиб берса бўлгани.

Ҳасан сўфи ҳам одамларнинг икки хил бўлиб қолганларини кўриб турар эди. Бечораларнинг қўлларини совутмаслик учун:

— Лекигин бу гапларнинг ҳаммаси ҳали хом чўт. Худо биледи, бу ёқ икки ярим қулоч эмас, янаям пастроқ чиқиб қолар, ё бўлмаса, пешанамиз ярқ этару, биз ваҳим қилгандай паст чиқмай сой билан баравар чиқиб қолар. Ишқилиб, қўлни совутмаслик керак, — деди.

— Ҳа-да, ишни бўшаштирмай ураверайлик, битта тош жилдирсак ҳам ютуғимиз, — деди Фуломжон, — Сўфи отанинг гапи тўғри, қўлни совутмай ишни ўйлай-веришимиз керак.

Чоллар ташқари чиқдилар. Фуломжон гурзиси яна аввалги зарба билан тошга тушди.

Қуёш ерда, ариқ қазиётган бояқишларда ўчи бор-дек, олов тўкмоқда, ҳаммаёқ гўё ўт бўлиб ёнмоқда эди. Тошу тупроқ шу қадар қизиб кетган. Қишлоқ томонда бир қатра сув бўлмаганидек, бир этиб қўйган шабада ҳам йўқ.

Ҳасан сўфи билан Алим бува унгурдан ўн қадам йироқлашмай, Жумон Писмиқ уларни Содик амин чақираётганини айтди. Бу чақириқ гарчи ёмон одам томонидан эшиттирилган бўлса-да, чоллар: «Зора содик аминдан кушод топсак!» деган ўй билан жадаллаб бордилар. Содик аминнинг капаси унгурдан юз қадамча фарбда, тоғнинг соябон бўлиб осилиб тушган каттакон тоши остида эди. Чоллар яқинлашганда қапа ёнида қайнаётган қозондаги овқатнинг ширин ҳиди димоққа урди. Уларни Жумон Писмиқ қапа орзиде тўхтатди, ичкарига қўймади. Капанинг олди очиқ эди. Капада, шолча устидан солинган кўрпачада Содик амин чўзилиб ётар, уни ўн олти-ўн етти ёшларда заҳил, озғин бир бола уқалар эди. Чоллар келганда болага «бас» ҳам демади, ётган еридан ҳам кўзгалмади, бошини қитдай кўтариб қаради-да:

— Нимага саланглаб юрибсизлар? Унгурга кириб олиб, одамларни нимага ишдан совутасизлар? Бу қандай номаъқулчилик! — деб қичқирди.

Содик аминнинг чоллар келгандан кейин ҳам ҳаёсизларча уқалатиб ётиши, бунинг устига уларни беобрў қилиб қичқириши Алим бувани дилгир қилди.

— Нима қипмиз, тақсир? Кимни ишдан совутибмиз? Қайси ноинсоф топиб келди сизга бу ёлғон гапни? — деди у хуноб бўлиб.

Содик амин ётган еридан яна баттар қичқирди:

— Сув чиқмайди, чиқсаям бойларнинг ерига етуклик чиқади, — деган ким эди? Оппоқ соқолингиз билан тонгани уялмайсизми?

— Авваламбор, ҳеч ким тонаётгани йўқ, бу гапни айтишга айтдик, керак бўлса сизга ҳам айта берамиз, лекигин, — деди Ҳасан сўфи, ўзини босиб, — лекигин сизам санамай саккиз деманг-да, оқсоқол! Омади гап-

ни қилдик, бу ёқ баланд, у ёқ паст. Қандай сув чиқади, ўзингиз айтинг-чи? Қишлоқнинг серҳосил пастлигидаги ерлар, қора тупроқ ерлар, семиз ерлар кимники? Қайси камбағалнинг ўша ёқда бир қарич ери бор? Ҳамма ер Болта кўпаснинг меросхўри Ташабойники, мингбошиники, Ҳакимжон бойваччаники, сизники, Салим оқсоқолники, қози домланики, вақф, шундайми? Ё менинг ҳам ерим борми? Бўлмаса Алим буваники, Замон ялангоёқники борми?

— Бўлди, бўлди, кўп кекирдагингизни чўзманг! Сизники бўлмаса, бошқаларники бор!

Содиқ амин юзини тескари ўтириб олди. Нарёққа қараб пинғиллади. Нима деганини ҳеч ким уқмади. Фақат бола жадалроқ уқалай бошлади. Алим бува тилига келиб турган гапларни айтиб, ўйиб-ўйиб олмоқчи бўлди-ю, лекин, «лойга тош отсанг бетингга сачрайди» деган гапни ўйлаб, қўл силтади-қўйди.

Шу пайт Жумон Писмиқ қапада осивлиқ қўй сонини олди-да, Содиқ аминдан:

— Барисини солаверайми? — деб сўради.

Содиқ амин бошини яна бу ёққа ўтирди, капанинг ўртасида Жумон Писмиқ янги сўйилган қўй оёғини ушлаб турарди. Гўштни кўриб, аминнинг қовоқ-лунжи осилди.

— Опкеганинг шугинами? — деди у, норози бўлиб.

Жумоннинг чақиш пайти келган эди. У нишни ошпазга санчди.

— Ошпаз паст одам экан. «Бир кишига», яна иш қилмайдиган кишига битта сонун, тағин озми?» деб туриб олди. Тўшини сўрадим — тўшиниям бермади-я, хотинталоқ!

Содиқ амин ётган еридан туриб ўтирди. Жаҳли чиққан, афтидан иззати нафси таҳқирланган кўринарди. Қалтираб сўради:

— Иш қилмайдиган деб мени айтадими?

Жумон Писмиқ унинг жаҳлига жаҳл қўшадиган қилиб кулди. Кейин ўзини билмаганга солиб:

— Невлай, сизни айтгандир-да, — деди.

Содиқ амин, икки мўйсафиддан уялмай, оғзини чакки қилди:

— Вой хотинингни...

Ҳасан сўфи билан Алим буванинг у ерда иши қолмаган эди. Куннинг қизитиб, ёндириб турганга қарамай, қишлоққа қайтишди. Иккови ҳам яёв эди. Уларни

қишлоққа бу қадар шитоб қайтарган нарса минут сайин хавфга, кун сайин ҳалокатга айланиб бораётган унгур масаласи эди. Ўз дунёларида борлиқ деб аталган йўқликнинг шалвираган оёқларида эски кавушдай судрала-судрала шу ёшга келган бу икки кекса ўзларини донишманд ва ишбилармон фаҳмлаган кўп доно ва донандалар кўзойнак билан ҳам кўролмайдиган нарсаларни турмуш тажрибалари билан, юрак кўзлари билан, ақл ва сезгилари билан бошқалардан олдин кўриб олардилар. Буларни бутун халқ тикилиб турган, халқнинг ишонган тоғи, умид булоғи бўлган бу катта, муҳим ишнинг плансиз, режасиз бошлангани, ҳеч ким жон куйдириб бошқармагани, ҳамма нарса ўз ҳолига, ўз майлига ташлаб қўйилгани, катталарнинг бири болабозлик билан, бошқалари бўзахўрлик билан машғул бўлгани, улар кўрмаганларини кўра олмаганларини, кўришлари мумкин бўлмаганларини кўрсатишганда қилган тўнг муомалалари азоблар эди. Булар азоб чекмоқда эдилар. Булар шу офир, шу мушкул дамларида далда бергувчига, йўл кўрсатувчига муҳтож эдилар. Булар ўз дардларига тушунгувчи дардманд, ҳожатларини англатувчи ҳожатманд излардилар. Булар халқ гамини ўз ғамидан ортиқ кўрадиган, халқ манфаатини ўз манфаатидан ортиқ қўядиган халқпарварга зориқар эдилар. Булар излаган, булар зориққан ана шундай одам бор эди. Улар бу одамни билар, севар, ҳурматлар эдилар. Улар бу одамга ўзларидан ортиқ ишонардилар. Шунинг учун қишлоққа кела солиб тўғри ўша одам олдига кетдилар. У одам гузарга туташган отбозори ёнидаги яримвайрона дўконда, белигача чуқурга тушиб олиб, чап қўлидаги узун темир қисқичда қисилган ва устини кул босган бир юмалоқ темир чўғни сандонда болғаламоқда. Пешанасидан, буғдой ранг чиройли бетларидан темир чангига қоришиб қорайган терлар қуйилмоқда. Бошида моғор, эски дўппи, олдида шакра қопдан тикилган фартук, қўллари, елкалари, кўкраги, орқаси белига яланғоч, бадани қўлидаги темирдай мустаҳкам. Чоллар келганда, у темир учқунларини сачратиб болға ураётган эди.

— Ассалому алайкум! Ҳорманг, уста Қудрат! — деди Ҳасан сўфи дўконга яқин келиб.

Қудрат қўлида болғаси билан «ким экан?» деб қаради-да, мўғтабар чолларни кўриб, юзи бирдан ёришди.

— Ваалайкум ассалом! Э келинг, Ҳасан ота, келинг,

бува. Келинлар, сизлармидинлар! — деди суюниб. Кейин қўлини ёнида ётган қора рўмолга артиб, чуқурдан енгилгина чиқди, чоллар билан қўл олишиб кўришди-да, тақалар териб қўйилган жойга, дўконнинг олдига дарров тўшак солди, меҳмонларни ўтқазди. Чоллар, Қудратга тани-жони соғлиқ, ишига баракат тилаб, фотиҳага қўл кўтардилар.

— Хўш, қандай шамол учирди? Тинчликми? Фуломжон, Барот полвон Замон ва бошқа ёру оғайнилар саломат қазишяптими? — Қудрат шу хил устма-уст саволлар билан меҳмонларни шоширди.

— Худога шукур, тинчлик, азаматлар зўр бериб ишлашиб ётибди, дуо дейишди.

Алим бува гинахонлик қилгандай, ҳазил-мутойиба:

— Мундоғ бораям демайсиз, уста, — деб кулди.

— Бизам бу ердан туриб қазияпмиз, мана кўринг, бува, — деди Қудрат ҳам кулиб. Кейин чуқурнинг нариги бетида, эски қоп тагида бир қанча темир понани олиб чиқиб кўрсатди. Ундан ортиқ эди. Ҳар бирининг узунлиги бир газ, қалинлиги гугурт қутисининг бўйидай, эни ярим қаричча бўлиб, то нариги учигача икки томони бир зайлда юпқаланиб борарди.

— Бусиз тоғ қазиб бўладими! — деди Қудрат, яна қўлини артиб.

Ҳасан сўфи бу поналарни ким буюрганини, кимнинг сўзи билан қилаётганини сўраган эди, Қудрат дудмалгина қилиб жавоб берди. Ҳасан сўфи қаноатланмай, яна сўради:

— Рости, биров буюрдими ё ўзингизнинг тантилигингизми?

— Буюрди, буюрди, — дедию Қудрат, яна буюрувчини айтмади.

Қудрат кўриб туришсин деб уларнинг олдига бириккита понани қўйди-да, ўзи қаёққадир шипилаб кетди. Ҳаял ўтмай бир чойнақда кўк чой, сири кўчган патнусда тўртта бозор нони кўтариб келди. Нонларни ушатди, чой қуйди, қоғоздаги ўроғлиқ бир сиқимча парвардаси бор экан, кўк чой билан кетмаса ҳам, меҳмонларнинг иззати, дастурхоннинг зийнати деб патнусга тўкиб қўйди. Чолларни дастурхон билан машғул қилиб қўйиб, ўзи дўкон орқасидан ошқовоқнинг палласига ўхшаган бир нарса олиб чиқди.

— Унгур қазиётган бояқишларнинг юзлари чақмоқдан яра, ғурра бўлиб кетибди, шуни тутиб олиб

ишлашсин деб қилдим, — деди Қудрат, темир ниқобни чолларга узатиб.

Алим бува қўлига олиб хўп томоша қилди. Ҳақиқатан ҳам, кичикроқ ошқовоқ палласидай келар, белидан юқорироғида узунчоқ қалампирдай иккита тешикчаси бор эди. Алим бува юзига тутиб кўрди. Бетга тутилганда орқасидан боғлаб қўйиладиган иккита боғичи бор эди. Қудрат боғични боғлади. Алим бува юқоридаги қийғоч тешикчалардан қаради. Ҳаммаёқ бемалол кўринарди.

— Қойилман-э! — деди Алим бува, ниқобни юзидан олаётиб. Кейин: — Буниям биров буюрдими? — деб пичинг қилди.

Кулишди.

— Бешта тайёрлаб қўйдим. Тоғ қазувчиларнинг каму кўстларини ўзимиз тўғриламасак, катталарнинг бу билан ишлари йўқ. Эртага олиб кетсанглар, азаматларнинг жонига ора кириб қолади. Иннайкейин, манови поналарни олиб кетиб, ўзлариникини олиб келишса, ўткирлаб бераман. Кейин шундай алмашиб турамиз. Ҳа, дарвоқе, — деди Қудрат бир нарса эсига тушгандек, — унгур ичи ҳам анча қоронғи бўлиб қолгандир?

— Анча қоронғи. Эрта билан кечқурунлари ҳеч нимани кўриб бўлмайди — қоронғи, — Ҳасан сўфи шошилиб жавоб қилди.

— Темирдан қуйма қилиб ўн-ўн бешта қорачироқ ясаймиз. Ниқобларни битириб, қорачироққа уринаман, оғайнилар хафа бўлишмасин, нимаики керак бўлса, нимаики камлари бўлса айтаверишсин. Бу ерда эпини қилолмасам шаҳар бор, хўпми?

Алим бува билан Ҳасан сўфи бараварига умр тилашди.

— Энди, — деди Қудрат, чой навбатини Ҳасан сўфига узата туриб. — Энди сизлардан эшитайлик. Қани, нима гап топиб келдинглар?

Чоллар бугун тоғда бўлган гапларни батафсил сўзлаб бердилар. Охирида Ҳасан сўфи:

— Шундай қилиб, сизнинг олдингизга маслаҳатта келувдик. Бошимиз қотиб қолди, — деди.

Қудрат чолларнинг гапларини жуда диққат билан эшитди. Қошлари чимирилди, қовоқлари тушди, лекин ўртада ҳеч гап қотмади. Чолларнинг гаплари тамом бўлгандан кейин, остки лабини хиёл тишлаб:

— Чамамда, бир оз шошибсизлар, — деди.

Чоллар бундай хулосани кутмаган бўлсалар керак, бир-бирига қараб олдилар. Қудрат улар юзидаги ҳайрат ифодасини кўриб:

— Аввал яхшироқ аниқлаш керак эди: чиндан ҳам у ёқ пасту бу ёқ баландми, ё бу бир хом чўтми?

— Қарадик-да, қараб кўрдик, шунақа кўринади, — деди Алим бува, хижолат бўлган кишидай гапини йўқотиб.

— Бундай жойларда ҳамма вақт ҳам кўз билан тўғри чамалаб бўлмайди. — Қудрат вазмин гапирди. — Дуруст, мен гапларингизга ишонаман, лекин анови-ларни ишонтириш учун кучли далил керак. Ўзингиз айтдингизку: «Кўзойнак билан кўрдингларми ё шундайми?» деб мингбоши масхара қипти. Кучли далил бўлмасдан улар билан олишиб бўлмайди. Қандай қилиб талабимизни қуруқ кўз билан исбот қила оламиз? Бизни ҳоким Тешабойга ипсиз боғлаб бериб кетди. Халққа: «Бор, кучинг етганича, ўзинг билганингча сув чиқариб ол!» деганда, тоғни қазиб ўтирмай, Оқбўрадан келтира қолардик. Оқбўра олислик қилса, тоғни тешиб ўтирмай, кесиб ўткизардик. «Фақат тоғни тешиб чиқарасанлар», деб ҳоким йўлимизни кесиб қўйди. Халқ шўрлик шунга ҳам суюниб, ўлиб-тирилиб ётибди. Биздан лозими: қўлимиздан келганича халқ оғирини енгил қилиш. Қараб ўтирсак уят бўлади. Халқ ҳам: «Лаънат! — дейди. — Қийин кунимда асқатмадинг!» — дейди. Шундай бўлсин, отахонлар, баланд-пастигини аниқ ўлчанглар. Чама билан иш қилиб бўлмайди. Бу катта иш. Ҳамма кўз тикиб, умид қилиб ўтирган иш-а? Иш пухта бўлса ўзимизга осон, қазийдиган ҳам ўзимиз, меҳнат қиладиган ҳам ўзимиз. Бойларнинг нимага беллари оғрибдики, ариқда беллари оғрисин? Шунинг учун ҳам халқнинг дод-войига қулоқ солишмайди-да. Сув ҳам чиқару, лекин ўша мингбоши билан Содик аминлар муштумдай тошни бир ердан иккинчи ерга жилдириб қўйишмас!

Ҳасан сўфи билан Алим бува Қудратнинг ўринли гапларини жон қулоқлари билан тинглашди. Аниқ ўлчаш масаласига келганда эса, нима қилишларини билмай, ўйланиб қолишди.

Қудрат сўради:

— Хўш, қандай ўлчаса бўлади, Ҳасан ота?

Ҳасан сўфи ҳам, Алим бува ҳам ана шундай савол берилишини олдиндан билиб, қунишиб ўтирарди. Шун-

дай бўлса-да, икковининг ўйлаб қўйган фикри йўқ эмасди. Фақат ҳозирча биргина ўй бўлиб, унинг тўғри-ми-йўқлигида ўзлари ҳам бир қарорга келмаган эдилар. Шунинг учун Ҳасан сўфи ийманиб гап бошлади.

— Тоғни ўлчашга бизда асбоб йўқ. Ота-буваларимиздаям бўлмаганми дейман-да, бўлса эшитардик. Шунанча пайтларда ота-буваларимиз ҳам, ўзимиз ҳам ақл билан, фаросат билан иш битириб келганмиз, бу ердаям доғ қолмасмиз дейман.

— Хўп, нима қилсак бўлади, айтинг?

— Ҳасан сўфи хом чўтини айтди.

— Бундай қилсак қандай бўларкин, — деди у, маслаҳат сўраётгандек, Қудратнинг юзига тикилиб. — Унгурнинг ўртасини мўлжаллаб туриб тоғнинг қоқ белига битта қозиқ ўрнатсак. Одам белича бўлса кифоя. Ўшанда сой томонга ҳам, бу томонга ҳам орасини бир қулоч-бир қулоч қилиб иккитадан ёғоч қоқсак, кейин уларнинг тепасини ўртадаги қозиққа шайтон билан текилласақда, унгур оғзига биттадан узун мўмиқ кўмиб, ҳалиги ўртадаги қозиқдан нариги икки қозиқнинг тепаси билан бир текисда қарасагу мўмиқнинг кўзимиз қадалган еридан пастгача ўлчаб тушсак. Бу ёқда ҳам шундай қилсак-да, кейин ўлчаганимизни қиёс қилсак. Қаёқ паст, қаёқ баланд — мўмиқдан билинар дейман?

Ҳасан сўфи фикрини қийналиб туриб тушунтирди. Шундай бўлса ҳам ҳар ҳолда тушунтирди. Қудрат диққат билан тинглади, у Ҳасан сўфининг фикрини калласи билан маъқуллаб ўтирди. Ҳасан сўфи гапириб бўлгандан кейин:

— Жуда яхши ўйлагансиз. Аммо бунда бир қийинчилик бор, — деди.

Ҳасан сўфи унинг гапини илиб кетди.

— Гапингиз оғзингизда, — деди у, кулиб, — ўзим ҳам биламан, қийинчилик мўмиқда.

— Ҳа, баракалла. — Қудрат калласини тебратиб тасдиқлади. — Қозиқ бўйига мўмиқни қандай кўтариб чиқасиз? Тоғ пастми?

— Паст бўлиб, унча пастмасу, лекигин иккита мирзатерак етиб қолар дейман. — Алим бува фикрини суюниб айтди.

— Демак, икки ёқда тўртта мирзатерак керак, шунанчами? Мабодо у тадбир қийинлик қилса, мўмиқсиз ўлчаш ҳам мумкин. Икки қулочли тахта керак. Бир хил рандаланиб, бир хил текис бўлиши шарт. Шовун-

дай тўғри, топ ташламаган бўлсин. Яна битта икки қулочлик ёғоч керак, бу қандай бўлса ҳам бўлаверади. Ҳасан ота айтгандек, ўртага қозик қоқилади. Бир қаричми, ярим қаричми — бўлаверади. Ишқилиб, ўртани кўрсатиб турса бўлди. Тахтанинг бир учини қозикқа қадаб, иккинчи учини — унгур томонга қаратиб, шайтон билан текисланади. Тирак қўйиб маҳкамлангандан кейин, унгур ёқдаги учидан ерга шовун ташланади. Шовун кўрсатган ерга иккинчи тахтанинг бир учи ўрнатилиб, иккинчи учи боягидай кўтарилади-ю, шайтон билан тўғриланади. Унда аввалги баланддаги тахта билан бу пастдаги тахтанинг орасини ўлчайсиз, ёзиб қўясиз. Масалан: биринчи ўлчов икки газу ўн вершок дейлик. Ўлчаб бўлганингиздан кейин юқоридаги тахтани бузиб, пастга ўрнатасиз, яна шайтон билан текислаб ўлчайсиз. Шу тахлит унгурнинг оқзигача ўлчаб тушасиз. Ёзганларингизни қўшсангиз — унгур тагидан қозикнинг баландлиги маълум бўлади. Иккинчи томонда ҳам шундай қиласиз. Қарабсизки, қаёқники кўп чиқса ўша ёқ паст. Қанча пастлиги вершоғигача маълум бўлади.

— Камол топинг! — деди Ҳасан сўфи, хурсанд бўлиб. — Бу йўл турганда мўмиққа бало борми! Бўлди. Шу маъқул.

Бу усул Алим бувага ҳам маъқул бўлди.

— Бу ўлчашда бир кесак билан икки қушни урамизу, — деди у, оғзи қулоғига етиб. — Уста Қудрат айтгандек, тепадан пастга ўлчаб тушсак — бўйи, яъни баландлиги маълум бўлади. Борди-ю, кўчирган тахталаримизниям санаб борсак, унгурнинг узунлигиям маълум бўлади. Ҳе, кам бўлманг, бўлди. Хайрият, бахтимизга сиз бор экансиз, мушқулимиз осон бўлди.

Чоллар хайрлашаётганда, Қудрат:

— Бўш келманглар, курашни бошладик, охирига етказмай қўймаймиз! — деди.

Ўн иккинчи боб

Малла тўн билан оқ салла ечилганда

Эски парпаша паранжили хотин бу йилги йўнғичқа ғарамланган тупроқ том тагидаги катта ёғоч дарвозалари ланг очик дарвозахонадан кирганда, ташқарининг ўнг томонида, жанубга қаратиб солинган дангиллама меҳмонхонанинг айвонига яқин сахнда ўттиз

нафарча эркак давра қуриб олиб зикр тушаётган эди. Хотин шотут тагига келиб тўхтади. Бўйи бошқаларни- кидан ярим газча баланд, хушқомат, ўттиз беш-қирқ ёшларда, бақувват бир дарвиш Сўфи Оллоёр ғазалларини хирқи овози билан бақириб ўқир, даврадагилар: «Ҳих-ҳа-ҳов!» «Ҳих-ҳа-ҳов!» деб каллаларини иргитар, ўртадагилар эса оғизлари кўпирган, кўзлари гўлайган, башаралари қизарган ҳолда худди ўйинга тушаётгандек «Ҳих-ҳа-ҳов!»га мослаб шаманлар сингари ирғишар, сакрашар эди. Сўфи Оллоёрнинг оллоҳни, пайғамбарларни азиз-авлиёларни мақтаб ёзган ғазаллари, зикрчиларнинг жазавалари билан маст бўлган қозондай саллали, кўкрагини ошхўракдек тўсиб турган сариқ соқоли малла киши айвонда ҳамду сано ўқиб ўтирар, муридлар бирон нарса назр қилармикин, деб уларнинг қўлларига қараб-қараб кўяр эди. Дарвиш Сўфи Оллоёр ғазаллари орасида тез-тез чўнтагига ишора қилиб:

«Дунё пули ҳаромдир, қарамасдан чўнтакка сол! Чўнтакка сол!» деб қўяди.

Шу маҳал бояги малла кишининг довдир кўзлари кўчадан кириб келаётган хотинга тушди. У бу парпаша паранжили хотинни танидимми ё унинг шох ташлаб юриб кетиши таниқли эдимми, ҳар нечук, эси оғиб қараб қолди. Хотин эшон даргоҳига қараб борар эди. Малла тўнли малла киши зикрчилар жазаваси энг юқори пардасига чиққанда, ўтирган еридан аста турди-да, киши билмас, хотин орқасидан даргоҳ томон юрди. У кетгандан кейин ҳам зикрчилар ўйинларини давом эттиравердилар.

Кенг ташқари ғарбга чўзилган бўлиб, дарвозадан кирган кишига у кафтдай кўриниб турарди. Ўнг томонда — меҳмонхона, чап томонда — болохоналик узун отхона, тўрида — орқаси ташқарига қаратиб солинган туташ иморатлар, том остида — қўш табақалик ёнма-ён икки эшик. Ўртада бир неча марвартак тут, олма, ўрик, шотут, отхона олдида уйилган гўнг...

Хотин танти юриш билан бориб чап эшикни очиб кириб кетди. Малла киши ҳам думма-дум етиб келди. Бу эшик машҳур Оқтўппи эшоннинг пок, муборак даргоҳини ёмон кўзлардан, бало-қазолардан сақловчи табаррук эшик эди. Бу эшик оламдаги нарсаларни эшон ҳазратларининг нуроний кўзларидан яширишга юпқа-

лик қилса ҳам, лекин даргоҳдаги нарсаларни олам кўзидан яширишга етарли даражада қалин эди. Бу эшик ана шундай мўъжиза, ана шундай антиқа эшик эди. Ана шу антиқа эшикдан қадам ташлаб ўтган киши ўзини қоронғи йўлакда кўриб, унгурга кириб қолдимми, деб кўрқади. Бу фақат биринчи ҳис, холос. Кейин йўлак охирида милтиллаб кўринган ёруққа қараб юради. Ёруғ уни ташқаридан энсиз, лекин ғарбга чўзилиб кетган узун саҳнга олиб чиқади. Ўнг қўлда — ўртада даҳлиз билан ажратилган иккита катта-катта баҳаво айвон, ғарбда — камбар саҳн тўрисида — шарққа қаратиб солинган қатор хужралар, энг четти жанубий хужра ёнидан тагин нарёққа очиладиган бир табақали ихчамгина дарча. Ким билади, шунча уй, шунча эшик кимга керак, нимага керак экан?

Малла киши ичкарига кирганда, ҳалиги эски парпаша паранжи айвон тагсинчида ётар эди. У паранжидан, паранжининг тақаллуфсиз ташлаб кетилишидан эгасини дарров таниди-ю, юзига ёқимли жилмайиш югурди.

— Қани, қанақа дастурхон опкелдинг, далли? — деди малла киши, айвондан ичкари кира туриб.

Ичкаридан: «Ўзимни олиб келдим!» деган нашъали кулги эшитилди. Малла киши янги бузи кавушини даҳлизда ечиб, чап ёқдаги каттакон хонага кирди-да:

— О, баччафарди ётиши! — деб юборди.

Ҳақиқатан, уй тўрида, юмшоқ кўрпа устида қарға шойи кўйлакли бир хотин чалқанча тушиб ётар эди. У ноз-карашма билан жавоб қилди.

— Ҳа, ётсам ҳаддим сифмайдими?

— Ўзингни дори қивординг жа, кемайсан? Нима бало? Овунгни мазаси жўқми? — деди малла киши, хотиннинг ёнига ўтириб.

Сочлари, қошлари, киприклари, соқол ва мўйловлари сап-сарик бўлгани устига гапиришлари ҳам саҳройи, давал, кўпол эди бу кишининг. Қозондай салласини қозикқа илиш эсидан чиққан бўлса керак, бошидан олиб тўшакка, холи жойга кўйди, кўйнидан қатлоқлик оқ дўппи олиб очди, керди, кейин пўйдаб кийди. Хотин ҳамон ётган ерида ётар, малла кишига парво ҳам қилмас эди. Кейин пичинг қилиб гудранди:

— Овумнинг-ку мазаси бор-а, лекин овхўрларнинг мазаси йўқ. Биттаси сиз қурумсоқми?

Малла кишининг ичидаги чўғни акс эттириб турганга ўхшаган оловли кўзлари олайди.

— Қурумсоқ бўп ҳаққингди жеп кетгимбе?

— Берган ҳаққингиз очиқ мозорга борсин? Ўн етти яшар суқсурдай жувонни олиб келсам, уч тилла бериб ўтирибсиз!..

— Шуниям жошлиги учун бердим, башараси уч пулга қиммат. Молинга жараша бердим-да.

— Неча кун турдингиз ўша ёмон мол билан? Шунақа, эсингиздан чиқиб қолади! «Ёмон жинлар босиб қопти, елкангда умми субён ўтирибди, ўн кун дам солиш керак», деб йигирма кун ушладингиз-ку?

— Умми субён ўтиргани рост, ўтирувди...

Хотин жеркиб ташлади.

— Нима қиласиз менга ёлғон айтиб! Мени, нима, қулоғинг қани деса бурнини кўрсатадиган пондавоқи-лардан деб ўйлайсизми? Умми субёнингиз нимаси? Жинингиз нимаси, ҳаммаси қип-қизил ёлғон-ку! Нима қиласиз менинг тилимни қичиштириб?

Малла киши хотиннинг тарс-турс гапларидан ўсал бўлди шекилли:

— Қўй энди, эски гаптарди кўп қўзийверма, — деди. Кейин, овозини мулојим қилишга тиришиб, ҳуфёна сўради: — Жанғиси борми?

Хотин яна тарсилатди.

— Бору, сизнинг кучингиз етмайди.

— Қўш? Қўш? — деди малла киши, хотинга юзланиб.

— Баланд охурдан ўт ейдиганини топдим. Ўзиям шунақа таннозки, унинг олдида ҳурилиқо ҳам ип эшолмайди.

Малла кишининг кўзлари ичидаги чўғ равшанроқ кўринди. Хотиннинг таърифи уни шошириб қўйган эди.

— А! — деб юборди юраги уриб.

— Ҳа! Байига келишсак, қўйнингизда-да, эшоним.

— Нима дарди бор экан?

Айби бор мол ҳамиша арзон юради. Буни савдогарлар яхши биладилар.

— Соппа-соғ! Дард нима қилсин, кўзидай тўлиқиб, гулдай очилиб ётибди!

— Дарди бўлмаса қандай қип опкеласан?

— Йўлини топаман-да. Мен бўлай-ю, олиб келмайми? Ким айтади мени Ҳожи хола деб?

— Ўзи жошгинами? — деб сўради эшон, ичи пишиб.

— Йигирма иккида, — хотин киши учун йигирма икки ёш — кўп ёшдай, Ҳожи хола: — Йигирма иккида бўлсаям... — деди-да, эшоннинг қулоғига бир нима шипшиб, хахолаб кулиб юборди.

Эшон жойида бир қўзғалиб қўйди.

— А! — деди у, оғзи қулоғига етиб.

Ҳожи хола маъноли қилиб калласини қимирлатди. Шундан кейин ҳар вақтгидай очиқ савдо бошланди. Сотувчи — ҳожи хотин, олувчи — художўй эшон эди. Икковлари ҳам худонинг ердаги мўътабар бандалари.

— Ўшанинг нархи, майли, мендан кетса — сенга, — деди эшон.

— «Ўша»нгиз нимаси? Қанча бермоқчисиз?

— Ҳалиги айтганинг — уч тилла.

— Уч тиллангизни бошингизга уринг, Оқтўппи эшон! Ҳа, сиз кўрган матолардан эмас бу! Йўлга солгунча она сутим оғзимга келди. Бир йил сарсон бўлдим-а! Уялмай уч тилла деб ўтирганингизни! Юз тилла берганингизда давлатингиз кам бўладими? Ё шунча давлатни ортдираман деб белингиз оғридимиз? Худога шукур қилинг: яйловда минг-минглаб қўйингиз, молингиз, отингиз урчиб ётибди. Ширмон булоқнинг ҳамма ери сизники, омборларингиз — донга, хумларингиз — мойга тўлиб ётибди. Одамлар келтирган назр-ниёзлар дарёйи азим. Нима қиласиз шунча давлатни, у дунёга орқалаб кетасизми? Ё меросхўрларим оч-ялангоч қолади деб қўрқасизми? Қўрқманг, улар ҳам сиздан кейин сизга ўхшаш эшон бўлишади, улар ҳам сизга ўхшаш бели оғримай еб-ичиб ётишади.

Ҳожи хола бу насиҳатгўйликни эшонга энди қилаётгани йўқ эди. Нархига келишолмаганларида, у ҳар сафар эшонни шундай мулзам қиларди.

— Ҳадеб бир гапди айтоврасан-да, — деди эшон, хит бўлиб.

— Майлингиз, йўқ десангиз, шаҳарда ман-ман деган бою бойваччалар тўлиб ётибди. Молим касод бўлиб қолмайди.

— Ҳа, майли, тўрт тилла олақа.

— Ўн тилладан ўн пул ҳам камига бўлмайди. Шундаям сизга, эски чўпқот, эски қадрдон. Бугун мени меҳмон қиласизми? Қоламан, — деди Ҳожи хола, жойи келганда ўзини устаки қилиб.

Эшонни ўн тилла ўйлатиб қўйди. Чиндан ҳам кўп пул эди. Лекин келадиган жонон қанақа экан? Шуниси юракни жазиллатади-да! Ҳожи далли бўлса ён бо-садиган хилдан эмас: айтганини олади!

— Шарти шу, — деди эшон, узоқ ўйланиб турган-дан сўнг. — Ҳозир жармини оптурасан, кеганда кўра-ман, кўнгилга жотса, — тағин ўнтасини олақа.

Ҳожи хола ичидан суюнди-да, ташида:

— Алдайсиз, — деди.

Эшон қўлини осмонга кўтариб қасам ичди.

— Алдасам, мана, тепамда худо турибди, худо ур-син! Лекигин, кўнгилга жотмаса, жана ўша беш тил-ла — беш тилла! Фишава қилмайсан, хўпми?

Ҳожи хола эшоннинг дидини яхши биларди, олиб келадиган нарсасининг ёқишига шубҳаси йўқ эди. Бу-гун беш тилла олганда, эртага ўн тилла олишга қандай чайқовчи йўқ дейди?

— Бўпти! Қўлингизни беринг!

Оқтўппи эшон қўлини берди, Ҳожи хола борбара-ка қилди. Шу билан очиқ савдо тамом бўлди. Энди мол тўғрисида очиқ гаплашиш мумкин эди. Эшон юра-гига кириб олиб шайтон васвасасини қилаётган но-маълум жувонни билгиси келар эди. У ўрнидан тураё-тиб:

— Кимнинг заифаси экан? — деб сўради.

— Тешабойнинг хотини. Болта кўпаснинг ўғли-чи?

— Ҳа-ҳа, бўлди, бўлди! Тешабой! Қорабулоққа жа-қинда кўчиб кеган бой-да?..

Ҳа-ҳа, шаҳардан ҳозиргина қайтиб, қўлида кички-на тугунча билан хотинининг ёнига кириб бораётган мана шу Тешабой! Қандай бахтиёр у! Ёш, чиройли, сўлим хотинчаси бор! Қаранг, кўчадан кириши била-ноқ югуриб келиб қўлидан тугунчасини олди. Эгнидан яктак тўнини ечириб қозиққа осди, юз-қўлига сув бер-ди, сочиқ тутди, кейин сув сешиб, муздек қилиб қўйил-ган ясадоқ уйига бошлаб кирди, юмшоқ тўшалган кўрпачаларга ўтқазди, ўзи эса гиламга, эрининг ёнига чўнқайиб бугун кечаси кўрган тушини айта бошлади. Айтганда ҳам суюниб, юзлари гулдай очилиб, ширин бўлиб айтди.

— Вой худо, бугун бир ғалати туш кўрдим. Тезроқ келсангизу айтсам, деб йўлингизга кўзларим тўрт бўлди.

— Хўш, қанақа туш экан?

— Тушимда эмиш, Ҳизр бувам уйимизга кептилар. Мени кўриб: «Ҳа, қизим, ҳалиям фарзанд кўрмадингми?» деб сўрадилар. Мен «йўқ» девдим, «эртадан кечикмай Оқтўппи эшонга бориб дам солдир, иншооллоҳ, фарзанд кўрасан, ўзим қўллайман!» — дедилар. Худди ўнгимда айтгандай айтдилар. Кўзимни очсам, тонг отиб, хўрозлар чақиришяпти!

Тешабой ҳеч кимга, ҳатто хотинларга ҳам шу вақтгача ёрилиб бир нима демаган бўлса-да, лекин бола кўрмаганлигига эзилиб, ичини еб келар эди. Тўраҳон тушини айтаётганида у қучоғида ўғилчаси ўйнаб ўтиргандек бахтиёр кулар, қувонар эди. Лекин қувончи узоққа бормади. Чарақлаб турган кўнгли бирдан хира бўлди. Қовоғи тушиб сўради:

— Ҳожи далли ўргатган бўлмасин тағин?

Тўраҳоннинг кулган юзларига жиндай қизил югурди. У оёқларида маҳкам турарди. Ўзини йўқотмади. Шундай пайтларда эсга олинадиган қудратли гувоҳни тилга олди.

— Мана бошимда худо турибди, ёлғон айтсам худо урсин! Менга ишонмайсизми? — Лабларини буриб, хафа бўлди Тўраҳон.

Эрини қандайдир шубҳа, кўнгил ғашлиги қамраб олган эди.

— Кўрамиз, — деди у совуққонлик билан.

— «Кўрамизи» нимаси? «Эртага учра!» деб айтдилар-ку Хизр бувам! Йўқ, бутундан қолса бўлмайди. Қачонгача ўзим ёлғиз катта эшиқда ҳувиллаб ўтираман? Шаҳарнинг йўриғи бошқа, кўпчилик бошқа.

— Бу ерга ҳам ўрганиб кетасан.

— Боринг-э, сизга даркор бўлмаса, менга даркор. Ҳалиям... — деди Тўраҳон йиғламсираб, — ҳалиям одамларнинг таънасидан ўлар бўлсам ўлиб бўлдим. Бири туғмас дейди, бири у дейди, бири бу дейди, эл оғзига элак тутиб бўлмаса!

Тешабой хотинини пўписа билан юпатмоқчи бўлди.

— Одамларнинг гапи билан нима ишинг бор? Бекорчи оғиз, деса деяверади-да!

Тўраҳон эрининг қучоғига суқилди. Бошини Тешабойнинг кўкрагига қўйиб, пиқиллаб йиғлай бошлади. Тешабой уни кўкрагидан узиб, юзига қаради. Кўзларидан юмалаган ёшлари қип-қизариб кетган юзида лаъл доналари каби товланарди.

— Хўп, борсанг бора қол. Ким билан борасан?

Тўраҳон бундай саволга тайёргарлик кўрмаган экан, лабларини буриб:

— Невлай, — деди.

Тешабойнинг қишлоқда хотинини бирга қўшиб юборгулик яқин одами йўқ эди. Айниқса, хотинлардан ҳеч кимни танимасди. Қайнарасини бўлса жини севмайди, паст хотин. Ҳожи хола бўлса кетиб қолган.

— Ҳожи хола кетиб қолдими? — деб сўради у хотинидан.

— Невлай, кеча битта хотин айтиб кетди-ю. Ўртоғи шекилли. Шаҳарнинг ҳам баҳридан ўтиб, ўша билан кетди.

Тешабой, ўзича ўйлаётгандек гудранди:

— Ўша дўзахи бўлгандаям бирга обориб келарми-ди. Учраб кетаман демадимми?

— Тугуни шу ерда, келар, — деди Тўраҳон, эрига сузилиб.

— Келса, ўша билан борасан, — кейин хотинининг юзига хўмрайиб қаради: — Лекин қулоғингда бўлсин: Оқтўппи билан ҳиринглашма, ҳа!

— Вой ўлай, у нима деганингиз? Шундай табаррук одамга қайси бетим билан тишимнинг оқини кўрсатаман? Худодан кўрқмайманми? Нима, мени жудайла худо уриб қоптими?

Тешабойнинг юрагида бош кўтарган гумон деви Тўраҳоннинг шу ўпкаларидан кейин ёта қолди. Тешабой ортиқ ҳеч нима демади. Тўраҳон ҳам ҳеч нима демади. Икковида ҳам ўзларини тинчитувчи ишонч туғилган эди. Тешабой: «Хотиним Оқтўппи билан ҳиринглашмайди, худодан кўрқади», деган ишонч билан тинчиган бўлса, Тўраҳон: «Эрим мендан гумон қилмайди», деган ишонч билан тинчиган эди. Тешабой ташқарига чиқиш учун ўрнидан қўзғалганда, Тўраҳон эрини бўйнидан қучоқлаб қулоғига шивирлади:

— Ухламай кутиб ўтираман...

Ўн учинчи боб

Ҳам хўрдадан, ҳам бўрдадан

Мамарайим афанди вазифасига биринчи кундан бошлаб астойдил киришди. У ўзини Тешабойнинг қишлоқдаги сояси деб билар, шунинг учун ҳар қадамда, ҳар бир ҳаракатида Тешабой манфаатини кўзлар эди.

Бу табиий, чунки аввало, у Тешабойнинг хизматкори, қолаверса, унинг ўз ақидасига кўра, Тешабой миллатнинг тираги! «Тирак қанча кучли бўлса, миллат шунча равнақ топади», деб ўйлайди у. Ҳа, у ҳозир шундай ўйлайди. Аммо ҳаёт денгизининг шафқатсиз тўлқинлари уни четга улоқтириб ташламасдан аввал бундай деб ўйламас эди, чунки у вақтда ёш, силлиққина бола эди. Кўзига айшу ишратдан бошқа ҳеч нарса кўринмасди. Бунга даставвал унинг ўзи сабабчи бўлди. Мадрасага ўқишга кирди-ю, ўқишни ўйламай бошқа кўйга кириб кетди. Аввал уни муллаваччалар судрашди, кейин имонсиз мударрис ўзига маҳрам қилиб олди. Ана шундан кейин Мамарайим афандининг димоғига қурт тушди. Энди жон куйдириб ўқишни эмас, жон куйдириб айшу ишрат қилишни хоҳлаб қолди. Мударрис уйига кетган кечалари муллаваччалар хужрада базм куриб, Мамарайимга кокил соладиган, уни ўйинга туширадиган бўлишди, ўткир-ўткир мусалласлар, бўзалар ичириб маст қилишди. Мударрис кўп вақт хужрада ётиб қолар, ана шундай кечаларда Мамарайимни олиб кириб кетиб ўзини уқалатар эди. Бу разолат кўп йиллар давом этди. Ахир Мамарайимнинг соқоли чиқди, энди у муллаваччалар базмига ҳам, мударрис эҳтиёжига ҳам ярамай қолди. Ана шундан кейин домласи: «Зеҳнингиз кўп паст экан, илм ололмайсиз, бориб тирикчилигингизни қилинг», деди-ю, мадрасадан чиқариб юборди. Мамарайим мадрасада ўн баҳорини ўтказиб, кузи яқинлашганда, у ердан чаласавод бўлиб чиқиб кетди. Андижонда, Марғилонда, Қўқонда анча саргардон бўлиб юрди. Ҳеч ерда ўзига муносиб иш тополмади. Кейин Бухорога жўнади. У ерда ҳам ўн йил қолиб кетди. Бу ўн йил ичида у кирмаган кўча қолмади. Наякини ўрганди, қорадори еди, такяларга кириб кўкнори ичди. Ахийри ёши ўттиз бешлардан ошиб, бозори тамом касод бўлди. Бухородан яна юртига қайтиб келди. Аммо у ердан симоби салла ўраб, камзул чопонининг кўкрак чўнтагига маузер соати солиб келди. Уни Фосих афанди кўрди-ю, дарҳол қанотига олди. Энди Мамарайим ҳам исмининг ёнига «афанди» сўзини қўшиб айтадиган бўлди. Миллатнинг дарду аламини, шўру кулфатини тушунмаса ҳам, кўкрагига уриб, «Миллат! Миллато!» деб вағиллаб юради. Лекин унинг истилосидаги миллат — рўшнолик кўрмай қон ютиб ўтаётган шўрлик халқ эмас, шу бечора халқ-

нинг қони ҳисобига бойиган Миркомил, Орифжонбой, Бобокалонбой, Отахонбой, Олимжон ҳожи, қолаверса, Тешабойлар ва бошқалар эди.

Мамарайим афанди Тешабойдан омборларнинг калитларини олгандан кейин, у ерлардаги молларни яхшилаб кўздан кечириб чиқди. Омборларда буғдойлар, қопларда унлар, гуручлар, қандлар, ҳар хил донлар, бочкаларда оқ ёғ, сариф ёғ тўлиб ётарди. Тешабой ҳоким билан шаҳарга тушиб кетган кундан бошлаб муҳтожлар у-бу сўраб келавердилар. Мамарайим ҳеч кимни қуруқ қайтармади, каттакон дафтар очиб, кимга нима берса мусовда қилиб борди. Одамларнинг бармоқларини бостириб олишни ҳам эсдан чиқармади.

Шу бир неча кун ичида муҳтожларнинг кети узилмади. Мамарайим афанди ҳам сира чарчамай, ҳамма ни хурсанд қилиб турди. Лекин у тушган йўлнинг дарзи бор эди, дарз бугун очилиб қолди. Шу кун эрталаб ул-бул олиб кетган одамлардан иккитаси қайтиб келди. Булар неча кундан бери тоғда ишлаб, уйда оч ўтирган бола-чақаларига бойдан дон-дун қарз кўтаргани келган камбағаллар эди.

— Ҳа, яна нимага келдинглар? — деб сўради Мамарайим афанди, қўпол қилиб.

Келгувчилардан бири юраги чопинқирамай шикоят қилди:

— Берган унингизни тортиб қарасам — кам-ку, тақсир?

— Кам! — Мамарайим афанди яна ҳам қўполроқ қилиб қичқирди.

— Ҳа, анчагина кам, тақсир. Тарозингиз бузуқми-дикин ё?

— Бор, бор, бошимни қотирма! Сен ўлаксаларнинг ҳаққига зор қолган одам йўқ! Менинг тарозим эмас, ўзингники бузуқ. Бор!

Иккинчи киши рўмолдаги зоғора унни Мамарайимнинг олдига келтириб қўйди.

— Меники ҳам кам, мулла, — деди у. — Унинг тарозиси бузуқ бўлса, меники ҳам бузуқ эмасдир.

Мамарайим афанди, бўзарди, бароқ қошлари тагидаги салқи қавоғи тушди.

— Бор, бор! Жўна! — деб қичқирди, қўли билан дарвозага ишора қилиб.

Шу жанжал устига ичкаридан Тешабой чиқиб қол-

ди. Ҳалиги икки киши тугунларини ерга қўйиб, Тешабойга таъзим қилишди.

Тешабой ўзини қўл қовуштириб қаршилаган Мамарайим афандидан хўмрайиб сўради:

— Нима жанжал?

Мамарайим Тешабойни кўрган соати бояги Мамарайим афандига сира ўхшамасдан қолди. Боя камбағаллар олдида, хода ютгандай ғўдайиб, кўрс, дағал гап қилган бўлса, энди эгасини кўрган итдай қилпанглаб, тиржайиб, мулойим мушук бўлиб олди.

— Сиз билан биз миллат деб ўлиб ётамизу миллатнинг ҳолига вой! — деди у, калласини чайқаб.

Тешабой айвон олдида қўл қовуштириб турган одамларга қаради.

— Нима жанжал?

Бўз яктагининг кифтига тикдан ямоқ солинган қотма чол жавобга офиз жуфтлаб эди, лойхонага тушмоқчидай лозимини балаңд ҳимариб олган яланг тўш йигит елкасидаги кетмонини ерга тақ эткизиб қўйди.

— Бу қанақа ноинсофгарчилик, бой? Ҳам хўрдадан урсанлар, ҳам бўрдадан! Икки чакса зовора ун тортиб берувди анави мирзангиз, эшикка обориб тортиб боқсам, салкам юз пайса кам чиқди.

— Менга уч юз пайса деб тортиб берган арпа ундан ҳам элик пайсани уриб қопти!

— Меники ҳам шунақа, тақсир!

Камбағаллар шикоятини Мамарайим афанди ўз хўжайинига бўлган садоқатининг моддий далили деб англагани учун бўлса керак, одамлар унинг қилвирлигини бир-бир юзига солганда, у қизармади ҳам, ерга кириб кетмади ҳам, қайтага қаддини кўтариб, ростлаиб борди. Чунки Тешабой — бой эди, ҳар қандай бой қатори ўз нафини дер эди. Тешабой ҳар қандай вафодор итнинг бошқа ерда топган суягини эгасиникига кўтариб келишини яхши билар эди. Агар Мамарайим афанди камбағаллардан юлиб, тарозидан уриб қолган бўлса, ўғриликни у зинҳор ўзи учун эмас, йўқ, хўжайини учун қилганини, унинг камбағаллар тери билан тез ўсиб бораётган давлатига давлат қўшиш учун қилаётганини ҳам билар эди.

— Тортиб берганда ўзинглар қараб турганмидинглар? Нима энди кам деб бетингларни юласизлар? — деди Тешабой хўмрайиб.

Тешабойнинг таънаси бояги кифти ямоқ қотма чолнинг жаҳдини чиқарди. У ўзини тугулмади:

— Ҳамма қилғиликни — балохўр мирзангизнинг қўли билан тарозингизнинг посангиси қилади-ю, яна биз бетимизни юлган бўлдикми, бой? — деб қичқирди.

Мамарайим афанди айвондан сакраб тушди.

— Нонкўрлик, гумроҳлик бу, афандилар! Уялмоғлик даркор, уялмоғлик!

Тешабой унга зарда билан қўл силтади. Мамарайим эгасидан тепки еган итдай орқага чекилди. Тешабой қотма чолга босиғи билан гапирди:

— Арзимаган нарсага овора бўлиб ишдан қолиб-сизда, оқсоқол? Бир сиқим уннинг жанжалини қилгунча, тоққа чиқиб сув жангини қилсангизу...

— «Бир сиқим» дейсиз-да сиз, тақсир, — чол гапни Тешабой оғзидан юлиб кетди. — Шу бир сиқим унни бола-чақам билан бир кун ейман!

Тешабой кулди.

— Хўп, бунга еб туринглар, келсанглар яна беради — сизлардан ун айлансин. Ҳой, яна келишса ундан беринг! — деди у, айвон чеккасида қўл қовуштириб турган Мамарайим афандига.

Мамарайим афанди кулиб:

— Хўп, хўп, — деди.

Кетмонли яланг тўш ердан тугунини ола туриб Тешабойдан илтимос қилди.

— Мирзангизга айтиб қўйинг: тортганда тўғри тортиб берсин.

Тешабой қичқирлаб кулди. Кулиб туриб Мамарайимга тайинлаган бўлди.

— Шунақа бўлсин.

Лекин қотма чол жойидан жилмади. Ҳаққини талаб қилиб туриб олди. Энди Тешабойнинг жаҳли чиқди. У гапни қисқа қилди.

— Кам чиққан бўлса қўйиб кетаверинг. Бундан кейин минбаъд унам сўраманглар, пулам! Сизлар билан машмаша қилиб юришга тоқатим йўқ.

Чолнинг боши солинди. Тешабой ичкари йўлагига кириб кетди. Боя одамлар билан гаплашиб турганда Ҳожи хола айвон олдидан секин ўтиб, уни йўлақда кутиб турган эди.

— Шаҳарга кетаётган аравага ҳам ўтирмай, тўғри сизнинг олдингизга келдим, — деди дабдурустдан Ҳожи хола, Тешабой киргандан кейин.

Тешабой, нима гап экан, деб ҳайрон бўлиб қараб қолди. Ҳожи хола гапини давом қилди:

— Шаҳардаям эшитиб юрардим, лекин қишлоқ-дагисига худо тўзим берсин! Вой! Вой шўрим!

— Нима гап? Нима бўпти? — хавфсираб сўради Тешабой.

Ҳожи хола ўз юзини юлмоқчи бўлгандай икки қўли билан икки бетига чанг солиб худонинг зорини қилди.

— Вой шўрим! — деди яна. — Ҳамма ёқда сизнинг гапингиз!

— Менинг гапим?! — қовоғини солиб қичқирди Тешабой.

Ҳожи хола боягидан ҳам баттарроқ авзода:

— Ҳа, сизнинг гапингиз! — деди.

— Нима гап? Гапирсангиз-чи чўзмай!

Ҳожи хола дутор ҳам чалади. Торини тарангламай, созига келтирмай туриб чалиб бўлмаслигини яхши билади. У Тешабойнинг асбобларини дутор торидай таранглаш, иложи бўлса узилиш даражасига келтириш қасдида эди.

— Бирам хунук гаплар! Бирам хунук гаплар! — деди, бетларига панжалари ботиб бораётган калласини чайқатиб.

Тешабойнинг авзойи бузиди. Қош-қовоғи тамоман солинди, йиғлаб ё додлаб юборишга тайёрдек эди.

— Хўш, нима қиппан? — деди у лавлагидай қизариб.

Ҳожи хола дутор торини пича бўшатди, узилиб кетиши мумкин эди.

— Айб сизда эмасдир, худо ўзи билару, лекин ҳамма боласи йўқ, ҳажикиз, дейди.

Эркак киши учун бундан хунук ҳақорат бўлмаса керак. Тешабойнинг лавлагидай қизариб кетган юзи бирдан бўзарди, қатра қон қолмади, вужуди титради, кўзлари ўчмас олов билан ёнди, тили гапга келмади. Илон қаттиқ чаққан, жон томиридан тишлаган эди. Ҳожи хола эса даф-даф титрар, Тешабой учун куяр, унинг учун ёнар эди.

— Одамлар ўлсин, бировнинг боласи борми-йўқлиги билан нима ишлари бор-а! Вой шўрим, — деди яна икки бетига шапати уриб. — Ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмадим. Тарафингизни олиб гапирсам: «Нимага бўлишасан, ўйнашимисан?» деб беришса борми, нах ерга кириб кетаёздим. Кечаси билан уйқум кел-

маса-я! Худо шу бечорагаям фарзанд бериб, одамларнинг оғзига урсайди, деб дуо қилиб чиқдим. Ўзингизам бундоғ ҳаракат қилсангиз бўлмайдими? Хотинингизни мозорларга юборинг — ис чиқарсин, худойи қилсин. Азайимхонларга юборинг, тумор қилдириб тақсин, дами ўтқирларга — дам солдирсин, қайтарма қилдириб ичсин, сиз ҳам ичинг! Ҳаракат қилинг, бўтам, бекор ўтирган билан бўлармишми!

Ҳожи хола анча азиз-авлиёларни айтди-ю, аммо Оқтўппи эшонни бир марта ҳам оғзига олмади. Унинг тилга олинishi ишни бузиб қўйishi мумкин эди.

Тешабой узоқ сукут қилди. Унинг ўйидан нималар ўтмади! У ҳозир ҳамма нарсага тайёр эди.

— Бугун Оқтўппи эшонни кига бораман, деб турувди, — деди ниҳоят Тешабой, ерга қараб.

— Тузук, сиздан кўра ақли боракан, — Ҳожи хола билдирмай похол солди.

— Онаси билан кўшиб юборай десам кўнглим чопмай турипти, бемазароқ хотин. Бу ерда ую сиздан бўлак ҳеч ким йўқ. Бирга борсангиз...

— Ҳай-ҳай-ҳай, худо кўрсатмасин! — деди Ҳожи хола тисланиб, икки қўли билан ўзини пана қилиб. — Йўқ, бўлмайди.

— Нимага? — Тешабой мўлтиллаб сўради.

— Аввало, шаҳарда зарур ишим бор, пиёда бўлсам жўнайман. Қолаверса, Оқтўппи эшон билан бирдаиккида юз кўришган эмасман. Менинг дастурхончилигимни, тўйларда қилган ўйин-кулгиларимни эшитган бўлса, оқ қилиб чиқармасин? Эшон-да, худодан бошқани билмайди.

— Бир яхшилиқ қилинг, эсдан чиқмайдиган бўлсин. — Тешабой шундай деб ялинди.

Бу яна Ҳожи холага бўлиб берди. Юлиш хонаси келган эди.

— Қўйинг, бўтам, мени кўп зўрламанг. Менинг ҳам тирикчилигим бор, ахир! Битта тўйда дастурхон солиб, ўйин-пўйин қилиб берсам қанча пул, қанча ҳаводор оламан. Ҳалиям, бўтам, хотинингизни тушириб келаман, деб уч кундан бери уч мири кўрганим йўқ. Шу ҳам етар!

Тешабой чўнтагидан қалин кармонини олди-да, ичидан ўн сўмли қоғоз пул чиқариб Ҳожи холага чўзди.

— Бўлдимми?

Ҳожи хола пулни кўрди-ю, яна айниб қолмасин,

деб қўлидан юлиб олди. Олиб бўлгандан кейингина бойдан шунча чиққанига ҳайрон бўлди. Энди пул олган, товланишга ўрин қолмаган эди.

— Майли, савоб бўлар, борсам борай.

Тешабой соябон аравани қўшишга буюрди, Ҳожи хола эса ичкари югурди. Тўраҳон йўл тараддудида бош юваётган эди.

Ўн тўртинчи боб

Васл

Бутун Қорабулоқ бир ҳаёт билан яшар, бир ҳаводан нафас оларди. Эркаклар қалбини қамраган ташвиш хотинлар бошида ҳам бор. Қариялар дилини куйдирган ҳаяжон ёшлар бошида ҳам барқарор. Ҳамма бир хил азоб чекади, ҳамма бир хил ҳаяжон ичида эди. Мана бир ойдан ортди тоғ қазила бошлаганига! Шу қадар босим, шу қадар бетиним иш борадики, оталар бола-чақаларини кўриб келишга вақтларини қизғансалар, болалар ота-оналарининг дийдорларини кўришга вақт тополмайдилар. Иш шу қадар шитоб, эртадан қора кечгача иш, тоғ ўйиш, ариқ қазииш, тош ташиш, чим босиш, яна нима балолар. Одамларнинг унингсиз ҳам хароб эгни-бошлари тўкилди, афсоналардаги яъжуз-маъжузлар каби қўрқинчли тус олди. Фақат буларнинг кўзлари иккитадан, лекин ичига чўккан, ҳаёт асаридан айрилган каби эди. Оёқларидаги бор чориқ-ториқлари сўкилди, бадан ҳам, оёқ ҳам қарийб яланғоч қолди. Бу шўр пешаналарга раҳм қилғувчи, уларга кийим-бош бергувчи, улардан ҳол сўрғувчи йўқ эди. Хору зорлик бепоёнлиги бемурувватлиги билан тантана қиларди.

Замон билан тоғ қазувчилар орасида усти боши бутроғи Фуломжон эди. Икки марта меҳрибон онаси хабар олиб келди. Оёғига кўн этик, эгнига чий алақдан яктак тўн, калами иштон келтириб берди. Замонга ҳам битта янги этик ҳадя қилди. Замон унамасдан зўрға олди. Одамлар олмаганига қўймадилар. У аллақачон чорифидан ажраб, оёқларини эски қоп, эски кигиз билан боғлаб юрарди.

Фуломжон усти боши бут бўлса ҳам, юраги одамлар ташидек тўкилиб, ҳилвираб ётарди. У қишлоқдан чиққандан бери Ҳаёти тўғрисида бахабар эди. Ҳеч

ким Ҳаёти тўғрисида бир оғиз сўз билан хаста дилини шод этмади. У севгилисини кўргиси келар, ҳар секунда, ҳар минут ҳаёли билан ёр қошида бўлар, лекин ўзини кўролмас, ҳаёл кўзлари билан кўриб қонолмас эди. Соғиниш нечоғлиқ мумкин бўлса, Фуломжон ундан ҳам ортиқ соғинган эди. Одамлар қатра сувга ташна бўлиб тоғ қазисалар. Фуломжон ҳам сувга ташна жон ҳам ёр ҳажрида дили қон эди. Онаси келганда онасининг кўзларига мўлт-мўлт қарарди. Ҳаётим ҳақида бир нима деяркикин, деб!

Онаси ҳам боласининг, бахти қора жигаргўшасининг кўзларида шу зору муштоқлик оловини кўрар, лекин уни юпатгулик, ҳам, ҳасрат жароҳатлари билан ҳилвираган қалбига севинч бергулик сўз тополмаганидан дилхун бўларди. Онаси ўғлини кўрганда ўғли сингари бахтсиз Ҳаётни, Ҳаётни кўрганда Ҳаёт сингари бахтсиз ўғлини ўйлаб қон йиғларди. Гоҳи маҳаллар куфр кетишдан ҳам тоймас эди шўрлик она!

— Бир-бирини севдиришга севдириб қўйиб, қовуштиришга қўли тегмаган худоданам куйдим! — деярди у шўрлик.

Зорланишдан, ични ейишдан бошқа ҳеч нима қўлидан келмагач, нима қилсин? Ўзи ҳам ожиз, ҳам паноҳсиз бир хотин бўлса, арз-додини ҳеч ким эшитмаса, оҳу зорига ҳеч ким раҳм қилмаса! Ер ҳам, осмон ҳам кару кўр бўлса!

Фуломжон руҳий азоб оташида қовурилиб, хўрлик жон-жонидан ўтиб кетган кезларда ўзини тутолмай нола қилади.

— Севгинг хор, ўзинг зор, дунё тор! Ё Оллоҳ! Ким у, нима у севги билан масъуд, севги билан хушнуд дилларни шафқатсиз ниматалаган, қон тизғитиб тимдалаган? Наҳотки ёлғиз Мадумарлар, Фиёсиддинлар, Тешабойларгина? Уларни яратган, уларни ардоқлаган замон-чи? Шунча балолари, шунча қазолари билан асрлар оша келаётган замон-чи! Наҳотки у яна шу зайлда кетаверса? Наҳотки бу қора кечанинг тонги ёримаса? Қачон одамлар севги билан ҳур, сезгиси билан масрур яшар экан? Шундай ёрқин, шундай ойдин замони ҳам бўлармикин бу жафокаш кекса дунёнинг?

Фуломжон шу кунларда тамоман ўзгарди. Илгариги барно йигитдан асар ҳам қолмади. Энди у озди, соқоллари ўсди, юзи қорайди, шаҳло кўзлари яна каттайди, қадди чўзилди. Лекин ўзи чаққон, тетик эди.

Қизик, нима солди экан уни шу аҳволга? Ё меҳнат чақдими? Неча йиллардан бери қилиб келаётган меҳнат-а? Балки умидсиз севги сабаб бўлгандир унинг бу ҳолига?

Тонг саҳар эл билан барабар туриб, кечалар элдан сўнг хаёл суриб, ёр йўлида кўзлари нигорон, ранглари заъфарон бўлган Фуломжон сўнгги кунларда нота-ниш ҳислар азобини чека бошлади. Ёмон тушлар кўрар эди, юраги тинимсиз ўйнар эди, ёқмайдиган қовоғи учиб, юрагини ғаш қилар эди. Гоҳи маҳаллар юраги сиқилиб, тоғни ҳам ташлаб кетгиси келар, лекин шундай фикрга йўл қўйгани учун ўзини айблаб, дарҳол бу озғин фикрни ўзидан қувлар эди. Яна жафокаш, қисматдош дўстлари ёнида тошга бош қўйиб, узоқ ўйдан кейин ухлаб кетарди.

Кеча айниқса ёмон бўлди. Куни билан маст туядай ўзини билмай юрди, аммо ишни ҳам куни билан маст туядай қилди. Балки аламини ишдан олгандир? Балки тезроқ сув чиқса, ариқларда чулдураб ёрга салом етказса, ёри шу муздек, қимиздек сувда юз-қўлларини ювиб, зора мени ёд этса деб ошиққандир! У ўттиз қулочлик унғурдан икки киши зўрға кўтартириб қўйган катта-катта харсанг тошларни орқалаб югуради, гоҳ тошдан замбилга, гоҳ замбилдан гурзига ўтади. Ундаги бу ғайритабиий ҳолатни одамлар ҳам сезиб туради.

— Фуломжон ишни бугуноқ тугатмоқчимисиз? — деди Замон кулимсираб.

Фуломжон саволга ҳайрон бўлди. У ўз ҳолидан беҳабар эди. Тушунмасдан сўради:

— Нимага, Замон ака?

— Югурасиз, оёғингиз ерга тегмайди.

Фуломжон кулди.

— Қаранг, Матқовул қамбағалнинг ҳам жонини суғуриб олаёздингиз, — деди Барот полвон, Матқовулнинг елкасига баркашдай шапалоғини ташлаб.

Матқовул Барот полвон шапалоғини кўтаролмагандай кифтини чўкириб:

— Ҳа, қори, бизни унча қийнаманг, сиз — ёш, бас келолмаймиз, — деди.

Фуломжон узр сўрашга уялди. Паришонлигини, билмаганлигини айтиши керак эди. Айтишни эса ис-тамади. Хиёл қизарди. Яна ишга урнаб кетди. Матқовулни қийнамаслик учун замбилга кам қўл урди; кўпроқ орқалаб ташиди. Қоронғи тушганда ҳам ишдан чиқма-

ган эди. Одамлар кечки овқатларини қилиб ҳордиққа ётдилар. Лекин Фуломжон ётмади. Манзил аста-секин хуррак бошлаганда, Фуломжон жўралар қаторидан турди-да, худди ўзини ташлашга қасд қилган кишидай, тоққа тирмашиб чиқиб кетди. Бир вақт тоғда, тоғнинг юксак шоҳиқасида, тўлин ой нурларига чўмган шинам осмонда Фуломжоннинг баралла қўйган чиройли, ёқимли овози янгради. Шу дам кеча ўз сукунати, тоғ эса ҳайбати билан шу қадар сирли, шу қадар ҳаяжонли эдики, манзилда, тоғ этақларида ҳориб-толиб ётган одамлар хаёлий эртақлар, афсонавий дostonлар одамини эмас, ҳақиқий одам, ер одами, замон одами бўлганларига қарамай, кеча сирини бузолмас, воқеликни тиргизолмас эди. Кимсасиз кўринган кечада, хилват, баҳайбат тоғда дил зори кўкларга ўрлаганда, киши хаёлига ўлмас афсоналар келади. Агар Мажнун ҳақиқат бўлса, соғинган ёрини излаб, ёр васлида бўзлаб, ойдин кеча нашъу намосини, хилват тоғ гашту сафосини Фуломжон қадар сурганмикин?

На қадар гўзал ойдин кеча! Тоғ қазувчилар манзилли сукунатда, кўк ёқимли бир фароғатда. Фуломжоннинг сафоли овози ҳар танга ширин жон бўлиб, ҳар онгта ойдин он бўлиб кириб боради. Ой шуъласила мунаввар манзил бир зумда чайқалди, юмиқ кўзлар аста-секин очилди, диловор овоз дил шуъласи билан юзларга нур берди — одамлар майин жилмайиб тинглар, майин тинглаб жилмаяр эди. Кўкларга туташган баланд, баҳаво куй эса ажойиб акси садо билан жаранглар, кейин манзилдан ошиб, балки тоғлардан ҳам тошиб, узоқ-узоқларга кетарди.

Фуломжон куйларди. У ўзининг севгили «Ироқ»ини куйларди. «Ироқ»ни ироқдаги ёрга эшитилсин деб куйлар эди. Овози момагулдуракнинг даҳшатли, совуқ, хунук гулдуриси билан эмас, момагулдуракнинг ажойиб мавжи билан, тўлқини билан юмаланиб кетарди. Кейин севгилисининг севган куйини айтди. «Ёр, мен сени деб келдим!» О, нақадар ажойиб бир куй! Киши дилини, киши ҳушини олиб қўядиган куй! У бу севги мадҳиясини ўқиётганда, кўз ўнгида бўлармикан булоқ боши?

Ҳаммаси, ҳамма нарса кўз ўнгида эди Фуломжоннинг шу диловор ашулани айтиб турган кезида: хирмон, пахтазор, булоқ боши, ойдин кеча, қаҳратон қиш кечаси, дарбоз таги — ҳаммаси, ҳаммаси!.. Ушаларни қўмсар эди Фуломжоннинг ярали кўнгли! Тоғда, ким-

сасиз кўринган ойдин кечада жаранглаётган бу овоз, балки Фуломжоннинг овози эмас, ярали кўнглининг аламли ноласидир? Балки у тун оғушида жўш урган ҳажр воласидир?

Шу кеча Фуломжон тоғдан жуда кеч тушиб ётди. Балки кўзлари илингунча бўлмай туриб ҳам кетгандир? Ҳар ҳолда яна ҳар кунгидай саҳар ишга тушиб кетди.

Фуломжон бутун ҳам куни билан ниманингдир интизорлигини сизди. Юрагида ёқимли бир ҳовлиқиш, фалати бир толпиниш бор эди. Кўнглида гўё нигори келади, ҳаётбахш узори билан уни бахтиёр қилади! Кошкийди жонони келса, кошкийди жаҳони тўлса!

Келармикан?..

Кун қиёмдан оғди. Иссиқ ҳамон авж олиб борди. Нафас бўғилар, тер сел бўлиб оқарди. Кун кечга қараб боради...

Бир бола югуриб келиб Фуломжоннинг бўйнига осилди.

— Тоға!

Фуломжон орқалаб чиққан тошини энди ағдариб қаддини энди ростлаган эди.

— Бўтам! Кел, болам! — деди Фуломжон, бўйнига осилган болани бағрига маҳкам босиб.

Бола ҳам опичганича турар эди.

— Нимага келдинг, бўтам? Соғиндингми, эр йигит? Ё нон келтирддингми, а?

Фуломжон боланинг қўллари бўшлигини кўриб ҳайрон бўлди.

— Сизни айтиб келдим, тез борармишсиз, — деди Бўта бола.

— Нима бўлди: катта бувинг оғридими ё бувинг бетобми? — Ташвишланиб сўради Фуломжон.

— Йўқ, икковлари ҳам соғ. Сиз керакмишсиз.

— Мен керакмишман! Нимага? Айтишмадими? Жон Бўтам?

Эрбўта чиндан ҳам билмас эди. Шунинг учун:

— Айтишмади, — деди.

Фуломжоннинг кўнглига ҳар хил гап келди. Бу гаплар олдида, албатта, Ҳаёти турар эди. Онаси ҳам бундан кам ташвишга солмади. У кейинги вақтларда тез-тез оғрийдиган бўлиб қолганди. Бу унисидан, бу буни-сидан ортиқ ҳовлиқтирди Фуломжонни.

Эрбўта уни қўлидан тортиб шошилтирар, нуқул:

— Юринг тезроқ! Юринг, тоға! — деяр эди.

Ғулумжон жўраларига айтиб, кейин Содик аминдан ижозат олди-да, Эрбўта билан қишлоққа жўнади. Йўлга тушганда юраги яна ўйнади. Томоғига бир нарса тикилиб борар эди. Ўзи ёлғиз эмаслиги, ёнида Эрбўта борлиги эсидан чиқди. У шундай одим ташлаб кетдики, Эрбўта йўртиб ҳам етолмасди. Бола етолмай қийналганидан кейин:

— Секинроқ юринг, тоғажон! — деди ахири.

Ана шундагина Ғулумжон ёнида одам борлигини сезди. Ялт этиб қаради-да, ёнидаги одам ўзи тенглик одам эмас, ёш бола эканидан уялгандек:

— Э, шунақа демайсанми, Бўтам! — деди. Кейин, боланинг қишлоқдан келиб яна қишлоққа кетаётганини эслаб, сўради: — Чарчадингми?

— Йўқ, етолмаяпман-да.

— Пиёда келдингми?

— Йў-ўқ, аравада-а! — деди бола, кўз-кўзлаган бир оҳангда.

Ғулумжон, Эрбўта аравага тушиб келганига ҳайрон қолгандай, чўзиб:

— О-о, аравада келдингми? — деди.

Аравага тушиш катта мансабдай, Эрбўта яна товланди:

— Аравада!

— Кимнинг аравасида?

— Тешабойникига тош ташиётган аравада.

— О, бойнинг аравасида кепсан-ку! Бой тушириб олдимми?

— Йўқ, бошқа киши.

— Ҳа-ҳа.

— Ҳа, шундай гузарга чиқсам, арава турган экан, «тушириб оласизми, амаки?» деб сўровдим...

— У нима деди?

Шундай пайтларда болаларни лақиллатиш учун ҳазил тариқа бериладиган туганмас савол шу зайлда бошланиб кетди. Бундан Эрбўта беҳабар эди.

— «Қаёққа борасан?» деди.

— Сен нима дединг?

— «Тоққа», дедим.

— У нима деди?

— «Тоғда нима қиласан?» деди.

— Сен нима дединг?

— «Тоғам бор», десам, кулди.

- Кулиб бўлиб нима деди?
- «Тофангни қаятдан биламан!» деди.
- Сен нима дединг?
- Тоғам тоғ қазувчи, дедим.
- У нима деди?
- «Тофангнинг оти ҳам борми?» деди.
- Сен нима дединг?
- «Оти бор, Фуломжон», дедим.
- У нима деди?
- «Э-э, Фуломжон сенинг тофанг бўладими?» деди.
- Сен нима дединг?
- Ҳа, дедим.
- У нима деди?
- «Бўлмаса чиқ аравага, тофангни биламан, яхши киши» деди.
- Сен нима дединг?
- Индамадим.
- У нима деди?
- У ҳам ҳеч нима дегани йўқ.
- Сен нима дединг?

Мана шу ерда Эрбўта ялт этиб тоғасининг юзига қаради. Тоғаси кулгисини зўрға тутиб турарди. Иккови бараварига кулиб юборди. Қотиб-қотиб кулишди. Эрбўта алданганига кулса, Фуломжон Эрбўтанинг гумонсиз жавобларидан завқланиб кулди. Бола юраги ўйнаб, ҳовлиқиб, қувониб жавоб берарди. Фуломжон Эрбўтани калака қилиш учун эмас, ўз қалбида фасод боғлаб ётган боласизлик ярасига малҳам босиш учун ўйнашиб эди. У болани кўрганда, ўзининг боласизлигини эслар, ҳар бир болага суқланиб, ҳавасланиб қарар эди.

Эрбўта Фуломжонларникига янги келганда уятчан, тортинчоқ — ҳаммасидан ёмони, — кўрқоқ эди. Уни Бегойим ўзининг ҳайвоний қичқиришлари, жеркиб-силкишлари, уриб-сўкишлари билан юрагини олиб, кўрқоқ қилиб қўйган эди. Бирон нарса бехосдан тарақлаб кетса ҳам бечора бола чўчиб тушарди. Мана энди оз-моз тили чиқди, гапирадиган бўлди, куладиган бўлди, дунёда севинч борлигини, марҳамат борлигини Фуломжон эшигига келиб кўрди. У марҳамат, у севинчининг ҳаммаси ўзига — уч катта жон орасида бўлган шу кичкина жонга қарашли эканини кўрди. Ҳувиллаган бу уйда, — замирида ғаму ғусса, бахтсизлик тўлиб ётган бу уйда — ҳаммага овунчоқ, ҳаммага суюнчоқ бўлиб қолди у.

— Кел, бўтам, чарчагандирсан, озгина кўтариб бо-
рай, — деди Фуломжон, болага ачиниб.

Лекин бола унамади.

— Шунча каттаману кўтарасизми?

Ана шундан кейин қўл ушлашиб, секин-секин юриб кетишди.

Кеч кирмоқда эди. Ҳавонинг сал бўлса-да салқин-ланиши қишлоқ йўлида қуюндай кўтарилиб турган чанг-тўзонни камайтира борди. Қуёш ғарб уфқида қум-лаб тозаланган каттакон мис товадай сарғайиб кўри-нарди, кейин уфққа чўка бошлади. Йўл дала-даштдан қайтувчилар, подалар, подачилар билан тўлиб борди. Бир шўх бўзтўрғай Фуломжон бошидан кетмай ҳадеб бўзлар, нималардир сўзлар эди.

Эрбўта осмонга қарайди, бўзтўрғайга суюниб яй-райди. Фуломжон ҳам қараб-қараб қўяди ва ҳамон ўйнаб турган юрагидан шу илтижо ўтади:

*Осмондаги бўзтўрғай,
Бўзламасанг не бўлғай!
Юрагимни ўйнатиб,
Сўзламасанг, не бўлғай!*

Фуломжонлар уйга етганда алақачонлар қоронғи тушиб, одам одамни танимайдиган бўлиб қолган эди. Эрбўта олдин югуриб кетди ва ичкари эшигидан ҳат-лар-ҳатламас:

— Катта буви, чақириб келдим! — деб суюнчила-ди. Овозидан кейин ўзи ҳам югуриб бориб, Ҳадича бувининг иссиқ қучоғига кирди.

Ҳадича буви Эрбўтани қучоқлаб юз-кўзларидан ўпди:

— Азамат экансан-ку, болам, баракалла! — дея-ди. Кейин қулоғига нимадир шивирлади.

Фуломжон кўча эшигини биратўла тамбалаб кирди. Юраги тўкилиб борарди. Ичкарига онасини Каромат опа билан соғ-саломат кўргандан кейингина кўнгли пича тинчиди: юраги бирмунча тасалли топгандек, ду-кури камайгандек бўлди. Ҳадича буви боласини бағ-рига босиб, пешанасидан ўпди. Ўпди-ю, нима учундир ҳар вақтдагидай кўз ёшлари билан юз-кўзларини юв-мади. Суюниб, соғиниб қарши олди. Каромат опа ҳам югуриб келиб саломлашди. Фуломжоннинг ўнг елкаси-ни силаб, қўлларини ўз юзига суртди. Фуломжон тўғри бориб қантак ўрик тагидаги супа лабига ўтирди. Кун-

дузги оғир иш, йўл юриш чарчатган эди уни. Бу орада онаси бир пақир илиқ сув, тоза яктак-лозим, атирсовун, сочиқ, кавуш келтирди. Фуломжон буларнинг ҳаммасини кўтариб ҳовлига ювингани кетди. Хужрасининг ҳамма вақт очиқ турадиган дарчаси, нима учундир, ёпиқ эди. Фуломжон кўзи тушди-ю, эътибор қилмай ўтиб кетаверди. Уй орқасига, панага ўтиб ечинди. Сирланган идиш билан бошидан сув қуйди-да, юзқўлига, баданига совун сурта бошлади. «Гулужаҳон»нинг ёқимли ҳиди димоғига урдими, ё уйининг қадрдон, меҳрибон ҳавоси кўнглига уйдими, суюниб кетди. Уйига келгани учун, онасини соғ-саломат кўргани учун хурсанд эди. Қоронғи бўлса ҳам ҳовлисига, ҳовли тўридаги севгили мажнунтолига соғиниб қаради. Мажнунтолини, қурғаб ётган бечора ҳовузини кўнглида ҳар хил ширин сўзлар билан ардоқлади; «Яқинда сизга ҳаёт келади, яна яшнаб кетасиз!» деяр экан, «ҳаёт» сўзими ё хаёл кўзими, Ҳаётини кўз ўнгига келтирди. Ҳаёт худди шу ердадек, худди нафаси келиб тургандек бўлиб кетди. Ҳатто қулоқларига ҳаётбахш, дилкаш кўшиғи ҳам эшитилгандай бўлди.

— Наҳотки! — деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди Фуломжон.

Уйдан, ёпиқ дарча орқасидан Ҳаёт товуши келмоқда эди. Гўё биров билан сўзлашаётгандек, овози паст эшитиларди.

Фуломжон апил-тапил кийимларини кийди, оёқларига кавушларини илди, юраги чиқиб кетишидан қўрқаётгандек, қўлини кўксига босди, жуда аста, шарпасиз қадамлар билан дарча олдига келди. Дарча тирқишларидан чироқ тушиб турарди. У келганда ичкаридаги овоз, гўё шарпадан ҳадиксирагандек тўхтади. Фуломжон дарчани очишга ҳам, юришга ҳам қурби етмай турган ерида туриб қолди. Бир оздан кейин дутор яна янгради, қаттиқ янграса, ипи узиладигандек, паст, секин янгради. Фуломжон бутун вужуди билан дарчага ёпишиб тинглади. Куй эшитилмаган, ҳазин, мунгли эди. Унга пайванд бўлиб шу сўзлар оқиб чиқди:

*Ёр, сени излаб ўшал борган кезим ёдингга тут,
Кўздаги ёшлар билан берган сўзим ёдингга тут.
Розидил қилган ўшал он кўзларингга термилиб,
Лола янглиғ лаъла олиб ёнган юзим ёдингга тут.*

Фуломжон нафас олмай тинглади. Нафас олса жонбахшидан, дилкашидан айрилиб қоладигандек жим эшитди. Шу тўртликдан кейин яна жимлик чўқди. Дутор ҳам, ширин овоз ҳам тинди. Кейин дуторнинг деворга суялгани, Ҳаётнинг ўрнидан тургани эшитилди.

Ҳаёт Фуломжонга бола юборилганидан хабардор бўлса ҳам, лекин унинг келганидан беҳабар эди. У ҳар қандай ёт кўздан, бошга балолар солғувчи маломат кўзларидан сақланиш учун хужрада кутишга қарор қилган эди. Эҳтиёт бўлишга мажбур қилган сабаблар тўлиб-тошиб ётарди. Жўрахон воқеасидан кейин Фуломжон ҳам, Ҳаёт ҳам яширин таъқиб остида қолди. Улар буни билардилар. Мингбоши тек ётмаган эди, қизининг аламини чиқариб олиш учун баҳона изларди. Ҳатто ҳоким кетгандан кейин Фуломжон ҳамма қишлоқ камбағаллари билан бирга тоғ қазिशга чиқиб кетди-ю, даррадан қутулиб қолди. У ерда калтаклашнинг иложи йўқ эди. Фуломжоннинг Замон, Барот полвон каби девсифат дўстлари, тоғ қазувчиларнинг Фуломжонга бўлган меҳру муҳаббатлари мингбошининг қўлини боғлаб келарди. Мингбоши Фуломжонни унгур ёнида гоҳ замбил, гоҳ тош кўтариб ўтгани кўрганда, кўзлари билан еб юборгудек хўмрайиб, ўқрайиб қарар, буни Фуломжон ер остидан кўриб, сезиб турарди. Агар Ҳаёт билан эшиқда ё супада ўтирганини кўргувчилар, ёхуд овозларини эшитгувчилар бўлса, бу гап мингбошининг қулоғига етиши шубҳасиз эди. Шунини билгани, бемаъни гап-сўзни истамагани учун Ҳаёт уйда қамалиб ўтирарди.

Фуломжон эшикка ўтди. Унинг дарчага қулоқ солганини хотинлар супада кўриб ўтирган эдилар. Ювиниб бўлгандан кейин айтиб хурсанд қиламиз, деб сақлаб турган муждалари ошкор бўлган эди. Фуломжон тўғри супага борди. Суюнганидан оғзи қулоғига етиб куларди. Хотинларни, уларнинг кўзларидаги кулгини кўриб:

— Ҳа, чатоқлар, мундоғ учини чиқариб ҳам қўймайсизлар-а! — деди, ҳазиллашиб.

Ҳадича бувининг кўзларига мана энди ёш келди. Бу ёш ўғлининг шодлиги, бахтиёрлиги келтирган суюнч ёшлари эди. У ўтирган еридан енгилгина турди, кўз ёшларини енги билан арта-арта ўғлининг булут

ичидан барала чиқиб кетган қуёшдай чароғон юзини калласи билан кўксига босди.

— Сен ҳам куладиган шундай ёруғ кунлар бор экан, айланай болам! Севганинг келди. Ҳаётхон келди, қора кўзим! Худо қачон сизларнинг бахтингизни очади, қачон мен шўрлик онангни доғу ҳасратдан кутқазади? Юр, ўғлим, кўзлари тўрт бўлди йўлингга тикилиб бечоранинг...

Каромат опа ўз хавфи билан уни шаштидан қайтарди:

— Опа, кўққисдан кирса қандай бўларкин?

— Ҳа шошма, аввал ўзим кириб хабар қилай, кўққисдан кириб борсанг юрак-пураги чиқиб кетмасин шўрликнинг.

Фулумжоннинг вақти чоғ эди. Ҳазил кўнглига сифар эди.

— Нима, афтим одам қўрқадиганми? — деб кулди.

Каромат опа кулиб жавоб қилди:

— Йўқ, айланай, ранг-рўйингиз боягидай, нешпа-нозин.

— Майли, майли, кира қолинг, буви. Бир оз туриб кирарман, ўзимнинг ҳам...

Уни ёр олдига кириш дақиқасининг яқинлиги, ёр нафасининг яқинлиги эс-ҳушидан айираёзган эди. У бир неча зум кўзларини юмиб, ўриққа суяниб қолди. Кўзлари тинган, бахтидан, яқин саодатидан беҳуш бўлган эди.

Ҳадича буви уйга кириб кетди. Аммо Фулумжон ҳамон турган ерида турар эди. Қанча вақт турганини билмади, ахири ўриқдан узилди ва дадил, адил қадамлар билан ёр сари юрди. Айвондан ўтиб даҳлизга кирди. Ҳужранинг даҳлизга қараган эшиги очиқ эди. Эшиқдан ичкари қаради: хонтахта ёнида онасининг елкасига бошини қўйиб Ҳаёти турар эди. Эғнида одми кўйлак, анча эскирган беқасам камзул, бошида чит дурра, ўзи анча озган. Фулумжон юраги ўйнаб, ранги бўзариб қараб турди. Онаси Ҳаётнинг ўз елкасига қўйган бошини, иккита қилиб ўрилган билақдек кўнғир сочини силар эди.

Фулумжон ичкарига бир одим ташлади.

— Ассалому алайкум!

Юракни ларзага келтирувчи бу таниш овоз Ҳаётни бирдан силқитди. Тоғ чўққисида ўтлаб юрган кийик шарпани эшитиб бош ирғатгандай бўлди. Ҳаёт боши-

ни бирдан кўтарди, эшикка, эшикдан кириб келаётган қадрдон сиймога қаради. Соғинган кўзлари севгили ёр юзидан сирғаниб тушди.

Фуломжон Ҳаётнинг безаксиз, тузаксиз ҳам тароватли, ҳароратли юзини кўриб бир хил бўлиб кетди. Ҳаёт, бир неча кун илгари қўйган ўсмаси қошларида сал-пал билиниб тургани бўлмаса, одатдагича пардозсиз эди. Кўзларида на сурма, бетларида на эндик.

Фуломжон ёрининг ҳуснига ҳуши кетиб қараб турди. Кейин ҳаяжонга тўлиқ нимжон товуш билан:

— Келинг, Ҳаётхон! — деди, юраги ўйнаб.

Ҳаёт қуйи эгилган бошини яна ҳам солинтириб пичирлади:

— Келдим.

Ҳадича буви суюнганидан гоҳ Ҳаётга, гоҳ ўғлига қараб йиғлар, йиғламай деса ҳам йиғи ўзи келаверар эди.

Ҳаёт эса худди йиқилиб кетишдан кўрққандек, бир қўли билан токчани ушлаб, юзини йигитдан хиёл қочириб турарди. Унинг ҳам ранги ўчган, юраги дукурлаб турган эди.

Фуломжон одатда ўтирадиган ўз ўрнига — хонтахта ёнига ўтди. Кейин Ҳаётга қараб, мулойим товуш билан:

— Ўтиринг, Ҳаётхон, — деди.

Ҳадича буви энди ўзига келди.

— Ўтиринг, айланай, ўтира қолинг, жонимни қоқай, — деди у ҳам, Ҳаётни елкасидан ушлаб.

Ҳаёт турган ерига секин чўқди. Қизларча, келин-чакларча, бир оёғини йиғиштириб, иккинчи оёғини тиззадан букиб ўтирди. Юракларини қаттиқ ўйнатган ҳовлиқиш дамлари ўтди, энди нафас ўнгланишга қараб юз тутди. Аммо ҳали ўнгланишга узоқ эди. Қачон ўнгланиши умуман, ўнгланадими-йўқлиги ҳали номаълум эди. Бўғизда тикилиб, ўпкада тўлиб турган нафасни фақат сарбаст гап билан, ўртадаги терангликни йўқотувчи эркин сўз билан ўнглаш мумкин эди. Ундай сўз эса топилмас эди. Угина эмас, бошқа ҳар қандай сўз ҳам топилмай қийнарни.

— Меҳмонни оч қўйганга ўхшайсиз, буви, дастурхонингиз йўқ? — деди Фуломжон, сўз топилганига суюниб.

Онаси ўтирган еридан шошиб турди.

— Вой эсим курсин, сизларни кўриб эсимни ҳам йўқотиб қўйдим, — деди онаси, ташқарига интилиб.

Мана, Фуломжоннинг боши пича кўтарилди. Энди рўпарасида, атиги икки қадамгина нарида ерга қараб ўтирган дилбарини истаганича кўра, бахт гаштини тўйгунча сура биларди. Висол бутун неъматини билан бошида соябон эди. Бир-бирига толпинувчи, қинидан чиқишга интилувчи икки юрак пайвандини кутарди. Фуломжон бошини кўтарди. Севгилиси эса ерга қараб, тўшак қавуғини ўйнаб ўтирарди.

— Яхшимисиз, Ҳаётхон? — деди қалтироқ товуш билан йигит.

Ҳаёт бошини сал кўтарди. Ҳали-ҳали рангига кирмаган эди. Чиройли қуралай кўзларини кўтариб қаради. Кўзларига ўрнашган, сингишган ғам кетмаган эди.

У ўзини жилмайишга, кулишга, очилиб қарашга мажбур қилаётганини кўрди Фуломжон.

— Шукур, ўзингиз чарчамай ишлаб юрибсизми?

— Шукур...

Зўрға уланган ип яна узилди. Ҳаммасига дукурлаб ураётган юрак айбли эди.

Ҳаёт севгилисига мўлтиллаб қаради, кейин кўзларини яна олди, юзига хиёл қизил югурди. У яна тўшак ипини юлқиб туриб:

— Мен сизни бутун кўришимга ишонмаган эдим, — деди.

— Мен эсам сизни бутун умр кўрмасман, деб кўрқар эдим! — Фуломжон энди ўзини анча тутиб олиб, ўт билан, ҳарорат билан гапирди. — Наҳотки саккиз ойдан бери бирон марта кўриш насиб этмаса? Йўлингизда кўзларим тўрт бўлди.

— Қандай қилай, иложим бўлмаса, уззийкун катта бувим пойлаб юрса...

— Қўл-оёғи боғланиб зиңдонга ташланган бахтсиз, нажот излаб кўзлари тўрт бўлади. Мен ҳам айрилиқдан қутулиш йўларини излайман, биласиз, сизни кўрармиканман деб йўлингизга жавдирайман, сизни қўмсайман, кўргим келади...

Фуломжоннинг ички ҳаяжони шундай қутурдики, нафаси бўғилиб, гапиролмай қолди. Унинг юрагидаги алами зўр эди. У кўнглида бор гапни айтиб юрагини оз бўлса-да, бўшатмоқ истарди. Севгисини, сезгисини англовчи, бу қизгин севги ва сезгига оташин севги, дарин сезги билан жавоб бера олувчи ва бергувчи

ёлғиз Ҳаёт эди. Шунинг учун бутун дардини, ҳасратини фақат Ҳаётга — севгилисигагина очиб айта оларди. Лекин айтиш насиб қилмаган экан. Онаси Каромат опа билан дастурхон кўтариб кириб қолди.

Ҳаётхон уларни кўриб дарҳол ўрнидан турди.

— Йўқ-йўқ, қимирламанг, жон болам. Ҳа, ўтиринг жойингизга, айланай. Мана, мана, бизам ўтирдик.

Ҳадича хола билан Каромат опа ўтирмагунча Ҳаётхон тик тураверди. Ҳамма ўтиргандан кейин Фуломжон Эрбўтани сўради:

— Қани у, ётиб олдимиз?

Каромат опа кулиб:

— Ҳа, ётди. Чарчабди шекилли, — деди. Кейин кўкча косаларини ёшлар олдига суриб мақтади. — Олинглар, бирам ширин чиқибдики жонивор, тилини ёради-я!

Фуломжон ҳазиллашди:

— Ҳазир бўлиб емасак тилдан айриламиз денг!

— Шунақа, емаган армонда қолади. Ҳа, олиб ўтиринг, айланай Ҳаётхон.

Фуломжон чанқаб келган эди. Тандирдан янги узилган иссиқ нонга қўшиб қовун ея кетди. Ҳаёт эса қимтиниб, тортиниб, онда-сонда бир кесим қовун оладида, бир тишлаб яна коса четига қайтариб қўяди. Томоғидан ҳеч нарса ўтмайди. У ҳозир овқат ейдиган аҳволда эмас. У ҳозир бахт гашти билан масту аласт. Унга дунёда шу ўтиришдан, шу вуслатдан бошқа ҳеч нима даркор эмас. Агар Ҳаётнинг тилини қиз ибоси боғлаб қўйган бўлмаса, юрагида қайнашган ҳисларни, бу ҳисларни уйғотган сабабларни, ҳажр ўтида куйиб-ёнганларини, соғиниб-сарғайганларини, бир кўришга зор, интизор бўлганини, ойдин кечалар ойга қараб салом йўлаб, кундузлари йўлида зор йиғлаб юрганларини айтиб берар эди. Севишганларига, кўнгил беришганларига беш йил тўлиб, олтинчи йил тугаб борар эди. Шундай бўлса ҳам Ҳаёт оёқларига одат, шариат кийгизган разолат ва сафолат кишанларини парчалаб ташлаёлмаганидек, ҳалигача ёр кўксига бош қўйиб: «Севаман!» деб ҳам айтолгани йўқ. У бу эътирофни кўзлари билан, термилиб боқишлари билан, ҳис ва сезгилари билан жуда аниқ билдирди. Аммо «севаман!» деб айтмади, айта ҳам олмас эди, чунки у Фуломжонни шундай севардики, ҳеч қандай сўз бу севгини ифода қилолмайди, деб ўйларди. Унинг назарида,

«севги» сўзи Ҳаёт севгиси олдида рангсиз, туссиз эди. Унинг муҳаббатини тўла ифода қиладиган сўз ҳали одам боласи томонидан ўйлаб топилмаган, шунинг учун топилмаганки, Лайлоси ҳам, Ширини ҳам, Зулайҳоси ҳам Ҳаёт севгисининг юздан бирини бошдан кечирмаган! Шунинг учун Фуломжонга ўша туссиз сўзни айтиб, гавҳар каби тиниқ, соф севгисини ерга уролмайди.

Каромат опа қозонимга қарай деб чиқиб кетди. Фуломжон кўкча косасини тугатиб, шакарпалақдан ҳам икки косани пок-покиза туширди. Ҳаёт эса боягидай қилтомоқ бўлиб ўтираверди, тўғриси, бу ноёб бахт унинг иштаҳасини бўғиб қўйган эди. Томоғидан ҳозир ҳеч нарса ўтмайди. У шу васл орзуси билан ўртаниб келарди. Орзусига етди. Аммо ушалган орзу уни яна қанча вақт бахтиёр қилади — буни у ўйламайди. Ўйлашни истамайди, шунинг учун истамайдики, у гаштини суриб турган бу бахт — ўткинчи бахт, кетади, ҳадемай қора айрилиқ яна келиб етади!

Улар ҳар тўғрида гаплашиб, яйрашиб ўтиришди. Кейин гап қишлоққа тақалган ва ҳаммани «ажаб бўпти!» дегизган миш-мишга бориб тақалди. Бу узунқулоқ гап чиндан-да бўлган эди. Ҳоким келган куни Азим тажанг хотинини ўлдиргудай уриб, уч талоқ қўйиб кетгани ўша кунлариёқ эл қулоғига етиб борган эди. Баъзилари: «Ажаб қипти!» деб қувонса, баъзилари: «Жувон ўлгур бузуқни ўлдириб қўя қолмапти-да!» деб ачинди. Жўраҳон касалидан тузалиб, шу кунларда Азим тажангни ҳоли-жонига қўймаётган эмиш. Одам кетидан одам юбориб, ярашаман деяптикан. Азим тажанг бўлса ундақанги манжалақини елкаминг чуқури кўрсин, деб унамаётган эмиш.

— Шариатда йўл йўқдирки, унамаётгандир, — деган эди Каромат опа, Фуломжон мийиғида кулиб:

— Шариатда йўл кўп, — деди. — Шунинг учун ҳам шариатда шарм йўқ дейишади-да. Шариат — Ғиёс дўзахиларга ўхшаганлар қўлида ҳар қанақа шаклга кириверадиган юмшоқ мум.

— Бир талоқ, икки талоқ қўйганларнинг ярашганини эшитувдик, уч талоқдан кейин қандай бўларкин? — деди Каромат опа, ҳайрон бўлиб.

Фуломжон истехзо аралаш кулди.

— Шариатда бунга ҳам йўл бор, аммо кўп қалтис йўл. Бечора хотиннинг инсонлик қадру қийматини ерга

урадиган ниҳоятда хунук йўл бу. Уч талоқ билан аж-
рашган эру хотин ярашмоқчи бўлса, олдин ҳалала қили-
нади.

Ҳаёт ўнғайсизланиб ерга қаради. Аммо буни Фу-
ломжон пайқамади. У Каромат опага қизариб гапириб
турган эди.

— Ҳалаласи нимаси? — деб сўради яна Каромат
опа.

— Хотин шўрлик аввал бошқа эркакка никоҳ қили-
нади. Шўринг қурғур бир зумлик эр ҳам, бир ёқдан
никоҳ ўқиттириб, иккинчи ёқдан дарров қўйиб юбо-
риши керак. Хотин бировнинг никоҳида чайиб олин-
гандан кейин ўз эрига ҳалол бўлиб қайтар эмиш! Бу
масхарабозликни, пасткашликни қаранглар!

— Қўй, болам, азалнинг иши-да, унақа дема, айла-
най, — деди Хадича буви.

— Мен ҳам азалнинг ишини айтаяпман-да, буви! —
Фуломжон бўғилиб гапирди, юзига алам пардаси тор-
тилган эди. — Азалнинг шунақа бемаъни ишлари
кўплигидан биз ҳам қовдай куйиб ётибмиз.

Хадича буви ерга қараб олди. Ҳаёт юзи бир оз
бўзарди. Унинг ҳам кўзлари ерда эди. Фуломжон ўрта-
даги оғир вазиятни тарқатиш йўлини билмай ҳайрон
эди. Хадича буви бирдан кулиб юборди. Қотиб-қотиб
кулди. Ёшлар ҳайрон бўлдилар. Улар ҳам ихтиёрсиз
жилмайишди.

— Нимага куласиз, буви? — деб сўради ахири Фу-
ломжон.

— Йигит ўлгур Мирқосим миршаб Жўрага оғиз
сопти!

Энди ёшлар ҳам қотиб кулишди. Дунёда иккита
бедаво бўлса, ўшаларнинг биринчиси Мирқосим мир-
шаб эканини ҳамма биларди. Ҳеч жаҳонда бунинг ол-
дига тушадиган хунук йўқ эди. Устки қатордаги сўйлоқ
тишларидан иккитаси тепа лабини ёриб чиққанини ва
гапирганда таррак бурнининг ўнг катагига ҳалиги тиш-
лар кириб-чиқиб турганини кўрган киши ўқчиб юбо-
рарди.

Фуломжон кулиб туриб:

— Ҳа, бири ахлоқи билан, иккинчиси ҳусни билан
топишар экан! — деди. Кейин онасидан сўради: —
Хўш, мингбоши нима депти, хўп дептими?

— Ўлар, — деди онаси. — Мингбоши жаҳли чи-
қиптими-йўқми — бунисини билмайман, лекин: «Шош-

май тур, сенга ойдай қиз олиб бераман, лекин пича сабр қил», депти.

Ойдай қиз ваъдасини эшитиб, Фуломжон яна қотиб кулди, Ҳаёт ҳам жуда очилиб, сочилиб кулди. У кулганда хужра тўлгандек, хужрада ҳеч қандай каму кўст қолмагандек бўлиб кетди. Чақчақлик авжига минди. Хадича буви нуқул тиззасига уриб кулар эди. Фуломжон кулиб туриб, олдидаги бўш қовун косаларини патнуга солди. Косаларини Хадича хола билан Каромат опа йиғиштириб олиб чиқиб кетди.

Ниҳоят, бир-бирига толпинган, бир-бирини қўмсаган икки мажруҳ дил юзма-юз қолди. Қолди-ю, дукурри яна кучайди, нафаслар яна оғирлаша борди. Қия ўтирган Ҳаётнинг чакка томирлари лўқиллар, беқасам камзулга тиқилиб турган бўлиқ кўкраги нафасига ҳамоҳанг бўлиб гоҳ кўтарилар, гоҳ тушар, юрак уруши ҳатто эшитилаётгандек туюлар эди. Ҳар иккови ҳам кўрилмаган, лекин тасаввурда гавдаланган бахт минутини, ҳозиргидан ҳам диловор, ҳозиргидан ҳам жозибадор ҳаёт шуқуҳини кутаётгандек кўринарди. Кеча Фуломжон тоғда бўзлаб, дилрозини сўзлаб ётган ойдин кечада бахтнинг шу қадар яқин эканлигини билибмиди? Кеча йўлида фиғон излаган ёрининг васлига шу қадар тез етишини ўйлабмиди?

Фуломжоннинг қалбида ёнган олов кўзларида акс уриб қизармоқда эди. У шу кўринишида кескин қарори бутун вужудини ёндирган кишини эслатарди. Ҳаёт сари бир оз сурилди. Севгилисига қараб, мўлтиллаб шивирлади:

— Ҳаёттинам! Наҳотки шундай ўтиб кетсак?

Унинг овозида севги, севгидан ҳам кўпроқ мунг, алам оҳанглари янгради.

Ҳаёт ерга қараб ўтирган эди, секин юзини кўтарди, кўзларидан икки юмалоқ гавҳар қулади... Аламлар, ғамлар синдирган маъюс товуш билан шивирлади:

— Нима қил дейсиз, Фуломжон ака? Мен ҳам тўйдим бу хўрлик, бу ҳақоратдан! Қандоқ қилай, қиз бола жоним билан... Юрагимда дардларим кўп, мени қон йиғлатган гапларим кўп, шуларни ҳеч бўлмаса хатга солиб юборай десам — хатим бўлмаса! Биласизми, кўнглинг қўмсаганини кўрдинг қистаганда кўролмасанг ё икки энлик хат ёзиб юборай десанг — ёзишни билмасанг, — жуда оғир. Шунча бахтсизлигим устига бу ҳам бир бахтсизлик, лекин ёмон бахтсиз-

лик — одамнинг хўрлигини келтирадиган бахтсизлик. Кошкийди саводим бўлса, дард ва ҳасратларимни, тилак ва истакларимни хатта солиб юборсам! Йўқ, пешанамга бундай бахт битмаган экан!..

Ғуломжон Ҳаётнинг алам ғазаби билан бўзарган чиройли юзига ёндан тикилиб ўтирди. У Ҳаётнинг шундай ёниб гапирганини ҳеч қачон кўрмаган эди. Ҳаёт яна шундай куйиб, ёниб сўзини давом эттирди.

— Хайрият, бугун катта бувим Сарикқамишга кетди-ю, Турсунбой келинбувимнинг баҳонаси билан сизни излаб югурдим. Турсунбой опасиникига кетаётган экан, мени ҳам олиб кетган бўлинг, деб ялиндим. Саккиз ойдан бери энди кўриб ўтирибман дийдорингизни! Ҳолбуки, бир қишлоқда, қўшни маҳаллада турамиз, қўл чўзсам — қўлим етгудек, лекин кўролмаман. Кўришга илож тополмайман. Айниқса, тоққа кетганингиздан кейин безовталагим яна ошди, кечалари ёмон тушлар кўрадиган бўлдим. Устингизга тош тушдими, бир нима бўлдим деб кўрқаман. Худо ўз панонида сақласин, худога омонатимсиз, ҳеч бўлмаганда шу тилагимга етказсин худо!

— Кўзларидан бир-бирини қувиб ёшлар юмаланди...

Ғуломжоннинг юраги ачишди. Унинг юрагида шу аламлар заҳри тўлиб ётарди. Севгилисининг кўзларидан қуйилган хўрлик ёшларини кўриб, шу вақтгача, ўзи ҳам айтмаган, бошқалар орқали ҳам айттирмаган ўйини айтишга қарор қилди. Бу ҳамма вақт бошида айланиб, тиним бермай юрган эски ўй эди. Кеча тоғ устида нола қилиб ўтирганда ҳам, бугун Эрбўта билан йўлда келаётиб болани эсдан чиқариб қўйганда ҳам, Ҳаёти дилрозини ўқиётганда ҳам шу ўй миясида, тилининг учида эди. Кўп вақтлардан, ҳатто йиллардан бери ичида давом этиб келаётган бу тинимсиз курашга энди хотима бермоқчи бўлди.

— Ҳаётхон, — деди Ғуломжон, эзиб турган юкини устидан ағдариб ташлагандек, кифтларини ростлаб. — Хафа бўлмасангиз, сизга бир гап айтмоқчиман. Кўп вақтдан бери миямда бору, лекин айтишга тилим бормай келади.

Гапнинг шу зайлда бошланиши Ҳаётни ёмон кўрқитиб юборди. Юраги шув этиб кетди. Кўнглига хунук гаплар келди. «Шунча йил кутдик, — бўлмади, энди чора қолмади. Сиз — хўжангиздан, мен — қорачам-

дан қолмайлик, умр зое кетмасин, шунча саргардон бўлганимиз ҳам етар!» деб айтади деган фикр билан Ҳаёт эсидан озаёзди. Бирдан юзи бўзарди, кўзларидаги ёш ўрнини ваҳима олди. Синиқ, титроқ товуш билан:

— Нимага хафа бўламан, айтаверинг, — деди.

Фуломжон кўзларини катта очиб Ҳаётга тикилди.

— Қочамиз!

Бу даҳшатли сўз эди. Бу иссиқ инни ташлаб, совуқда қалтираш, совуқда қалтираб иссиқ инни қўмсаш деган сўз эди. Бу киндик қони тўкилган табаррук ин баҳридан ўтиш, ёшлик чоғларининг аччиқ-чучуклари билан боғланган жонажон гўшадан воз кечиш деган сўз эди. Бу сўз гарчи қисқа сўз бўлса ҳам, атиги бир оғиз сўз бўлса ҳам Ҳаётнинг юрагини шилиб кетди. Унинг юраги ватанидан айрилиш олдида турган ҳар бир тоза инсон юраги каби шилиниб кетди.

Ҳаёт Фуломжонга ишонса ҳам, лекин чоҳ олдида турган кишидай қўрқиб сўради:

— Қаёққа?

— Кўзимиз тушган ёққа! Бахтимизни излаб кетамиз, қаердан топсак — ўша ерда қўнамиз.

— Топмасак-чи?

— Топамиз, Ҳаётим! Топмасдан қўймаймиз!

Ҳаёт ҳам қочишни ўйлар эди. У фақат катта буви-сидан, унинг мудҳиш таъқибидан, ҳаётнинг зўрлик ва хўрликларидан бош олиб қочишни, ёри билан беташвиш ўйнаб-кулишни, одам боласи каби, инсон каби яшашни орзу қилар эди. Энди билса, бу нарсалар фақат ўйдагина ваҳмсиз экан. Тилга кўчганда, айниқса, бошқа кишининг оғзидан эшитилганда юраги орзиқиб кетди. Ини жуда ҳам илиқ, жуда иссиқ кўринди. Онасига юраги ачишди. Хаёлида онаси сочларини юлиб, юзларини тимдалаб йиғлаб турарди. Ана шундан кейин:

— Қандай бўларкин? — деди, дудмал қилиб.

Фуломжон фикрида, қарорида маҳкам эди.

— Ҳар ҳолда ҳозиргидан ёмон бўлмас деб ўйлайман. Ахир ёшимиз кетяпти, умр баҳоримиз ўтиб, кўзимиз яқинлашиб келяпти. Ҳаётхон!

Фуломжоннинг гапини Ҳаёт кўнглида тасдиқлади. Чиндан ҳам яна бир неча йилдан кейин юрак беҳуда тегишларини, умидсиз орзуларини ташлайди.

Ҳаёт «хўп» дегандай калла тебратди. Табратди-ю, яна дарров иккилана бошлади.

— Йўқ, қўрқаман. Бувим бир нарса бўлиб қолади. Уйлаб кўрай, бир оз фурсат беринг, — деди. — Майли, бувим билан маслаҳатлашиб кўрай, хўп деса...

Ҳаётнинг юзига жуда ширин табассум югурди. Фуломжон ўрнидан силжиб Ҳаётга яқинлашди. Юраги яна дукирини бошлади. Лекин Фуломжон бу сафар кулоқ солмади, лаблари қуришди, юзидан ранги қочди.

Бир нафасдан кейин Ҳаёт ўнинг қайноқ бағрига, Фуломжон лаблари эса Ҳаётнинг ўт бўлиб ёнган лола бетига ёпишди.

Ўн бешинчи боб

Илон оғзидан тортиб олинган қушгина

Кеч куз. Дарахт япроқлари сарғайиб, тўкилиб бўла-ёзди, қолганлари қуриб, енгил елда ҳам шитирлаб ётади. Ёз бўйи, куз бўйи қуёш нурларини эма-эма қизарган ўрик барглари у ер-бу ерда сариқ-қизил ранги билан чиройли бўлиб кўринади. Саратон, асад иссиқларидан асар қолмади, Қавс оқ қировлари билан, эрталабки совуқ, муздек ҳавоси билан дилдираб кирди. Ҳамма ерда — уйларда, кўчаларда, ивирсиб ётган ҳазон юзи эрталаб қировдан қор тушгандек оппоқ бўлиб қолади.

Қиш яқинлашиб келади. Деҳқон дала ишларини тезроқ тугатишга, ҳосилни тезроқ йиғиштириб олишга шошилади. Қишлоқлардан, яқин-узоқ далалардан пахталар, қовун-тарвузлар, хашак-пичанлар, дон-дун, ўтин-ёғочлар, маккапоя, ғўзапоя, беда ва бошқа нарсалар юкланган аравалар шаҳарга пайдарпай келиб туради. Катта йўллар бўйидаги дарахтлар, уйлар, деворларгина эмас, от-улов юрмайдиган жин кўчалардаги, ҳатто кўча юзидан йироқ ҳовли-майдонлардаги дарахтлар, уйлар, деворлар ҳам худди осмондан тупроқ ёққандек икки энли чанг остида сўррайиб ётади. Ёз бўйи туйилган туз-тупроқ кузга бориб кўчалар устида, қишлоқ, шаҳар устида сурранг пардасини тортади.

Бу йил Дилшод ҳаётида сира унутилмайдиган ажойиб бир ҳодиса юз берди. Бу ҳодисадан, тўғрироғи, ўзгаришдан қанчалик хурсанд эканлигини айтишга му-

носиб сўз тополмайди. Эҳ-ҳа, бундай ёруғ кунга ет-гунча кичкина боши озмунча жабру жафолар кўрди-ми? Йиғлаган кезлари бўлди, товонларига туз тикилди, орқаларига говрон урилди!

Хўш, нима гуноҳ қипти қушгина?

Ҳар бир ота боласининг ўзидан ўтик, ўзидан етик одам бўлишини орзу қилади. Уста Баҳром ҳам ўзи ололмаган билимни ўғлига олиб бермоқчи бўлди. Дилшод саккиз ёшга қадам қўйганда уни яхши умид билан Тешиктош мачитидаги мактабга элтиб берди. «Эти сизники, устихони бизники, ишқилиб, ўқитиб одам қилинг», деб Дилшодни жоҳил Сумбут домлага топшириб кетди. Худди қўйни бўрига топширгандек топширди.

Дилшодда ёшлиқда илмга ҳавас бор эди. Мактабга борадиган кузи қанчагача суюниб юрди. Индинга мактаб деганда суюнганидан икки кеча ухламади. Отаси «эту суяк» савдосини қилиб турганда ҳам, уни бир пўписа деб ўйлаб тариқча кўрқмади, кулиб жилмайиб тураверди.

Шундай қилиб, Дилшод мактаб бола бўлди. Мактабга қатнайдиغان бошқа болалар қатори абжадини кўтариб юраверди. Лекин нима ўқиётганига тушунмас эди. «Ўзим шундайми», деб қараса, бошқа болалар ҳам тушунмас экан. Шундай бўлса ҳам икки йил жон куйдириб ўқиди. Икки йил ичида «алиф», «бе», «вов», «итқи», «изғи», «дол», «зол», «сот», «зот», «қоф», «коф», «лом», «мим», «нун», яна шуларга ўхшаган бир қанча тил келмайдиган ҳарфларни ўрганди. Аммо буларни бир-бирига қўшиб ўқишга ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам бўлмади. Қандай қўшишни, қандай ўқишни билмас эди. Домла эса бу ҳарфларни қўшиб ўқиттиришга эмас, тўғри айттиришга зўр берар эди.

Бир кун бундай бўлди. Қишнинг совуқ кунларидан бири эди. Болалар шумтирашиб мактабга келдилар. Дилшод ҳам абжадини қўлтиқлаб совқотиб кирди. Мактабхона отхонага ўхшаган кенг эди. Дераза деган нарса йўқ. Ёруғ фақат қишин-ёзин очиқ турадиган эшиқдан тушади. Шунинг учун ичи ола қоронғи. Болалар бўйи икки қарич қилиб гувала билан урилган охурга ўхшаш чуқурда ўтиришади. Остларида бурга бижиллаб ётган похол, орқаларида зах уриб турган девор. Домла бўлса эшикнинг ўнг томонидаги кенг супага қурилган сандалга қўл-оёғини тикиб, иссиқда

мудраб ўтиради. Гоҳ-гоҳида кўзларини очади-да: «Ҳа, ўқинглар!» деб ўшқириб қўяди. Болалар совуқда музлаб, қўлларини енгларига, бошларини елкаларига тикиб дилдирашади. Дилдираб ўтириб, ҳар ким ўз сабоғини қайтариб қичқиради. Бир нима деётганига ўзи ҳам тушунмай: «апаламза, ал, ҳевамиза ҳам-алҳам, дол пешду, алҳамду», деб чинқирса, бошқа бирови сўфи Оллоёрдан:

*«Ёмон хотун шаётун қамчисигур
Белин боғловчи арғамчисигур!» —*

деб ёшига, ахлоқига тўғри келмаган бемаъни насиҳатини айтиб қичқиради. Бошқа бир бурчақдан чор китоб ўқиётган «Фарз айн» ўрганаётган, қуръон ёдлаётган пешқадам болалар, халфаларнинг чурқиллаши эшитилади. Бу ер мактабхонани эмас, неча хил катта-кичик қушлар йиғилиб, ҳар қайсиси ўз тилида, ўз йўриғида чурқиллаган шовқинли оролни эслатади.

— Дилшод!

Бир-биридан овозини оширишга тиришиб чурқиллашаётган болалар шовқини ичида Дилшод домланинг чақирганини эшитмади. Домланинг жаҳли чиқди. Бурчақда суёғлик узун таёқни олди-да, сабоғини қайтариб ўтирган Дилшоднинг бошига қақиллатиб туширди. Дилшод бошини ушлаб, домласига қаради.

— Бу ёққа кел, ҳароми!

Бу домланинг оғзидан чиқадиган оддий гап бўлгани, болалар бу хил ҳақоратларга ўрганиб қолгани учун Дилшод ҳам хафа бўлмай, абжадини кўтариб борди. Дилшоддан домла «зол», «зот», «изғи», ҳарфларининг ёзилишини, қандай айтилишини сўради. Сўраганда ҳам қош-қовоғини солиб, хўмрайиб сўради. Дилшод бу ҳарфларнинг ёзилишини, бир-биридан фарқини яхши билса ҳам, айтишга ҳеч тили келмас эди. Айтолмади, «зол» билан «зот»ни айтганда «з» бир хил бўлиб эшитилди. Домла жаҳли чиқиб Дилшоднинг ўнг бетига тарсаки тортиб юборди. Бояқишнинг бурни қонади, лекин йиғламади. Бурнини енги билан артиб, касофат «зот» билан «зол»ни тўғри айтишга ҳаракат қилди. Барибир, тили келмади. Унинг она тилисида бундай товуш йўқ эди, бу унга тамоман ёт, қайнаса қони қўшилмайдиган бегона товуш эди. Кейин домла айтиб кўрсатди. Лекин унинг айтгани ҳам Дилшодникидан унча узоқ эмасди.

— Мановини айт! — деди ахири домла, бармоғини уч нуқтали «с» га қадаб.

Араб ёзувида уч хил «с» бор эди. Шулардан бирига болаларнинг тиллари келарди-ю, иккитасига ҳеч тиллари келмас эди. У икки «с» араб тилининг ўзбек тилига ёт табиати учун киритилган шакллар эди. Буларни айтилишига қараб эмас, кўпинча шаклига, ёзилишига қараб фарқ қилардилар. Шунинг учун Дилшод ҳам:

— Уч нуқтали с, — деб жавоб қилди.

Домланинг яна жаҳди чиқди. Урмоқчи бўлди-ю, лекин бу сафар инсоф қилди.

— Кўриб турибман, уч нуқтали! Сен айтиб кўрсат, қандай айтилади? — деди, кўзларини ола-була қилиб.

— С, — деди Дилшод.

Домла энди Дилшоднинг чап бетига тарсаки тортди:

— Ҳайвон!

Бу қичқириқ болалар шовқинини яна кучайтирди. Ҳар бир бола Дилшод кунига тушмаслиги учун овозининг борича қичқирди. Тил учини остки қатор тишларга тегизиб, устки қатор тишлар билан хиёл босиб айтиладиган чораки овозли «С» дан ҳеч нарса чиқмагандан кейин, домла «айн»ни сўради.

— Айн, — деди Дилшод содда қилиб.

Домла яна асабийланиб қалтиради:

— Қандай айтилади, кучукбачча!

Бу фалакат ҳам «зол», «зот», «уч нуқтали с» каби араб тилининг нози билан бояқйш болалар бошига калтак бўлиб тушган ўндан ортиқ ёт товушларнинг бири эди. Бу кичкина тилни томоққа кўндаланг қилиб қўйиб, оғзига бир қошиқ бўтқа солиб олинганда гапирилгандай қилиб айтиларди. Дилшод бўлса ўзи билганича:

— А, — деди-қўйди.

Домла ҳурмат билан чўккалаб ўтирган Дилшодни кўкрагидан итариб юборди. Бола супадан пастга ағдарилиб тушди.

— Йўқол кўзимдан, эш-шак! Одам бўлмайсан, ҳайвон! — деб ўшқирди домла, ерда ағдарилиб ётган Дилшодга.

Дилшод араб товушларини тўғри айтолмаганига ўзи ҳам қойил эди. У, «одам бўлиш учун фақат шунигина билиш шарт бўлса, одам бўлишнинг бирдан бир шарти шу бўлса, чиндан одам бўломас эканман», деб ўйла-

ди-да, одам болалари учун қилинган охурдаги ўринга эмас, очиқ эшикка қараб юрди. Домланинг: «Эшшак! Ҳайвон!» деб қилган ҳақорати кичкина гавдасидаги катта инсоний иззати нафсини хўрлаган эди.

Домла Дилшоднинг аразлаб чиқиб кетаётганини кўриб, жонининг борича қичқирди.

— Тут ҳаромини!

Шундай вазифаларни бажариш учун жўрттага чет-да ўтирадиган Зуннун номли зўпидин бор эди. Домла «тут» дейиши билан икки ҳатлаб Дилшодни тутиб келди.

— Кўтар орқангга баччаталоқни!

Зуннун Дилшодни гираклаб турган эди. Домланинг буйруғидан кейин, кўзини бир силтов билан орқалаб олган оч бўри сингари, Зунун ҳам Дилшодни чаққонгина орқасига олди. Тожибой баззознинг ўғли Носирбой билан Худойберди вофурушнинг ўғли Бердиқул Зуннунга ёрдам қилиб юборишди. Дилшод аввал оёқларини типирчилатиб қаршилиқ қилди. Қўлларини Зуннун омбуридан, оёқларини икки ёрдамчи чангалидан чиқаролмаганидан кейин эса, бошини Зуннун бошига қўйиб, кўзларини мўлтилатиб турди.

Домла шифтга осиб қўйилган бир боғлам нозик тут новдасидан бирини суғуриб олди. Дилшоднинг эғнида гушти тўн бориди, уни бошидан қайтариб қўйдилар, бадани кўйлакчан қолди. Домла супа четида, Зуннун эса Дилшод орқасини унга тўғрилаб пастда турарди. Болалар жим. Калтак ўз орқасига тушадигандек ҳамма ваҳимада. Домла болаларга қараб:

— Бу ҳуруфот олоҳу таолонинг калому шарифларини бутмоқлик учун ўз осий бандаларига табаррук қилиб юборилмиш ҳуруфоти шарифдирким, ани бузмоқлик катта гуноҳдир. Гуноҳқорнинг жазоси шу бўлур! — деди.

Дилшоднинг икки кураги ўртасига юмшоқ тут новдаси шит-шит туша бошлади.

Дилшод ҳар новдада сапчиб-сапчиб тушса ҳам йиғламади. Кўзидан бир қатра ёш чиқмади. Фақат пастки лабини маҳкам тишлаб тураверди. Лаби қонади. Ўнинчи говрон урилгандан кейин ерга туширишди. Ана шундагина Дилшоднинг кўзлари тинди. Гандираклаб бориб остонага йиқилди.

Домла қичқирди:

— Обор, жойига ташла!

Зуннун суяб бориб оҳурига ўтказди, Дилшод шилқ этиб йиқилди. Ёнида Тўфақизнинг акаси — Қамбарали ўтирар эди. У Дилшодни қучоғига ётқизиб олди. Дилшод ҳушидан кетди. Аммо узоққа чўзилмади. Болаларнинг ҳар хил овоз ва ҳар хил баландликда қичқиришлари уни яна ҳушига келтирди. У болаларнинг ўзлари тушунмаган сабоқларини бақириб-чақириб қайтаришганларига қулоқ солиб ётди. Болалардан бирининг овозини эшитиб, мийиғида кулди, у ҳазиллашибми ё биров шундай ўргатганми, нуқул:

«Апаламза — ал,
Тўхтаҳўжа — кал,
Биби — шапоқ,
Қамбар — бўқоқ...» —

деб қайтарар эди. Балки бу айтилиши қийин араб товушларини осон ўргатадиган ўнғай усуллардан биридир! Дилшод ётган ерида: «Нимага илгари эшитмаган эканман? Мунча қизиқ!» — деб ўйлади. Бола эса ҳамон «Биби — шапоқ»ни қўймай такрорлар эди. Аммо бундан нима ўрганишини, қандай наф чиқишини бошқалар тутул ўзи ҳам билмас эди. Дилшоднинг қулоғига яна бир боланинг овози эшитилди. У нуқул: «Ватнад», «Дахнав», «Хатнаб», «Тафто» деб қичқирар эди. Дилшод ичидан эзилиб хафа бўлди. «Бизни шундай қийнагандан кўра, ўз тилимизда: олти ерда тўққиз — элик тўрт, етти ерда саккиз — элик олти, саккиз ерда тўққиз — етмиш икки, тўққиз ерда тўққиз саксон бир, деб ўргатишса нима қилар экан?»

Дилшод шу хил ўқиб, хўрлиги келиб «Озодлик»¹ кача ётди. Домла озодлик эълон қилгандан кейин, болалар қамоқхонадан чиққан маҳбуслар сингари, ирғишиб, суюнишиб, ҳар оҳангда қичқиришиб уй-уйларига югуришди. Фақат иккита болагина болалар шоддигига қўшила олмади. Булар — орқасини говрон ялаган ярим ҳушсиз Дилшоду, уни суяб кетаётган дўсти Қамбарали эди.

Ана шундан кейин Дилшод бир ҳафта ўқишга бормади, тўғриси — боролмади. Бир неча кун иситма чиқиб алаҳлаб ётди. Тузалгандан кейин онаси бағрига босиб, бошини силаб ўтириб насихат қилди.

— Боравер, болам. Домланинг урган еридан у дунёда

¹ Дарс тамом бўлишигача.

гул униб чиқади. Домла урганда суюниш керак. Урган билан одам ўлиб қолмайди, қайтага, гул унади. Кўнглингни бўлмай ўқий бер, жон болам...

Дилшод ота-онасининг айтганини қилиб, яна ғам-хонага қатнай бошлади. Лекин домла баҳоргача ортиқ озор бермади. Баҳорда эса болаларни таътилга чиқариб юборди.

Юраklarни қисувчи, зериктирувчи узун ёз кунлари бошланди. Дилшод уйга киради, яна кўчага чиқади, кўчага чиқади, яна уйга киради — борадиган ер, кўнгил очадиган жой йўқ. Фақат кўчада болалар билан ошиқ ўйнаш, тупроқ чангитиш — бундан бошқа кўнгил хушлиги йўқ!

Ана шундай зерикиб, юраги қисилиб юрганда, нима ҳам бўлди-ю, Ольга Петровна Дилшоднинг касал ётган отасини кўргани келиб, унга бир нечта суратли китобчалар ҳадя қилиб кетди. Булар Дилшодга жуда катта эрмак бўлди, йўқ, эрмаккина бўлиб қолмай, унинг кичкина юраги учун инқилоб ҳам бўлди. Ана шундан кейин Дилшодда шу хил ажойиб китобчалар ўқиладиган жойни кўриш, иложи бўлса ўзи ҳам ўша ерга бориб ўқиш ҳаваси туғилди. Бу кучли ҳавас унинг тинчлигини олиб қўйди. Ахир бир кун отаси тузалиб парта қилишга кетаётганда, Дилшод ҳам унинг пинжига кириб олди. Ота-бола бирга жўнашди. Мактабда Ольга Петровна Дилшодни кўриб жуда суюнди. Кейин уйига бошлаб бориб, ўғли Миша билан таништириб қўйди. Миша ҳам онасига ўхшаш чиройли, суйкимли, кўзлари кўк, очиқ кўнгил бола экан. Дилшод дарров яхши кўриб қолди. Миша бўйдор, суяқдор бўлгани учун Дилшоддан анча баланд эди. Бирга ўйнашиб, бирга сўзлашиб юришди. Дилшод ҳар кун келадиган бўлди. Уни Мишанинг ҳар хил чиройли китобчалари, сурат соладиган ранг бўёқлари, турли-туман ўйинчоқ-овунчоқлари ўзига тортар эди. У Мишанинг китобчаларини кўрганда ўқишни билмаганига ўқиниб, рус тилини билишга, ўқиш-ёзишни ўрганишга интилар, Мишадан нуқул бу нима, у нима деб сўрайверар эди. Миша унинг ўқишга ҳавасини кўриб, «Букварь» китоб ҳадя қилди. Секин бошдан танитиб, ўзи билганларини ўргатишга киришди. Оз кунда Дилшод ўндан ортиқ ҳарфни ўрганиб олди. Дилшоднинг зеҳни ўткирлигига, бир айтган сўзни ё кўрсатган ҳарфни дарров эсида олиб қолишига Миша ҳам хурсанд бўлиб жон-дили билан ўргата

бошлади. Таътил кунлари Дилшод рус тилидан ҳам, ўқиш-ёзишдан ҳам анча нарса билиб олди. Гойи осон сўзларни Миша айтиб турса бемалол ёзиб ташлайдиган бўлди.

Ольга Петровна Дилшодни бир кун имтиҳон ҳам қилиб кўрди.

— Ну, Дильшадчик, как учишься?¹ — деб русча сўраган эди Дилшод ҳам русча жавоб берди:

— Спасибо, Ольга Петровна, учус, стараюс,² — деди охирги «с»ларини йўғон қилиб.

Ольга Петровна Дилшоднинг одобли жавобига, русчани неппа-нозин билиб олганига ҳайрон қолди. Кейин Дилшоднинг хатосини тузатди.

— Надо произносить «с» мягко, вот как «учусь», стараюсь». Понятно?³

— Понятно, Ольга Петровна, — Дилшод айтиб кўрсатди. — Учусь, стараюсь.

Ольга Петровна Дилшодни елкасидан қоқиб мақтади.

— Вот молодец!⁴

Бир кун Ольга Петровна уста Баҳромга ўғлининг зеҳни ўткирлигини, тез ўқиб кетиши аниқлигини айтиб:

— Келинг, уста ака, бизнинг мактабга беринг, ўзингиз ясаган парталарда ўтириб ўқисин, — деди.

Уста Баҳром: «Хўп бўлади, жоним билан!» деди-ю, парталарни битиргандан кейин, бошқа ишлар билан бўлиб, ваъдасини эсидан чиқариб қўйди. Балки, хотини билан маслаҳатлашиб: «Ўзининг мактабида ўқий берсин» деган қарорга келишгандир?

Шундай қилиб, ёзнинг Дилшод учун бахтли кунлари ўтди. Куз кириб, мактаб вақти етди. Ана шунда отасига истагини айтмоқчи бўлди, лекин тортинди — оғзи бормади. Куздан бошлаб яна эски мактабга юбордилар. Биринчи кундаёқ Дилшод чидаёлмади. Бу Ольга Петровнанинг мактаби олдида чиндан ҳам отхонага ўхшарди: қоронғи, ифлос, шовқин, сассиқ, яна нима балолар! Яна ўша абжад, яна ўша ҳеч ким тушунмайдиган ҳафтияк. Яна ўша «Биби — шапоқ», «шаётун!»

¹ Хўш, Дилшоджон, қандай ўқияпсан?

² Раҳмат, Ольга Петровна, тиришиб ўқиб ётибман.

³ «С»ни юмшоқ қилиб айтиш керак, мана бундай қилиб: «учусь, стараюсь». Уқдингми?

⁴ Баракалла!

Бўлмади. Дилшоднинг юраги сиқилди. Қочиб кетгиси келди. Озодликни кутмай ҳам қочиб кетди. Эртасига бундан ҳам баттар хуноб бўлди. Нонхўрақда жўнаб, тўғри Ольга Петровнанинг мактабига борди. Болалар ёруғ хонада, чиройли парталарда жуфт-жуфт бўлиб ўтирар, ҳеч қандай шовқин эшитилмас, биров чурқ этмас эди. Деразадан қараб туриб, Дилшоднинг хўрлиги келиб кетди. Ана шу ерда кўзидан ёш чиққанини ўзи ҳам сезмай қолди.

Эртасига ҳам шундай бўлди. Кейин эски мактабига бир кун борса, уч кун бормайдиган одат чиқарди. Ўқишдан безиб эмас, мактабдан безиб бормас эди. Боришга, ўша отхонага кириб болалар қатори сурон кўтаришга ўзини ҳар қанча мажбур қилса ҳам, ҳеч бўлмай қолди. Мактабини кўрса кўнгли айнийдиган бўлди. Бора-бора бутунлай бормаи қўйди. Бир неча кун Ольга Петровнанинг мактаби теварагида сарғайгандан кейин, Дилшод онасига ёрилишга мажбур бўлди.

— Буви, жон буви, мени Олия холанинг мактабига берингла! — деди Дилшод ялиниб.

Аmmo онаси кўнмади.

— Ҳай, болам, қўй бу гапингни! Мактабдан мактабга кўчиб бўлармишми? Дарахт ҳам бир ерда кўкаради, жонимни қоқай! Ўқийвер ўз мактабингда...

Дилшоднинг онаси адабиёт ва риёзиёт мударриси машҳур Самандар домланинг қизи эди. Самандар домла шарқ адабиёти ва тарихини, шунингдек, қадим Юнон адабиётини яхши билган олим эди. Баъзи ривожларга кўра, Россия адабиёти билан ҳам қизиқиб, Державин, Пушкин, Лермонтов шеърлари ва дostonларини шарқ тилларининг қайси биригадир қилинган таржималари орқали ўрганган, уларни адабий мажлисларда ўқиб, рус классик лирикаси ва фалсафасининг қамровчи руҳини мақтаб ва кенг тарқатиб юрган. Самандар домлани зўр илми ва ажойиб фазилати учун, маърифатпарвар ва одампарварлиги учун замонасининг каттасидан кичиги ҳурмат қиларди. Ҳақиқатан ҳам, у пок инсон тама, ифво, адоват деган нарсани билмас, фақат илмдан, маърифатдан ўзгасини кўрмас эди. Ана шу табаррук падарнинг кўп одатлари, ҳатто юз чизиқлари Дилшодда бор эди. Ҳамидахон ўғлининг бобоси сингари олим бўлишини истар, шунинг учун ҳам отабоболаридан қолган мақол билан ўрнидан қўзғатгиси келмас эди. Агар Ҳамидахон далил ўрнида келтирган

мақолига кенгроқ, синчикиброқ қараса, тамоман бошқа манзарани кўрган бўларди. Маълумки, том соясида ёхуд говлаб кетган мевасиз дарахт кўлкасида сиқилиб, қуёшдан, нурдан маҳрум бўлиб ўсолмай қолган ҳар қандай кўчат у ерда кўкармайди, агар ўз вақтида баҳаво ерга, қуёш нури, ёруғлик мўл-кўл ерга кўчирилмаса сўлади, бора-бора қурийди. Дилшод ҳам ана шундай кўчат эди. Лекин Ҳамидахон боласининг зорига қулоқ солмади.

Кунлардан бир кун Дилшод жилдини кўтариб эрталаб мактабга жўнади. У ҳар кун шундай кетар, лекин ўз мактабига эмас, Ольга Петровнанинг мактабига борар эди. Шу куни энди кўчага чиқиб эди Зуннун бошлиқ беш нафар бола пойлаб турган экан, гип ушлашди-ю, сон-сон қилиб кўтариб кетишди. Дилшод ҳар қанча уринса ҳам бўлмади. Кўтарганларича мактабга келтириб ташлашди. Домла супасида ўтирган эди. Дилшодни сур-сур қилиб супага келтиришди. Дилшод уялганидан қип-қизариб кетган эди. Домла заҳарли қилиб кулди.

— Хўш, қаёқларда санқиб юрибсан, қочқоқ? — деди домла мулойим овоз билан.

Домланинг бу хил мулойимлиги, бу мулойимликнинг оқибати болаларга маълум эди. Бу фақат довул олдидаги жимжитлик эди. Шунинг учун Дилшоднинг юраги бир шув этиб кетди. Аммо жавоб бермади. Индамай тураверди. Ана шундан кейин домла овозини бир парда кўтарди:

— Гапир, тилинг кесилганми?

Дилшод жавоб бермади. Жавоб бермади-ю, домланинг гапини эшитиб, танг қотиб қолди. Дилшод уни сир деб, ҳеч ким билмайди деб юрарди.

— Мусулмон мактабини ташлаб, кофир мактабига борадиган бўлдингми ҳали, тирранча?!

Дилшоднинг ранги ўчди. Юрагида титроқ пайдо бўлди, лекин у кўрқув титроғи эмас, ғазаб титроғи эди. Ёмон гаплар гапириб юбормаслик учун ўзини босди, яна индамади.

Домла зуғумини авжга миндирди.

— Ким сенга кофир мактабига бор деди, а? — домла Дилшоднинг кўзларига қараб чинқирди.

Дилшод ўзини ортиқ ушлаб туролмади. Ҳақиқат деб билган, ўзи ишонган нарсасини айтишга қарор қилди.

— У ерда ярмидан кўпи мусулмон болалари-ку! Ҳаммаси бойлар, савдогарларнинг ўғиллари. Садриддин қозининг кичик ўғли ҳам ўша ерда. Улар ўқишса кофир бўлишмайди-ю, мен ўқисам кофир бўламанми?

Дилшоднинг гапидаги ҳақиқатни домла ҳам билар эди. Шунинг учун маъқул жавоб излаб бир неча минут жим бўлиб қолди. Кейин кап-катта одам лўлилик қила бошлади.

— Ана, дарров худо уриб қопти! Гапини эшитдингларми, болалар? Гапидан куфр ҳиди келяпти!

Болалар яқинлашиб келаётган момагулдурак ваҳмида ўзларини йўқотиб зўрға ўтирган эдилар. Шунинг учун домланинг саволига Зуннун билан яна бир-икки та югурдаккина:

— Эшитдик, домла почча! — деб жавоб қилди.

Субут домла пихи қайрилган эски туллак. Қаттиқ сиёсат қилиш ёки кескин чора кўриш билан ўжар болани қўлга олиб бўлмаслигини билади. Шунинг учун «нима қилсам экан?» деб ўйланиб қолди. Кейин йўл топди шекилли, дарча орқасидан бўрининг улоққа қилган муомаласи билан мулойим, ҳалим гапирди:

— Нима қиласан: шайтон оздирган йўлдан қайтиб, яна ўз мактабинга келасанми? Ё... — домла гапини тугатмай, «ё» деганича Дилшоднинг юзига тикилиб қолди. Дилшод фик этмади. Энди домланинг феъли айний бошлади. — Ё эсингни жойига солиб кўяйликми?

Дилшод яна индамади. Сумбут домла қичқирди:

— Гапир, хумса!

Дилшод ерга қараб турган юзини кўтарди. Жиддий қилиб:

— Рус-тузем мактабига кираман. У ерда болаларни домласи эшак, ҳайвон, аблаҳ, хумса, ҳароми деб сўкмас экан, бундай сассиқ нарсаларни оғзига олишга жирканар экан, — деди безрайганича. Дилшод домла оғзидан кунда неча бор чиқадиган бу хунук сўзларнинг ҳар бирини домла юзига тортилган тарсакидай шақиллатиб, тақиллатиб гапирди.

Домланинг лапанглаб турган тарози палласига Дилшоднинг ҳар бир сўзи қадоқ тош оғирлиги билан тушди. Домла посангисини йўқотди.

— Ушла баччаталоқни! — деди у, Зуннунга қичқириб.

Дилшод домланинг қичқиривини совуққонлик би-

лан, ҳатто илжайиб қарши олди. Бу ҳам майли-я, ҳа-холаб кулиб юборгани, кулиб туриб: «Ушламасанглар ҳам қочаётган одам йўқ, кўнглимдаги гапни айтдим, энди билганингизни қилинг! Мана мен!» деб домлага хезлангани болаларни қойил қолдирди.

— Балли, дўстим! — деди Қамбарали ичида.

Дилшодни ушлаб супага ётқиздилар. Икки оёғини бир қилиб Зуннун, кўкрагидан Бердиқул босиб турди. Дилшод қаршилиқ қилмади. Жондан тўйган кишидай, яшаш ё ўлиш бирдай, жим ётаверди. Домла ёнидан наштадини чиқарди. Болалар нафасларини ичларига олиб, чурқ этмай қараб турардилар. Нима бўлишини ҳамма биларди. Бу биринчи ҳодиса эмасди. Қамбарали қараб туролмади. Ерга тикилиб олди. Бир кўнгли югуриб бориб домланинг қўлидан пичоқни тортиб олай ҳам деди, лекин у ёлғиз, кучсиз эди.

Домла Дилшоднинг ўнг оёғини ушлаб туриб товонига наштар тортди. Пичоқ тиғи ботди, тизғираб қон чиқди. Болалар «вий!» деб юбордилар. Лекин Дилшод овоз бермади. Домла у оёқни қўйиб юбориб, чап оёқни ҳам тилди. Кейин тоқчада чанг босиб ётган туздан бир сиқим олиб товонларнинг тилинган ерига бармоғи билан тикди. Товонларга туз тикаётиб худди маза қилаётгандек, нуқул: «Ҳи! Ҳи!» деярд эди. Товонлари туз тикилганда қаттиқ ачишган бўлса керак, Дилшод «Вой!» деб юборди. Кейин овози чиқмади.

Домла исканжасини тугатгандан кейин:

— Қўйвор энди лаънатини! — деди Зуннунга.

Зуннун билан Бердиқул Дилшод устидан тушди. Дилшод юзини буриштириб, лабини тишлаб ўрнидан оғир турди. Юзида қон қолмаган, қошлари чимирилиб, қовоқлари тушган, ҳаммаёғини тириш босган эди. У бир кун эмас-бир кун бошида шундай кулфат борлигини билгандай, у кулфат энди орқада қолгани учун ичидан қувониб тургандай кўринарди. Дилшод, товонларини босмасликка тиришиб, оёқ учидан турарди. Иблис одам боласини кўрсатиб: «Мана, мана буни дорга осиб керак!» деб хитоб қилгандек, домла ҳам супадан туриб қўлини Дилшодга бигиз қилди-да:

— Кофир мактабини ҳавас қилганнинг жазоси шул! — деб қичқирди. Кейин «Чекил узлатга!» дегувчи шайтон товуши билан хитоб қилди: — Йўқол, менинг мактабимга оёқ босма!

Дилшодга бундан ортиқ ҳеч нарса керак эмасди, у

товонларининг жон олғувчи оғриғи ва инсон хўрлиғи эвазига қўлга киритган эди бу бахтни! Бола юзини бузиб, ногира қилиб турган тириш-буришлар бирдан йўқолди. Ўринда илиқ, тиниқ жилмайиш пайдо бўлди. У тилагига етган, йўлидаги гов йўқликқа кетган эди.

Қамбарали оёқлари учида шипиллаб уйига югурган дўсти орқасидан қувониб, суюниб қараб қолди.

Уста Баҳром кечқурун ишдан қайтганда, Дилшод айвонда, ҳўў бир вақт отаси оғир ётган ерда кўрпа ёпиниб ётарди. Бир ёқдан, тилиниб туз тиқилган оёқлари зирқираб оғриси, бутун вужуди ўт бўлиб ёнса, иккинчи ёқдан: «Аҳволимни кўриб, отам нима деяркин?» деган андиша, балки кўрқув, аъзои баданини безгадай қалтиратар эди.

Дилшод отасининг келганини, онасидан ҳол сўраганини, кейин газаби қайнаб қичқирганини эшитди. Иссиғи баланд, ҳуши жойида эмас эди Дилшоднинг. Шундай бўлса ҳам эшитди. Лекин бу гаплар алақадарда, худди узоқда бўлаётгандек элас-элас эшитилди. Кўнглига: «Отам бундай қаттиқ гапирмас эди-ку?» деган гап келди.

Уста Баҳром воқеани эшитиб сувга бўккан нондек бўшашган эди. Ольга Петровнанинг ёзда айтган гапи эсига тушди. У гапга эътибор қилмагани эсига тушди. Ўғлининг Миша билан бахтиёр юрган кунлари, ўз мактабига қатнай бошлагандан кейин эса алақандай ғамли кўрингани эсига тушди. Эсига тушди-ю, боласининг товонлари тилинганига, қон оқиб турган ярасига йиртқичлик билан туз тиқилганига ўзини айбдор деб билди. Боласининг товонлари эмас, ўзининг юраги тилиниб туз тиқилгандай бўлди, юраги ачишиб, зирқираб оғриди, кейин пешанасига шап эткизиб урди-ю:

— Э, аттанг, ҳамма айб менда! — деди. — Олияхон «менинг мактабимга беринг» деганда бериб юборсам, болам бечора бу азобни тортмас экан, э, аттанг, аттанг! Ўзимдан ўтди! Ўзи қалай?

— Иситмаси баланд, босинқираяпти. Нуқул Миша билан гаплашади, гойида босинқираб кулади.

Уста Баҳром шошиб бориб боласининг бош томонига ўтирди. Пешанасини ушлади. Иситмаси баланд эди. Устанинг рангида қон қолмади. Кўрқиб кетди.

— Ўғлим, Дилшоджон, яхшимисан, бўтам? — деди уста Баҳром, томоғида туриб қолган соққани ютиниб.

Бола хиёл кўзларини очди. Кўзлари қип-қизил эди. Отасини таниди шекилли, кўзлари олайibroқ кетди.

Отаси дарҳол:

— Бўлди, тузалдинг дегунча Олия холангнинг мактабига элтиб бераман. Хўпми? Борасанми? — деди.

Дилшоднинг сўлгин юзига заиф жилмайиш югурди. Ўғлининг юзи ёришганини кўриб, уста Баҳромнинг чеҳраси очилди.

— Кўрқма, ўғлим, тузалиб кетасан. Бўлди, энди ўша Сумбут домланинг мактабини елкангнинг чуқури кўрсин!

Эртасигаёқ уста Баҳром Ольга Петровнага бориб хабар қилди. У кечқурун дори-дармонлар билан етиб келди. Дилшоднинг оқ дока ўраб қўйилган оёқларини кўриб, Ольга Петровнанинг кўзларига ёш келди.

— Что случилось, Дилшадчик, дорогой мой?¹ — деди Ольга Петровна болага юраги ачишиб. Ольга Петровна нима бўлганини биларди, шундай бўлса ҳам Дилшодни гапга солиш, тетиклигини билиш учун сўради.

Дилшод ёшли кўзлари билан Ольга Петровнага термилиб қаради. Унинг бу қарашида «мени шундай қилдилар» деган нолиш, ўксиш бордек эди. Кейин заиф товуш билан:

— Вот, ноги,² — деди.

— Ничего Дилшадчик, мы их вылечим, только не падай духом, хорошо?³ — Ольга Петровна кулиб, Дилшоднинг пешанасини силаб туриб гапирди. Кейин оёқларини марганец билан яхшилаб ювди, оқ дори суртди, устидан шалдироқ қоғоз босди, иннейкейин дори ҳиди келиб турган оппоқ пахта қўйиб, товонларини тоза дока билан маҳкам боғлади.

Ольга Петровнанинг дори-дармонлари таъсир қилдими ё ўзи келгани учун боланинг кўнгли кўтарилдими, ҳар қалай, кечга бориб, Дилшод ўзини анча енгил ҳис қила бошлади. Ольга Петровна эса ҳар кун кечқурун келиб, Дилшод оёқларини марганец билан ювиб, парвариш қилиб турди. Бир ҳафтадан кейин Дилшоднинг иситмаси қайтди. Ольга Петровна термометр билан ўлчади-да:

¹ Нима бўлди, айланай Дилшоджон?

² Оёқларим.

³ Ҳечқиси йўқ, Дилшоджон, тузатамиз, фақат кўнглингни чўктирма, хўпми?

— Иссиғи жойида. Энди қимирласа бўлади, оёғи ҳам тез кунда тузалиб кетади, — деди.

Ота-онаси, Дилшоднинг ўзи, холаси, ҳаммасидан ҳам Тўтиқиз суюнди. Тўтиқиз ҳозир суюнди-ю кейин хафа бўлиб қолди. Нимага десангиз, Оля холаси:

— Энди Дилшод бизникига бориб турсин, оёғига ўша ерда қарайман. Бу ерда бекор ётгунча, у ерда Миша билан ўйнаб, рус тилини ўрганади. Мактабда ўтилаётган дарсларни ўзим ҳам уйда ўргатиб турман, — деди-да, Дилшодни извошига солиб, олиб кетиб қолди. Бўлмаса Тўтиқиз ҳар куни Дилшод акасининг ёнида ўйнаб, ёнидан кетмас эди.

Бир кун бундай бўлди. Дилшод иситмада ёниб ётган эди. Тўтиқиз секин келиб бўласининг бошини ушлади. Катталар шунақа ушлашади-ку, Тўтиқиз ҳам ушлади-да. Ушловди, қўлига иссиқ теғди. Лекин нимага иссиқлигини билмади. Дилшод кўзларини очувди, Тўтиқиз мўлтираб сўради:

— Бошингиз оғрияптими?

Дилшоднинг қимирламай ётганига жуда раҳми келиб кетди-да.

— Йўқ, оёқларим оғрияпти, — деди Дилшод. Кейин Тўтиқизнинг хафа бўлиб қолганини кўриб: — Сеники-чи? — деб сўради.

— Йўқ, меники оғримапти, мана, — деди-да, Тўтиқиз, сакраб-сакраб кўрсатди. — Меникини кесмади-ю, — деди кейин бошини бир ёнга энгаштириб.

Тўтиқиз оёқларини оғримаганини кўрсатгандан кейин кўнглига чигиб қўйган ўйини айтиб берди. Катта сир бўлса керак, Дилшоднинг қулоғига пичирлаб, кўзларини ола-була қилиб айтди. Уни ўзи-ю, Дилшод эшитди.

— Ёз бўлганда-чи, Дилшод ака, — деди Тўтиқиз, — гилос пишади, а? Ўшанда сизнинг оёғингизни кесган домла кўчамиздан ўтса-чи, Дилшод ака, гилос данагини кўзига бир отаман! — Тўтиқиз, худди отаётгандай икки бармоғини қисиб кўрсатди. Дилшод индамаганидан кейин: — Отайми? — деб сўради.

Дилшод калласини тебратиб кулди. Тўтиқиз эса ўйини Дилшод акаси маъқуллаганидан хурсанд бўлиб:

— Ҳозир Тўфани айтиб келаман, — деди-да, кўчага югуриб чиқиб кетди.

Дилшод: «Тўфани нима қилар экан?» деб ҳайрон бўлиб қолди. Бир вақт иккала қизалоқ қўл ушлашиб

киришди. Дилшод қараб ётди. У ётган ерга яқин келишганда, Тўтиқиз ўртоғига:

— Айт, — деди.

Тўфақиз кулчадай юзчасини Дилшодга ўгирди-да, қора кўзчаларини ўйнатиб туриб бирдан ашула айтиб юборди:

*Келинг, қизлар, келинлар,
Бирга қўшиқ айтайлик.
Қучоқ-қучоқ гул териб,
Гулдек бўлиб қайтайлик!
Саттихоннинг сочига
Толлопук хўб кетибди,
Қирқ кокилдек силкиллаб
Товонига етган ети.
Товонига етган соч,
Невлай, кимга хуш келур?
Тараш, ювиши қурсин,
Жонгинамга куч келур!..*

Ашула тамом бўлгандан кейин Тўтиқиз Дилшоддан:
— Энди оғримаяптими? — деб сўради.

Дилшод билса: Тўтиқиз унинг оғриғини босиш учун ўртоғини чақириб келиб ашула айттирган экан. Дилшод ҳам бўласининг кўнгли учун:

— Энди оғримаяпти, — деди.

Ана шундан кейин кўнгли пича тинчиб, Тўтиқиз ўртоғи билан тўптош ўйнашга ўтирди. Бу — Дилшод оғригандан бери биринчи ўйнаши эди. Лекин бу вақтичовлик орқасида хафалик яшириниб турган экан, дарров чиқиб келди. Дилшод Ольга Петровнаникига кетиб қолди. Тўтиқиз бўлса, бир нарсасини йўқотиб қўйгандек, галати бўлиб қолди. Эрталаб онасидан: «Дилшод акам қачон келади?» деб сўраса, нонушгадан кейин холасидан: «Дилшод акам қачон келади?» деб сўрайди. Бир оз кўчада ўйнаб келгандан кейин яна сўрайди, овқат олдида сўрайди, овқатдан кейин сўрайди, ётишда сўрайди, туришда сўрайди. Хуллас, Дилшод акасини соғиниб қолди. Ўзи яхши эди-да, урмасиди, сўкмасиди, хафа қилмасиди. Бир кун Тўтиқизга кинна кирганда, Дилшод акаси бошидан кетмай ўтирган, ҳа!

Бир кун Ҳамидахон Дилшодни кўргани борганда, Жамилахон билан маслаҳатлашиб, Тўтиқизни ҳам бирга

олиб кетди. «Акасини кўриб келсин», дейишди-да, Тўтиқиз кундай чарақлаб келди. Кўрганларини суюниб онасига айтиб берди.

— Буви-чи, Олия холамнинг уйи бир чиройли экан, вой! Ҳеч одам чиққиси келмайди. Нимага чиққиси келмайди, буви?

— Яхши бўлса. Сизнинг ҳам чиққингиз келмади-ми?

— Ҳеч чиққим келмади. Холам «юр» деди-да.

— Юр демаса қолармидингиз, жонгинам?

— Дилшод акам билан ўйнаб юрардим. Дилшод акам-чи, буви, темир сўрида, оппоқ чойшабларга ўраниб ётар экан. Олдида бирам китоб кўп, вой, қумқум!

Онаси ажабланганини билдириш учун:

— А-а? — деди.

Бу Тўтиқизга бўлиб берди.

— Иннайкин-чи, уйи оппоқ, топпа-тоза. Тагидаги ёғочми, нима у, буви?

— Тахта, болам, зах ўтмасин, қуруқ, иссиқ бўлсин деб қоқишган-да, қақажонгинам.

— Кейин-чи, буви, Миша акам ётадиган уйга кирдик. У ердаям китоб тўлиб ётипти, вой! Ҳаммаси суратли...

— Сизга бермадимми?

Тўтиқиз ўксинди.

— Мен ўқишни билмайману... — Кейин бирдан жонланиб сўради. — Нимага билмайман, буви?

— Ўқимагансиз-да, Тўтихон опа.

— Нимага ўқимаганман?

— Кичкинасиз ҳали.

— О-о, олтига кирдимму?

— Хўп бўлмаса, Дилшод акангиз келсин, «менинг ширин қизимни ҳам ўқитинг», дейман. Хўпми?

Тўтиқиз, худди ўқиш бошлаётгандек суюниб, бош-часини тебратди.

Шу гаждан ўн кунча кейин, пайшанба куни кечқурун Дилшод кириб келди. Тўтиқиз югуриб бориб бўласининг бўйнига осилди. У ҳам қучоқлаб кўтарди, юзларидан чўпиллатиб ўпди. Оёқлари тузалибди, яхши бўлиб кетипти. Чиройли, ихчам этик кийиб олипти. Ўша куни Тўтиқиз иккаласи кечгача чақчақлашиб ўйнашди. Дилшод иккита дафтар, бир нечта қора

қалам, битта суратли китобча олиб келган экан, ҳам-масини Тўтиқизга тортиқ қилди.

Тўтиқиз китобчани ола туриб:

— Мен ўқишни билмайману, — деди. — Овозида ошкор ўксиниш бор эди. Дилшод дарров пайқади.

— Ўқитсам хоҳлайсанми?

Тўтиқиз учиб турган эди. Хоҳлашлигини айтди. Ана шундан кейин Дилшод бир вақтлар Мишадан қандай ўрганган бўлса, Тўтиқизга ҳам шундай ўргата бошлади. Дафтарнинг биттасига ўзи билганича чиройли қилиб ёзиб кўрсатди. Кейин:

— Сен ҳам шунга ўхшатиб ёз. Дафтар-қаламни аяма, ёзавер. Хўпми? — деди.

Тўтиқиз суюниб, кулиб туриб:

— Хўп, — деди.

Ана шундан кейин Дилшод Ольга Петровнаникига жўнаб кетди, лекин ҳар уч-тўрт кунда бир келиб Тўтиқизнинг ўқишидан хабар олиб турди. Тўтиқиз қийшиқ-мийшиқ бўлса ҳам ҳарфларни ёзиб, таниб борди. Дилшод унинг ютуғидан хурсанд эди.

Бир кун Тўтиқиз Тўфақизни уйига бошлаб кирди-да, Дилшод акасидан ўрганган нарсаларини гоҳ мақтаниб, гоҳ ҳавасланиб кўрсатди. Тўфақизнинг жуда ҳаваси келди. У ҳам ўрганмоқчи бўлди-ю, лекин Тўтиқизникидақа дафтар-қалами йўқ эди-да. Ўртоғидан тиланишга уялди. «Ўзимга керак, вой!» деса-я! Шунини ўйлаб уялиб турувди, Тўтиқизнинг ўзи:

— Сенам ўқисангу, — деб қолди.

Ана шунда Тўфақиз:

— Мен ҳам ўқирдиму, — деди, ўксигансимон ерга қараб.

Тўтиқиз ўртоғининг ҳам ўқишга ҳаваси зўрлигини кўриб қувонди. Айниб қолишидан кўрққандай, дарров таклиф қилди:

— Хоҳласанг, Дилшод акамдан ўрганганларимни сенга ҳам ўргатаман. Хўпми?

Тўфақиз дарров «хўп» деди. Тўтиқиз тутилмаган янги дафтарини, битта қаламини берди. Дафтарнинг биринчи бетига «а» ҳарфини ёзиб, айтиб кўрсатди.

— Сен ҳам шунга ўхшатиб ёз, тагигача ёз, чиройли қилиб ёз, бўптими?

Шундай қилиб, Дилшод Мишадан қандай ўрганган бўлса, худди шу усулда Тўтиқизни, Тўтиқиз эса Тўфақизни ўқита бошлади.

Ўн олтинчи боб

Сув деб...

Орадан олти ой ўтиб кетди. Ёзда ҳоким олдида: «Меҳнат — халқдан, чиқим — мендан», деб керилган Тешабой, кузга бориб тоғ қазувчилардан хабар олмай қўйди. Иш эса кундан-кунга оғирлашиб борарди. Ҳашарнинг дастлабки кунларида қурт-қумурсқадай чиққан одам бора-бора сергалди. Ўрта ва катта деҳқон хўжаликлари, авваллари бир кун ишга чиқиб икки-уч кун кўринмай юрган бўлишса, сўнги вақтларда эса бутунлай қораларини кўрсатмай қўйишди. Бойлар эса бир кун чиқиб, битта тошни ҳам жилдириб қўйишмади. Натижада ҳамма ишнинг оғирлигини ерсиз ва ери кам деҳқонлар, елкалари яғир жафокаш камбағаллар кўтариб келдилар. Кейинча мингбоши тугул, аминлар ҳам чиқмай, оғир ишни ўз ҳолига ташлаб қўйдилар. Ишга чиқмаганларни тергайдиган, ишдагиларни кўрғайдиган одам бўлмади. Тоғ тоғлигини, тош қаттиқлигини қилди. Унгур ичкариланган сари иш ўйланмаган даражада оғирлашди. Бунга, бир ёқдан, ҳашарчиларнинг жуда камайиб кетганлари сабаб бўлса, иккинчи ёқдан, иссиқ овқат қилинмай қўйилгани ҳам озмунча таъсир қилмади. Бу ёқдаги унгурда Ҳасан сўфи, у ёқдагисида Алим бува одамларга далда бериб, ҳа-ҳалаб туришсада, ҳашарчилар оч ва қарийб яланғоч бўлганларидан иш ҳеч юришмас эди. Унгур қазувчиларда, тош ташувчиларда мадор қолмади. Матқовул ахийри пуф деса йиқилиб кетадиган аҳволга келди. Тош ташиб турганда қолдан кетиб, бир неча бор йиқилган кезлари ҳам бўлди. Лекин пича ётиб, бир оз ўзига келгандан кейин яна ишга тушиб кетар эди. Соё томондаги унгурда ғураша тошлар бехосдан кўчиб тушиб иккита азаматни эзиб ташлади. Йигитларнинг бири уч кундан кейин ўлди. Унинг жасадини Ҳасан сўфининг маслаҳати билан унгур ёнига қўйдилар. Йигитнинг ўзи чиқарган тошларни қабри устига уйдилар. Йигит ер остида ётса ҳам, лекин азиз хотираси ҳашарчилар қаторида қолди. Уни ҳар дам эслашар, эслаб туриб ишлашар эдилар. Шу оғир мусибатдан кейин ҳам унгурда иш сусаймади, аксинча кучайгандек, шиддат олгандек бўлди. Қудрат ясаб берган қора чироқлар унгурнинг ҳар ер-ҳар ерида пилпилаб ёниб турар, тоғ қазувчи-

лар эса ана шу ўлимтик ёруғда зўр бериб ишлар эдилар. Фуломжон билан барот полвоннинг юзидаги темир ниқобга чақмоқ тошлар тарсиллаб урилади, гоҳ устларига оғир-енгил тошлар ҳам қулаб туради. Олти ойлик босим иш Фуломжонни ниҳоят моҳир тоғ қазувчи қилиб қўйди. Тоғ қазувчиларнинг дастлабки кунларидаги тажрибасизлиги, тошнинг бағоят қаттиқлиги иш суръатига ёмон таъсир қилган бўлса, кейинча тажрибанинг ортиши, унгурнинг бирмунча юмшоқ, ғўраша тошли жойга етиши ишни анча юриштириб юборди. Натижада Фуломжонлар унгурнинг нариги томонидаги қазувчилардан икки қулочдан ортиқроқ илгарилаб кетишди.

Ташқарида декабрнинг қор бўрони қутуради. Тоғ қазувчиларнинг дарахт шоҳларидан ва маккажўхори пояларидан наридан-бери қилинган капалари ичида буюқ ўйнайди. Бир ерда йилт этган ўт йўқ. Лекин ҳеч ким ўт қидирмайди, иш ҳарорати билан қизиб ўтни хаёлига ҳам келтирмайди. Унгур ичида ҳам, қаҳратон совуқ қаҳрига олган ташқарида ҳам иш қайнайди. Бир ёқда одамлар ҳамон ариқ билан банда бўлса, бир ёқда Тешабойнинг пайдар-пай келиб турган араваларига унгурдан чиқарилган харсанг тошларни ортиш билан оворра.

Фуломжон бугун ўзини нотоброқ сезар, шундай бўлса ҳам сир бермай ишлар эди. Вақт чошгоҳга етганда ҳоли оғирлашиб узикди, гурзиси қўлидан тушди, ўзи унгур четида суяниб ўтириб қолди, кўзлари тиниб, боши айланди. Барот полвон уни кўрди-ю, дарров мисронини қўйиб, ёнига етиб келди.

— Нима бўлди, Фуломжон? Тобингиз қочдимми? — деб сўради у, ташвишланиб.

Фуломжон юмуқ кўзларини хиёл очиб:

— Йўқ, бир оз чарчадим шекилли, — деди.

Барот полвон «ана шу-да» дегандай калласини тебратди.

— Ўзингизам бугун қаттиқ ишлаб юбордингиз-да, Фуломжон! Қаранг: ўпирган тошларингизни ташиб улгуролмай Замон шўрлик қора терга тушиб кетди. Бас, пича дам олинг, биз ҳам нафасимизни ўнглаб олайлик-а, Замон?

— Ҳа, шундоғ бўлсин. Ўзингизни жудаям қийнаб юборманг, Фуломжон, — деди Замон ҳам, бир харсанг устига секин ўтириб.

Унгур оғзидан бир қулочча ичкарида ён томон ўйилиб ўчоқ қилинган эди, Матқовул дарров ўчоққа ўт қалаб, чой қайнатиб келди. Улфатлар кулишиб, ҳазиллашиб ўтиришиб бир қумгон чойни ичиб юборишди. Сохтадек кўринган анча заиф кулгилари билан Фуломжон ҳам чақчаққа аралашиб қўяр эди. Унга вақтичовлик таъсир қилдими ё ҳордиги мадор бўлдимми, чойдан кейин аҳволи бирмунча яхшиланди. Унгур ичида ташқарига чиқариб улгурилмаган харсанг тошлар уюлиб ётар эди. Фуломжон шуларга қараб туриб Барот полвондан сўради:

— Полвон ака, бугун қанча қазибмиз, чоғлаб кўрдингизми?

— Йўғ-а, ҳозир ўлчаб юборамиз-қўямиз-да, — дедию полвон, кечаги кертигини осонгина топиб, қулоч ёзди. — Менинг қулочимда салкам битта, Матқовулникида бир яримта деяверасиз. — Улфатлар хахолаб кулишди. Полвон яна тегишди: — Менинг қулочимга юрсангиз, кундалик мўлжалдан тагин пича бор, Матқовулникига юрсангиз — эртаги тушгача баҳузур дам олсак ҳам бўлади.

Унгурда яна кулги кўтарилди. Матқовул ҳазилга йўқ эди, шунинг учун полвоннинг тегишганига қиқирлаб кулиб қўя қолди. Кулги босилгандан кейин Фуломжон гурзини олди, Замон билан Матқовул замбилга майда тошларни солиб кўтариб чиқиб кетди. Барот полвон юқорида дарз кетган тошни кўчириш учун авайлаб мисрон суқди. Тош худди мисронга илҳақ бўлиб тургандай бирданига кўчиб кетди. Фуломжон пастда гурзи уриш билан овора эди. Барот полвон эхонаси чиқиб бирданига бақариб юборди.

— Қочинг!

Аммо Фуломжон қочишга улгурмади. Харсанг тош гулдураб тушиб уни ағдарди. Унгур ичини тош гулдуриси ва Фуломжоннинг «вой!» деган овози тўлдирди. Харсанг кетидан тупроқ аралаш майда тошлар тўкилди. Ҳаммаёқни чанг қолади. Шовқинни эшитиб, ташқаридан Замон, Матқовул, яна бир неча киши югуриб кирди. Барот полвон чанг ичида ўзини Фуломжонга ташлади. У ерда чалқанчасига чўзилиб ётар эди.

— Тош босиб қопти! Замон, югуринг!

Замон тошлар орасида қоқиниб-суқуниб етиб келди.

— Кўтаринг тошни, Замон, секин кўтаринг, мана

бу ёғидан ушланг, — деди Барот полвон, тошга бир ёғидан ўзи ёпишиб.

— Ушладим, Барот ака, ҳа, кўтаринг, секин, секин! Матқовул ака, тошнинг тагига қўлингизни ўтказинг. Ҳа, ҳа!

Учовлашиб тошни Фуломжон устидан озода кўтариб олишди-ю, бир четга ташлашиб, дарров Фуломжон устига ёпирилишди. Фуломжон тириклик нишонасини билдирмай беҳуш ётар эди.

— Фуломжон! Фуломжон! — деб боши устида баланд товуш билан чақирди Замон.

Лекин Фуломжон жавоб қилмади, ҳатто ётган ерида қимирлаб ҳам қўймади. Ана шундан кейин уни секин ағдаришиб, бошини кўтаришди. Пешанасидан тизгираб чиқаётган, қон юзи орқали оқиб соқолига қуйилди.

— Оббо, боши ёрилибди!

— Йўқ, пешанаси, — деди Барот полвон, Фуломжоннинг манглайини силаб кўриб. Кейин апил-тапил қийғини ечди-да, Фуломжоннинг пешанасини маҳкам танғиб қўйди. — Қуриб кетгур арава бўлганда, дарров қишлоққа олиб кетар эдик.

— Арава бор, полвон, тош юкляпти, — деди Матқовул, жавдираб.

— Чикинг, тошни тўхтатсин!

Барот полвон Фуломжонни икки қўллаб кўтариб олди. Бошидан Замон, оёқларидан яна бир киши ушлади. Шу тахлит ташқарига олиб чиқиб, аравага ётқи-зишди, остига тўшак солиб, устига тўн ёпиб қўйишди.

— Аравани секин ҳайданг, текис йўлдан юринг, — деб тайинлади Замон.

* * *

Арава Фуломжонларникига ғира-ширада етиб келди: Хадича буви Барот полвоннинг қўлларида чўзилиб ётган ўғлини кўриб фарёд кўтарди:

— Войдод! Нима бўлди боламга? Вой мен ўлай!

У юзини тимдалаб полвон қўлларидаги боласига ўзини урди.

— Вой, болам! Шўрлик болам! Шунча кўрган шўринг кам эканми, айланай болам?

— Қўрқманг, хола, қўрқманг, хушига келиб қолади. Қани, тезроқ жой тўғриланг, — деди полвон муш-типар она фарёдидан юраги эзилиб.

Кароматхон билан Эрбўта ҳам югуришиб чиқиб Фуломжоннинг беҳуш гавдасига ўзларини уришди.

— Қўйинглар, йиғламанглар, ҳеч нима бўлмайди, тузалиб кетади, — деди Замон ёшларга кўмилган Хадича бувини секин боласидан айириб. — Холажон, қаерга олиб кирайлик? Айтинг, қаерга олиб кирайлик?

Кароматхон югурганича ичкари кириб кетди. Орқасидан полвон ҳам Фуломжонни кўтариб кириб борди. Уни ўз хужрасига, сандал ёнига солинган жойга келтириб ётқизишди. Хадича буви яна фарёд кўтариб ўзини ўғлининг устига ташлади. Уни қонли юзидан, қон қотиб қолган қора соқолидан ўпди, елкаларидан қучоқлаб бағрига босди. Эрбўта ҳам кириб ўзини Фуломжоннинг оёқлари устига ташлади. У нуқул: «Тоғажон, айланай тоғажон!» деб йиғлар, дув-дув тўкилаётган кўз ёшлари билан юзчасини ювар эди. Барот полвон, Замон, яна бир неча киши бу фожиада гўё ўзлари айбдордек ерга қараб ўтиришар, Матқовулнинг эса кўзлари жиққа ёш, дағ-дағ титраб, Фуломжонга мўлтираб қараб турарди. Хадича буви ҳамон ўзини босолмай қақшайди:

— Айланай болам, шўрликкинам! Худонинг қасди бор эканми сенда, жон болам! Сени босган қора тош мени босмайдими, ўргилай болам! Кўзингни оч, ёлғизим!

— Хола, қўйинг, йиғламанг, — деди ахири Барот полвон, йиғлагудай бир овоз билан. — Бетидаги қонни ювиб юборайлик, илиқ сув беринглар.

Кароматхон йиғлаб-сихтаб юриб, қумғонда илиқ сув қилиб келди. Хадича буви бошидаги каттакон дока рўмолини юлиб олди-ю, уни илиқ сувда чайиб, ўғлининг қонли юзини авайлаб арта бошлади. Фуломжон шунда ҳам беҳуш ётар эди. Хадича буви энди ўғлининг пешанаси танғилган қийиқни кўчиришга киришди.

— Секин тортинг, хола, ҳа, — деди Барот полвон, худди ўз жонининг ярасини шилиб олаётгандек.

Қийиқ ярадан ажратилганда, оғриқ таъсир қилди шекилли, Фуломжон инқиллаб кўзларини очди.

— Хайрият-э! — деб юборишди уйдагилар.

— Болам, тузукмисан, айланай?

— Фуломжон заиф товуш билан шипшиди:

— Шукур.

Ҳозиргина зулмат ичида қўнишиб, қақшаб турган уйга субҳидам қуёшининг кўнгилларни яйратувчи илк нурлари киргандай бўлди...

* * *

Ҳаёт Фуломжон фожиасини ўша куни кечкурун эшитди. У онаси билан Турсунойларникида эди. Замон тоғда ишлаб бошлагандан бери кечкурунлари Турсунойларникига чиқиб, у билан гаплашиб ё ғўза чувшиб ўтиришарди. Замон шўмтираб кириб келди. Уни кўриб хотинлар сандалдан ирғиб туришди. Ҳаёт дарҳол юзини беркитиб, ўзини четга олди. «Ҳорманг», «Бор бўлинг»дан сўнг:

— Кўзғалманглар, қани, сандалга ўтиринглар, — деди Замон.

Лекин хотинлар ўтиришмади. Фақат Турсуной эрига тикилиб, унинг кўнгли бежолигига ҳайрон бўлди. Замоннинг рангида ранг қолмаган, совуқда қизариш ўрнига сарғайиб кетган эди. Хотин дарров ҳол сўради:

— Нима бўлди, Омонжон, сарғайиб кетибсиз?

— Сарғаймай бўладими, юрагим чиқиб кетаёздику, — деди у, ер остидан Ҳаётга қараб туриб. — Фуломжонни тош босиб қолди.

— А?! — Бирдан икки хотин қичқириб юборди. Ҳаёт эса «Вой!» деб юборишга сал қолди. У чопонини бошига ёпиб, обрезада турган эди, бирдан кўзлари олаёйиб Замонга қаради ва телба товуш билан.

— Тирикми, ишқилиб? — деб сўради.

— Ҳа, тирик, тирик, уйига олиб келдик, ётибди.

Ҳаёт бирдан бурилди-ю, ташқарига югуриб чиқиб кетди. Онаси ҳам қизи орқасидан югурди. Ҳаёт ўзини тутолмай, кўчада пиқиллаб йиғлаб юборди. Онаси орқасидан етиб келди.

— Йиғлама, қизим, йиғлама, айланай. Юр уйга, юр, жонимни қоқай! Кўчада йиғлаб юрганнингни биров кўрса нима дейди, болам? Юра қол.

Ҳаёт онасининг қақшаб ёлворишига қулоқ солмас, йиғисини тўхтатишга ҳаракат ҳам қилмас эди. Онаси уни кучоқлаб уйига тортди. Ҳаёт эса бошини онасининг елкасига қўйиб олиб йиғлар, гапирмасдан, зор қилмасдан йиғлар эди. Уйига киргандан кейин ҳам, Мاستон кампир олдида ҳам йиғидан тўхтамади. Шу бир неча минут ичида кўзлари қизарди, қовоқлари шишди, гунчаликдаги тароватини йўқотиб, анча сўли-

шиб қолган гул юзини аччиқ, иссиқ ёшлар ювар, тинмай ювар эди.

Мастон кампир неварасининг тўлиб-тошиб йиғлаётганини эшитди-ю, намоз ўқиб ўтирган еридан орқасига қайрилиб қаради.

— Нимага йиғлайсан, ҳай? — деди зарда қилиб.

Ҳаёт жавоб ўрнига яна баттар хўнграб юборди. Онаси қизининг ёшли юзини бағрига босиб:

— Йиғлама, бўлди, айланай, бўлди, жон болам, — деди. Кейин қайнанасига тушунтирди: — Тоғдагиларни тош босиб қопти.

Мастон кампир ўрнидан парвосизгина кўзгалдида, жойнамозини йиғиштира туриб:

— Ҳа-ҳа, қорачасига аза тутибди-да, — деди зарли қилиб.

Ҳаётнинг онаси чидаб туrolмади. У келин бўлиб қайнанасига ҳеч тик гапирмаган эди. Ўлакса кампирнинг сассиқ гапи жон-жонидан ўтиб кетди-ю, ўзини босолмай:

— Вой буви-ей, қачон сизнинг шу тилингиз тийилар экан, болам бечоранинг ахир бошига етасиз-да! — деди.

Ҳаёт индамади, фақат онасининг бағридан чўрт узилди-ю, ташқарига югуриб чиқиб кетди. Онаси бир зум нест бўлиб турди, кейин:

— Ҳаёт! Қаёққа? — деганича ўзи ҳам қизи орқасидан югурди.

Ҳаёт қозикдаги қулфни олиб кўчага чиқди, қулфни кўча томондан эшик ҳалқаларига солди-да, уни қулфлаб калитни ушлаганича Фуломжонлар томонга чопиб кетди. Кеч кириб, қоронғи тушиб қолганига қарамай, қалин қор ҳаммаёқни ёритиб турар эди. Кўчада ҳеч ким йўқ, қаҳратон совуқ ҳаммани уйига қамаган. Ҳаёт бир зумда гузарга етиб келди. Самоварда чироқ кўринар, чойхўрларнинг гурунги эшитилиб турарди. Ҳаёт иккиланмай ўтиб кетди, унинг учун ҳозир барибир эди, чунки у севгилисини кўриши, унинг жароҳатли қалбига, эзилган вужудига васли билан малҳам бўлиши керак. Балки у ҳам Ҳаётга муштоқдир ҳозир? Балки у ҳам, Ҳаёт сингари дилдоримни кўрмай қоламанми деб талвасададир?

Ҳаёт қорларга тикилиб, ҳар дам қоқиниб боради. Ана таниш эшик, Ҳаёт икки марта очиб кирган дилбар эшик! Ҳаётнинг қалби яширилган, орзу-умидлари

маскани бўлган азиз эшик! Ҳаёт ҳаллослаб келиб эшикни итарди, аммо у очилмади — ичкаридан тамбалаб қўйилган эди. Қиз эшикка суянганича сидирилиб тушди, остонада ястаниб, очиқ юзи билан эшик тахталарига ёпишди. Ичидан нафас эмас, гўё ўт гупилаб чиқар эди. Нима қилсин? Эшикни тақиллатсинми? Ё ўзлари очгунча остонасида ястаниб кутсинми?

Ҳаёт ҳамон пиқиллаб йиғлар эди. У қўлларини эшикка тираб секин турди, уни яна итарди — эшик яна очилмади. Қиз бирдан муштани тугди-ю, эшикни тақиллатмоқчи бўлиб, уни зарб билан кўтарди. Аммо уришга улгурмади. Орқадан эркак кишининг томоқ қирганини эшитиб, бирдан ўгирилиб қаради. У ерда Қудрат тақачи турар эди. Ҳаёт уни таниб, дарров ерга қараб олди.

— Хавотир тортманг, Ҳаётхон, — деди Қудрат, тасалли бергувчи мулойим товуш билан. — Аҳволи яхши, шикаст унчалик қалтис кўринмайди. Ўзим кўрдим. Тош чап кифтига тушди. Хайриятки, юпқа бўлсаям эгнида пахтали тўни бор экан, йўғаса ёмон бўларди. Эҳтиёт шартдан Замонни шаҳарга жўнатдим, эртага дўхтир олиб келади. Яхшилаб қаратамиз. Сиз баҳузур уйга кетаверинг. Хоҳласангиз, бирга кирсак ҳам бўлади-ю, лекин йиғи-сиғи қиласизлар, икки ўртада дардига дард қўшилади, холос.

Ҳаёт томоғида потирлаб турган йиғини босолмай ҳиқиллар, жойидан жилмай, боягидай минғайиб турар эди. Қудрат унинг кетгиси йўқлигини сизди.

— Шундай қилинг, Ҳаётхон, бир оз ўзига келсин, кейин келиб кўрарсиз.

Ҳаёт истар-истамас орқасига қайтди. Ўжарлик қилишга қизлик пардаси қўймади. У шунчалигидан ҳам рози эди, чунки Қудратнинг ишонч билан айтган гаплари мажруҳ қалбида қутурган ҳаяжон тўфонини босиб, кўнгил чироғини ёққандай бўлди, у изғирин пил-пиллатиб турган жонсиз, нурсиз жинчироқ каби заиф эди.

Ўн еттинчи боб

Сўнгги чора

Декабрда бошланган қаттиқ совуқ, ҳашарчилар усти бошининг юпунлиги, ниҳоят, Фуломжон фожиаси ун-гурдаги ишни ўлда-жўлда тўхтатиб қўйди. Ҳамма қиш-

лоққа қайтиб, ўз ғами, ўз тирикчилиги билан бўлиб кетди. Фуломжон эса уч-тўрт кун гоҳ беҳуш, гоҳ ҳушида ётиб, кейин секин-секин ўзига кела бошлади. Шаҳардан Ольга Петровна доктор олиб чиқди. Доктор Фуломжоннинг ҳеч ерида суяги синмаганини, фақат чап оёғининг сони билан чап кураги атрофидаги эт эзилганини, аммо бели анча лат еганини айтди. Ана шундан кейин Хадича бувининг ҳам кўз ёшлари бирмунча тийилди, Фуломжоннинг ҳам кўнгли анча кўтарилди. Шундай бўлса ҳам, мартнинг ўрталаригача жойидан қўзғала олмай ётди. Қишлоқдаги дўстлари, бир вақтлар иссиқ мактабидан Фиёс қози тўзғитиб юборган бахтсиз шогирдлари ҳар кун кириб ҳол сўрашар, Фуломжон уларни кўрганда кўнгли тоғдай кўтарилса-да, Ҳаётнинг ҳам шулар қатори бемалол кира олмаслигидан маҳзун бўлар эди.

Ҳадемай баҳор келди, лекин у Қорабулоққа ҳушнудлик келтирмади — чала қолган ишга ёққан қор ҳамон эримас, Қорабулоқ аҳолисини нигорон қилган бу обихаёт ҳақида халқнинг ўзидан бошқа ғаму ҳасрат чеккувчи, куювчи топилмас эди. Тешабой эса ўз иши билан бўлиб кетди. Унгурдан чиққан тошларни пайдарпай ташиштириб, ташқарисига, яъни уйининг орқа томонига данғиллама иморат солди, қатор-қатор отхоналар, пахта ва дон сақланадиган кенг-кенг омборлар қурди. Унгурдаги ишнинг тўхтаб қолганлиги хаёлига келмаганидек, тоғ қазувчилар ёрдам сўраб келганларида уларга қайрилиб ҳам қарамас эди. Иморат билан бандлигини, ёрдам беришга ҳозир қодир эмаслигини айтиб, четга чиқиб олди. Унинг совуқ муомаласига ҳеч ким тушунмас, шунинг учун ҳам тушунмас эдики, тоғ қазувчиларга ёрдам қилишга қодир бўлмаган киши бошқа ниҳоятда катта харажатга қодир бўлиб чиқди. Бултур хотини Оқтўппи эшонникига йигирма мартача қатнаб дам солдиргандан кейин шу йил баҳор бошларида эшон ҳазратларига ўхшаган сап-сарик ўфил туғиб берган эди. Тешабой фарзанд кўрганлигидан хурсанд бўлиб, ўша малла болага катта бешик тўйи қилиб берди.

Ейишга овқат йўқлигидан тоғ қазишга чиқолмай юрган камбағаллар бу исрофгарчиликни кўриб: «Эҳ, шу тўйнинг урпоғини бергандаям, қишлоққа сув чиқариб олардик!» деб ачинишар эди. Тешабой юртга уч кун ош берди. Тўйнинг учинчи куни Ҳасан сўфи би-

лан Алим бува бойга рўпара бўлишди. Улар: «Шунча катта тўй қилган бой савобдан қочмас», деб ўйлашган эди. Гапни одатдагича Ҳасан сўфи бошлади. Бошлаганда ҳам ийманиб, тиланчиликка энди ўрганаётган ғарибдай сиқилиб бошлади.

— Баҳор ҳам келиб қолди, энди нима қиламиз, тақсир? — деди у.

Тешабой гап нима устида кетаётганини пайқамаган кишидай:

— Нимани нима қиламиз? Уқмадим, — деб айтди.

Ҳасан сўфи қимтиниб туриб уқтирди:

— Унгурни нима қилсак экан, тугатсак бўларди.

Тешабой жаҳди чиқиб, ўшқириб берди:

— Тугатинглар! Менга нима! Қўларингни ушлаб турган одам йўқ-ку! Шунча чиқимдор бўлганим ҳам етар, ҳадеб қулоғимни еяверманглар! Боринглар, ик-киламчи олдимга бунақа гап кўтариб келманглар! Савул қоғур унгурни деб шунча созурилганим етади!

Алим бува секин Ҳасан сўфининг энгидан тортди. Гап тутаган эди. Улар бойдан ёрдам сўраб келганларига қаттиқ пушаймон бўлдилар. Бечоралар шунча ўсал бўлишдики, ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетишмади. Кўчага зўрға чиқиб олишди.

— Тавба! — деди Алим бува, ёқасини ушлаб. — Ҳў ўша ҳоким олдида сув чиқарайлик, деб ўлиб турган шу Тешабой эканига ҳеч ақлим етмай қолди. Нимага бундай қилади-я бу?

Ҳасан сўфи ҳам ҳайрон эди.

— Бунга бир бало бўлган. Ё қишлоқдан кўнгли совигану кетмоқчимикан-а?

— Невлай-да.

Чоллар тўғри Қудрат тақачининг дўконига боришди. Замон, яна бир одам тақачи билан гаплашиб ўтиришган эди. Булар орасида пешанасини шойи қийиқ билан танғиб олган Фуломжон ҳам бор эди. Улар чолларни кўриб, ўринларидан туришди.

— Келинглар, келинглар, — деди Қудрат, таъзим қилиб. — Пўлатга сув бергандай бўлди келганинглар. Унгур тўғрисида гаплашиб ўтирувдик.

Чоллар ўтиришди. Тақачи уларнинг паришонлигини кўриб, дуодан сўнг:

— Ҳўш, машқларингиз пастроқ? — деб сўради.

Алим бува Тешабойнинг олдига борганларини айтиб эди, Қудрат хафа бўлди.

— Бемаслаҳат иш қилибсизлар, — деди у, калласини тебратиб. — Чакки қилибсизлар. Бойдан ҳам, мингбошидан ҳам ёруғлик йўқ энди. Бой нима-ю, ўргимчак нима. Тешабой қишлоқ камбағалларини тўрига илинтириб олди, энди секин-секин қонини сўраверди. Бултур ёзу кузи билан, бу йил қиши билан ундан ғалла, ун кўтармаган биронта камбағал қолдими қишлоқда? Йўқ.

— Шунақа, — деди Ҳасан сўфи, эчки соқолини силкитиб.

Қудрат, ичидан уриб чиқаётган аламни яширишга тиришиб, оғир, босиқ гапирди.

— Тешабойнинг ҳоким олдида қилган камбағалпарварлигини кўриб, олдин ўзим ҳам ҳайрон бўлган эдим. Тўғриси, тузук одам, деб ўйловдим. Кейин миси чиқиб қолди. Чиқмай иложи ҳам йўқ эди. Ҳозир баъзи бир хил одамлар унинг феълини кўриб: «Ие, бунга нима бўлди, аввалги Тешабойга ўхшамайди!» деб ҳайрон бўлишади. — Ҳасан сўфи билан Алим бува, ҳалиги гапларини ўйлашиб, хижолат бўлишди. Қудрат худди буларнинг гапини эшитиб олгану, бетларига солаётгандек гапирар эди. — Йўқ, ҳайрон бўлиш керак эмас. Тешабой энди юзидаги ниқобини олиб ташлади. Аслига қайтди.

— Қуш уясида ўрганганини қилар экан. Болта кўпаснинг ўғли-да, — деди ўша ерда ўтирганлардан биттаси.

— Ҳа, баракалла, — Қудрат у кишига калласини тебратди. — Болта кўпаснинг ўғли халқ ташналигини қондириш учун эмас, аслида ўз чўнтагини тўлдириш ниятида сув чиқармоқчи эди. Қараса, халқ жонини жабборга бериб ишга чанг соляпти, унинг ёрдамисиз ҳам сув чиқариб юборадиган. Шундан кейин қўлини тортди-ю, четга чиқиб ўтириб олди. Ишнинг кўпи кетиб ози қолганда, халқ зарда қилиб ишни ташлаб қўймаслигига кўзи етди-да! Майли, ишни ўзимиз бошладикми, энди охирига ҳам ўзимиз етказамиз. Бошқа иложимиз йўқ.

— Қандай қиламиз, иложи қандай бўлади? — Ҳасан сўфи ташвишланиб сўради.

Қудрат худди шу саволни кутиб тургандай, очилиб жавоб қилди.

— Русларда: «Иложи йўқ нарсанинг ўзи йўқ, хоҳиш бўлса бас», деган яхши бир матал бор. Бизда-ку

хоҳиш бор, демак илож ҳам бор. Қандай қиламиз? Бунинг ҳам йўли бор.

Фуломжон Қудрат тақачининг оғзига тикилиб, унинг ҳар бир сўзини буюк таҳсин билан тинглаб ўтирар эди. У Қудратнинг гапини эшитолмай қоладигандек, пича яқинроқ сурилиб олди. Бошқалар ҳам жон қулоқлари билан тинглаб ўтирардилар. Қудрат гапини давом қилди:

— Бунинг йўли шуки, ҳашарчиларга керак бўлаган ош-сувни ўзимиз тўғрилаймиз. Халқдан тилаймиз. Эшикма-эшик юриб ёрдам сўраймиз. Халқ ўз фарзандларидан юз ўтирмайди.

— Йўқ, ўтирмайди, — деди Қудратнинг гапларини калласи билан тасдиқлаб ўтирган Алим бува.

— Ҳасан ота, сиз ёнингизга уч-тўртта одам оласиз. Алим бува ҳам шундай қилади. Эшикма-эшик, дўконма-дўкон юриб ҳашарчиларга иона тўплайсизлар. Ўткинчи-кеткинчилардан ҳам сўрайверинглар. Биров оз берди, биров кўп берди деб қараб ўтирманглар. Тома-тома кўл бўлади. Шунақами, бува?

— Шунақа, — деди Алим бува жилмайиб.

— Лекин бойларнинг эшигини қоқманглар, — деб илтимос қилди Қудрат. — Бойнинг таънасига қолгунча, оч қолган тузук.

Фуломжон боядан бери бир нима дейишга чоғланиб турар эди. Қудрат тақачининг гапи тутагандан кейин, у жонланиб:

— Бугун бозор. Бозордан ҳам унча-мунча нарса ундирсак бўлади. Хўп десанглар, бозорга мен борсам, — деди.

— Сиз? — Қудрат ажабланиб сўради.

Савол оҳанги хижолат қилди шекилли, Фуломжоннинг озгин юзи қизариб кетди.

— Хўш, мен борсам нима бўлти? Мен одамнинг яримтасиманми? Кулфат ёмғирида эл бошига бало тоши ёкса, уни эл даф қилади! Мен ҳам шу шўрлик элнинг фарзандиман ахир!

— Саломат бўлинг, Фуломжон! Халқ хизмати деса ҳамиша учиб турганингизни кўриб қойил қоламан. Фақат соғлиғингиз мени ташвишга солади, холос. Ҳали унча ўзингизга келганингиз йўқ.

— Келганман, — деди Фуломжон кулиб. — Олдингизга оёғим билан юриб келдим-ку, бозорга ҳам пешанам билан юриб бормасман.

Одамлар кулишди. Қудрат хурсанд бўлди.

— Хўп раҳмат! Бўлмаса, ёнингизга Замон билан Матқовул акани олингу ҳозироқ бозорга жўнанг. Ҳасан ота билан Алим бува ҳам ишга тушсин. Йиғилган нарсаларни Ҳасан отанинг эшигига тўплаб турсак, а, ота?

— Жоним билан, — деди Ҳасан сўфи.

— Қазувчиларга керакли асбоблар шу ерда, кишичи тайёрлаб қўйдим. Юзта темир пона, йигирмата калла қалқон, ўндан ортиқ жинчиноқ, болға, гурзи, мисрон — ҳаммаси бор.

Фуломжон ўрнидан туриб, бошқалар ҳам қўзғалганда Матқовул гапириб қолди:

— Қудратвой дейман, гадоларга ўхшаш овқат тиланиб юргандан кўра, ҳаммамиз бир бўлиб, бойгами, мингбошигами борсагу: «Овқатимизга қарашмасанглар сувни чиқармаймиз!» десак, қалай бўларкин? Бултур ўзимиз ҳам итдай қийналдик, бола-чақамиз ҳам бўлганича бўлди. Буниси ҳам гўрга-я, бойнинг сахийлигига учиб, ундан икки чорак дон кўтарганим ёмон бўлди. Энди бу ёғи нима бўлади?

Қудрат унинг соддалигини билар эди, лекин соддаликнинг кўп вақт ёмон оқибатлари бўлишини ҳам билар эди, шунинг учун ачитиброқ жавоб қилди.

— Шунча сарсонгарчиликдан кейин яна бойдан марҳамат кутайлик, дегандай гап қиласиз-а, Матқовул ака! Бой энди битини ҳам бермайди — эшаги лойдан ўтиб олган! Тушунсангиз-чи! Олма пиш, оғзимга туш, деб ўтираверсак, ҳали икки чорак дон қарз бўлибсизу ҳадемай беш чорак, ўн чорак қарз бўласиз — қулоғингизгача қарзга ботасиз, унда нима бўлади? Шапалоқдай эшигингизни қарз бадалига бўшатиб бериб, ўзингиз жўжабирдай болаларингиз билан кўчада ўтирасизми? Иккиламчи бундақанги гапни қилманг, айниқса бошқалар олдида шунақа лақиллаб юрманг — одамларни чалғитиб қўясиз.

* * *

Фуломжон қанотида Замону Матқовул билан бозорга кириб борганда, куннинг ёндирувчи иссиғига қарамай ҳаммаёқ лиқ тўла одам эди. Бозорда Ўзгандан келтирилган қоп-қоп девзира, қизил уруғ гуручлар, турли ёқдан келган буғдой, зоғора унлар, маккажўхори, оқ жўхори ва бошқа донлар босилиб ётарди. Бозорнинг ғарбий томонини чорбозорчиларнинг омонат

кўчма дўконлари эгаллаган. Бир ёқда тўнфурушлар, вофурушлар, бир ёқда маҳаллий яҳудий базозлар. Араваларда бодринглар, оқ ўриклар, эртаки шафтолилар... Бозор мол билан тўлиқ, одам ўтишга йўл йўқ. Ола-қуроқ кийимли харидорлар, сотувчилар орасида уст-боши ҳилвираган гадолар. Сўфи Оллоёр қасидаларини ўқиб маддоҳлик қилаётган қаландарлар, отликлар, пиёдалар...

Фуломжон шу оломон орасидан ёриб ўтаётганда йўлини кекса бир гадо тўсди. Кийим-боши хароб, соқол-мўйлови оппоқ, қадди букчайган бу чол эти суюғига ёпишиб кетган, қалтираб турган қўлини чўзиб:

— Хайр қил, ўғлим, — деди.

Фуломжон ёнини ковлаб, тўрт пул чиқариб берди. Чол мўлтираб турган нурсиз кўзларига ўнг қўлини суртиб, дуо қилиб қолди. Фуломжон эса тўғри аллоплар томонга кетди. У ерда маддоҳ худога муножот қилиб, одамлардан хайру эҳсон тилар, орқасидаги халфалари:

*Ё оллоҳ дўст, ё оллоҳ!
Ҳақ дўст, ё оллоҳ!
Жама жало раззоқ эгамо,
Ҳақ дўст, ё оллоҳ! —*

деб борар эдилар. Фуломжон қаландарлар узоқлашгандан кейин аллоплардан бирининг бўш аравасига чиқди. У ерда бозор кафтдай кўриниб турар эди. У аравада, бамисоли иккиланаётгандай, бир оз ғалати бўлиб турди. Кейин томоғини аста қириб, баланд овоз билан халойиққа мурожаат қилди:

— Ҳурматлу ва иззатлу оталар, акалар, укалар!

Бозордагилар пешанасини танғиб олган бу истараси иссиқ кишининг аравада ўзларига қараб гапираётганига ҳайрон бўлиб қолдилар. Бозорга секин-аста жимлик ўрнашиб борди. Ун тортаётганлар — тортганларича, газмол йиртаётганлар — йиртганларича тўхтаб қолдилар. Фуломжон халойиққа, халойиқ эса Фуломжонга бир неча зум тикилиб турди. Фуломжон бозордагиларнинг жуда камини таниса ҳам, Фуломжонни бозордагиларнинг жуда кўпи танир, уни олдида ҳам, ғойибдан ҳам ҳурмат қилар эди. Халойиқ анча жимигандан кейин Фуломжон мурожаатини такрорлади:

— Ҳурматлу ва иззатлу оталар, акалар, укалар! Ҳам-

мангизга маълумки, Андижон зилзиласи бошимизга бало тошини ёғдирди: тоғ ағдарилиб билакдай бўлса ҳам оқиб турган сув йўлини тўсди. Уч йил ҳаракат қилиб ҳам сувни қайтаролмадик. Тоғнинг у ёғидан йўл топиб, серсув Тожиксойга қўшилиб кетди. Шу тўрт йил мобайнида еримиз ҳам қақради, ўзимиз ҳам бир култур сувга зор бўлиб қолдик.

Халойиқ орасидан: «Тўғри! Тўғри айтасиз, мулла!» деган садолар кўтарилди. Шу садоларга йўл қўяётган-дек, Фуломжон пича тўхтаб турди. Оломон жимиган-дан кейин, у яна гапини давом қилди:

— Ташналик меъеридан ортиб, чидашга тоқат қолмади. Бултур сув чиқариш учун Музлоқ тоғни тешишга киришдик. Ерсиз, кам ер камбағаллар ҳам, ўртаҳол деҳқонлар ҳам бир ёқадан бош чиқариб тоққа чанг солдик. Лекин кузга бориб қўримиз ўчди! «Овқат менадан» деб ҳоким олдида катта кетган Тешабой ҳашарчилардан юз ўтириб кетди. На чора! Зоримиз бору зўримиз йўқ. Зоримиз сизларга. Сизлар ёрдам бермансанглар сувни бу йил ҳам чиқаролмаймиз: яна ерларимиз қақраб, ўзимиз ташна бўлиб ўтираверамиз. Биласизларки, сув одамсиз чиқмайди, одам эса овқатсиз ишлаёлмайди. Одам ҳар қанча керак бўлса бор, лекин овқат йўқ. Шунинг учун, ҳурматлу ва иззатлу оталар, акалар, укалар, қўлларингиздан келганича қарашиб юборсанглар. Сув чиқарсак, далаларимизга экин, уйларимизга гул эксак, ўзимиз ҳам мириқиб-мириқиб сув ичсак, чанги чиқиб ётган кўчаларимизга сув сепсак!..

Халойиқ чайқалмаганидек, овоз ҳам чиқармай жим турар, Фуломжоннинг жавдир кўзлари эса одамлар юзида жавоб излар югурар эди. Шу чоғ халойиқ орасидан бир қари чол ўтиб бориб Фуломжон яқинида тўхтади. У боя Фуломжондан садақа олган тиланчи эди. Чол халтасини, кир, йиртиқ, яктагининг чўнтагини қоқиштириб бир сиқим чақа олди.

— Ма, ўғлим, — деди у, чақаларнинг ҳаммасини Фуломжонга узатиб. — Зар қадрини заргар билади, деганларига ўхшаш, ташналикнинг нималигини ҳамма ташналар билади. Менам бир маҳаллар деҳқон бўлганман, болам! Ҳа, деҳқоннинг кунини яхши биламан. У ёғини сўрасанглар, бутун умрим бир қатра сувга ташна бўлиб ўтган, ҳа! Шу қуриб кеттур ташналик ахири еримдан ҳам, ватанимдан ҳам айирди. Ол, олавер,

Ўғлим, тортинма! — деди у яна, тиланчи қўлидаги чақаларни оларини ҳам, олмасини ҳам билмай гангиб турган Фуломжонга.

Фуломжон чолнинг кейинги хитобидан кейин юраги эзилиб туриб олди.

Тиланчи фотиҳага қўл кўтарди.

— Баланд қаддингники паст қилиб, халқ гамида сарғайиб келибсан, худо умрингни узоқ қилсин, илоийим муродинга етгин, омин!

Халқ ҳам, Фуломжоннинг ўзи ҳам тиланчи билан баравар дуо қилди. Дуодан кейин чол халққа қараб гапирди:

— Яхшилар, ҳар ким қўлидан келганича ёрдам қилсин. Бировнинг назр-ниёзи борми, худойилиги борми, ишқилиб халққа егизаман деб ният қилганки нарсаси бўлса шу азаматларнинг этагига келтириб тўксин. Савоб бўлади, ҳа!

Ўнг томонда тўн сотиб ўтирган бир ёш йигит байтили чопон кўтариб келди. У Фуломжонга қараб туриб:

— Бизам деҳқон эдик, тўрт таноб еримиз бор эди, — деди. — Пахта ундириб, ғалла экиб тирикчилик қилардик. Лекин сув чатоқлиги бошимизга етди. Сув сероб эди-ю, лекин Миркомил бойнинг ерларидан ошмас эди. Отам охири жонидан тўйиб жанжал қилиб борганида, бойнинг мироби отам раҳматликни тўфонга босиб юборган. Мана шу тўнни олинг. Савоби отамга тегсин.

Замон чопонни олиб ерга солди. Ана шундан кейин ҳар ким топганини солиғлиқ тўнга келтириб ташлайверди. Ким пул, ким пойафзал, ким яктак, ким белбоғ, ишқилиб, ҳар ким кўнглидан чиқарганини келтирар эди.

Мол бозордан баланд бўйли бир киши қўй етаклаб келди.

— Мулла, — деди у, Фуломжонга яқин келиб, — кичкина худойимиз бор эди. Маҳалла еди нима-ю, савоб ишга бел боғлаганлар еди нима! Шуниси тузук бўлар дейман. Манг, ҳашарчиларга сўйиб бера қолинг, даргоҳида қабул бўлсин!

Қўйни Матқовул олди. Ана шундан кейин ярим қоп, чорак қоп ун, гуруч ва бошқа донлар келаверди. Бериги четда ўтирган бир маҳаллий яҳудий уч газ сурп йиртиб келтирди.

— Мана, муни ҳашарчиларга дастрўмол қилиб беринг, терларини артишсун, — деди у.

Фуломжонлар бозордан кечки салқинда қайтишди. Улар гузардан ўтиб тўғри Ҳасан сўфининг эшигига қараб юришди. Аммо Ҳасан сўфи Мадамин хўжанинг икки табақали кенг эшиги олдида ҳассасига суяниб турган эди. У қўқон аравада жилмайиб келаётган Фуломжонни ва тагида қоплар, ҳар хил буюмлар деваланиб ётганини кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Ўҳ-ҳў, роса йиғибсизлар-ку! — деди Ҳасан сўфи, Фуломжон аравадан секин тушганда.

— Буларни қўя беринг, ана уларга қаранг!

Фуломжон орқада ўнта қўй, бир неча эчки, улоқ, учта наввос ҳайдаб келаётган Замон билан Матқовул томонга ишора қилди. Ҳасан сўфи шунча молу ҳолни, Матқовул билан Замон қўлидаги товуқ-хўрозларни кўриб оғзи қулоғига етди. Худди эшигидан сув чулдураб оқа бошлагандай жуда суюниб кетди.

— Э, халққа балли-э! — деди у.

Фуломжон бозордан бениҳоят шод бўлиб қайтган эди. Боя аравадан тушганда, кимнинг эшиги олдида тушганини ўша шодлик ҳаяжони остида сёзмай қолган бўлса керак. Мана энди эшикка бирдан кўзи тушди-ю, юраги жиғ этиб кетди. Боши айланаётгандай кўзи тинди. Лекин юзига акс уриб турган юрак-ўйнашларини сездириб қўймаслик учун, ўзини босиб, Ҳасан сўфидан сўради:

— Хўш, ўзингиз бу ерда нима қилиб турибсиз?

— Невлай, тўхтаб туринг, ҳозир олиб чиқаман, деб кириб кетганича бедарак бўлиб кетди-ю, — деди сўфи, елкасини учириб.

Фуломжоннинг юраги яна баттар дукурлай бошлады.

— Мاستон холами? — деб сўради у, ўзиникига ўхшамаган заиф товуш билан.

— Йўқ невараси-ёв чоғимда.

Энди Фуломжоннинг баданига титроқ югурди. Бирдан: «Сиз кета беринг, ўзим олиб бораман», дегиси келиб кетди, лекин тили бормади. Бошидаги савдодан Ҳасан сўфининг ҳам хабардорлигини билар эди. Фуломжоннинг бахтига Замон етиб келди-ю:

— Қани, ота, юринг, буларни эшигингизга элиб қўййлик. У ердан чиқадиганини Фуломжон олиб бора, — деди.

Ҳасан сўфи билан арава ҳам, Замон билан Матқовул ҳам кўзғалди. Фуломжон ёлғиз қолди. Лекин ширин-ширин хаёллар қилишга, юракни орзиқтирувчи титроқ гаштини суришга улгурмади. Эшик орқасидан офир, лекин юмшоқ бир нарсанинг судраб келтирилгани, кейин дилворов товушининг: «Олинг, ота», дегани эшитилди. Фуломжон эшикни секин очди ва табаррук нарсага оёқ кўяётган киши ваҳми билан бир қадам ичкари босди. Йўлак узун эди. Қиз ҳали муъолишга етмаган экан, эшикнинг фитиллаб очилганини эшитди-ю, беихтиёр орқасига қайрилиб қаради, бирдан: «Вой!» деб юборди. Кейин дарров оғзини енги билан тўсиб, турган ерида суяниб қолди.

— Ҳаётим! — Фуломжон икки қўлини очиб, бир қадам илгари юрди. Юрди-ю, кифтларини, гарданини деворга суяб, кўзларини юмиб, беҳуш-беҳол турган Ҳаётни кўриш билан яна данг қотиб қолган эди. Уни кўрмаганига анча бўлиб қолган эди. Камзулига тикилиб, тўлиб юрган ўша Ҳаётдан соягина қолибди — озибди, сўлибди, бир вақтлардаги момик қўллари суяк бўлиб қолибди. — Ҳаётим! Сизга нима бўлди? — Фуломжон шу савол билан қиз ёнига етиб келди. У қизни елкаларидан ушлади, Ҳаёт озғин гавдаси билан Фуломжон кўксига бош кўйди. Фуломжон Ҳаётнинг дурраси тушиб кетган яланғоч бошидан ўпди, уни меҳр билан силади, силаб туриб қиз бошидаги оқ толаларни кўрди, юраги эзилди. «Ё раб!» Энди унинг ҳам кўзлари юмилди, ичдан ёпирилиб чиққан алам, хўрлик ҳаяжонига юмилди! У кўзлари юмуқ ҳолда Ҳаётнинг елкаларини силади, қўлига қизнинг қоқ суяклари урилди. Фуломжоннинг бирдан кўзлари чақчайди ва кўксига бош кўйиб, тақдир шўридан зор қилиб ётган Ҳаётни таниёлмаётгандек унга жавдираб қаради. Йўк, Ҳаёти шу! Одат ва жаҳолат зулмининг шафқатсиз кишани гул ҳаётини кемирган бахти қаро Ҳаёт шу! «Ё раб-бий!» — деди у яна кўнглида, офир бир дард билан. — Не қасдинг борки менда, гулимни сўлдирибсан! Умид билан келган дунёсида умидига етказмай бу бахти қаро-ни тириклайин ўлдирибсан! Эй, бағри тош, жаллод!».

— Ҳаётим! Бошингизни кўтаринг, — деди у паст, ялинувчи товуш билан.

Ҳаёт бошини кўтармади. У неча-неча йиллардан бери ардоқлаб келган орзусига етгандай, қақшаган қалбига шу иссиқ кўкрақдан ҳаёт замзами оқиб ўтаёт-

гандай, маҳкам ёпишиб олган эди. Фуломжон севгилиснинг бошини қўллари билан ушлаб секин кўтарди. Қизнинг мунг тўла юзига тикилди: кўз атрофларини, пешанасини тириш босган, бир маҳаллар Наманган олмасидай қизариб, ширмондай бўлиқиб турган ёноқлари ичига чўккан, лаблари қуришиб, ияги чўзилган, чиройли қуралай кўзлари каттайган! Фуломжон севгилисини шу аҳволда кўриб, юраги ачишганидан бир нарса дейишга сўз тополмай қолди.

— Худо-ей, сизни ҳам кўрар кун бор экан-а! — деб шивирлади Ҳаёт, забун товуш билан.

Энди Фуломжон уни бағрига босди. Лекин аламли юраги интизорига қонолмади. Ичкаридан Мاستон кампирнинг шанғиси эшитилди:

— Киш-э, қирон келгурлар!

Жуфти билан яйраб юрган оҳу қўққисдан йиртқич ўкиригини эшитганида чўчиб кетганидай, Ҳаёт ҳам бир сакраб тушди. Фуломжоннинг бағридан узилди.

— Ҳой, хўроз, қаерга гумдон бўлдинг? Товуқлар маккажўхорини еб кетди! — деб қичқирди Мастон кампир хунук товуш билан.

Ҳаёт ичкарига югурди. Фуломжон эса қиз орқасидан қараб қолди...

Ўн саккизинчи боб

Алданган умидлар

Унгур кеч кузга бориб тамом тешилди. Одамларнинг тоғда янграган шодлиги Қорабулоққа сиғмай, теваарак-атрофдаги қишлоқларга, ҳатто шаҳарга ҳам етиб борди. Сув очиш тантанасига Қорабулоқнинг бутун аҳолиси — чоллар, хотинлар, болалар чиқишди. Карнайчилар ҳам чиқишиб, ват-вутлари билан халқ шодлигини кўкларга кўтаришди. Тожиксойнинг кузги зиллол сувини унгурга буриб юборишди. Бу ишларнинг бошида Фуломжон, Қудрат, Ҳасан сўфи, Алим бувалар турарди. Матқовул суюнганидан илжаяди ва томошага чиққан ўғилларининг бошларини силаб:

— Мана, қишлоғимизга сув чиқардик, ҳа. Энди марра бизники — қандимизни урамиз, ҳа. Бизга ҳам тўрт таноб ер тегди. Замон тоғанга ҳам, ҳамма камбағалларга шунчадан тегди. Кузда бугдой экамиз, ёзда маз-

за қилиб нон ёпиб еймиз, ҳа! — дея, яна болаларининг бошларини силар эди.

Ҳамма унгур оғзида тўпланган, ҳамманинг кўзи ун-гурга тикилган — ҳозир у ердан сув оқиб чиқади. *

— Сув!

— Сув!

— Ана чиқди! Сув чиқди!

Ҳаммаёқни, еру кўкни шодлик қичқириқлари тутди. Унгурдан сув оқиб чиқа бошлади. Одамлар қийқирди, болалар қичқирди — ҳамма чапак чалиб юборди. Ҳасан сўфи ариққа тушиб, янги сувда юз-қўлини ювди, кейин халққа қараб жилмайди, соқолида сув томчилари жавҳардай жилваланар эди. Сув секин-секин кўпайиб борди. Энди болалар сувга тушди, сувни сачратиб югуришди. Ҳамма шод, ҳамманинг юз-кўзида кулги Одамлар ариқ ёқасида чуғурлашиб, сув билан бирга пастга тушиб боришди. Лекин узоқ кетишолмади. Қишлоқдан мингбоши, Тешабой, аминлар от кўйиб келиб қолишди. Ҳамма буларни ҳам шоду хуррамлик келтирди деб ўйлади. Лекин улар отлардан тапир-тупир тушишди-ю, шовиллаб оқаётган сувга эмас, сув секин-секин оқиб бораётган бўз ерларга қарашди. Тешабойнинг қўлида қамчи бор эди. У шу қамчисини силкитиб туриб мингбошига тайинлади:

— Бу ерларни ҳоким менга берган, — деди қаҳри-ни кўрсатиб. — Бошқалар хомтама бўлиб юришмасин. Дехқончилик қиламан деганлар бўлса, бажони дил, айтишсин — ер меъдан, меҳнат улардан — чоркор бўлиб ишлашаверади. Хўпми?

Мингбоши каласини тебратди. «Қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит», қабилида бу гапни халойиқ тушунмай қолмади. Бир нафасда одамлар шовқин солиб юборишди.

— Нима учун чоракор бўламиз!

— Нимага ер сизники бўлар экан!

— Ҳоким ерни энасиникидан олиб кептими?

— Майли, Тешабойга ҳам бир оз ер берайлик...

— Сувни биз чиқарамизу, ерни бой оладими?!

Тешабой отига минди. Кейин қовоғини солиб туриб гапирди.

— Сувни сиз эмас, менинг пулим чиқарди! Ори рост, меҳнат қилдинглар, бунинг учун қулук, — деди у, эгарда сал энгашиб. — Лекин қўйда-қўй, донда-дон беравериб, роса соврилдим. Ҳар томчи сувга бир тил-

ладан пулим кетди десам ҳам камлик қилади. Барча ер меники. Овора бўлманглар.

Одамлар яна шовқин солиб юборишди. Фуломжон чидаб туrolмади. У шахдам қадамлар билан келиб, Тешабойнинг отини жиловидан тутди.

— Муттаҳам! — деди у ғазабидан қалтираб. — Бечора халқ шунча қон ютиб чиқарган сувини: «Менинг пулим билан чиқди», дейишга уялмайсанми, ҳаёсиз!

Тешабой, отининг бошини тортиб, жиловини Фуломжон кўлидан чиқаришга уринди. Лекин у қўйиб юбормай, маҳкам осилиб олди. Тешабой ёнига отларини қистаб мингбоши, аминлар, миршаблар етиб келишди. Қудрат, Замон, Ҳасан сўфи, Алим бува, ҳашарчи ялангтўш йигитлар Фуломжон қаторида туриб отлиқларни яқин йўлатишмади. Икки дунё бир-бирини еб юборишга чоғланиб турар эди.

— Қўйвор жиловини! — деди мингбоши, куёвининг ранги ўчиб кетганини кўриб.

— Қайси бетинг билан сувни мен чиқардим дейсан, золим бой?! Қанақасига ер сеники бўлади, уятсиз! — Алим бува бўғилиб бўкирди.

Ҳасан сўфи ҳам чидаб туrolмади.

— Лаънат сенга, сенларни туққан замонингга лаънат! Минг лаънат! Халқ не-не азоблар билан ерига зўрға сув чиқарса-ю, сен лаънатилар ерни ҳам, сувни ҳам тортиб олсанг-а!

Ҳасан сўфининг овози чиқмай қолди, хўрлик бўзига чанг солган эди.

Мингбоши Фуломжоннинг ёнига отини қистаб келди.

— Қўйвор жиловини! — деди яна гижиниб. — Яхшиликча қўйвор!

Қудратнинг кўзларида ўт ёнди. Боятдан бери ўзини босишга тиришиб, қон тўкилишининг олдини олиш фикрида эди. У алданган умид аламининг даҳшати қандай бўлишини биларди. Ҳазаби қайнаб-тошган халққа «ол деса» ҳозир Тешабойни ҳам, мингбошини ҳам титиб ташлайди. Ҳозир мингбошини ўлдиришса, Тешабойни ўлдиришса — оқибати нима бўлади? Наҳотки шоду хуррамлик куни азага айланса! Наҳотки қишлоққа кириб келаётган бахт замзами халққа заҳар бўлиб етса! У нима қилсам экан, деб ўйланиб турганда, Фуломжон гапириб қолди.

— Тўхтанглар! — деди Фуломжон, хезланиб келаётган

ган оломонга. Кейин мингбошига юзланди. Мингбоши унинг юзидаги даҳшатни кўриб, отининг жиловини тортди. Фуломжон гапини давом қилди. — Бу ерлар кўп йиллардан бери қақраб ётарди. Қорабулоқликлар: «Одам келса оёғи, қуш келса қаноти куяди», деб шу ерларни айтишар эди. Бунга сув чиқарувчи, жон берувчи, жон киргизувчи бўлмади шу вақтгача. Энди қишлоқ камбағаллари ўлиб-тирилиб сув чиқарса, қақраб ётган ерларга жон киргизса-ю, сизлар — ўроқда йўқ, машоқда йўқ — келиб эга чиқиб ўтирсанглар. Йўқ, бунга ҳеч ким рози бўлолмайди. Ё ер сув чиқарганларники бўлади, ё икки йилдан бери ҳашарчилар терини ичиб келган қақир ер қонга кўмилади! Сизларга анави ариқда лапанглаб оқаётган нарса сув бўлиб кўринар, лекин у сизлар ўйлаган сув эмас! Икки йил тинимсиз тўкилган меҳнат тери у! Унгур қазишда ҳалок бўлганларнинг ота-оналари тўккан, очлик, хору зорлик чанғалида қон қора қақшаган камбағаллар тўккан алам ёшлари бу! Агар ариқда қон эмас, сув оқсин десанглар, сувимизга ҳам, еримизга ҳам тегманглар!

— Тўғриси шу, ҳа, бизга тегманглар! — деди Қудрат ҳам, хитоб қилиб.

Тешабой бояги дағдаға билан эмас, анча паст, заиф товуш билан:

— Арзинглар бўлса, ҳокимга бориб айтинглар, — деди. — Бу ерларни менга ҳоким ўтказган, ихтиёр ҳокимда. Лекин шуни айтиб қўяйки, ҳоким аскар тортиб келмасин, қишлоққа ўт қўйиб фуқаронинг қонини тўкмасин, десанглар жанжални қўйинглар.

— Нима қилайлик: бўйинтуруфингизга бўйнимизни суқиб, ҳўкизингиз бўлайликми! — деди Замон бақириб.

Ҳасан сўфи ҳассасини боши устида силкитди:

— Йўқ, бизни ҳўкиз қилолмайсан! Ҳокимга бориб арз қиламиз! Дод деймиз! Адолат талаб қиламиз!

— Боринглар, хоҳласанглар ярим пошшогача¹ боринглар. Ер меники, сув меники — бошқа гапни билмайман!

Тешабой отига қамчи босди. От олдинги оёқларини кўтариб бир ирғиди. Жилов Фуломжон кўлидан чиқди. Одамлар шовқин солиб қичқиришди. Кимлар ердан тош олди. Хотинлар чувиллашди, болалар чинқиришди. Отлиқлар қишлоққа бурилиш билан «Ур

¹ Я р и м п о ш ш о — губернатор.

даюсларни!» — деган ғазабли ҳайқириқ эшитилди. Ана шундан кейин отлиқлар орқасидан тош ёғилди. Даҳшатли тошбўрон бошланди. Бир неча майда тош Тешабойнинг орқасига келиб тегди. Мингбоши отининг сағрига йўғон бир тош келиб урилди.

— Ур!

— Ўддир!

— Сол аямай!

Отлиқлар узоқлашиб, кўздан йўқолганда ҳам шовқин тинмади. Йигитлар билан болалар отлиқлар орқасидан югуриб тош отиб боришди. Хотинлар ув тортиб йиғлашар, аламларига чидолмай ҳокимни, мингбошини, алдамчи бойни қарғашар эди.

— Бас, йиғидан фойда йўқ, — деди Ҳаса сўфи, хотинларга.

Алим буванинг ҳеч маҳал қизармайдиган кўзлари қизарган, лаблари йиглаб юборишга тайёрланган бола лабларидай қалтираб турган эди. У балаңд гавдасини кўтариб, йўғон товуш билан гуриллади:

— Пешанамиз асл шўр экан. Етдим деганда йиқилдик. Лекигин йиқилганимизча қолмаймиз. Ётиб қолганча отиб қол дейдилар. Хўп десанглар, Ҳасан сўфи билан шаҳарга тушиб, ҳоким тўрага арз қилсак. Чиқмаган жондан умид-да. Нима дейсизлар?

Халойиқ яна гувиллай бошлади.

— Боринглар!

— Борган билан ҳоким қулоқ солармиди!

— Нимага солмас экан? Халқ тепасида ўтиргандан кейин адолат қилсин-да!

— Адолатни билса, ерни бойга бериб юборармиди? Адолат онасининг қорнида — туғилгани йўқ!

— Майли, аз карнайчи як пуф, зора...

— Боришсин! Боришсин!

Шу хил қарама-қарши қичқириқлар узоқ давом қилди. Ахийри навбат Қудратга келди.

— Майли, боришсин. Мен ҳам бирга бораман. Шаҳарда яна маслаҳатлашиб кўрамиз, — деди у.

Эркаклар ғовури бир оз тинчиган бўлса ҳам хотинлар чувури ҳамон авжида эди. Одамлар қўлтиқларидан тарвузлари тушиб қишлоққа қайтишди. Каттариққа янғидан лапанглаб оқа бошлаган зилол сув кўзларга қон бўлиб кўринар, у ўз мавжларида шодлик эмас, хафалик келтирар эди.

«Икки ошиқ бир бўлса, қўймайди бағри қоралар»

Фуломжон тоғдан дили сиёҳ бўлиб қайтди. Уйига зўрға етиб борди. Лекин уйда ҳам уни роҳат эмас, кулфат кутиб олди. Ичкари кириш билан онаси йиғлаб югурди. Фуломжон танг қотиб қолди. Хадича буви келди-ю, Фуломжонни қучоқлаб, ўзини тутолмай йиғлаб юборди:

— Вой, болам, пешананг асли шўр экан, жон болам! Энди нима қиламиз, айланай болам?

Фуломжон воқеадан беҳабар эди. Кўнглига Ҳаёти бир нима бўлиб қолдими деган гап келиб ёмон кўрқиб кетди. Юраги ҳовлиқиб, онасининг овзига жавдираб қараб турди. Онаси эса Фуломжоннинг юраги ёрилишидан кўрққандай боласининг кўзларига мўлтиллаб йиғлар эди.

— Нима бўлди ахир, гапирсангиз-чи? — деди, ниҳоят, Фуломжон ўзини тутолмай.

— Ҳаётхонни Мирқосим миршабга унашибди!

Фуломжоннинг кўз ўнги бирдан қоронғилашди. Қулоғининг тагида қўққисдан бонг урилгандай бўлди — қулоқлари гувиллай бошлади, юраги кўтарилиб томоғига тикилди. Оғзидан даҳшатли садо чиқди:

— А!!

Фуломжон супага шилқ этиб тушди. Тушими-ўнги ми — билмас эди. Осмонда энди пайдо бўлса бошлаган нурсиз юлдузлар кўз олдида живирлашган мингларча оқ нуқталар орқасида қолиб кетди. Гоҳ ер осмонга чиқар, гоҳ осмон ерга тушарди. Фуломжон кўзларини юмди, калласини қўллари орасига олди... Онаси ҳамон биғиллаб йиғлар эди. Бир маҳалдан кейин бошини кўтариб сўради:

— Мирқосим хўжа эмасди-ю? Қандай бўпти, буви?

Хадича биғ-биғ йиғлаб ўтириб ҳамма гапни айтиб берди.

— Жўраҳонни Мирқосим ўлгурга ҳалала қилишган экан, хоҳлаганимни олиб бермасангиз қизингизни қўймайман, дебди.

— Ким? Мирқосимми?

— Ҳа. Шундоғ деган экан, мингбоши: «Кимни хоҳлайсан?» деб сўраса, худоё бурнингдан қора қонинг келгур Мирқосим тиртиқ; «Менга Мадаминхўжанинг қизини олиб берасиз», деб айтибди.

— Ё олло!

— Ҳа, мингбошига ҳам бу сассиқ гап мойдай ёқибди-қопти. «Қантак маслаҳат, ўшани олиб бераман. Фуломдан аламимни чиқариб олмасам, дунёдан кўзим очиқ кетади», дебди-ю, «Биров хўжамисан деб сўраса, биринчи хўжа мен, хўжа бўлгандаям хашаки хўжалардан эмас, хўжа-калонларданман, дегин», деб қулоғини пишитиб қўйибди. Қози билан имомни чақириб, шундоғ-шундоғ деган экан, қози ҳам, имом ҳам «хўп» дебди. Мирқосимнинг хўжалигига Соли Совуқ билан Жумон Писмиқ гувоҳликка ўтибди. Шундоғ қилиб, бутун эрталаб унашиб кетибди. Бизга яқинда хабар қилишди. «Тез етиб келсин, ҳу бирдаги гап», деб Турсунойдан айттирибди, Кароматхон билан йиғлай-йиғлай кўз ёшимиз дарё бўлди. Кейин она-бола сени айтиб келишга кетишди. Йўлда учрашмабди-да?

— Йўқ, — деди Фуломжон, ўксик товуш билан. Кейин бошини кўтариб сўради: — «Ҳов бирдаги гап гап», дебдими?

— Турсуной шундоғ деб келди-ю, лекин нима гаплигини сўрамабман.

Нима гаплигини Фуломжон биларди. Ваҳимага тушмасин, деб онасига айтмади. Кейин катта уйга кириб, обрезада чўмилди, тоза яктак-лозим кийди ва онаси тайёрлаган дастурхонга ҳам қарамай «ҳозир келаман», деб кўчага чиқиб кетди.

Кеч кириб, қоронғи анча қуюқлашди. Осмонда ой йўқ эди. Фақат у ер-бу ерда итларнинг вовиллаши эшитилмаса, қишлоқда шарпа йўқдай. Фуломжон кўчага чиққанда рўпарадаги эшикка бир одам қораси лип этиб кириб кетди. Фуломжон унга эътибор қилмади, ўз қайғуси билан банд эди. Йўлига юриб кетаверди. Оёқлари уни Замон дарчасига келтириб қўйди. Бир табақалик қийшиқ эшикни кўриб ҳайрон бўлди. Кўнглидан: «Мен қаерга келиб қолдим?» деган гап ўтди. Кейин уйдан нима мақсадда чиққанлигини эслаб, эшикни қоқди. Замон уйида эди, югуриб чиқиб қолди. Фуломжонни кўриб, кўнгли бузилди. Ҳозиргина хотини шу воқеани айтиб ўтирган эди.

— Қани, дўстим, ичкарига кирайлик, — деди Фуломжонни тирсагидан ушлаб.

Фуломжон кирди. Ҳовлида супа ҳам, сўри ҳам йўқ эди. Палослари йўқ бўлса керак, уй олдида эски пахта қоп ташлаб қўйишибди. Замон уйдан бир тўшакча

олиб чиқиб солди-да, Фуломжонни ўтқазиб, фотиҳадан кейин:

— Эшитдим бошингизга тушган янги кулфатни, дўстим, — деди. — Бу қандай ҳақорат яна? Тавба!

Фуломжон ичидаги ўтда ёниб турган бўлса ҳам ўзини босиб, Замонга мунг тўла кўзлари билан бир оз қараб турди. Кейин мискин товуш билан секин гап бошлади.

— Шунақа, Замон ака, ҳамманинг бошида ўз қайғуси. Бири очлик-муҳтожлик қайғусини еса, бири хору зорлик доғини чекади, бири фақирлик ва ҳақирлик захрини ютса, бири жудолик ўтида ёнади! Ҳайронман, бу ҳақорат ва разолатдан бошимизни қаерга олиб қочсак, қаердан нажот топсак экан? Бормикан, бу хору зорлиқнинг интиҳоси? Бу қандай бедодлик, бу қандай йиртқичлик ахир?! Наҳотки бизни келтириб ташлаган хандақлари шунчалик паст, шунчалик ифлос? Чидаб бўлмайди. Бу лаънати дунёни чангалингга олсангу, бахтингни қора қилган векселни эзгандек эзиб ташласанг! Юрагинг ёрилмаса — бахтим деб суюнма, буни си унисидан баттар бадбахтлик! Олти-етти йилдан бери қовушолмай қон ютиб келаётганимизни наинки муттаҳам мингбоши билан гўрсўхта қози билмайди? Ахир қишлоқнинг етти яшаридан етмиш яшаригача биладику!

Фуломжон гапни оғир-босиқ бошлаган бўлса ҳам, тобора ҳаяжони ортиб, ғазаби қайнаб, товуши кўтарилиб борди. Алами кучли эди. Аммо сўнги жумлани мунгли қилиб шундай паст, шундай шипшип айтдики, юракка ҳар қандай йиғидан ҳам ортиқроқ ботди. Кўрган хўрлиги меъеридан ортган эди.

Замон Фуломжоннинг нафратланиб айтган гапларини жим ўтириб эшитди. У Замоннинг дилидаги гапларни айтмоқда эди.

Фуломжон ҳаяжонини босиш учун бир оз жим ўтиргандан кейин, илтимос қилди:

— Янгам шу ерда бўлса, сўраб берсангиз: менинг келганлигимни ўртоқларига қандай билдирсак экан?

Турсуной ичкарида эди.

— Янгангиз шу ерда, ҳозир, — деди-ю, Замон ўтирган еридан уй ичига қараб:

— Нима гап экан, онаси? — деб сўради.

Турсуной овозини номаҳрамга эшиттиргиси келмади шекилли, индамади.

Замон бўғилиб деди:

— Э, гапираверинг, онаси, сира тафт тортмай гапиринг! Овозингизни номаҳрамлар эшитмасин, деган мусулмонларнинг биттаси Фиёс қози-ю, биттаси мана шу алвасти Мастон кампирми? Дунёда кофир бўлса, кофир кофир эмас, мана шулар кофир! Гапираверинг, иложи бўлса чиқиб ҳам ўтиринг.

Лекин Турсуной чиқмади, эшик орқасида туриб, Ҳаётникага жуда ҳам ўхшашиб тушган ёқимли, майин товуш билан гапирди. Фуломжон унинг овозини эшитиб, худди у ерда Ҳаёт овози эшитилгандай сесканиб тушди.

— Бир иш билан Ҳаётхонларникага чиқувдим, — деб гап бошлади Турсуной, — гаплашиб ўтирсак, эшик тақиллади, Ҳаётхоннинг бувиси очди-ю югуриб қайтиб кирди, юзини чангаллаб: «Совчи шекилли!» деди. Мастон кампир ликиллаб чиқиб кетди. Бир зумдан кейин яна қайтиб кирди-да: «Қози, имом, эликбоши совчиликка келибди, дарров дастурхон тузанглар», деди. Ҳаётхон ранг-панги ўчиб девор бўлиб қолди. Бувиси деворга суюнганича қимирламай: «Кимга? девди, «Мирқосим хўжага», деб айтди катта бувиси. Дастурхонни кўтариб чиқиб кетгандан кейин Мирқосим хўжаси ким экан деб ўйланиб қолдик. Тўғри-да, қишлоқда бундақа хўжа йўқ эди. Кейин девордан қулоқ солсак, гўрингда тўнғиз қўпгур қози, «Худо урсин, хўжа. Ота-бувасиниям яхши биламан — хўжа», деб қарғанияпти. Эликбоши ҳам хўжалигига гувоҳ ўтди. Билсак, Мирқосим хўжа дегани Мирқосим миршаб экан. Мастон хола унашиб кирди. «Болам бечорани кўзимнинг очқидигида уйли-жойли қилиб қўяй дедим», девди, Ҳаётхоннинг дуди осмонга чиқдию, югуриб келиб катта бувисининг ёқасига чанг солди: «Сен, алвасти, олтмиш уч яшар чолга сотиб кўнглинг тинчимовди, энди шу рўдапога раво кўрдингми мени! Сен мени ана шундай бало эрга берсанг, мен сени мана бундай қора ерга берай!» деди-ю, ерга ётқизиб олиб, қорнига, биқинларига сира аямай тепди. Зўрға ажратиб қўйдик. Кейин ўтириб йиғлади: «Нима учун хўжа бўлиб туғилган эканман, кошкийди қорача бўлиб туғилсам», деб фарёд қилди. Бувиси бечораям қизидан баттар йиғлади. Кейин онабола ўтиришиб, бу балодан қутулиш чорасини ўйлашди. Ҳаётхон «Алвасти катта бувимдан, унинг жабру жафоларидан ё қочиб қутуламан, ё ўлиб», девди, онаси: «Бўлмаса Фуломжонга хабар қилайлик, бутуноқ оп-

қочиб кетсин. Мен эмизган сутимга розиман. Энди бундан бу ёғига чидаб туролмайман. Ўғлини барвақт гўрга тикқан ҳам шу ноинсоф кампир. Қоч, қизим, бошингни олиб қоч! Ҳар ерда бўлсанг ҳам, худо бахтингни берсин!» деб ризолик берди онаси.

Фуломжон ерга қараб ўтирар экан, кўзларига ёш келганидан беҳабар эди. Чироқ йўқ эди, кўрувчи ҳам, сезгувчи ҳам бўлмади. У секин бошини кўтариб Замонга қаради.

— Қандай хабарлашсак, қандай гаплашсак экан?

Замон хотинидан назокатли қилиб сўради:

— Омонжон, чиқиб келишнинг иложи қалай бўларкин?

— Ҳозир чиқиб айтаман, аҳдимиз ўзи шундай.

Турсуной қоронғида нималиги билинмаган бир нарсани бошига ташлаб, эркаклар ёнидан четлаб ўтди. Ана шундан кейин Замон Барот полвонни девордан чақирди. У кўчадан айланиб кирди. У ҳам бу гапларни Ширмонхон опадан эшитиб дили сиёҳ бўлиб ўтирган экан. Қош-қовоғи осилиб чиқди. Фазаби Замонникидан кам эмасди. Лекин у Фуломжонга далда бераётгандек қилиб гапирди.

— Бўлди, қори, шунча куттингиз — баракалла. Сиздан бўлаги бўлса алақачон қўлини ювиб, қўлтиққа тикарди. Йигит кишига осонмас шунча сарғайиш. Энди халқдан ҳам, ҳақдан ҳам қарзингиз қолмади. Қиз бечораям бўлганича бўлди, эзилиб, тўкилиб, юрак ҳам қолмагандир дейман. Ўша шўрликкаям увол. Қайлиқни олингу бугун кечасиёқ, ҳайт деб жўнаб қолинг! Бошқа иложи йўқ. Нима дейсиз, Замон?

Барот полвоннинг кичкина эшикни тўлдириб гувилаган кучли овози Фуломжоннинг юрагига чиндан ҳам қувват берди. У ёлғиз эмаслигини, шундай қора кунда унга ҳамдард бўлиб, унга юрак бериб турган дўстлари борлигини ўйлаб, синиқ қаноти бутгандек бўлди. Аввал Барот полвонга, кейин Замоннинг юзига термилиб қаради.

Замон Барот полвоннинг саволига жавоб қилди:

— Полвон акам тўғри айтди, бундан бошқа чора қолмади. Тонг ёришмай қишлоқдан чиқиб олиш ҳаракатида бўлаверинг.

Турсуной Ҳаётнинг онаси билан кириб келганда, эркаклар гапни бир ерга қўйиб, хотинлар ризолигини кутиб ўтиришган эди. Ҳаётнинг онасига эса фақат

қўл кўтариб дуо қилишдан, ёшларга бахту саодат, оқ йўл тилашдан бошқа нарса қолмади. Эркаклардан Замон, Барот полвон, хотинлардан эса Ҳаётнинг онаси, Каромат опа узатиб қўядиган бўлишди. Булар қиз билан йигитни қишлоқдан чиқариб, номаълум тақдир қучоғига топширишади. Йўқ, булар ғарибларга, қочқинларга яраша «келин туширди» қилиб боришади. Булар ёр-ёр айтишмайди, юракларини чангаллаб бориб, чангаллаб қайтишади...

Фуломжон Замонникидан кўчага чиққанда, ўнг қўлдаги катта толдан бир нима узилди-ю, гузарга шипиллаб кетди. Фуломжон сезмади, гузарга яқинлашгандагина бир кишининг мачитга кириб кетганини кўрди. Ҳали вақт эрта, эл ётмаган эди. Фуломжон гузардан ўтиб ўнгга, шаҳар кўчасига бурилди. Орқасидан худди биров келаётгандек бўлаверди. Кўнгли галати бўлиб, бир-икки қур орқасига қараб олди ҳам. Ойдин эди, ҳеч ким кўринмади. Уйига кириб, эшик орқасида пича турди, юраги бежо эди. Йўқ, ҳеч қандай шарпа, ҳеч қандай қора йўқ. «Яқинлашиб келаётган бахт ҳаяжони ҳаммиша шунақа бўлади», деб ўйлади-да, эшикнинг занжирини илиб ичкари кириб кетди.

* * *

Ойдин кеча, ҳаммаёқ оппоқ — сутга чайиб олингандай. Осмон ғуборсиз — бир парча булут йўқ. Живирлашган юлдузлар осмонни яна ҳам чуқур, яна ҳам қоронғи қилиб кўрсатадилар. Ҳаёт уйқу олдидаги таронаси билан машғул. Узоқ-яқинда итлар ҳурадилар, айниқса, биттаси калтак егандек ҳадеб вангиллайди. Кичкина кучукчанинг чинқироқ овозчаси бошқаларникидан ажралиб туради. Чигирткалар-чи, шунча кўп, бири қўйиб бири чириллайди. Узоқда сутҳақ овози эшитилади...

Фуломжонлар катта йўл билан эмас, дала йўли билан секин-секин гаплашиб бордилар. Эркаклар — олдинда, аёллар — орқада борардилар. Гойи-гойида Ҳаётнинг босиқ қулгиси эшитилади, шунда Фуломжоннинг бахт билан тўлиқ юраги қинидан чиқар бўлади, қулоқларида нимадир: «Тезроқ! Тезроқ» деб зингиллайди. Лекин Фуломжон нима зингиллаётганини билмайди.

Катта йўлдан от туёқларининг тарсиллагани эшитилди.

— Нима бало, ярим кечада ким от чошиб юрибди? — деди ўзича Барот полвон.

Яқин оёғига тош тушиб, бошмадоғи билан ёнидагисини эзиб кетгани, яраси зирқираб оғриётгани учун у одамлар орқасида оқсаб борар, Замон эса ташвишлианиб тез-тез қараб қўяр эди.

— Оёқ қийнапти дейман-а, полвон ака? — деди у, ахири.

— Йўқ, тузук.

— «Тузук» дейсизу, зўрға юрасиз. Энди қимирламанг, зўриқиб кетса тузалиши қийин бўлади. Бармоқнинг чақилгани қурсин — жонга жавур, — деган эди Замон, Барот полвон кулиб:

— Қозоқларда: «Қовурдоқнинг акасини туя сўйганда ейсиз», деган яхши гап бор. Шунга ўхшаш, бизнинг ёнимиз ҳам гўрға кирганимизда ерга тегмаса, унинг бу ёғида қимирлаганимиз қимирлаган, — деди.

Шу тахлит гаплашиб бориб, қишлоқдан чиққанларини ўзлари ҳам билмай қолдилар. Қишлоқ чети пастак довонга бориб тақалар эди. Ана шу довондан хайрлашдилар. Довоннинг икки ёғи кафтдек кўриниб турарди. Жанубда — қоп-қора дарахтлар ичига чўмган Қорабулоқ, шимолда — ғарб томони паст-балаңд адирли поёнсиз яйдоқ дашт.

— Энди қайтинглар, қадр қилиб шунча ерга овора бўлиб келдинглар, қулук, — деди Фуломжон елкасидаги юкини ерга қўя туриб.

Хотинлар чувиллашиб йиғлашди. Фуломжоннинг «кўйинг» деганига қарамай Хадича буви ҳам чиққан эди. Югуриб келиб Ҳаётхоннинг юз-кўзларидан, Фуломжоннинг пешанасидан ўпди. Оқ йўл тилади, «неваралик-чеваралик бўлинглар, қўша қаринглар», — деди. Яна кўп тилак ва истаклар билдирди. Бошқа хотинлар ҳам ёшларни пешаналаридан ўпиб хайр-маъзурлашдилар. Эркаклар бўлса қўл қовуштириб қолишди. Фуломжон оппоқ қашқари кигизга юмалоқ боғланган кўрпа-ёстикни орқасига олди. Ҳаётнинг қўлида ҳам каттакон тугун бор эди. Иккови ёнма-ён пастга тушиб кетди. Узатувчилар довондан қараб туришди ва ниҳоят, поёнсиз даштда қалбма-қалб қолган икки бахтиёр қораси кеча қоронғисига сингиб кетгандан кейингина қишлоққа қайтишди.

Фуломжон узоқ гап тополмай борди. Вужуди ёндирувчи ҳислар билан тўлиб-тошмоқда, юрак ўйнаши

ошмоқда эди. Орқасидаги оғир юкни ташлаб овозининг борича: «Мен бахтиёрман, ахир бахтимни топдим!» деб бутун даштга қичқиргиси ёнида жимгина бораётган севгилисининг бағрига ўзини отгиси келарди. Оёқлари чалишарди, юраётганини ўзи билмас, қаёққа юраётганини, қандай юраётганини, фарқ қилмас эди. Томоғига бир нарса тикилиб келар, уни йўқотишга, пастга туширишга интилар, лекин йўқотолмас, туширолмасди. Фақат ёнгинасида, жуда ҳам яқинида ерга қараб бораётган қимматли вужудга, бебаҳо гавхарига толпиниб қарарди.

Ҳаётхон эса ойдин кечанинг ҳақиқатлигига, ёнида бораётган Фуломжоннинг чинлигига ишонмайди, буни бир туш, бир хулё деб қўрқади. Ҳажр оташида қовурилиб, ишқи билан совурилиб юрган кунларида, уйқусиз кечган қора тунларида шундай хаёллар қилмабдими? Боғларда, гулзорларда эмас, майли даштларда, биёбонларда; куёшли кунда эмас, майли қоронғи тунда бўлса ҳам ёрим ёнимда бўлса, мен унинг ёнида бўлсам, менинг нафасимни у, унинг нафасини мен олсам деб ўйлар сурмабмиди? Ёри билан яйраб-яшнаб юрган дамларида, ёр васлида маст, бахт билан аласт бўлиб, қайғудан, ҳасратдан, доғу фироқдан халос бўлиб ёр шавқида беғам юрган кезларида бирдан уйғониб кетиб, бахт дегани қуруқ туш бўлиб чиқмасмиди? Балки ҳозир ҳам уйқудадир? Балки ҳозир ҳам қуруқ туш кўраётандир? Буни қандай билиб бўлар экан? Устидаги бахмал паранжисини қўлига олсинми? Агар шунда ҳам уйғонмаса, демак, бу ўнги, бахт дегани шунинг ўзи!

Ҳаёт паранжисини қўлига ола бошлаганида, Фуломжон чапга — қир томонга бурилди. Ҳаётнинг ҳам йўли шу эди. Фуломжон бир дўнгча орқасига ўтиб, юкини ташлади. Ҳаётнинг қўлидаги тугун ҳам тушди. Бир-бирига толпинган, зориққан икки қалб сўзсиз, ох-воҳсиз бир-бирига ёпишди. Кўзлар ёнар, юрак ўйнар, бахт қайнар эди...

Ҳаёт бунинг туш эмаслигига ҳали-ҳали ишноломас, севгилисининг бахтиёр кўзларига, чиройли қора кўзларига, ишқ билан порпираб турган шахло кўзларига тикилишдан чарчамас эди. У Фуломжоннинг ўзига эмас, ёлғиз кўзларига ошиқдек тикиларди. У бу тиниқ кўзларда алам ва ситам ҳилвиратган қалб жароҳатларини кўрар: «Шунча ҳам чиройли, унча ҳам тиниқ, очик кўз бўладими дунёда! Қалби ҳам шу кўзлар

каби тиниқ, шу кўзлар каби пок!» деб фахрланарди Ҳаёт шу дамда.

Фуломжон эса, кўкда сузган тўлин ой гўё ёнига тушиб қолгандек, ёнидаги тўлин ойига тўймай боқади.

— Наҳот, наҳот кечамизнинг тонги келди, Ҳаётим? — дейди ҳарорат билан Фуломжон. — Энди биз қафасдан учган қуш, парвозимиз, навозимиз ўзимизда, ўз ихтиёримизда, истаган ерга қўниш бахтига эгамиз, азизим!

Ҳаёт бошини ёр кўксига қўйиб тинглайди бахт навосини! Жилмаяди у чиройли, узун киприкларини пирпиратиб. «Шундай ширин бўлар эканми бахт» дейди у кўнглида қувониб, Фуломжон эса ўз кўксига қўйилган севги бошини севиб силайди, суйиб сийпайди, қизларга хос ёқимли бўй бериб турган қўнғир сочларидан ўпади, маст қилувчи бу ажойиб ҳид димоғига урганда юраги бахт билан потирлайди. «О бахт, худо умрингни қисқа қилмавай!» деб ўйлайди Фуломжон.

Ўроғлик кигизга ўтиришди. Фуломжон Ҳаётни бир қўли билан кучоқлаб ўзига тортди, яна Ҳаёт боши билан ёр кўксига ётди. Фуломжон ўт бўлиб ёнаётган юзини қиз бошига қўйди, бўш қўли билан севгилисининг юзини силади. Шу вақт шаҳар томонга бир от тасирлаб ўтди. Фуломжонлар дўнг орқасидаги чуқурликда бўлганлари учун отлични кўролмадилар. Ҳаёт бошини кўтариб қаради, лекин отлич кўринмади. Яна бояги алпозда шивирлашиб ўтиришди. Шаҳарга қочиб кетаётганлиги, тезроқ йўлга тушиш кераклиги эсдан чиққандек, дунёда ўзларидан бўлак ҳеч ким йўқ, ҳеч қандай хатар йўқдек беғам, беташвиш ўтирардилар. Фуломжон севгилисининг юзини силаб туриб, бир маҳал Ҳаётхон ҳужрада айтган ашула эсига тушиб кетди. Қуйи «Галдир» бўлса ҳам, сўзлари янги эди. Фуломжонни қизиқтирган нарса ҳам — сўзлар эди. Сўради. Ҳаётхон аввал жавоб бермади — уялди чоғи.

— Ёмонми сўзлари? — деб сўради Ҳаётхон.

— Йўқ, аксинча, жуда яхши. Ҳаммасини эшитолмай доғда қолдим. Икки сатри ҳали-ҳали эсимда:

*«Розигил қилган ўшал он, кўзларингга термулиб,
Лола янглиғ лаъа олиб ёнган юзим ёдингга тут»...*

— Қандай яхши! Одоб, ҳаё, поклик, садоқат — ҳаммаси шунда. — Кейин кулиб сўради: — Менга тўқиган ашулангизми?

— Бўлмасам-чи! Сизга тўқилмаган бўлса:

*Э Фулом, билсам агарки сизку ишқинг зарраси
Ўлганимда кетмагай очик кўзим ёдингга тут!..*

дейилармиди?

— Ҳаётим! — Фуломжон уни яна бағрига босди. — Мен сизни ўлгунимча унутмайман. Унутиш учун севмаганман, азизим! Танимда жон бор экан, кўнглим сизда, фикр-хаёлим сизда! Мен сиз учун яшайман, сиз билан яшайман, Ҳаётим! Бу сўзларим сизга қилган аҳду паймоним, қасамёдим бўлсин! Жоним чиқаркан, лабларимда Ҳаёт қолади!

Фуломжон ҳаяжони пича босилгандан кейин илтимос қилди:

— Шу ашулани мен ҳам ўрганиб олсам, айтиб берармидингиз?

Ҳаёт пича индамай турди. Кейин:

— Кулмайсизми? — деб сўради, юзини ёр кўксидан узмай.

— Булоқ бошида мен айтганимда кулибмидингиз?

— Йўқ.

— Бўлмаса нимага кулади деб ўйлайсиз?

— Ўзим...

Ҳаёт Фуломжоннинг кўксига бошини қўйиб айтди. У истакларини Фуломжоннинг қалбига жойлаётгандек, ёр кўксига қараб айтди:

*«Ёр, сени излаб ўшал борган кезим ёдингга тут,
Кўздаги ёшлар билан берган сўзим ёдингга тут,
Розидил қилган ўшал он кўзларингга термулиб,
Лола янглиғ лаъл олиб ёнган юзим ёдингга тут.
Не жафо ҳажрингга чекди бир ғариб қовдек куйиб,
Ўзгармас куйган кўзим, куйган ўзим, ёдингга тут.
Э Фулом, билсам агарки сизку ишқинг заррасин,
Ўлганимда кетмагай очик кўзим ёдингга тут...»*

Ашула охирига етай деганда, шаҳар томондан бир от чопиб ўтди. Лекин узоқ кетмади. Фуломжонлардан юз қадамча нарига бориб тўхтади. Уни кўрмаган бўлсалар ҳам, от дупирининг узилишидан фаҳмлаб олишди. Фуломжоннинг юраги нима учундир шиф этиб кетди. Кейин «бир ҳожат учун тўхтагандир» деб ўзини босди. Лекин узоқ босиб ўтиролмади, юраги бир нарсани сезаётгандек ҳамон ҳовлиқиб борди. Ҳаёт ҳам дарров бошини кўтарди. Унда ғалати ҳислар пайдо бўлди. Ха-

вотирланиб Фуломжонга қаради. Фуломжон ўтирган еридан пастга чўккалади. Ҳаётини ҳам пастлатди. Кейин ўзи дўннга эмаклаб чиқди. Калласини ердан узмай қаради. От йўл устида турар, эгаси эса эгарда ўтириб атрофга аланглар эди. Бировни излаётганини кўриб, Фуломжоннинг юраги ёмон ўйнаб кетди. Отлиқ бир неча қадам илгари юрди-ю, яна тўхтади, яна аланглаб қаради. Бировни излаётганига Фуломжонда шубҳа қолмади. Шу пайт шаҳар томондан яна бир отлиқ чопиб келди. Ҳаёт от дупурини эшитиб, юраги пўкиллаб ўтирарди. Фуломжон уни ёнига имлади. Ҳаёт ҳам ерга сургалиб борди. Иккови отлиқ нима тўғрисидадир гаплашар, лекин гаплари эшитилмас эди.

Ҳаётнинг нафаси бўғизига тиқилиб борди.

— Кимлар экан-а? — деб шивирлади у.

— Невлай. Бизни қидиришмаётганмикин?

Бу гапни эшитиб, Ҳаётнинг юраги чиқиб кетди. Уни қалтироқ босди.

— Вой худо-ей!

Иккови отлиқ анча гаплашиб тургандан кейин, бири қишлоқ томонга кетди, иккинчиси орқага қайтди. Иккови ҳам тезда кўринмай кетди. Фуломжонлар пастга сирваниб тушишди.

— Нима қилсак экан йўлга тушаверсакмикан ё кутсакмикан? — деди Фуломжон, ошкор ҳаяжон билан.

Фуломжоннинг кўнглига хунук гаплар келиб, кўнгли бежо бўлмоқда эди. Ҳаёт бўлса нест бўлиб қолди. Уни ҳам ёмон ўйлар қўрқитарди.

— Қароқчи бўлишса ҳам гўрга эди, — деди Ҳаёт қалтироқ товуш билан, — молимизни олишсаям, ўзимиз соғ қолармидик.

Фуломжон пичоқ тақмаганига, қуролсиз эканига афсус эди.

— Ёнимизда қурол-пуrolимиз ҳам йўқ.

— Тош тўпласакмикан-а? — Ҳаёт жавдираб сўради.

— Тош бормикан бу дашт қурғурда. Қани мен бир айланиб келай, топилса сизни ҳам чақираман, — деди да Фуломжон, чуқурликдан тик юриб чиқиб кетди.

Ҳаёт чуқурликдан қидирди. Бу ерда қир тагидан бир чети чиқиб турган харсанг тошдан бошқа ҳеч нима йўқ эди. Харсанг чақиб олинса бошқа гап, лекин нима билан чақиб олишади?

Фуломжон атиги иккитагина тош топиб келди, улар ҳам товуқ тухумидан катта эмас.

— Бу билан ҳеч нима қилиб бўлмайди, — деди Фуломжон, тошларни ерга ташлаб.

— Хилватроқ жой бўлса ўтиб олсакмикин-а? — яна Ҳаёт сўради.

Фуломжон хилват жой ахтаргани кетди. Лекин тез қайтавермади. Ҳаёт хавотир бўлиб ўтирди. Ой аллақачон фарбга ўтиб, қир орқасига чўка бошлаган эди. Ҳаёт ойга қаради. Қаради-ю, қир тепасида келаётган отлични кўриб, эси чиқиб кетди. Кигиз оқ эди. Устига дарров паранжасини ёпди, ўзи ҳам паранжи ёнига ётди. Отлиқ тўғри Ҳаётга қараб тушиб келарди. Ҳаётнинг юраги чиқиб кетаёзди. Йўқ, элик қадамча қолганда, хайрият отини чапга бурди-да, шаҳар томонга чоптириб кетди. Ҳаётни кўрдими? У ўзи ким? Шундай бемаҳалда нима қилиб юрибди? Кимни излайди? Қаёққа кетди? — Буларнинг ҳар бири Ҳаёт юрагини ёришига қасд қилган қора ваҳима эди. Фуломжонга нима бўлди? Нимага ҳаяллаб кетди. Ё бир нима бўлдими? — Булар яна бешбаттар ваҳимага солди Ҳаётни.

Бир вақт Фуломжон ҳовлиқиб келди. Отлиқ беш қадам ёнидан ўтибди-ю, хайриятчилик, кўрмабди.

— Энди адирдан ошиб қочамиз, нарёқ тинч, қишлоқ яқин. Кетдик, — деди-да йигит, юкни орқалаб кирга тирмашди.

Ҳаёт Фуломжон орқасидан етиб борди. Қир баланд эди. Ярмига етмай ҳаллослаб қолишди — юк, ваҳим. Тепа ҳали баланд. Нафасни ўнглаб олмоқчи бўлишди. Энди ўтиришиб ҳам эдики, шаҳар томондан беш отлиқ тасир-тусур қилиб келиб қолди. Қочқинлар ўтирган жойларида ерга қапишиб олдилар. Бири бошқаларидан ўзиб, чуқурга аввал етиб келди. Гурунглари бемалол эшитиларди. Олдин келган:

— Қочибди! — деди.

Фуломжон овоз эгасини таниди — Жумон Писмиқ эди.

Қолган отлиқлар Жумон Писмиқнинг ёнига етиб келишди. Улардан бири:

— Кўзингга ажина кўринган, Писмиқ! — деб қичқирди.

Фуломжон бунини ҳам таниди. Бу Мирқосим эди. Демак, масала ойдин: Ҳаёт билан Фуломжонни қувиб, излаб юришибди.

— Топ ўша жинни! Менга инсиям, жинсиям бир хозир! — деб ўкирди Мирқосим.

— Пастга кетишса кўринарди, тепага қочишган, — деди учинчи товуш. Бу Соли Совуқ эди.

«Жўрахон можаросида ҳам шулар эди, яна шулар», деб ўйлади Фуломжон.

Ҳаёт даф-даф титраб шивирлади:

— Вой ўлай, нима қиламиз энди?

Фуломжон ҳаяжони Ҳаётниқидан кам эмасиди.

— Улар беш киши, биз... Қўлларида қамчи, миршабда қилич. Тек ётаверганимиз маъқул. Қимирласак қорамизни кўришади. Булар бизни Чеқда кутиб ўтиришган экан-да, ҳамма йўл ўша ерга тақалмайдими? Булар қишлоқда мени пойлашган бўлса, изимни йўқотиб қўйишган. Мен ваъдалашган еримизга кўча билан бормай, ҳовлима-ҳовли ўтиб борган эдим. Турсуноиларниқидан келаётганимда орқамдан биров пойлаб юргандай бўлувди-я!..

Ҳаёт ҳеч нарсани эшитмас, эшитадиган аҳволда эмасди. Кўз олдини қоронғи босди, чакка томирлари болғадай ура бошлади, баданида қандайдир музлатувчи бир изғирин айланиб юрарди. Фақат «Вой ўлай!» деяр, бундан бошқаси тилига келмас эди.

— Начора, қафасдан учиб чиқдигу, лекин узоққа учиб кетолмадик, қанотларимиз барвақт қирқилган экан. Бизга насиб қилган озодликнинг умри шунча қисқа экан! Агар тақдир шу бўлса, бундай тақдирни яратганга воҳ! — деди Фуломжон, ҳаяжон ичида товуши бўғилиб. Кейин Ҳаётга юзланди. — Келинг, Ҳаётим бағримга босай, менга ҳаёт бағишлаган кўзларингизга тўйиб олай!

Ҳаёт йиғлаб юборди, лекин бу кўрқув йиғиси эмас, алам йиғиси эди. Нима гуноҳ қилдики, қора тақдир қонли чангалидан бўшатмайди, таъқибини қўймайди, шунча қийнаса ҳам тўймайди!

Ҳаёт ўзини севгилисининг қучоғига отди. Мехр билан, муҳаббат билан тўлиб-тошган Ҳаёт Фуломжоннинг кўксига қанча қолиб кетганини билмади. Фуломжон ўз бахтининг юзини кўллари орасига қисиб, ёшли кўзларига тикилди. Ҳаёт ҳам севгилисининг йирик, чиройли кўзларига мўлтираб тикилди, ёш орқали, ҳарир ёш пардаси орқали тикилди. Отлар дупури яқинлашиб келмоқда эди. Фуломжон ҳаётида биринчи марта Ҳаёт лабларидан ўпди. Лабдан ўпиш одати йўқ эди, йўқ

бўлсада ўпди. Бунга уни эҳтимол, ҳаяжон мажбур этди. У ҳозир топишиш чоғида эмас, айрилиш доғида эди. Фуломжон шундай эҳтирос билан ўпдики, гўё бу сўнгги ўпиш эди.

— Мана бу ерда ётишибди! — Жумон Писмиқ, суюниб қичқирди.

Бошқа отликлар жадал етиб келишди. Фуломжон ўрнидан сакраб турди, бутун вужуди ғазаб билан, инсон номига иснод келтирувчи махлуқларга нафрат билан тўлган эди. У ўзини шу қадар тетик, дадил ҳис қилардики, ҳаёт учун ўлим сари борувчигина ўзини шундай тутиши мумкин эди. Дарҳақиқат, унинг учун қолиш ё ўлиш пайти келган эди. У буни сезар, сезгани учун бутун вужуди темирга, қуйилган пўлатга айланиб борарди. Унинг учун шу оғир пайтда дўстлари кўзига кўринди. Замон, Барот полвон, Қудрат, Матқовул. Назарида, улар ҳам ёнида турар: «Сен ёлғиз эмассан!» дегандек бўлар. Айниқса, шундан кейин Фуломжон ўзини тоғдек тебранмас ҳис қила бошлади.

Отликлар ҳаммаёқдан қуршаб олишди. Фуломжон тўрт атрофидан даҳшатли тўлқинлар босиб келаётган кичкина кемадек, Ҳаёти билан зарба кутиб турарди. Зарба эса яқинлашиб келмоқда!

Ой алақачон ботиб кетган, қоронғи меъёрига етган эди. Шундай бўлса ҳам ажал башараси, унинг хунук иржайиши кўриниб турарди.

Мирқосим зуғум бошлади:

— Бировнинг хотинини қаёққа олиб қочмоқчи эдинг, ит қори! — деди у, масхарали, ғазабли қилиб.

Биров тортиб олаётгандек, бергиси келмагандек, Фуломжон Ҳаётни икки қўллаб бағрига олди, уни бошқалардан тўсиб туриб алангали гапирди:

— Бу менинг Ҳаётим! Сен, ифлос, оғзингни юм! — деди у, сўнгги жумлага бутун ғазабини, нафратини жойлаб.

— У сафар Азимбойваччанинг ҳалолини ҳаром қилмоқчи бўлувдинг, бу сафар Мирқосим хўжанинг хотинига чанг солибсан-да, а, худобезори? — деди Соли Совуқ, отини олдинга қистаб.

От бостириб келаверди. Фуломжон отни жиловидан ушлаб тўхтатди. Шу вақт орқадан бошига қамчи тушди. Ҳаёт додлаб юборди. Фуломжон қизни кўйиб, орқасига ташланди. У ерда отлик Мирқосим иккинчи қамчи туширишга чоғланиб турарди. Фуломжон қоп-

лондек сакраб Мирқосим ёқасига чанг солди, тортиб отдан ағдарди. Шу вақт бошқа отликлар тасирлатиб қамчи тушира бошладилар. Фуломжон Мирқосимни бўғиб, босиб ётар эди. Унинг темир панжалари Мирқосим кекирдагини шундай сиқдики, миршабнинг кўзлари ола-була бўлиб, ранги қорайиб кетди. Овози чиқмай, фақат бурнидан пишиллар эди. Фуломжон устига бирдан уч киши ташланди. Жумон Писмиқ оёғига, Соли Совуқ ўнг қўлига, яна бири чап қўлига ёпишиб Фуломжонни торта бошладилар. Лекин у чангаллари билан Мирқосим бўғизидан ўз ишини битириб ётарди. Ҳаёт фарёд солиб Соли Совуққа ташланди. Унинг юзини тимдалаб, кўзига чанг солди. Лекин қўли етиб боролмади. Соли Совуқ қиз кўкрагига мушт урди, кейин юз-кўзига қарамай қамчилай кетди.

Ҳаёт фарёд қилди:

— Дод! Ўлдирди!

Фуломжон Мирқосимни бўғиб ётган ерида Ҳаёт томонга қаради-да, Ҳаётни Соли Совуқ шафқатсиз қамчилаётганини кўриб, Соли Совуққа ташланди. Гарданига гурзидай мушт билан туширди. Соли Совуқ мушкиб бориб ерга қапишди. Қўлидан қамчисини тортиб олиб Ҳаётга берди.

— Турғизманг муттаҳамни, уринг аяманг!

Орқадан Жумон Писмиқ билан яна икки киши келиб Фуломжонга ёпишди. Мирқосим гандираклар ўрнидан турди. Жони қолмаган, ғазаби қайнаган эди. Фуломжоннинг юзига зарб билан қамчи урди. Қамчи ўнг қулоғидан бошлаб, икки кўзи усти билан чап қулоғигача етиб борди. Фуломжоннинг кўзларида даҳшатли ўт чақнади. Қулоқлари жуда қаттиқ зинғиллади. Ана шундан кейин Фуломжон кўзларини очолмади. Яна юзига, кўзлари устига бир неча қамчи қелиб тушди. Кимдир биқинига зарб билан тепди. Фуломжон гандираклар йиқилди. Йиқилган ерида ҳам тинч қўймадилар. Мирқосим ҳамон қамчилар, ҳар қамчилаганда:

— Мана сенга! Мана сенга! — деб ҳайқирар эди.

Фуломжон, ниҳоят ҳушидан кетди. Ундан кейин қанча урдилар — билмади. Ҳаётнинг дод солиб ёрдамга интилганини, лекин Писмиқнинг қўллардан чиқолмаганини ҳам билмади...

Йигирманчи боб

Шаҳарда ҳам

Уч нафар пиёда тонг ғира-ширасида шаҳарга кириб келди. Булар Қудрат ҳамроҳлигида ҳокимга арз қилгани келаётган Алим бува билан Ҳасан сўфи эди. Шаҳар тамоман уйғонмаган бўлса ҳам, шошилиб кетаётган иш кийимли одамлар тез-тез учраб турар эди. Улар темир йўл осма кўпригининг тагидан ўтиб, тўғри Чархпалакка боришди. Вақт эрта эди Қудрат узум бозоридан нон, хусайни олиб келди. Учовлари ўтириб чой ичишди. Самовар секин-секин одамлар билан тўлиб борди. Шарқ осмонида кун тиғи кўринди. Қудрат ўрнидан туриб:

— Сизлар шу ерда чой ичиб ўтириб туринглар, мен ҳалиги айтган еримга бориб келай, — деди.

У боя келган йўли билан осма кўприк томонга кетди. Кўприкка етмай, кўчанинг шарққа қараган юзидagi бир табақали эшикни итарди. Эшик берк эди. Секин тақиллатди. Бир неча зумдан кейин эшик очилиб, остона ёнида қари рус хотин кўринди. Улар бир-бирларини танир эдилар.

— Ҳа, сенмисан, Қудрат, кел, ўғлим, кел, ичкари кир, — деди кампир.

— Келдим, келдим. Ольга Петровна уйдами?

Кампир остонадан у ёқ-бу ёққа қараб олгач, Қудратни ичкари тортди. У киргандан сўнг:

— Ольга йўқ, — деди у ранги ўчиб. Кейин ёрдам сўраётгандай қилиб гапирди. — Кетгандан бери юрагим така-пука. Кеча деподан уч кишини қамашибди. Ольгани ҳам қамаб қўйишмаса гўрга эди.

Қудрат ташвишланиб сўради:

— Қаёққа кетди?

— Аллақимнинг заводига девди, эсим ҳам қурсин.

— Симхаевникигами?

— Йўқ.

— Фатияховникигами?

— Миркомилникига дегандай бўлувди шекилли.

— Бўлмаса, мен Миркомилнинг заводига кетдим. Келиб қолса, айтинг, кутиб турсин — зарур иш бор.

Қудрат Миркомилбой заводининг шарққа қараган каттакон ёғоч дарвозасидан кирди-ю, пахта қоплари деваланиб ётган кенг саҳндаги оломонни кўриб, шо-

шиб қолди. Жин тарози ёнидаги қанор қоплар устида Қудратга таниш бир киши гапираётган эди.

— Ўлар бўлсак, ўлиб бўлдик! Эртадан то қора кеч-гача қанор кўтариб, той кўтариб белимизда — бел, жонимизда — жон қолмади-ю, оладиган ҳаққимиз кунига бир танга!

— Биж танга қурсоққа бўламдў устинга бўламдў? — деди бир қашқарлик.

— Бола-чақа нимани ейди? Ўзимизни десак, бола-чақа оч, бола-чақани десак, ўзимиз оч! Бу аҳволда қандай яшаб бўлади! — деди орқасига эгарга ўхшаган нарса боғлаб олган бир ўзбек.

— Мо аз Бадахшон. Бола-чақа — Бадахшонга. Ба акун бизлар қормор қилиб пул топамуз, деб келган. Сиз кўп кор берасан, пул кам берасан. Бийз оч юради. Баччагон чи хуранд? — дейди новча бўйли, кучли бир тожик.

Завод конторасидан камзул тўн кийган ўрта бўйли, бўлиқ бир киши чиқиб келди. Бу Фарғонанинг машҳур бойи Миркомил эди. Одамлар уни кўриб, яна баттар шовиллашди.

— Ҳаққимизни тўғрилаб бермаса, ишламаймиз!

— Иш вақтини қисқартирсин! Кунига ўн олти соат ишламаймиз!

Миркомилбой одамларга яқин келди. Ёнида иккита миршаб ҳам бор эди. У жимгина ёнидаги қоплардан бирига чиқди. Қовоғини солиб, оломоннинг тинчишини кутди. Кейин заҳар томиб турган товуш билан:

— Нима тўполон? — деди одамларга.

Одамлар яна гувиллашди. Ҳамма қичқирар, талабини айтар эди. Боя Қудрат келганда гапираётган киши бойга жавоб қилди.

— Бу ерда ҳеч ким тўполон қилаётгани йўқ! — деди у Миркомилга тикилиб. — Ишчилар ҳаққини талаб қилишяпти!

Миркомилнинг юзи буришди. У жаҳл билан сўради:

— Ким бермабди ҳаққини?

— Сиз! Кунига ўн олти соат ишлатиб, атиги бир танга берасизу, яна ҳаққини емаган бўласизми, бой? Инсоф деган нарса борми сизда? Бир танга қорнига етадими, бола-чақасига бўладими? Қашқардан, Бадахшондан келиб ишлаётган бечораларнинг аҳволарига

қаранг — ҳароблигини кўриб йиғлагинг келади. Шу бечоралар бола-чақамга бирон нима эплаб кетарми-канман, деб умидвор бўлиб келишган.

— Бўлди, кўп гап сотма! — деди Миркомил, овозини кўтариб. — Нимага булар орасига иғво соласан! Уч кундан бери завод тўхтаб қолди. Пахталарни қара — деваланиб ётибди! Яхшилиқча иш бошланглар, бўлмаса...

— Иш соатини камайтириб, ҳаққимизни кўпайтириб бермагунингизча ишламаймиз! — деди ишчилардан бири.

— Ишламайсанларми?

— Ишламаймиз!

— Заводингга ҳам ўт қўямиз!

Миркомил бу овоз эгасини таниди. У узун бўйли тожик эди. Миркомил миршаблардан бирига мўйлов қилди. У кўчага югуриб чиқиб кетди.

— Ишламайсанларми? — деб сўради бой, яна зугум билан.

— Ишламаймиз!

— Ҳой, мусулмонлар, ўзларингга ўзларинг жавр қиласанлар! Яхшилиқча ишни қилинлар, бўлмаса...

Миркомил гапини тугатолмади. Дарвозадан казак ўрислар от чоптириб кириб келишди. Ишчилар бирдан қўзғалиб, ҳар ким ҳар ёққа қоча бошлади. Казаклар қилич ўйнатиб, от бостириб келавердилар. Қудрат пахта ортилган арава ёнида эди. Дарров аравага чиқиб олди. Казаклар ишчиларни қамчилай кетдилар. Бир неча ишчи отларнинг жиловига ёпишди. Боя сўзлаган ишчи билан новча бўйли тожик иккита казакни отдан ағдарди. Ўртада муштлаш, дўппослаш бошланди. Лекин казакларда қилич, қамчи бор эди. Улар зўр келиб, иккови ишчининг қўлларини боғлашди. Миркомил: «Ушла! Ур! Аяма!» деб қичқириб турди. Ярим соат ичида завод саҳни оломондан бўшади. Ҳамма тумтарақай бўлиб кетди. Фақат боя Миркомилга хитоб қилган ўзбек ишчи билан узун бўйли тожик қўлга олинди. Буларни миршаблар заводдан олиб чиқиб кетишди.

Йигирма биринчи боб

Муқаддас қасам

Қудрат чоллар билан Ольга Петровналарникига кириб, борганда, соат тўққизлардан ошган эди. Қудрат айвонга бурилди-ю, одатини қилиб йўталди. Айвонга қараган деразалардан бирининг пардаси четидан хиёл кўтарилди. Буни Қудрат зўрға сизди. Бир оздан кейин даҳлиз эшиги очилди. Остонада Ольга Петровна турар эди: эгнида напармон жун юбка, яна ўша рангда иссиқ жемпер, бошида юмшоқ тивит рўмол, чеҳраси қандайдир тунд. Пастроқ товуш билан:

— Келинг, Қудрат ака, — деди. Кейин эшик сопини ушлаб, ичкарига таклиф қилди. — Киришлар.

Қудрат чоллар билан ичкарига кирди. Ольга Петровна чоллар билан кўришди. Одатдагича тан-жони соғлиқ, сўрашилгандан кейин, Ольга Петровна:

— Келинлар. Тинчликми? — деб сўради.

У Қудрат юзида бир ниманинг ташвиши борлигини кўрган эди. Қудрат оғир қаради. Ольга Петровнанинг юзида ҳам рангпарлик кўриниб турарди. Ўз малоҳати ва таровати билан ҳамма вақт киши юрагида ҳаёт истагини кучайтирувчи юзига ғам чўккан, оғзининг икки чеккасида ваҳималари ва уйқусиз кечалари изи — тириш пайдо бўлган эди.

— Э, сўраманг, Ольга Петровна, ишлар чатоқ, — деди Қудрат.

Ольга Петровна ташвишланиб сўради:

— Нима бўлди?

— Тешавой сувга ҳам, ерга ҳам эга чиқиб олди.

— А?

— Ҳа.

— Айтмовдимми сизга, кейин латтаси чиқиб қолмаса гўрғайди, деб.

— Айтганингиз бўлди, Ольга Петровна! Мана, чоллар ҳокимга арз қилгани келишди. Буларни халқ вакил қилиб юборди. Тўғри ҳоким олдига боришдан аввал сиз билан маслаҳатлашиб олмоқчи эдик. Эрталаб келсам йўқ экансиз. Кампир Миркомилнинг заводига кетди шекилли девди, сизни қидириб борсам — ишчилар жанжали устидан чиқиб қолдим.

— Нима бўлди? Уч кундан бери иш ташлашиб юришган эди.

— Ҳа, шунақа экан. Миркомил ишчилар талабига кўнмай, аскар чақиртирди. Чоғимда, аскарларни илгарироқ дарвоза олдига келтириб қўйган бўлса керак, миришаб чиқиб айтиб кирди-ку.

— Отиш бўлмадимиз?

— Йўқ, лекин ишчиларни қамчилади, от бостирди, Ботир ака билан Шокарим деган бир тожикни тутиб кетишди.

— Уч кун бурун депода ҳам тўполон бўлди. Темир йўл ишчилари иш ҳақининг тартибга солинишини, иш соатининг камайтирилишини талаб қилишган эди, отлиқ казаклар келиб ҳаммани тумтарақай қилиб юборишди. Беш кишини қамоққа олишди.

— Ҳамма ерда ҳам одамларнинг жони бўғзига келиб қолди, қизим! — деди Ҳасан сўфи.

Ольга Петровна чолнинг гапини калласи билан тасдиқлади. Кейин ҳаяжонланиб гапирди:

— Ҳозир Россиянинг қарийб ҳамма пучмоғида инқилобий ҳаракат кун сайин кучайиб борапти. Ишчилар синфи ўз ҳаққини ҳимоя қилиб, ҳаққоний талаблар билан бош кўтаряпти. Ҳаммаёқда иш ташлаш, тўполон, ғалаён. Деҳқонларни айтмайсизми? Помешчикларга, катта ер эгаларига, бойларга қарши кўзғалишиб, уларнинг мулкларига, даладаги гарамларига ўт қўйишяпти. Буларнинг ҳаммаси бежиз эмас. — Ольга Петровна бирдан сўраб қолди: — Жалақудуқ камбағалларининг азаматлигини эшиттингларми?

— Ҳе, улар вақф ерларни тортиб олиб бошлашди-ку!

— Ана! — Ольга Петровна чарақлаб кетди. — Бир қарашда кичкина воқеадек кўринса ҳам, лекин илдизи жуда чуқур бунинг. Камбағал деҳқонлар вақф ерларни мачитдан тортиб олишса-я! Бунақа дадилликни қаерда кўргансиз! Мусулмон камбағалларнинг мачит балохўрларига исёни бу, меҳнаткашларнинг сабр коссалари тўлгани бу! Бир ёқдан, подшо амалдорлари, иккинчи ёқдан, ерлик бойлар, руҳонийлар эзиб, зулукдай сўриб ётишса, бунга чидаб бўладими, ахир? Корейсларнинг яхши бир матали бор: «Боссанг — чувалчанг ҳам қимирлайди!», дейди. Ахир, камбағал ҳам одам-ку, қачонгача чувалчангдан ҳам баттар эзилиб ётади.

Ольга Петровна, ичида ёнган ғазаб оловини ўчир-

моқчи бўлгандек, графиндан сув қуйиб ичди. Қудрат унинг асабий ҳаракатларини кузатиб ўтирар эди.

— Бу-ку Жалақудуқда бўлган воқеа. Энди Самарқанд уездининг Жўй Девона бўлисидан чиққан Намоз Пиримқул ўғлининг қилган ишларини эшитинглар! — деди Ольга Петровна.

Ҳасан сўфи қизиқиб сўради:

— Хўш, хўш?

— Жуда ажойиб ишлар қиялптиймиш, — Ольга Петровна таҳсин билан ҳикоя қила бошлади. — Теварак-атрофдаги камбағал деҳқонларнинг бошларини бириктириб, бойларнинг молу мулкларини, дону ғалаларини тортиб олаётган эмиш.

— Тортиб олаётган эмиш? — Алим бува таажжубланиб сўради.

— Ҳа, тортиб олиб, камбағалларга бўлиб бераётган эмиш.

— Ер тўғрисида-чи?

— Деҳқон қорнини ерсиз тўйдириб бўлмайди-ку! Бойлар, қозилар, эшонлар ва шуларга ўхшашларнинг ерларини ҳам талаб қиялптийкан.

Қудрат ўзида йўқ қичқириб юборди:

— Яша, азамат!

— Қаршилиқ қилган бойларнинг уй-жойларига ўт қўйиб, баъзи бир хилларини ўлдирибди ҳам!

— Камол топсин! — деди сўфи, ўз тиззасига бир уриб.

Ольга Петровна сўзини давом қилди:

— Подшоҳ зулми ҳаддан ошди, халқнинг сабр косаси тўлиб тошди. Ўртоқ Морозов Самарқанддаги воқеалар ҳақида бизни хабардор қилиб, бу ерда ҳам шундай тадбирлар қўллашимиз лозимлигини таъкидлаган эди. Биз ҳам йигирма тўққизинчи октябрда заводлардаги ишчиларнинг стачкасини ўтказдик. Заводчилар, бойлар, шаҳар катталари ишчиларнинг талабларини қондиришга ваъда қилдилар, аммо орадан ўн кун ўтмай ҳоким билан полиция қамоқ бошлаб юборди. Бизга келган маълумотларга қараганда, баъзи қишлоқларда ҳам қамашлар бўлиб ўтганмиш. Сиз томонларда ҳам бўлиб қолса ажаб эмас.

— Пошшонинг турмаси кўп, Сибири кенг, — деди Қудрат, кўзларида чақнаган бир ғазаб билан.

— Хўш, ҳокимга арз билан бормоқчимисизлар? — деб сўради Ольга Петровна.

— Ҳоким: «Сув чиқаришган камбағалларга ер беринг!» деб Тешабойга тайинлаб кетган эди. Тешабой ҳокимнинг айтганини қилмаяпти, шу тўғрида арз қилсак девдик, — деди Ҳасан сўфи.

— Невлай-да, бундан бир нарса чиқадими-йўқми, — Ольга Петровна ишонқирамай гапирди. Кейин бирдан Қудратга қаради. — Сиз ҳам бирга бормоқчимисиз?

— Бирга бормасам булар қийналиб қолишар.

— Сизнинг боришингиз қалтис-да.

Қудрат елкаларини учирди.

— Начора, бормасам бўлмайди.

Шу пайт хона эшиги чертилди. Ольга Петровна сўради:

— Мишенька, это ты? — нарёқда «да» жавоби эшитилгач, Ольга Петровна чақирди. — Ну заходи, детка¹.

Миша кириб меҳмонларга салом берди:

— Здравствуйте!²

— Здравствуй, дорогой мой, здравствуй, Мишенька³, — деди бола томон толпиниб Қудрат.

Миша кўришгани қўл чўзган эди, Қудрат уни ўзига тортиб, пешанасидан ўпди. Эшик яна очилди.

— Вот и Дильшадчик,⁴ — деди эшикка имо қилиб Миша.

Дилшод чарақлаб, бахтиёр чеҳра билан кулиб кирди.

— Ассалому алайкум! — деди у, умумий қилиб.

Қудрат Дилшодни кўриб қувониб кетди. У Дилшод воқеасини эшитган эди.

— Сен уста Баҳромнинг ўғли эмасмисан?

— Ҳа, уста Баҳромнинг ўғлиман. Сиз қаердан биласиз мени, амаки?

— О, сендай жафокаш қаҳрамонни билмай бўладими! Товонларинг тузалиб кетдими? — деди Қудрат қувлик билан кулимсираб туриб.

Дилшод соғайиб кетганини айтди.

Бу уйда Миша билан Дилшод нечоғлик ака-ука бўлиб яшаса, рус тили билан ўзбек тили ҳам шу чоғлик ака-ука эди. Ольга Петровна ўзбек тилини мукамал билса, Миша ҳам бўш вақтларида ўзбек бола-

¹ Мишажон, сенмисан? Кира қол, айланай.

² Ассалом.

³ Ваалайкум салом, азизим, ваалайкум салом, Мишажон.

⁴ Ана Дилшоджон ҳам кирди.

лари билан бирга ўйнаб, бирга яйрагани учун ўзбек тилини қийиб юборарди. Шу туфайли ҳар иккала тил бу ажойиб оилада бир ҳуқуққа эга эди. Дилшод рус тилида баҳузур гаплашолмагани, ўзбек тили эса уйдагиларга тушунарли бўлгани учун қийин жойида ўз тилида, осон жойида рус тилида гаплашар эди.

— Хўш, Миша билан ўйнагани келдингми, ўғлим? — деб сўради Қудрат, Дилшоднинг бошини силаб.

Дилшод жавоб бераман деб турганда, Миша чаққонлик қилиб кетди.

— Нет, он у нас живёт¹.

— О, жуда соз!

— Тилни тез ўрганишда энг тўғри усуллардан бири шу, — деди Ольга Петровна.

Қудрат бунинг Тўтиқиз деган бўласи борлигини, Тўти ширин қизлигини ҳам Фуломжондан батафсил эшитган эди. Ҳозир Дилшодни кўриб Тўтиқиз эсига тушди.

— Тўтиқиз қалай? Катта бўляптими? — деб сўради у.

— Ўқияптиям! — Дилшод суюниб жавоб қилди. Кейин жавобига бошқалар ишонмаётгандек, Мишага тасдиқлатди. — Да, Миша?

— Дилшод мендан, мактабдан ўрганганларини Татьяначкага ўргатяпти. У ҳам оз-моз ўқиб-ёзадиган бўлиб қолди. Бир тиришади! — деди Миша, завқланиб.

Қудрат болаларни қулочи орасига олди, уларнинг очиқ, пок кўзларига тикилди, ўз кўзларида эса ёшга ўхшаган бир нима қалтирар эди. У васиятта ўхшаган қилиб гапирди:

— Назаримда, дунё йил сайин, ҳатто кун сайин ўзгаряптими дейман-да. Муңдоғ қараганда, одамзоднинг бугунги эҳтиёжи кечагисига тўғри келмай қолди. Кеча одамлар қорним тўқ, устим бут бўлса, деб шунинг кетига тушиб юраверишар эди. Ҳарҳолда, халқнинг қўпчилиги шундоғ эди. Бугун-чи? Йўқ, одамда қорин ғамидан бошқа ғамлар ҳам борлиги билиниб қолди. А, шундоғми, Ольга Петровна?

— Албатта, одам фақат қорнини ўйласа, унинг одамлиги қаёққа борди?

— Баракалла! Шунинг учун одамларда янги нарсаларга ҳавас кучайиб боряпти. Мана сени олайлик, Дилшод, аввал ўқиб юрган мактабингни ташлаб Ольга

¹ Йўқ, у бизникида туради.

Петровнанинг рус-тузем мактабига кирибсан. Нима учун бундоғ қилдинг, а? — Дилшод савол маъносига тушунмадими, койияптилар, деб ерга қараб олди. Қудрат унинг кенг, очик пешонасини силади. — Шу дейман, алмисоқдан қолган эски мактаб сенинг бутунги хоҳишингга жавоб беролмай қолган-ов!

Дилшод бошини кўтариб, Қудратнинг кулиб турган кўзларига тикилди. Бу нораства чехрасида одамнинг ич-ичини ёритиб юборадиган галати нур бор эди. Қудрат шу нурдан ичи ёришиб, Дилшоднинг бошини қучоқлаб кўксига босди, эркалади, кейин кўйиб юбориб, Ҳасан сўфи билан Алим бувага жилмайиб қаради.

— Бултур эди шекили, шаҳарга тушиб кетаётиб йўлда Фуломжон билан мактаб тўғрисида гаплашиб қолдик. Йўқ, мадраса тўғрисида гаплашган эканмиз. Ҳа, мен мадрасани кони ғийбат, иркит жой деб юрар, эканман. Бундоғ деб юрганим беҳикмат эмас, албатта. Фиёс калла билан Асад шилқим ўқиб чиққан жойнинг поклиги қаерга борди, деб ўйлабман-да. Шундоғ дедим, Фуломжон хафа бўлди. «Йўқ, қудрат ака, деди, айб мадрасада эмас, Фиёс каллага ўхшаганларнинг ўзларида, деди. Уларни мадраса бузиб чиқаргани йўқ, бузиладиган, яъни ирийдиган нарса яхши жойда ҳам ирийверади», деди.

— Отасига раҳмат, ҳақ гапни айтибди!

Алим бува «шундоғми?» дегандай қилиб Ҳасан сўфига қараган эди, у калласини тебратиб қиқирлади.

— Одамни мадраса бузадиган бўлса, Фуломжон ҳам бузилса керак эди.

— Ҳасан бувангнинг гапини эшитдингми, ўғлим? — деди Қудрат, Дилшоднинг ўйчан юзига тикилиб. — Ҳа, одамни мактаб бузмайди. Шунинг учун, рус-тузем мактаби мусулмон болаларини кофир қилиб юборади, деган гапларга парво қилма, улар ғирт ёлғон, беҳуда гаплар. Болаларни нимқоронғи мактабхоналарда димиқтиришдан наф кўриб келаётган баъзи бир балохўр домлаларнинг гапи бу. Қорабулоқда Фуломжон очган янги усул мактабни ким ёндирди? Ўша имонсиз қози билан фитнанинг уяси Асад шилқимми?! халқ ёндиргани йўқ-ку! Шунақа, эскилик янгиликни ҳеч сиғдирмайди. — Қудрат қизишиб кетганини сезиб, овозини пасайтиришга тиришди. — Янгилик эскиликка ҳаминша гўрков бўлиб келади. Шунинг учун сиғдирмайди.

Одамдан лозими ана шундоғ янгилик учун, халқ кўзини очадиган, халқ бахтини ўйлайдиган янгилик учун курашишдир. Бу вазифа сизларнинг зиммангизда болаларим. Бутун умидимиз, келажагимиз сизларсиз. Халқ «маърифатга, нурга чанқаб ётибди. Бу неъматни халқ ичига сизлар олиб кирасизлар. Эсларингиздан чиқмасин: одам одам билан одам. Яъни одам одамга дўст бўлиши, одамлар билан иноқ, иттифоқ бўлиб яшаши керак. Ана унда кунинг ҳам ёруғ, кўнглинг ҳам равшан, бахтинг ҳам очик, йўлинг ҳам равон. Сизлар ҳам, болаларим, бир-бирларинг билан ака-укалардек иноқ, ажралмас дўст бўлиб яшанглар. Ана унда йўлдан адашмайсизлар, бўрига ҳам ем бўлмайсизлар.

Қудрат, ўз қалбини тўлқинлантириб турган олижаноб ҳисларини, тилак ва орзуларини болалар қалбига кўчираётгандек ёниб, ҳаяжонланиб гапирди. Кейин иккови боланинг юзига тикилиб, икковидан бараварига сўради:

— Ака-ука бўлиб қолишга ваъда берасизларми?

Иккови абадий ака-ука бўлиб қолишга қасамёд қилгандан кейин. Алим бува кекса қўлларини кўтариб дуо қилди:

— Худоё умрларинг узоқ, дўстликларинг зиёд бўлсин, омин!

Дуодан сўнг болалар хайрлашиб чиқиб кетишди. Вақт анча кетиб қолган эди. Қудрат билан чоллар қўзғалишди. Хайрлашиб остонага етишганда, қудрат бирдан тўхтади-ю, диван устида осифлик катта суратга тикилиб қолди. У Ольга Петровнанинг эриники эди.

— Шу-шу Владимир Васильевичдан хабар бўлмидими? — деб сўради Қудрат.

Ольга Петровнанинг бирдан ранги ўзгарди. Зорини айтаётгандек Қудратга тикилиб туриб:

— У киши Рождественскийнинг фотиҳаси билан Цусумада абадий қолиб кетди! — деди.

Йигирма иккинчи боб

Адолат талаб қилинса...

Ҳоким идораси шаҳарнинг янги қисмида, бир қаватлик фиштин уйда эди. Қудрат бу идорани биларди. Шунинг учун чолларни тўғри ўша ерга бошлаб келди. Идора олдида ёнига узун шалоп осган баланд папоқли казак аскар турган эди. Қудрат келиб, унга

муддаосини айтди. Казак буларни кўчада қолдириб, йўлақда ҳоким адъютантини чақирди. Унга арзачиларнинг илтимосини айтди. Адъютант ичкаридаги хоналардан бирига кириб кетди. Буни Қудрат кўчада, очиқ эшикдан кўриб турди. Беш дақиқачадан кейин адъютант нима учундир оғзи қулоғига етиб чиқди.

— Киринглар! — деди у, арзачиларга кулиб.

Олдинда Қудрат, орқада таъзим билан чоллар йўлакка киришди. Буларни адъютант ортиқча бир назокат билан бошлаб борди. Йўлакнинг икки юзи қатор кетган эшиклар эди. Булар бошида қўй баррасидан қилинган оқ папоқ, белида қинғир сувори қилич, бўйи новча, кўзлари ола, мўйловлари шопдай казак кўриқчилик қилиб турган баҳайбат эшик олдида тўхташди. Адъютант буларни йўлақда қолдириб, ўзи ҳайбатли эшикнинг бир тавақасини очди-ю, ичкаридан ёпиб кириб кетди. Йўлакнинг кўча томондаги оғзига учта казак аскар келиб тўхтади. Қудрат уларни кўриб, сабабини ўзи ҳам билмай, ғалати бўлиб кетди. Лекин ўзида уйғонган бу ташвишли ҳисни ҳоким идорасида ҳар доим ҳукм сурадиган ваҳимали дабдаба таъсирига йўйди.

Чоллар эса ҳокимга айтадиган сўзларини, қиладиган арз-додларини ўйлар, юраклари катта одам ҳузурига, айниқса солим ҳузурига кириш олдида турган кишилар юраги сингари тинмай дукурлар эди. Адъютант тез чиқавермади.

— Нима бало, йўқ бўлиб кетди? — деди Алим бува, ёнида турган Қудратга шипшиб.

— Невлай, ҳоким банддир-да.

Ўн дақиқачадан кейин адъютант чиқди. Унинг ҳаракатида бояги назокат йўқ эди.

— Кир! — деди у, очиқ турган эшикка калласи билан имо қилиб.

Қудрат ўзини ёнга олиб, одоб билан оқсоқолларга йўл берди. Олдинда Алим бува, энг орқада Қудрат кирди. Булар кенг, баҳаво хонага киришди-ю, ҳангманг бўлиб қолишди. Буларнинг полда чўғдай ёниб турган янги текин гилами эмас, хонанинг бой, чиройли зийнатлари, локи кўзни оламан деб ярқираб турган ажойиб мебелли ҳам эмас, йўқ, ҳоким ёнида кулиб ўтирган Тешабой ҳангманг қилиб қўйган эди. Қудратлар ичкари кириб, эшик олдида тўхташган эди,

адъютант уларни эшиқдан уч-тўрт қадам нарига, пой-гага келтириб қўйди. Эшик олдида эса иккита забардаст казак пайдо бўлди.

Қудратлар кирганда ҳоким каттакон ёзув столи орқасида энгашиб олиб бир нарса ўқиётган эди, энди секин бошини кўтарди. Ҳоким ўз олдида турган одамларни танимаётгандек, уларга синчиклаб қараб қолди. Қовоқлари солиқ, сариқ қошлари чимирилган, кўзлари олайган эди. Ҳасан сўфи ҳокимнинг ҳайбатли турқини кўриб, ғалати бўлиб кетди. Алим бува оёқларида уюшгандагига ўхшаш бир оғриқ ҳис этди. Қудрат эса, юрагида ҳеч қандай ваҳим йўқдай, дадил эди. Ҳоким ўрнидан секин турди, кейин стол ёнидан айланиб олдинга ўтди. Қовоқларидан ҳамон қор ёғар эди. Тешабой ёзув столи ёнидаги чуқур курсидан қишлоқиларга тиржайиб қараб ўтирарди. Унинг бу қарашаида: «Мана энди гаплашамиз!» дегувчи зўпидин тантанаси бор эди.

Ҳоким Қудратлардан бир қадам нарида тўхтади. Қўллари орқасида қовуштириғлик эди. У қишлоқиларга кўзларидаги ғазаб найзасини санчиб туриб, дағал, совуқ товуш билан таржимон орқали иддия қила бошлади:

— Хўш?!

Ҳоким авзойи ниҳоятда бузуқ эди. Қудрат бемаврид келганини англади. Чоллар нима жавоб қилишини билмай қотиб турар эдилар.

— Нимага келдиларинг, гапир! — ҳоким овозини бир парда кўтарди.

Ҳасан сўфи ҳокимга қарашга юраги бетламай, таржимонга юзланди:

— Арз билан келувдик, тақсир, — деди у, юраги чиқиб кетган кишининг қалтироқ товуши билан.

Ҳоким қайтариб сўради:

— Арз билан?

— Арз билан, тақсир, — деди Алим бува, узун гавдасини хиёл букиб.

Ҳоким энди Қудратга тикилди.

— Сен-чи?

Қудрат дадил жавоб берди.

— Мен ҳам шу қишлоқданман.

Ҳоким ёзув столига қайтди. Немисча: «Zidaren» деб ёзилган чиройли қутичадан битта сигара олиб бир учини титди, кейин уни тилла тишлари ялтираб турган хушбичим оғзининг бир четига қистирди-да, тўппон-

ча-зажигалкасини ёндирди, сигарани туташтириб, ичига қаттиқ тортди, кейин оғзини осмонга қаратиб туриб ҳалқа-ҳалқа тутунлар чиқарди. Кабинетда ўзидан бўлак одам йўқдай, ҳеч кимга қарамай у ёқ-бу ёқ юрди. Юриб туриб, бирдан Қудратлар олдида тўхтади.

— Хўш? — деди яна боягидан ҳам хунукроқ бақириб.

Қудратнинг юзи бирдан бўзарди. Кўзларида ўт ёнди. Лекин ўзини босди.

Алим бува икки букилиб:

— Арзимиз бор эди, тақсир, — деди.

Ҳоқим калласи билан «айт» имосини қилди.

— Не азоб билан сув чиқариб, қақир ерларни экин қиламиз десак, Тешабой, ер ҳам меники, сув ҳам меники, деяпти. Шуни ажрим қилиб берсангиз деб келувдик, — деб айтди Алим бува.

— Тўрамнинг ўзлари ҳам, — деди Ҳасан сўфи букилиб, — сув чиқаришган камбағалларга ер беринг, деб тайинловдилар.

— Хо-хо-хо! — Ҳоқим бирдан қаҳқаҳа уриб кулиб юборди. Тешабой ҳам хахолай бошлади. Эшикни тўсиб турган казак аскарлар ҳам кулишди. Ҳоқим қаҳқаҳа уриб туриб мазах қила кетди: — Мен-а! Хо-хо-хо! Ер беринг, деб тайинловдимми? Хо-хо-хо! Тешабой эга чиқиб олдимми? Хо-хо-хо! А, эга чиқиб олдимми?! Хо-хо-хо!.. Эга чиқиб олдингизми, а, Тешабой! Хо-хо-хо!

— Бас! — Қудрат аламига чидай олмай қичқирди.

Ҳоқимнинг оғзидан пайдарпай чиқаётган қаҳқаҳа бирдан тўхтади. У қовоғини солиб Қудратга ёндошди.

Қудрат газаб билан гижиниб гапирди.

— Паноҳ тилаб, адолат талаб бўлиб келганимиз учун масхара бўлдикми! Халқ қўли билан эмас, юрагининг қони билан чиқарган сувни, бир нарса ундирсам бола-чақамни боқармикинман деб бечоралар умид билан тикилиб турган ерни балохўр бой тортиб олса-ю, адолатпеша бўлиб юрт тепасида турган ҳоқим жабрдийдалар додини эшитмай, жабрлаганлар сўзини қилса!

Ҳоқим эшик олдидаги казак аскарларга мўйлов қилди — улар югуриб келиб Қудратнинг қўлларини орқасига қайира бошлашди.

— Қўйвор! — деди Қудрат, икковини икки томонга силтаб. Қудрат қўлини бўшатиб олди. Ҳасан сўфи билан Алим бува ўртага тушган эди, ҳоқим Ҳасан сўфи-

нинг киндигига шунақаям зарб билан тепдики, қил-
даккина жони қолган касалвадд чол орқаси билан
гурсиллаб йиқилди. Тешабой бўлса югуриб келиб Алим
бувага осилди, уни кўкрагидан итариб юборган эди,
гандираклаб бориб орқадаги деворга калласи билан
урилди, кейин олдига мункайиб ерга шилқиллаб
йиқилди. Бу орада аскарлар билан Қудрат орасида
муштлашиш кетди. Қудрат ўнғай келиб қолган адъю-
тантнинг бурнига келиштириб мушт солди. У бурнини
ушлаганича қолди. Кейин Қудрат аскарларнинг бири-
ни у ёққа, бирини бу ёққа калла қилиб йиқитди. Ҳам-
масини юмалатиб қўйиб, ҳокимга югурди. Лекин у
йўлакка қочиб қичқирди:

— Қоровул!

Тўртта казак етиб келиб Қудратга ташланди. Қуд-
рат ҳеч кимни яқин йўлатмас, қулочкаш қилиб мушт
отишини қўймас эди. Ахири аскарлар зўр чиқишди.
Ҳаммаси бирдан ёпирилиб, бири ёқасидан, бири елка-
сидан, яна бири оёғидан ёпишди. Қудратнинг ҳам-
маёғи йиртилди, бурнидан, оғзининг четидан қон кел-
ди. Солдатлар уни ерга йиқитишди, тепишди, эзишди.
Қудрат ерда ётиб ҳам бўш келмади. Ҳоким эшик оғзига
туриб нуқул: «Эз! Оғзига теп!» деб қичқирар, Теша-
бой эса:

— Ур! Сол баччағарни! Хўп келдинг-да! Ўз оёғинг
билан келиб, яхши қилдинг-да! Ур одамбузарни! —
деб чинқирарди.

Пайдарпай тушган тепкилар, чўқмордай муштлар
ўз ишини қилди. Қудрат шалайим бўлиб ҳушидан кет-
ди. Энди бурнидан шариллатиб қон оқар эди.

— Олиб чиқ, карцерга қама! — деди ҳоким, бур-
нининг қонини дастрўмолчаси билан артиб турган адъю-
ютантга.

Қудратни казак аскарлар судраб олиб чиқиб ке-
тишди. Ҳоким ерда чўзилиб ётган Ҳасан сўфининг
ёнига келди. Оёғи билан туртиб кўрди. Ҳасан сўфи
тириклик нишонасини билдирмай ётар эди.

— Ўлиб қоптими? — деб ҳоким, бир чеккада ран-
ги ўчиб турган Тешабойга.

Худди Ҳасан сўфи туриб мушт тушириб қолади-
гандай, Тешабой ҳайиқиброқ келди. У ҳам оёғи билан
тепиб кўрди. Кейин энгашиб, чолнинг қўлини бир кўта-
риб қўйиб юборди. Қўл шилқ этиб тушди.

— Ҳа, аспалосопилинга кетибди! Бир тепкилик ҳоли бор экану, кеча тоғда яна менга дағдаға қилади-я, — деди у.

Алим бува инқиллаб ердан бошини кўтарди. Ранги ўчган, юзида қон қолмаган эди. Жавдираб у ёқ-бу ёққа бир қаради-ю, боши ёмон айланаётган бўлса керак, яна ётиб олди.

Ҳоким ҳалигача бурнининг қонини тиндиролмаётган адъютантига:

— Олиб чиқ уни ҳам, қамаб қўй! — деди, Алим бувани кўрсатиб. Кейин Ҳасан сўфининг ерда хор бўлиб ётган жасадига ишорат қилди: — Буни ҳовлига чиқариб қўй, кимга керак бўлса кўмиб олсин!

Йигирма учинчи боб

Гуноҳкорлар

Тешабой шаҳардан чошгоҳ пайтида қайтиб келди. Ёнида Фосих афанди ҳам бор эди. У тўғри қайнатасиникига тушди. Мингбоши дарвозахонада Соли Совуқ билан аланима тўғрисида гаплашиб турган эди. Тешабой отдан туша солиб шаҳарда бўлган воқеани қайнатасига айтиб мақтана бошлади. Мингбоши елкасидан босиб турган тоғ ағдарилгандай, оғзи қулоғига етиб суюниб кетди.

— Роса боплабсизлар-да! Хўп бўпти-да! — деди у. Кейин ўз муждасини кўз-кўзлай бошлади: — Бизда ҳам суюнчи бор. Фулом қори Мирқосимга унашиб қўйилган қизни кеча кечаси олиб қочган экан, туттириб келдим. Ҳозир иккови ҳам қамоқда.

Тешабой ўз муждасини қандай иржайиб туриб мақтаган бўлса, қайнатасининг муждасини ҳам шундай иржайиб туриб эшитди.

— Ажаб қипсиз! Хайрият, элбузарлардан яна биттаси қўлга тушибди! Ҳа, адабини яхшилаб бердиринг. Бу қизиталоқлардан қутулмагунимизча битта нонимиз иккита бўлмайди. Кеча одамлар олдида мени мутгаҳам деганини қаранг! Вой ит қори-ей!

Мингбоши яна гапни илиб кетди.

— Шундай жазосини берайки, аста қўяверасиз. Бултур халқ олдида мени шарманда қилди, а? — бир! Кейин қайнагачингизга иснод келтирди, а? — икки! Кеча мени ҳам, сизни ҳам беобрў қилди, а? — уч!

Кечаси эса миршабимнинг ҳасмини олиб қочди — тўрт! Қозига шариат йўли билан сўроқ қилдириб, жазасини бердираман.

— Бердиринг, афандим! Иложи бўлса девор тагига бостириб ўлдириб, афандим! — деди Фосих афанди ҳам, уларнинг пинжига кириб.

Мингбоши Фосих афандининг сўзига эътибор қилмай, ўз мулоҳазаларини давом қилдирди:

— Бу масалада кечга ё эртага қолдириб бўлмайди. Бунинг иккита сабаби бор. Бири шуки, қорининг аҳволи оғир — ўлиб-нетиб қолса, онаси даъво қилиб юрмасин, мингбоши ўлдириб қўйди, деб. Даъводан-ку қўрқмаймиз, аммо қасос гаштини суролмай қоламиз. Иккинчи сабаб шуки, тоғдагиларнинг қулоғига етса жанжал чиқади.

— Тоғда яна нима қилишяпти? — деб сўради Тешабой. — Сув чиқиб бўлди-ку?

— Сув-ку чиқди, нарёқдаги учамакларни маҳкам-лашаётган эмиш. Соливой шундай деб келди-ку. Ҳа, ҳозир жуда пайти, уларни тутиб келтирганимиздан қишлоқ ҳам, қавм-қариндошлари ҳам беҳабар. Енг ичида ишни битирсагу, газак олдирмай, қутулиб қўя қолсак. Фосих афанди ҳам бирга бўлса чакки бўлмайди.

— Илтифотларига ҳасанот, афандим! Қулингиз хизматларида ҳамиша ҳозир у нозир, — деди у, мингбошига бош эгиб.

Мингбоши куёви билан ташқи саҳндан ўтиб айвонга чиқди. У ерда Қорабулоқ бўлисининг шариат қозиси Гиёсиддин аълам ибн Муҳаммад расул ҳожи Хунборий ҳазратлари муфтиси, мирзоси, қалам-давати, қасамга керак бўладиган қуръони ва бўйраси билан айвонда ўтирган эди. Мингбоши айвонга чиққанда:

— Тақсири аржуманд, изну олияларига мунтазирмиз. Ижозат берсалар, бошласак, — деди қози домла, ўрнидан туринқираб.

— Бошланг, бошланг. Қанча тез бошласангиз — шунча яхши. Гувоҳлар, собиту исботлар шу ерда, — деди мингбоши, айвон олдида камоли иззат билан қўл қовуштириб турган Соли Совуқ, Жумон Писмиқ, яна икки нафар йигитга қараб.

Қози домла айвон олдида шопини қинидан суғуришга тайёр турган Мирқосимга чинқирди:

— Ҳай, миршаб, фикру ботилни келтир бунда. За-

ифа қолсун, лозим бўлганда айтурмиз, суғун келти-
рурсен.

Мирқосим енгил таъзимдан сўнг миршабхонага қараб кетди. Авахта эшиги айвондан кўриниб турарди, ундан бир киши галдираклаб чиқди. Уни Мирқосим тирсагидан ушлаб келарди. Айвонга яқинлашганда афт-башараси равшанроқ кўрина бошлади. Келувчининг қўл-оёқлари, юриш-туриши, гавдаси одам боласиникига ўхшаса ҳам, юзи ҳеч ўхшамас эди. Юз ўрнида — болалар ўйнаб: «Манави — кўз, манави — бурун, манави — оғиз», деб чизиб қўйилган, лекин устига қизил ранг тўкилган ошқовоқ палласи бор эди. Боши яланг, сочларида, юзида қон қотиб қолган; юзига тушган қамчиларнинг излари худди илон сингари қорайиб, бўртиб чиққан; бетлари, қовоқлари шишиб юзи юм-юмалоқ шакл олган, кўзлари бутунлай йўқ; бурни ёрилиб, эти сидирилган; кўрган киши: «Уни шу алпозга тушириш учун биров узоқ вақт меҳнат қилган», деб ўйлайди. Эгнидаги янги беқасам чопони, кўп йиллар елкасидан тушмагандек, пахталари тўкилиб-ҳилвираб, латталари осилиб-шалвираб қолган; оппоқ яктагининг ёқалари, барлари ҳам чопони сингари қоп-қора қон; оғзининг икки четидан қон тепчиб ётибди; шишиб, бир-бирига киришиб кетган қовоқлар орасидан шу ерда кўз ўрни борлигини билдириб нозик чизик кўринар эди, нафас олаётгани билинмас, оёқларини қимирлатишга мажоли етмас, зўрға-зўрға босиб келарди. Айвонга ўн қадамча қолганда, Мирқосим қўлини олиб:

— Шу ерда тур! — деди.

Келувчи оёқ устида туrolмади: тиззалари ўз-ўзидан букилиб, ерга мункий бошлади. Уни ўша ерда турган ёш қарол ушлаб қолди. Кейин авайлаб ўтқизди.

— Ўтиринг, Фуломжон ака! Бандасига шунақа тақдирни раво кўрган худодан ҳам ўргилдим! — деб шивиради у.

Фуломжоннинг тили борми-йўқлигини ҳам ҳеч ким билмас эди. Ерга чордана қуриб ўтиргандан кейин ҳам овоз чиқармади.

Қози домла, мингбоши билан кўз уриштириб олгач, «шариат бўйича адолат» қила бошлади.

— Муддаий, — деди у, пастда қиличини сопидан ушлаб, хода ютгандай кеккайиб турган Мирқосимга қараб, — муддаий, нима арзинг бор шариат қозисиға?

Муддаий, яъни даъвогар Мирқосим ўзини қанча

дадил, тетик тутишга ҳаракат қилса ҳам, лекин кеча дабдаласи чиқарилган жон томирлари ҳолини қуриштиб бормоқда эди: оёқлари қалтирар, вужуди бўшашиб борарди. Уни ўзини маҳкам тутишга мажбур қилган сабаблар йўқ эмасди. Аввало, у ўзини мағлуб душман олдида шалвираб эмас, хўроз бўлиб кўриниш керак деб ҳисобларди. Қолаверса, аввалдан келишиб қўйилган дарралар жой-жойига тушиб бўлгандан кейин никоҳни, тўй-томошани ҳам кутиб ўтирмай, дилбар ёнига кириб бориш жазмида эди. Унинг оёқларига мадор, белига қувват, билакларига куч бериб турган шу сабаб эди. Уни ўртага хўроз қилиб чиқарган ҳам ана шу икки сабаб бўлди. Мирқосим аризани шундай бошлади:

— Кеча эрталаб ўзингиз совчи бўлиб бориб, Мадаминхўжанинг қизини менга унашиб келувдингиз. Гапим тўғрими? — деди у қозига қараб, Қози тўғри эканлигини тасдиқлагач, у яна саволини давом қилди. — Тўғри бўлса, Ҳаётбиби менинг хасмим бўлади-ми?

— Ҳа, сенинг хасми ҳалолинг.

— Менинг хасми ҳалолим бўлса, уни олиб қочган хотин ўғриси бўладими? — Қози тасдиқлади. — Ундай бўлса, мен мана шу, — деди Фуломжонга бармоғини бигиз қилиб, — мана шу муттаҳамга даъвогарман: хотинимни ўғирлаб шаҳарга олиб қочди, лекигин ҳамла қилиб қўлга туширдим — йўлдан тутиб келдим. Гапимга ишонмасангиз, мана — тўртта гувоҳ.

Соли Совуқ, Жумон Писмиқ ва қолган яна икки гувоҳ Мирқосимнинг гапини тасдиқлаб, қозига таъзим қилди.

Қози сўради:

— Нима талабинг бор?

— Талабим шуки, ўғрини жазолаб, хотинимни ўзимга ҳукм қилиб берсангиз.

Қози мирзасига бир нималар деди, у калласини тебратиб маъқуллади. Қози гувоҳлардан сўрашга ўтди.

— Гувоҳ Солиҳбой Салимбой ўғли, муддаийнинг гапини тасдиқлайсизми?

Соли Совуқ томоғини қириб йўталди, пешанасини танғиб олган қийғини тузатди, юмдаланган, қамчидан кўкарган афтини одамларга кўрсатмасликка ҳаракат қилиб, одатдаги безбетлик билан жавоб қилди.

— Албатта, тақсир, ўғрини ушлашда ўзим бирга бўлдим. Мана, — деди-ю, тутилиб қолди. Асли: «Мана

юзимни кўринг, ҳаммаёғи тимдаланиб кўкариб кетди», демоқчи эди, лекин гапни бошқа ёққа айлантириб юборди. — Гапимга ишонмасангиз, мана — бошимда худо.

Қози илгаридан ўзига маълум бўлган гувоҳликни инобатта олди. Энди иккинчи гувоҳдан сўради:

— Гувоҳ Жумон Тўқсонбой ўғли, муддаийнинг гапини тасдиқлайсизми?

— Авваламбор, тақсир, отам жаннатининг номи Тўқсонбой эмас, Саксонбой.

Қози қўл силтаб:

— Ҳа, дарвоқе, Саксонбой.

— Қолаверса, тақсир, ўғрини ушлашда, яъни орқасидан қувиб бориб ушлаб келишда мен ҳам бирга бўлдим. Гапимга ишонмасангиз, мана, — бошимда худо, Қуръон тут десангиз қуръон тутиб бераман.

Соли Совуқ қуръон тўғрисидаги гапни эсидан чиқариб қўйгани учун армон қилиб қолди. Бир кўнгли айтмоқчи ҳам бўлди-ю, қозининг учинчи гувоҳга юзланганини кўриб, халақит бермай қўя қолди.

— Гувоҳ Фаффор Саттор ўғли, муддаийнинг гапини тасдиқлайсизми?

— Тасдиқлабки, — деди узун бўйли, содда қиёфали Фаффор, қовоғини солиб, — тасдиқлабки, мен бу камбағални ўғри деб тасдиқламайман!

Фосиҳ афанди тагини бир нарса чақиб олгандек ўтирган еридан сакраб тушди-да, олайиб, чинқироқ товуш билан қичқирди:

— Не важҳдин?

Фаффор узилиб қолган гапини ғазаб билан давом қилдирди:

— Шу важҳданки, бу шўрлик ноҳақликларга чидаёлмай, бу Қорабулоқ деган зиндондан ёруғликка чиқармиканман, деб ёрини олиб қочди. Ким иссиқ инидан кетгиси келади? Инида қўйишмагандан кейин нима қилсин? Қочади-да! Зулмдан, зўрликдан қочади. Қаранг, бечорани нима қилишди. Ғўла чучаласига ўхшайди.

— Бўлди, бўлди! Кўп кекирдагингни чўзма! — деди мингбоши, ўшқириб.

Қози тўртинчи гувоҳдан сўраган эди, у «ҳа»ми, «йўқ»ми деганини билиб бўлмаган бир ун чиқарди-ю, бошқа ҳеч нима демади. Қози бунинг ҳам жавобини инобатта олиб бош тебратди. Энди сўроқ-жавоб нав-

бати айбдорга келди. Қози пинагини бузмай савол бераверди.

— Айбдор Фулом қори Вали ўғли, муддаийнинг гапини тасдиқлайсизми?

Ҳамма Фуломжоннинг жавобини кутиб жим турди. Жавоб бўлавермагандан кейин, қози саволни такрорлади:

— Айбдор Фулом қори Вали ўғли, муддаийнинг гапини тасдиқлайсизми?

Яна жавоб бўлмади. Фуломжон худди қотиб қолгандек калласини солинтириб ўтирарди.

Мингбоши Фуломжоннинг беҳис ўтирганини кўриб:

— Ё қулоғинг қар бўп қолганмикин-а? — деб эди, Фосих афанди ўрнидан сапчиб турди-да:

— Айёрлик қияпти бу муттаҳам! — деди. Кейин шипиллатиб пастга тушди-ю Фуломжоннинг елкасидан ушлаб силкиди. — Ҳой, ҳой, гунг! Гапир, тилинг кесилганми?

Фосих афанди шу зуғумдан кейин Фуломжоннинг калласини нўқиб эди, у ёнига ағдарилиб кетаёзди. Бояги ёш қарол Фосих афандини еб юборгудек бўлди.

— Секинроқ, ҳой одам! Зиғирча жони қопти-ю, нуқийсиз-а! — деди у, Фосих афандига олайиб.

Фосих афанди парво қилмай айвонга чиқиб кетди. Фуломжон бир маҳалдан кейин бошини хиёл кўтариб, боя Фосих афанди турган томонга ўтирди.

— Жони бор, лекин ўзини ўликка солиб қутулмоқчи, галамус! — деди Фосих афанди, айвондан туриб. Кейин икки қўлини мушт қилиб узоқдан дағдаға қилди: — Миллат! Ҳайф!

Қози «Нима қилсак экан?» дегандек қилиб мингбошига қаради. Мингбоши боши қотиб Тешабойга қараб эди, у:

— Айёрлигига қарамай ҳукмни чиқаравериш керак! — деди.

Фосих афанди дарров хўжайинининг гапини қувватлади:

— Ҳа, зеро «сукут — аломати ризо». Шундоғ, муҳтарам афандилар. Модомики у ўз ҳимоясига, ўзини оқлашга сўз тополмаган экан, демак, афандилар, буни ўз кирдикорларини бўйнига олгани ва адолат олдида бўйин эккани деб ҳисобламоққа ихтиёр ва иқтидорлимиз. Лутфан ҳукмингизни эълон қилсангиз, муҳта-

рам афандим, — деди қозига, хурмат шартини бажо келтириб.

Лузуми бўлмаса ҳам, булар хўжакўрсин учун қилинаётган ўйин бўлса ҳам, қози яна бир бор сўрашга қарор қилди.

— Айбдор Фулом қори Вали ўғли, муддаий Мирқосим хўжанинг гапини тасдиқлайсизми?

Фуломжон бошини кўтарди. Ҳамма унга тикилди. Гапиришга чоғланиб оғзини очган эди, қораялоқ уясига ўхшаган қоронғи бўшлиқ кўринди, тишлари йўқ эди. Гапдан кўра вишиллаганга ўхшаш ғалати товуш эшитилди, фаҳмлаш қийин эди.

— Ҳаёт... чақ... ринг...

Шу бўлиқ-бўлиқ сўзлардан бошқа ҳеч нимани тушуниб бўлмайди. Қози азбаройи расмият юзи-хотири учун Мирқосимга буюрди:

— Заифангни чақир.

Мирқосимнинг жаҳли чиқди.

— Нимага чақирар эканман? Хотин меникими-уникими?

— Хотин сеники ва лекин шариятта мувофиқ сўроқ-жавоб шарти зурурийдир.

Мирқосим авахта томонга кетди, бурчақдан иккинчи эшикни очиб, Ҳаётни олиб чиқди. Унинг бошида чимматсиз паранжи бор эди. Чиммати кечаси ур-йиқитда қолиб кетган бўлса керак. Ҳаёт Мирқосимга ҳеч ерини ушлатмасдан ўзи юриб келди. Келди-ю, ўзини Фуломжонга ташлади. Паранжи бошидан сидирилиб тушди. Сочлари тўзғиган, бошида — қон, сочларида — қон, юз-кўзларида — қон, кўйлак-чопонида — қон, ёқалари, кўкраги — қон, юзи қамчидан, муштан кўқарган, қовоқлари, бетлари шишган, ранги заъфарон. Бир маҳалги гул юзидан, қуралай кўзларидан асар қолмаган!

— Вой шўрим! Войдод! Сизни нима кўйга солишибди бу одамхўрлар! Золимлар дастидан дод!

Ҳаёт юзини юлди, кейин Фуломжоннинг бошини кўксига босиб фиғон қилди.

— Фуломим! Бахти қорам! Шўрлигим!..

Ёш қарол билан Ғаффор йиғлаб юборди.

Фуломжон Ҳаёт ноласини эшитди шекилли, худди бир нарсадан чўчиб кетгандек бошини силкитди, кейин қўллари билан ҳавони пайпаслаб бориб Ҳаётнинг бошини ушлади.

— Ҳаётим, сизмисиз? — деди, мунг тўла заиф товуш билан.

Фуломжон ўзининг шу қадар хароб, шу қадар ғариб ва майиб бир аҳводда эканига қарамай Ҳаёти учун жилмайишга тиришар, лекин жилмайиш ўрнига юзи яна ҳам хунуклашар эди. Ёш қарол ўзини туюлмайдик-пик-пик йиғлар эди.

Бу ерда мингбоши, Тешабой, фосих афанди, қози домла, муфти, мирза, даъвогар, гувоҳлар, бир ёш қарол ва икки мазлум «гуноҳқор»дан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Дарвоза ичидан маҳкам беркитилиб, кўчага одам қўйилган: «жиноят» — катта, «жиноятчилар» — қўрқинчли бўлганлари учун «адолат» яширинча қилинмоқда эди.

Қози сўроғини давом қилди.

— Айбдор Фулом қори Вали ўғли, муддаий Мирқосим хўжанинг гапини тасдиқлайсизми?

Фуломжон энди бошини барала кўтарди. Ҳаёти келгандан кейин унга ҳаёт қайтган, жон кирган эди. У сўзларни қийналиб, бўлиб-бўлиб айтса ҳам, лекин секин-секин гапини улаб борди.

— Афсуски, сизнинг риёкорлигингизни, инсон қиёфасидаги иблислигингизни жуда кечикиб билдим, Гиёсиддин аълам! Сиз мана шу қабиҳ кирдикорингиз билан шариатни ҳам, тариқатни ҳам жуда ёмон ерга уриб расво қилдингиз! Шариат сиз пилдироқчиларнинг қўлидаги соққа эканини билмаган эканман. Лаънат сизга! Лаънат, минг лаънат сизни ва халқ шўрини яратган, бошимизга битган бало қилиб қўйган мудҳиш одат ва тариқатларга! Энди сўзим битди, истаганингизни қилинг!

Қози ўтирган еридан сапчиб туриб кетди. Уни кофирдан олиб, кофирга солди, мардуд деди, даҳрий деди, қуръонда ёзилган оятлардан келтириб ҳақорат қилди, уни осмоғлиқ, кесмоғлик зарурлигини айтди. Кейин сўроқни тугатиб, ҳукм чиқаришга ўтди. Китоб очиб муфтига билан маслаҳатлаша бошлади.

Ҳаёт ҳамон йиғлар, худонинг зорини қиларди.

— Қози почча, мингбоши ота, раҳм қилинг, биз ахир бир-биримизни олти йилдан бери севамиз, бизга жавур қилманг, жон қози почча! Бизни ёш ўлдирманг, уволимизга қолманг, қози почча! Мен Фуломжондан бошқани демайман, оҳу зоримни тингланг, раҳм қилинг, ёш умримизни хазон қилманг, қози почча!..

Ҳаёт узоқ ялиниб йиғлади. Юзи очик эди, сочлари

елкаларидан тушиб, кўкрагида мотам кўйлагидек сил-киллаб турар эди. Қози гоҳ мирза ёзаётган ҳукмномага қарар, гоҳ Ҳаётга ҳуши кетиб қоларди. Уни Ҳаёт юзининг қон ёпишиб кўм-кўкариб кетганига қарамай равшан кўриниб турган гўзалиги, овозининг ниҳоят даражада ҳалимлиги маҳдиё қилган эди. У ҳозир қизга раҳм қилишни эмас, ўзи учун ширинроқ бўлган бошқа ишни ўйлаб ўтирарди.

Фосих афандини Ҳаётнинг ёлворишлари, кўз ёшлари асабийлантирди. У айвондан туриб чинқирди:

— Бас, кўп ингиллама! Одам деганда ҳаё, виждон бўлиши керак. Унашганинг бу ёқда қолиб, аллақандай хотинбоз билан қочгунча ўлганинг яхши эмасми? Ўх, миллат! Ҳайф!

— Ҳаётим, — деди Фуломжон ниҳоят мулойим, меҳрибон товуш билан. Кейин севгилисини ўзига тортиб, куйиб-ёниб гапирди. — Сиз буларга ялинманг. Булар раҳм-шафқатга тушунадиган одамлар бўлса, буларда заррача одамият бўлса бизни бундай қон қора қақшатиб қўйишмас эди. Ўйлаб кўринг-а, биз нима гуноҳ қилдик ахир? Бизнинг гуноҳимиз бир-биримизга бўлган муҳаббатимиз бўлмаса, худо олдида, бандаси олдида бошқа гуноҳимиз йўқ. Биз бир-биримизни севганимиз учун гуноҳқормиз. Биз севги, садоқат, вафо оёқости қилинган даҳшатли бир замонда яшаганимиз учун гуноҳқормиз. Биз севги билан, садоқат билан, вафо билан яшашга интилганимиз учун гуноҳқормиз. Начора, ҳар замоннинг ўз зайли, ўз майли бор. Биз зайли ҳам, майли ҳам мана шундай замонда яшаб, мана шундай замонда қақшаб ўтдик. Тарих ёзувчилар бизнинг қон йиғлаб ўтганимизни, инсон учун энг азиз, энг лазиз севги туфайли шу кўйга солинганимизни ўз саҳифаларида қайд қилиб ўтсалар биз учун муносиб ёдгорлик шу бўлади. Келажак авлодлар ўтган кунларнинг доғини, қора замоннинг қора фиғонини, севгувчиларнинг оху зорини ана шу ёдгорликдан кўриб билсинлар!

Фосих афанди яна чинқирди:

— Бўлди, азангни калта қил!

Қози ҳукми эшиттирди.

— ... Бировнинг хасми ҳалолини ўғирлагани, қуръони шарифга, шариатга тил тегизгани, шариат қозисини ҳақорат қилгани учун... — қози шу ерга келганда тамшаниб турди, Фуломжондан бошқа ҳамма қози-

нинг оғзига михланиб қолди. Қози давомини ўқиди: — Фуломжон Вали ўғлига элик дарра урилсин!

Фуломжоннинг бу ерда бирдан-бир ҳимоячиси Ҳаёт эди. Ҳаёт «Дод» деб ўзини Фуломжонга ташлади. Калхатдан боласини яширган товуқдек, Ҳаёт уни қўллари, кўкси, гавдаси билан тўсиб яширди.

Ҳукми эшитиб, ёш қарол: «Ноинсофлар! Золиmlар!» деб юборди.

Қози ҳукмининг охирини ўқиди.

— ... Қозихона харажати айбдор зиммасига юклансин. Қиз бўлғуси эри Мирқосим Миросим ўғлига қайтарилсин. Омин!

— Юр бу ёққа, кўп ғишава қилма! — деди Мирқосим, Ҳаётни қўлидан тортиб.

Ҳаёт Фуломжонга маҳкам ёпишиб олди, уни бўйнидан кучоқлаганича зор йиғларди:

— Мени ҳам бирга ўлдир, уйинг куйгур қози! Қил учидай жони қолган шўрлик элик даррани қандай кўтаради, соқолинг тўкилгур қози! Дод! Мени уринглар, Фуломжон ўрнига мени уринглар! Дод! Золиmlар дастидан дод! Войдод!..

Мирқосим Ҳаётни Фуломжондан зўрға ажратиб, кучоқлаганича кўтариб кетди. Ҳаёт типирчилар, додлар, кучоқдан чиқишга интилар, Мирқосимнинг бетига чанг солар, яна додлар, зор айтиб йиғлар эди.

Мингбоши бўлиб турган бағритошликларга ачинишаётгандек бир кепатада каллаларини хиёл ёнга эгиб, қўл қовуштириб турган Соли Совуқ билан Жумон Писмиққа ўқирди:

— Нимага аммамнинг бузоғидек лалайиб турибсанлар! Ечир анавининг устидан яктак чопонини!

Соли Совуқ олдинда, Жумон Писмиқ орқада Фуломжон устига югурди. У ҳеч қандай қаршилиқ қилмади, бошида шу савдолар борлигини ва булардан қутулиш йўли йўқлигини олдиндан билгандек тек туриб берди, бир оғиз гапирмади ҳам. Икки югурдак икки ёқдан ёпишиб лозимидан бошқа ҳамма кийимини ечирди, ҳатто кавуш-маҳсисини ҳам оёқларидан суғирди. Ундан кейин ўлик ювиладиган бир табақалик тахта эшикка дум ётқизишди. Тахта аввалдан тайёрлаб қўйилган эди. Майда қайишдан жуда қаттиқ қилиб ўралган, йўғонлиги бошмалдоқдай келадиган бир ярим газлик дарра ҳам шу ерда чақишга, қон сўришга, жон олишга тайёр турарди.

Яланғоч тахта устида қарийб яланғоч чўзилиб ётган Фуломжонда жон борлиги, у ўзини маҳкам тутишга тиришаётганлиги, эзилган, янчилган, лахта-лахта қонларга тўлган мазлум қалбининг алақайси пучмоғида яшаш умиди худди сўна бошлаган жинчироқдек ўлим-тиккина пилпилаётганлиги муштарининг сиқилиб-очилишидан маълум эди. У юм-юмалоқ юзининг чап бетини босиб ётар, шу ётишида қуёшнинг ҳаётбахш нурларини сўнгги марта эммоқ истаётгандек туюларди. Унинг юзи ўтирилган ғарбда бота бошлаган қуёшдан Фуломжоннинг қора илонлар чўзилишиб ётган ўнг бетига, белидан пастроғигача яланғоч орқасига, маҳсилари ечириб олинган яланг оёқларига илиқ, ёруф нурлар тушиб турарди. Ҳаммаёқда ҳаёт барқарор. Осмонда, дарахтларда, томларда, бўғотларда — ҳамма ерда чумчуқлар чирқиллашади, ғурраклар ғув-ғувлашади алақаерда хўроз қичқиради, отхонада тойчоқнинг шўх кишнаши эшитилади — ҳаммаёқда ҳаёт! Фақат Фуломжонгина жудо қилинмоқда ҳаётдан! У сўнгги нафасларини олар, сўнгги нафасларини берарди...

Мирқосим Ҳаётни авахтага қамаб, хотиржам бўлиб келди. Уни бу ерда кўздан орзиқтирган, шошилтирган иш кутар эди. Даррани қозикдан олди, силтаб кўрди: вазмин, майин, лекин захардек аччиқ, наштардек ўткир, қиличдек кескир! Мирқосим даррани силтаб, бармоқлари билан эзиб кўриб, бопталигига қаноат ҳосил қилгач, Фуломжоннинг оёқ томонига ўтиб турди. Мазлум азобини яқинроқдан томоша қилиш учун мингбоши билан Тешабой пастга тушди. Мингбоши калласи билан «бошла» имосини қилди. Мирқосим уқмагандан кейин.

— Ур! — деб қичқирди.

Ёш қарол юзини тўсди. Фаффор Мирқосим қўлидаги даррани тортиб олмоқчидай унга бир талпинди. Мирқосим даррани бошидан ошириб: «Хи-хих!» деб туширди-да, кетидан.

— Бир! — деб қўйди.

Дарра Фуломжоннинг кураклари орасига бир ёпишиб ажралди. Ана шунда Фуломжондан: «Их!» деган овоз, баданидан тизғираган қон чиқди.

— Секинроқ-да, бу қанақа гап! — деб юборди Фаффор, Фуломжоннинг дарра урилганда бир кўтарилиб тушганига ачиниб.

Мирқосим қулоқ солмади.

— Икки! — деди у яна, боягидан ҳам қаттиқроқ уриб.

У шундай кучаниб, гижиниб урардики, устки лабини йиртиб чиққан нишон тиши ҳам гижирлаётгандек туюларди.

— Уч!.. Тўрт!.. Саккиз... Ўн!..

Дарра тушган сайин Гуломжоннинг сесканиши камайиб, орқасидан тизгираб чиқаётган қон кўпайиб борди. Санок йигирма бешга борганда, Гуломжоннинг ҳаяжонли дамларини хира бўлса-да ёритиб турган сўнгги умид нурлари ҳам сўнди. Гуломжон қимирламай қолди, ортиқ тириклик нишонаси кўринмас эди.

Мирқосим ўзи ҳам чарчади — кўк терга тушди. Даррани улоқтириб:

— Бўлди-э, уриб мен чарчадим, урилиб бу тирик қолмагандир! — деди-да, айвон лабига ўтириб елпина бошлади.

— Чарчадингизми, афандим? — деб сўради Фосих афанди, дарранинг бўшаганини кўриб.

Мирқосим унинг мақсадини фаҳмлаб:

— Дарра ерда ётибди, бораверинг, — деди.

Фосих афанди айвондан чиқ-чақ уриб тушди-ю, чинқироқ овози билан:

— Афандилар, ҳукм-ҳукм, у муқаддас нарса! Уни тўлалигича бажармоқ бизим ҳам бурчимиз, ҳам қарзимиз, афандилар, зеро адолат буни талаб ва тақоза этадир! Агар Мирқосим афанди чарчаган бўлса, бу шараф бурчини бажармоқликка камина қуллари тайёр, — деди.

Ёш қарол Фосих афандининг ўзига, ўзи сингари совуқ сўзига ваши келиб, хўмрайиб турарди. Фосих афанди тўғри бориб ердаги даррани олди, салмоғини билиш учун Мирқосим сингари силтаб кўрди. Маъқул тушди шекилли, тиржайди. Кейин ҳаракатсиз ётган Гуломжоннинг ҳали-ҳали қон тизгиб турган мажруҳ орқасига зарб билан тушириш учун даррани бошидан ошириб кўтарди.

Худди шу пайтда ёш қаролнинг мушук калласидек мушти Фосих афандининг ўнг кўзига келиб шундай тушдики, кўк шишали кўзойнакни чил-парчин қилиб, ойна синиқларини кўз ичига киргизиб юборди. Фосих афандининг қўлидан дарра учди, ўзи эса орқасига гандиракланиб бориб мияси билан қоқ ерга пақиллаб йиқилди.

Фосих афанди ҳушидан кетиб қолди. Фаффор ёш қаролнинг ёнига ўтди. Мингбоши ўдафайланиб келди:

— Нимага урдинг, ҳароми?

Ёш қарол тап тортмай жавоб қилди:

— Шундай одамни ўлдиришга ўлдириб, тагин устига чиқиб тепиш керакми? Ўлиб ҳам қутулмайдими сенлардан!.. Қандай ашулалар айтарди, қандай овози яхши, ўзи яхши эди! — Йигитнинг томоғига бир нарса туриб, овози титраб кетди.

Мингбоши бошқа ҳеч нима демади. Айланиб ўтиб Фосих афандининг ёнига келди-да, кучала еб ётган итни ўлибдими-йўқми деб тепиб кўрганидек, у ҳам Фосих афандини оёқ учи билан туртиб кўрди — у қимирламади. Ана шундан кейин ёш қаролга дағдага қила бошлади. Лекин қаттиқ ғазаб қилмади, чунки унинг ўзи ҳам Фосих афандини ўлгидай паст, наҳс деб жини севмасиди, шунинг учун ташида қаролга ўшқирган бўлса ҳам, ичида: «Ажаб қилди!» деб хурсанд бўлди. Кейин Фуломжоннинг ёнига келди, қўли билан итариб-туртиб кўрди. Фуломжон ўлиқдай ҳиссиз, жонсиз эди. Мингбоши ёш қаролга юзланди:

— Бор, замбил келтир, Фаффор икковинг эшигига обориб ташла.

Ёш қарол билан Фаффор Фуломжонни авайлаб замбилга содди, устига чопонини ғарибчасига ёпиб, дарвозадан олиб чиқиб кетди.

* * *

Мирқосим кечасиги можародан бери ухламаган эди. Бир кўнгли ухлаб дам олмоқчи бўлди-ю, лекин Соли Совуқ билан Жумон Писмиқдан ҳаддан ташқари миннатдор бўлганлигини, гўзал Ҳаётнинг ўзига қолганлигини эслаб: «Шу оғайниларим билан бир отамлашай, кейин жонон билан ҳам бир кайф суриш керак, онаси эшитса кечга қолдирмай опкетиб қолади», — деб ўйлади-да, икки шиша ароқни ўртага қўйиб, уч оғайни пок-покиза ичиб юборди. Кун уфқдан ботиб, осмондаги сўнгги нурларини йиғиштира бошлаганда, Мирқосим бўлганича бўлган, кайфи меъеридан ортган эди. Кеча Фуломжоннинг тагида бўғилгани, еган калтаги, кечаси билан ухламагани, ароқни ортиқча ичиб юборгани, ҳорфинлиги — буларнинг ҳаммаси Мирқосимни жуда ёмон галдиратиб қўйди. Ҳаёт қамалган авахтага тайтанглаб зўрға етиб келди. Эшик қулфига

калитни солотмай анча ҳалак бўлди, ахири очди, суяб борган Жумон Писмиққа қулфни ушлатиб:

— Жойига сол, ҳа, мингбоши сўраса бир иш билан кетди де, ҳа, хўпми? Ҳа, калитни ҳеч кимга кўрсатма, ҳа, самоварда ялангғи қилиб ўтиравер, хумпар! Эртагача бизники гашт энди, — деди-да, хунук кўзини қисиб қўйди. Кейин кўкрагини очиб, авахтадаги Ҳаётга хушомад қилди:

— Оҳ, жон, мана шу ердан арава босиб кетди-ю! — деди, ўнг қўлини чап елкасидан пастга қийғоч тортиб...

Мирқосим баланд кайф билан авахтага кирди, орқасидан шарақлаб ёпилган офир эшикка қулф осилди...

Йигирма тўртинчи боб

Узоқдаги учқунлар шуъласи

Тешабой қайнатасиникидан келиб, янги меҳмонхонасининг айвонида Фосих ва Мамарайим афандилар билан чақчақлашиб ўтирган эди. Тоғ қазувчилар орасидаги югурдакларидан бири ранги ўчиб, ҳаллослаб кириб келди. Тешабой уни узоқдан кўриб:

— Нима гап? — деб сўради.

Югурдак югуриб келган бўлса керак, пойгадан келган отдай ҳаллослар, жавоб қилишга қийналар эди. У қоқиниб-суқиниб келиб айвон олдида тўхтади, қўллари қовуштирди.

— Нима гап? — деб Тешабой яна сўради.

Югурдак ютиниб, терларини кир яктагини енги билан артиб туриб жавоб қилди:

— Иш чатоқ, хўжайин! Учамакка тош бостираётган одамлар қора таёқ, қизил таёқ бўлиб келишяпти. Тўполон катта, хўжайин!

Фосих афанди бу гапни эшитиб юрак-пураги чиқиб кетди. Мамарайим афанди даст ўрнидан туриб кавушларини кийди. Тешабойнинг ранги бўзарди, лекин турмади ҳам, ўзини йўқотмади ҳам.

— Нимага қора таёқ, қизил таёқ бўлиб келишади? Бир нима бўптими? — деб сўради у, ҳеч нарсадан беҳабардек.

— Э, тақсир, — деди югурдак, чўкик товуш билан, — одамлар сув яхшироқ чиқсин, сой учамакларни ағдариб кетмасин деб тош бостиришаётган эди, қиш-

лоқдан Ҳасан сўфининг невараси от солиб келиб қолди. «Тешабой ҳокимга чаққан экан, ҳоким бувамни ўлдирибди, Қудрат тоғам билан Алим бувамни қамаб қўйибди», девди, одамлар ғалва кўтаришиб қишлоққа юриб қолишди. Одамларнинг боши Яккақайрағочга етувдиямки, мингбоши додхоҳ қувиб чиқарган оқсочи: «Ғуломжонни мингбоши у қипти, бу қипти!» деб йиғлаб келиб қолди. Ўлганнинг устига чиқиб тепган бўлди бу. Шундан кейин одамларнинг жуда ёмон жаҳди чиқиб кетди. Ҳозир бақиритиб, кўзларига қон тўлиб келишяпти!

— Қўрқма, ҳеч нима бўлмайди, — деди Тешабой, юрагини хунук ваҳима така-пука қилиб турган бўлса ҳам. Кейин шошиб ўрнидан кўзғалди-ю, кавушларини кийиб туриб қаролига буюрди: — Чоп, мингбошига хабар қил. Миршаблари билан чиқиб, подаларни кўрасига ҳайдаб юборсин!

Югурдак чиқиб кетди. Тешабой буни тез-тез бўлиб турадиган тўполонлардан деб ўйлаб аввал парво қилмади. Кейин соявон аравани қўшишга буюриб, ўзи ичкарига кириб кетди. Уни малла боласи билан уйдаги дунёси ташвишга солиб қўйган эди. Чала-чулпа тугилган бўғчалар билан хотинини ўн минут ичида шаҳарга жўнатди. Арава дарвозадан чиқиб, Андижон кўчага бурилганда, тоғдан тушиб келаётган кўзғолончилар уввоси эшитила бошлади. Ана шундан кейин Тешабойнинг ўзи ҳам оёғи куйган товукдай типирчилаб қолди.

— Ҳой, менга қаранглар! — деди у, ўзидан баттар типирчилаб, қути учиб турган Фосих афанди билан Мамарайим каллага. — Сизлар дарвозани ичидан беркитиб, ҳушёр бўлиб ўтиринглар. Ҳеч кимга очманглар! Мен араванинг орқасидан бормасам бўлмайди, яна бола кўрқиб-нетиб юрмасин!

Тешабой шу баҳона билан отига минди-ю, дарвозадан чиқа солиб, чоптириб кетди.

Узоқда гулдураган момақалдироқ сингари, тоғ қазувчилар сурони ҳам қишлоққа яқинлашиб келар эди. Фосих афанди шошиб қолди. Дарвозага қулф солинган бўлса ҳам, унинг ҳақирлар ғазоби олдида ожиз эканлигини, халқ қўлига тушса тити-питиси чиқариб юборилишини ўйлаб юраги чиқиб кетди. Ҳар қандай халқ ўз сотқинини, хоинини шафқатсиз жазолаганидек, бу мазлум халқ ҳам ўз бошига бало бўлиб битган

миллатсотар Фосихлар, Мамарайимлар ва шулар каби аблахларни титиб юборишга пайт излар эди. Ана шу пайт келган эди, буни. Фосих афандининг ўзи ҳам тушунар эди.

Фосих афанди гангиб дарвоза тирқишидан қаради. Шу пайт гузардан отини тасирлатиб мингбоши шаҳарга ўтиб кетди. Буни Фосих афанди: «Эсингнинг борида этагингни йиғиштир, қочмаган номард», деб тушунди-да, югуриб отхонага кирди. Мамарайим Фосих афандининг рангини кўриб эси чиқиб кетди.

— Келишдимми, афандим? — деб сўради у, кўзлари олайиб.

— Ҳали йўқ, аммо сония сайин келмоқ устинда-дир, афандим, — деди Фосих афанди, тупугини ютиб. — Таҳаммул ҳалокат, ҳалокат эса — ўлим демак, афандим. Ўлмоқ истамасангиз — кетдик!

Отхонсда от кўп бўлса ҳам, ҳаммаси яйдоқ эди. Фосих афанди от танлаб ўтирмади, ҳақиқатан «таҳаммул — ўлим демак» эди, шунинг учун тўғри келган отни ташқарига етаклаб чиқди. Мамарайим афанди ҳам дўстидан орқада қолмади. Бири саман, бири тўриқ отта яйдоқ миниб шаҳарга қочишди...

Оломон: Замон, Барот полвон, Матқовул бошчилигида ким кетмон, ким таёқ, ким мисрон, ким чўкич, ким болта, теша, тош кўтариб уввос билан келмоқда эди. Уларнинг оёқлари остидан кўтарилган чанг йўлларни, кўчаларни, теварак-атрофдаги ҳовли-жойларни, осмонни қошлаб олди. Одамларнинг қийқириқлари ва хайқириқлари шу қадар кучли, шу қадар қудратли эдики, қишлоқнинг чанг қоришган оғир ҳавосигина эмас, ҳали сув ичишга улгурмаган қақроқ ери ҳам титраётгандек туюларди. Ҳаммаси гузарга тўпланди. Қанча тўсган билан тўхтатиб бўлмайдиган тоғ селидек тоғ қазувчилар ҳам даҳшат билан оқиб келар эди, еру кўк қаър гулдуросидан ларзада эди.

Ҳасан сўфилар фожиаси уларнинг ҳақирлик торини таранг қилган бўлса, Фуломжон фожиаси бу торни узиб ташлади.

— Ҳасан сўфини ўлдиришди!

— Қудрат билан Алим бувани қамашди!

— Фуломжонни дарралаб ўлдиришди!

Бу мудҳиш хабарлар илгаридан ўт олиб бораётган халқ газабини бирдан ёндириб юборди. Одамхўрлардан, золимлардан, фосихлардан қасос олишга югурди.

Халқ ғазабининг чеки йўқ эди, ҳозир унинг кўзига ҳеч нима кўринмасди. У гўё асрлар алами билан, асрлар хўрлиги, хору зорлиги билан қайралган, ўлишга ва ўлдиришга шайланган эди. Халқ гузардан уч тармоқ бўлиб оқди. Мингбошиникига ўпирган оқим бошида Замон борса, қозиникига ёпирилган оломон бошида Барот полвон борар эди. Матқовул эса гузарда қолган халқ билан Тешабойникига бостириб кирди. Қишлоқнинг уч корчалони уйида бир вақтда ур-йиқит бошланди. Кўчалар ғазабли одамларнинг ҳайқириқ ва бақириқларига, кетмон, тош ва темирларнинг шарақ-шуруқларига, болаларнинг чинқириб қичқиришларига, хотин-халажларнинг золимларга ўлим тилаган қарғишларига, одам тушуниб бўлмайдиган алақандай фала-говурларга тўлиб кетди.

Замон тўпи мингбошиникига келганда Ҳаётнинг онаси дарвоза олдида фарёд уриб йиғлаб турган эди.

— Боламни қамаб кўйиб бермаяпти золимлар! Дод! Мингбошининг зулмидан дод!.. — деяра эди она.

Замон юпатди, ҳозир қутқазамиз, деб айтди. Дарвозани итардилар — берк эди. Халқ ҳайқириб-бақириб дарвозани тақиллатди. Ҳеч ким овоз қилмади. Замон қўлидаги гурзи билан икки уриб дарвозани очиб юборди. Халқ тўзони ўпирган сел сувидай ҳовлига ёпирилиб кирди. Ёш қарол Замонни авахтага бошланди. Ҳамма Замон орқасидан оқди. Авахта эшиги қулф, ичида шарпа йўқ эди.

Ҳаётнинг онаси дод солиб қизини чақирди:

— Ҳаётим! Болам! Айланай қизим! Мен, онанг келдим, кўзим! Тирикмисан, жон болам?!

Ичкаридан жавоб бўлмади.

— Синдир қулфни! — деди Замон, ёнида турган йигитга, юраги ёмон нарсани сезгандай қалтираб.

Гурзининг биргина зарбаси қулфни зулфини билан бирга қўшиб учирди. Эшик очилди... Ҳаётнинг онаси, одамларнинг ҳаммаси — ҳаммаси бирдан:

— Вой! — деб юборди.

Ҳаёт — шифтга осилиб, Мирқосим — ерда чўзилиб ётарди. Иккови ҳам ўлик эди. Ҳаётнинг қалин, майин кўнғир сочлари тўзғиб кўкрагига тушган, қўллари икки ёнида шалвираб, осилиб қолган, кўзлари юмуқ, узун, қора киприклари бир-бирига киришиб кетган, юзи бўғилмаган кишиники сингари бўз кўйлаги, оёқла-

ри, очиқ кўкраги қон, боши хиёл пастга эгилган — ҳаёт гули сўлган!

Қизини кўрган заҳоти она беҳуш йиқилди. Кимдир сувга югурди. Замон бурчақда, похол устида кўкариб ётган Мирқосимни кўриб:

— Бу Ҳаётнинг иши! Баракалла! — деди.

Ҳаётни Замоннинг ўзи дордан туширди. Икки қўлига чалқанча ётқизиб, ташқарига олиб чиқди. Ҳаётнинг қўнғир сочлари ерга етгудек осилиб тўзғиб борарди. Ҳамма чуқур сукут ичида жим кузатиб турди. Замон Ҳаёт жасадини халқ ичига кўтариб кирди. Қизнинг кеча қамчиланган, муштланган чиройли юзини мўматалоқ босиб кетган. У шунчалар жафо чеккан, урилган, сурилган, йиғлаган, сиқтаган эдики, буларнинг ҳаммаси Ҳаётнинг сўлғин юзида тамға-тамға бўлиб ётарди. Уни кўрган ёшу қари золимларга, қотилларга нафрат, лаънат ўқирди. Халқ шувиллар, ғазоби қайнаб борарди. Замон эса бир нима демоқ истар, лекин бўғи-зида туриб қолган юмалоқ нарса гапиришга халақит берарди. Замон томоғини қирди, кўзларида ёш эмас, алам ғазоби, ўти чақнади. У ўзининг одатдаги вазмин товуши билан Ҳаётга қараб туриб ёниб, ҳаяжонланиб гапирди.

— Ҳаёт! Шундай қилиб, Ҳаёт орамиздан кетди. Ҳаётни ўлдирдилар! Ҳаётни кишилиқ шаънига ярашмайдиган энг хунук ҳақоратлар, хунук урф-одатлар билан заҳарлаб ўлдирдилар! Ҳаётни Мадумарлар, Фиёсиддинлар, Мاستонлар, Мирқосимлар, Фосих афанди сингари вужуди фисқи-фужур аблахлар, уларнинг жаҳолат билан, ярамас урф-одатлари билан, зулм ва истибод билан моғор босиб ётган қора замонлари ўлдирди! Ҳаёт учун қасос олиш бизга ҳам қарз, ҳам фарз. Ўлдирилган Ҳаёт учун золимлардан қасос олмасак, халқ олдида, авлод олдида юзимиз қора бўлсин!

Халқ гувиллаб қасамёд қилди. Мингбошининг кенг ҳовлисида текилиб ётган оломон, даҳшатли тўлқинларини гулдурос билан юмалатиб ўқирган денгиз каби тўлқинланиб ҳайқирди. Қасос садолари кўкларга ўрлади.

— Битсин золимлар! Битсин подшо!

— Ур!

— Ёқ!

— Ўт кўй!

Мадумар додхоҳнинг ички-ташқили муҳташам ҳовлиси ловуллаб ёнаётган ва унинг кўкларга ўрлаган ёлқини Каттаариқ сувида қондай товланиб турган пайтда, Барот полвон бошчилигидаги оломон қозиникида иш кўрмоқда эди. Қозининг молу дунё тиқилиб ивирсиб кетган уйлари, гуноҳсизлар кўзёши билан суғорилган маҳкамаси, мазлумлар шўри учун ёзилган турли-туман китоблар, иморатлари, қишга ғамлаб қўйилган ем-хашаклари, ўтин-чўплари даҳшатли олов қучоғида жизганак бўлиб ётарди. Қозининг уйи бунёдга келгандан бери бундай оловни, ҳаммаёқда тўлиб-тошган одамларнинг бундай суронини энди кўриши эди. Одамлар гувиллашар, чувиллашар, ҳаммаёқда қичқириб, олов даҳшатида даҳшат қўшар эди. Шу ғалаён, шу сурон ичида бир йигит Қорабулоқ бўлисининг шариат қозиси Фиёсиддин аълам ибн Муҳаммад Расул ҳожи хунборий ҳазратларини, худди қари эчкини соқолидан ушлаб судрагандай, гирибонидан бўғиб чиқди. Қандай қўлга туширилганини кула-кула айтиб берди:

— Мундай қарасам, маҳкаманинг орқасидан шилт этиб ҳовлига уриб қочди. Орқасидан чопдим. Ҳовлига кираманки, йўқ-да. У ёққа қарайман — йўқ, бу ёққа қарайман — йўқ, «ия, нас босган қаёққа кетди?» деб бошим қотиб турдим. Мундоғ қарасам: итнинг ини турибди-да. Гувала билан одам белигача қилиб урилган. Шундамасмикан гўрсўхта деб борсам, инга кириб опти! Вой қисталоғ-ей! Қани энди ит ёнига йўлатса! У дедим, бу дедим, ишқилиб, итни алдадим. Думини шийпанглатиши билан ипини ечиб, нарёққа обориб боғладим. Келиб қарасам, ит тагига солинган пўстакни устига ёпиб фик этмай ётибди. «Чиқ бу ёққа, дўзахи!» дедиму, оёғидан тортиб чиқардим. Шундоғми, қози домла? — деди охирида кулиб.

Аммо қозининг бундай саволга жавоб бергулик ҳоли қолмаган эди. У тут шохидан ўтказилаётган сиртмоқли арқонни кўриб ванг бўлиб қолди. Оломон эса бир-бирига сўз бермай қичқирарди:

- Ос порахўр қозини!
- Болабоз ифлосни ос!
- Ос Фуломжонга дарра урдирган золимни!
- Халқ қонини сўрғувчи Фиёс зулукка ўлим!

Қози одамларда раҳм-шафқат уйғотиш учун, тул-

килик қилиб гоҳ иржаяр, гоҳ йиғлар, гоҳ ялинар, лекин бу найрангларнинг ҳеч бири қўл келмасди. Халқда ғазаб қаттиқ, қасос ўти — кучли эди, Қози ҳеч кимдан хайрихоҳлик тополмагач, Барот полвоннинг оёғига йиқилди.

— Тавба қилдим, полвон, гуноҳимни ўтинглар!

Барот полвон халқни кўрсатди.

— Халқ хоҳиши бу!

Энди қози халққа ялина бошлади:

— Ҳой, мусулмонлар, раҳм қилинглар! Худодан қўрқинглар!

Қозининг риёкорлиги Барот полвонни яна баттар ғазабга келтирди:

— Мирқосим аблаҳни хўжа деб онг ичганинда ўзинг худодан қўрқибмидинг? — қозининг гўлайган кўзларига кириб олиб қичқирди Барот полвон. — Жони қил устида турган бир бечорани даррага ҳукм қилганинда ўзинг худодан қўрқибмидинг? Олти йилдан бери бир-бирига етишолмай қон қақшаб ётган икки шўрликнинг никоҳига йўл бермай бечораларга жавр қилганинда ўзинг худодан қўрқибмидинг, имонсиз?! Ўзинг қўрқмаган худони шафе келтириб, нимага бизни қўрқитасан? А?!

Қози жавоб тополмади.

— Тушир сиртмоқни!

Юқоридан сиртмоқ тушди.

Ғиёсиддин сиртмоғи тортилиб, халқ шодиёнаси ҳаммаёқни тўлдирганда, Матқовул бошчилигидаги оломон Тешабойнинг ички-ташқисига, янги солган меҳмонхонасига, томларига беда, пичан, ғўзапоя, маккапоя, ўтинчўп девалаб ташланган янги отхона ва молхоналарига алақачон ўт қўйиб бўлган эди.

1907 йилнинг иккинчи ноябрига ўтар кечаси Қорабулоқнинг уч қора нуқтасида уч азамат машғал ловиллаб ёнарди. Ёруғи қишлоқдан тошиб чиқиб узоқ-узоқларга, дала ва даштларга, ҳатто Музлоқ тоғ ён бағирларига ҳам кеча зулматини яқин йўлатмай қўйди. Қорабулоқ бундай кучли машғални умрида кўрмаган эди. Қорабулоқ умрида кўрмаган бу даҳшатли ва қудратли машғал шуъласи кўп узоқда ёниб ётган яна ҳам улкан машғалнинг шуъласи билан қўшилиб кетиб, бутун фазога ёруғлик сочаётгандек туюлар эди.

Биринчи китоб тугади.

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ ҚИСМ

Қайтиш

Биринчи боб. Ким экан у қиз?	3
Иккинчи боб. Бу қандай бадбахтлик?	10
Учинчи боб. Кигиз тагида яширилган китоб	17
Тўртинчи боб. Дарёга қайтиш	27
Бешинчи боб. Булоқ бошида	37
Олтинчи боб. Тонги бормикан бу кечанинг?	50
Еттинчи боб. Ойдин кечада	57
Саккизинчи боб. Яна бир зарба	67

ИККИНЧИ ҚИСМ

Қорабулоқни ларзага келтирган бир кун

Биринчи боб. «Қичқир, хўрозим!»	75
Иккинчи боб. Саратонда изғирин	84
Учинчи боб. Бомдод намози	95
Тўртинчи боб. Тарадду	105
Бешинчи боб. Орқа оёқларида юрадиган лайча	116
Олтинчи боб. О, Клеопатра, уруфинг қурисин!	120
Еттинчи боб. Ёсуман	134
Саккизинчи боб. Соли Совуқнинг муждаси	140
Тўққизинчи боб. Илонни бошидан янчадилар	147
Ўнинчи боб. Катта бувининг невараларидан бири	161
Ўн биринчи боб. Денгиздан бир қатра	177
Ўн иккинчи боб. Коса тагида нимкоса	186
Ўн учинчи боб. Шилпилдоқ	196
Ўн тўртинчи боб. Ким у, оғзидан қони келган?	205
Ўн бешинчи боб. «Ушбуларингдан қил халос»	215

УЧИНЧИ ҚИСМ

Алданган умидлар

Биринчи боб. Замон гурзиси	231
Иккинчи боб. Қора дулду	241

Учинчи боб. Қудрат	246
Тўртинчи боб. Яхши барина	260
Бешинчи боб. Дадангиз ташлаб кетди-ю	266
Олтинчи боб. Кошки эди данак отилмаган бўлса	269
Еттинчи боб. Тақдирда ўт тушиб қуйса нима	275
Саккизинчи боб. Ёруғ ва қоронғи	292
Тўққизинчи боб. Соябон аравада	304
Ўнинчи боб. Фоуд афандининг учирмаси	310
Ўн биринчи боб. Ташналар	322
Ўн иккинчи боб. Малла тўн билан оқ салла ечилганда	339
Ўн учинчи боб. Ҳам хўрдадан, ҳам бўрдадан	346
Ўн тўртинчи боб. Васл	356
Ўн бешинчи боб. Илон оғзидан тортиб олинган қушгина	372
Ўн олтинчи боб. Сув деб	390
Ўн еттинчи боб. Сўнги чора	397
Ўн саккизинчи боб. Адданган умидлар	408
Ўн тўққизинчи боб. «Икки ошиқ бир бўлса, қўймайди бағри қоралар»	413
Йигирманчи боб. Шаҳарда ҳам...	428
Йигирма биринчи боб. Муқаддас қасам	431
Йигирма иккинчи боб. Адолат талаб қилинса	437
Йигирма учинчи боб. Гуноҳкорлар	442
Йигирма тўртинчи боб. Узоқдаги учқунлар шуъласи	455

МИРЗАКАЛОН ИСМОИЛИЙ

ФАРФОНА ТОНГ ОТГУНЧА

Биринчи китоб

Қаър гулдуриси

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компаниясининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 2010

Мухаррир *Ш. Р. Эргашева*
Безаклар *М. Самойловники*
Бадий муҳаррир *М. Аъламов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Саҳифаловчи *М. Апхямова*
Мусахҳихлар: *Н. Охунжорова, Ш. Хуррамова*

Теришга берилди 24.03.2009. Босишга рухсат этилди 20.10.2009.
Бичими 84x108^{1/32}. «BalticaUZ» гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма тобоғи 24,36. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 24,16. Адади 5000. Буюрт-
ма 2443. Баҳоси шартнома асосида.

**«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонаси, 100000,
Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41-уй.**